

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

**MIRZO ULUG‘BEK NOMIDAGI
O‘ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI**

S.M.ANARKULOV

ETNOLOGIYA

O‘QUV QO‘LLANMA

**Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti Tarix
fakultetining 90 yillik yubileyiga bag‘ishlanadi**

**Toshkent
“Ma’rifat”
2025**

UO‘K: 39(100)(075.8)

KBK: 82(0)ya73

A 63

Anarkulov S.M. Etnologiya. O‘quv qo‘llanma.

–T.: “Ma’rifat”, 2025. 328 bet.

O‘quv qo‘llanma 60220300 – Tarix (mamlakatlar va mintaqalar bo‘yicha) ta’lim yo‘nalishi talabalari uchun tayyorlangan o‘quv rejadagi “Etnologiya” fanining o‘quv dasturiga muvofiq tayyorlangan. Unda dunyo xalqlari etnologiyasiga doir so‘nggi ma’lumotlar kiritilib, kurs mavzulari ochib berilgan, o‘quv-uslubiy vazifalar hamda uni mustaqil o‘rganish bo‘yicha tavsiyalar ko‘rsatilgan. Shuningdek, kitobda mavzular bo‘yicha taqdimot materiallari, glossariy, adabiyotlar ro‘yxati, test topshiriqlari va nazorat savollari joy olgan.

Данное учебное пособие подготовлено в соответствии с учебном планом предмета «Этнология» и учебной программой данного предмета, подготовленной для студентов направления образования 60220300 – История (по странам и регионам). Он содержит новейшие сведения по этнологии народов мира, раскрывает темы курса, дает учебно-методические задачи и рекомендации для его самостоятельного изучения. Также включены презентационные материалы, глоссарий, библиография, тестовые задания и контрольные вопросы.

This textbook has been prepared in accordance with the study plan of the subject “Ethnology” and the curriculum of this subject, prepared for students in the field of education 60220300 – History (by country and region). It contains the latest information on the world ethnology, covers course topics, provides educational and methodological tasks, and offers recommendations for independent study. Additionally, it includes presentation materials, a glossary, bibliography, test assignments, and examination questions.

UO‘K: 39(100)(075.8)

KBK: 82(0)ya73

A 63

Mas’ul muharrir

A.A.Ashirov – tarix fanlari doktori, professor

Taqrizchilar:

B.M.Ubaydullayeva – DSc, professor

N.A.Egamberdiyeva – DSc, professor

ISBN: 978-9910-709-96-8

© “Ma’rifat” nashriyoti, Toshkent, 2025 y.

	MUNDARIJA	
	KIRISH	4
1-MAVZU:	ETNOLOGIYAGA KIRISH	7
2-MAVZU:	DUNYO XALQLARI KLASSIFIKATSIYASI	46
3-MAVZU:	AVSTRALIYA VA OKEANIYA XALQLARI	78
4-MAVZU:	OSIYO XALQLARI ETNOLOGIYASI	130
5-MAVZU:	OʻRTA OSIYO VA QOZOGʻISTON XALQLARI ...	187
6-MAVZU:	AFRIKA XALQLARI ETNOLOGIYASI	213
7-MAVZU:	AMERIKA XALQLARI	267
8-MAVZU:	YEVROPA XALQLARI	293
	XULOSA	323
	FOYDALANILGAN VA TAVSIYA QILINGAN ADABIYOTLAR ROʻYXATI	325

KIRISH

loballashuv sharoitida turli madaniyatlararo o‘zaro ta’sirlarning kuchayishi tufayli, ular o‘rtasidagi farqlar va o‘xshashliklarni tushunish juda muhim bo‘lib bormoqda. Etnologiya fani aynan madaniy farqlarni tahlil va talqin qilish vositalarini taqdim etish, xalqlar o‘rtasida samarali o‘zaro munosabatlarni o‘rnatishda muhim rol o‘ynaydi.

Ilmiy fan sifatida turli etnik guruhlar va jamoalarning madaniy amaliyotlari, urf-odatlar, e’tiqodlari va ijtimoiy tuzilmalarning xilma-xilligini o‘rganadi. Ko‘plab madaniyatlar modernizatsiya, assimilyatsiya va boshqa omillar tufayli yo‘q bo‘lib ketish xavfi ostida. Mavjud madaniy meros va an’analarni hujjatlashtirish, o‘rganish va kelajak avlodlar uchun saqlashga yordam berishda ushbu fan asosiy rolni o‘ynaydi. Shuningdek, dunyoda ro‘y berayotgan ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy o‘zgarishlar ta’sirida turli madaniyatlarning turmush tarzi va qadriyatlari qanday o‘zgarishini tahlil qilish imkonini beradi.

Bugungi kunda migratsiya jarayonlari dunyo hamjamiyatining diqqat markazida turgan asosiy muammolardan biriga aylangan. Uning natijasida kichik jamiyatda turli millat vakillari, diniy konfessiyalar va madaniy guruhlar to‘planmoqdalar. Ularning bir muhitda barqaror yashab ketishlari ko‘p jihatdan moslashuv jarayonining qanday holatda kechayotganligiga bog‘liq bo‘lib, mazkur masala dunyodagi ko‘zga ko‘ringan tashkilot hamda *Urban Ethnography Lab* (Gumbolt universiteti), *The Urban networks* (Kastelgandelfo, Italiya), *Urban Anthropology Lab* (Dehli universiteti) kabi ilmiy markazlar tomonidan tadqiq qilinmoqda. Chunki, turli madaniyatlarning yangi sharoitlarga, jumladan, ekologik o‘zgarishlar va texnologik innovatsiyalarga qanday moslashishini o‘rganish bugungi jamiyat uchun qimmatli saboqlar berishi mumkin.

O‘zbekistonda yashayotgan 130 dan ortiq millat va elatlar borki, ularning har biri o‘ziga xos urf-odati, an’analari hamda madaniyatiga ega. Kishilarning o‘zaro bir-birlariga hurmati aynan madaniyatga, urf-odat va an’analarga hurmat, ularni yaxshi bilishdan boshlanadi.

So‘nggi yillarda yurtimizda millatlararo o‘zaro hurmat, ahillikni ta‘minlashga qaratilgan qator ishlar amalga oshirilmoqda. “Harakatlar strategiyasi”, “Taraqqiyot strategiyasi” da mazkur masalaga alohida e‘tibor qaratilgan. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev 2023-yil 8-mayda parlament a‘zolari, siyosiy partiyalar va jamoatchilik vakillari bilan uchrashuvda “... bizning eng katta boyligimiz – O‘zbekistonni o‘zi uchun yagona Vatan deb biladigan ko‘p millatli buyuk xalqimizdir. Jonajon yurtimizda qaror topgan millatlararo do‘stlik va ahillikni – mana shunday bebaho xazinamizni ko‘z qorachig‘idek asrab-avaylash barchamizning oliy burchimiz ekanini har doim yodda tutishimiz lozim” – deya ta‘kidladi.

Etnologiya fani esa odamlarga madaniy farqlarni yaxshiroq tushunish va hurmat qilish imkonini berish orqali bag‘rikenglikni targ‘ib qiladi. Bu, ayniqsa, turli millatga mansub odamlar birga yashaydigan ko‘p madaniyatli jamiyatlarda juda muhimdir.

Mazkur fanni o‘rganish tahliliy fikrlashni, madaniyatlararo kompetensiyani va tanqidiy yondashuvni rivojlantirishga yordam beradi. Bu ko‘nikmalar esa bo‘lajak mutaxassislarni tarbiyalashda muhim ahamiyatga ega.

Umuman olganda, etnologiyani o‘qitishning dolzarbligi nafaqat madaniyatlar xilma-xilligini o‘rganishga bo‘lgan ilmiy qiziqish bilan, balki uning zamonaviy dunyoda amaliy qo‘llanilishi bilan ham bog‘liq. Bu biz yashayotgan dunyoni yaxshiroq tushunishga va global jamiyat oldida turgan muammolarni yengishga yordam beradi.

Shulardan kelib chiqib, 2024-yilda 60220300 – Tarix (mamlakatlar va mintaqalar bo‘yicha) ta‘lim yo‘nalishining yangilangan malaka talablari va o‘quv rejasiga “Etnologiya” fani kiritildi. Ushbu fanning o‘qitilishi yuqorida qayd qilingan masalalarni hal etuvchi mutaxassislarni tayyorlashda muhim. Lekin shu bilan muammo hal qilindi deyish mushkul. Chunki, shu o‘rinda boshqa bir vazifa – darsliklar bilan ta‘minlash masalasi yuzaga keladi. To‘g‘ri, mazkur fan yoki unga yaqin sohalarga doir adabiyotlar nashr etilgan. Aytish kerakki, mazkur o‘quv qo‘llanmaning tayyorlanishida ulardagi muhim ma‘lumotlarga tayanildi. A.Ashirov “Etnologiya” (2014), T.Salimov “Jahon xalqlari etnologiyasi” (2019), A.Doniyorov, O.Bo‘riyev, A.Ashirov “Markaziy Osiyo xalqlari etnologiyasi” (2020) kitoblari shular jumlasidandir. Lekin mazkur kitoblarning ahamiyatini alohida e‘tirof etgan

holda, aytish mumkinki, etnologiyaning tadqiqot obyekti doimiy harakatda, uning qamrovi esa kengayishda davom etmoqda. Yuqorida aytilganidek, so‘nggi yillardagi ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va ekologik omillar tufayli ro‘y berayotgan migratsiyalar, madaniyatlardagi umumiy belgilarning ortishi yoki an‘anaviylikning yo‘qolib borayotganligi, aholi demografiyasi – bularning barchasi doimiy o‘zgarishdagi hodisalardir.

Mazkur o‘quv qo‘llanmada imkon qadar dunyo aholisining demografiyasi, etnik tarkibidagi va xo‘jaligidagi o‘zgarishlar haqida to‘xtalib o‘tildi. Ushbu o‘quv qo‘llanma talabalar hamda shu sohaga qiziquvchilarning keng auditoriyasiga mo‘ljallangan. Albatta, nashrga tayyorlanishida ayrim kamchiliklarga yo‘l qo‘yilgan bo‘lishi mumkin. Sizdek ziyrak kitobxonlardan fikr-mulohazalarni mamnuniyat bilan qabul qilamiz. O‘quv qo‘llanmaning vujudga kelishida hissalarini qo‘shilgan barchaga, xususan, ustozimiz, tarix fanlari doktori, professor Ashirov Adhamjon Azimbayevichga alohida minnatdorchiligimizni bildiramiz.

1-MAVZU: ETNOLOGIYAGA KIRISH

Reja

- 1.1. Etnologiyaning fan sifatida shakllanishi
- 1.2. Fanning predmeti va tadqiqot usullari
- 1.3. Etnologiyaning boshqa fanlar bilan aloqadorligi
- 1.4. O‘zbekistonda etnologiyaning fan sifatida rivojlanishi
- 1.5. Etnologiyaning asosiy nazariyalari va ilmiy maktablari

Tayanch so‘zlar: etnos, ijtimoiy antropologiya, madaniy antropologiya, ibtidoiy madaniyat, qadimgi jamiyat, antropologiya, yozma manbalar, qiyosiy tilshunoslik, sotsiologik tadqiqot usuli, mentalitet, diffuzionizm.

1.1. Etnologiyaning fan sifatida shakllanishi

Insoniyat etnoslardan, xalqlardan tarkib topadi. Bugungi kunda qancha millatlar, xalqlar borligi aniq emas. Unga mos ravishda yana ko‘plab tillar va madaniyatlar ham mavjud. Hech kim elat, millat, xalq birliklarining qachon vujudga kelganligini aniq ayta olmaydi. Lekin shu narsa aniqki, turli etnoslar o‘rtasida albatta, ma’lum chegara bo‘lgan. “Biz” va “begonalar”, “o‘rta podsholik odamlari” (Xitoy) va “yovvoyilar”, oriylar va varvarlar va hokazo. Nima asosida farqlarni e’tirof etishgan – bu albatta, juda qiziq. Islom dinining kirib kelishi bilan unga e’tiqod qilgan turli elatlar o‘zlarini musulmon deb atashgan. O‘z navbatida ular o‘zlarining boshqalardan farqli ekanligini qayd qilishgan. Ma’lumki, ungacha bo‘lgan muddatda arab qabilalari doimo qarama-qarshilikda yashaganlar. Demak, bundan chiqadiki, etnoslarning paydo bo‘lishi va taraqqiy topishi ma’lum omillar ta’sirida sodir bo‘ladi. Yana shuni ham aytish mumkinki, dunyodagi hech bir etnos abadiy emas. Bunga o‘tmishda yashagan xett, lotin, parfiyalik, sak, massaget va boshqalarni misol tariqasida keltirish mumkin. Chunki hozirda bunday nomdagi xalqlarni uchratish mushkul. O‘z navbatida hech bir etnos izsiz yo‘qolib ketmasligi ham ayni haqiqat. Hozirda dunyoda yashayotgan turli millat va elatlarning bir asosli emasligi, o‘zining tarkibiga

o'tmishdagi ko'plab qabilalarni jamlagani shundan dalolat beradi. Buni faqatgina ma'lum soha vakillarigina ko'ra oladilar. Masalan, Yaqin Sharqda yashovchi aholi shumer so'zini eshitmagan bo'lsa-da, antropologlar ularda shumerlarga xos qiyofaning saqlanib qolganligini qayd etadilar. O'rta Osiyodagi arablar hukmronligi IX asrdayoq barham topdi, lekin islom dini ta'sirida shakllangan o'ziga xos madaniy belgilar bugungi kungacha ham saqlanib kelmoqda. Bu kabi tarixiy jarayonlar bugungi kunimiz bilan ham ko'p jihatdan bog'liq. Yer yuzida yashayotgan xalqlarda ularning o'tmishidagi voqeliklar bugungi kunida qanday aks etayotganligi bilan ahamiyatlidir. Har bir odam albatta, u yoki bu etnosga mansubdir. Shuning uchun ham unda o'sha etnosga tegishli bo'lgan an'analar, xulq-atvor, nutq va boshqalar namoyon bo'ladi. Bir so'z bilan aytganda *etnik qiyofa* shakllanadi.

Etnoslarning qanday paydo bo'lganligi, yashashi, taraqqiyot qonuniyatlari, ularning taqdirida tabiiy sharoit, til, madaniyat, din, siyosiy chegaralarning roli qanday bo'lganligi va shu kabilarni o'rganish zamonaviy ilm-fanning zarur jihati hisoblanadi.

O'zbekistondek ko'p millatli davlatda ham millatlararo totuvlik va hamjihatlikni ta'minlashda etnologiyaning roli muhim hisoblanadi. Chunki, har bir millatga hurmat ularning madaniyati va o'ziga xosligini o'rganishdan boshlanadi. Vaholanki, bu masalalar respublikamizda Harakatlar strategiyasi va Taraqqiyot strategiyasining alohida, muhim yo'nalishi sifatida o'z aksini topgan.

Bu kursda insoniyatning ijtimoiy-siyosiy tarixida etnogenez jarayonlari va etnik omillarning roli, etnik identiklikning mohiyati, madaniyatning turli shakllari, dunyo xalqlari madaniyatining taraqqiyoti, etnik aloqalarning ko'rinishlari va boshqa shu kabi muhim masalalar o'rganiladi. Ma'lumki, bu kabi tushunchalar, bilimlarning keng targ'ibotisiz ko'pmillatli jamiyatda o'zaro do'stona, barqaror munosabatlarni saqlash bir qadar mushkul hisoblanadi.

Aslida etnologiyaga oid bilimlar odamlar orasida juda qadimdan ma'lum bo'lgan. Eng qadimgi davrlarda kishilar nafaqat o'zlarining urug'-qabilalari, qolaversa, yon atrofdagi xalqlarning urf-odati, turmush-tarzi va madaniyati bilan ham tanish bo'lishi zarur hisoblangan. Sekin-asta jamiyat hayotining etnologik qismiga oid yig'ilgan bu kabi ma'lumotlar o'tgan uzoq yillar davomida ma'lum bir etnosga xos bo'lgan umumiy belgilarni ta'riflaydigan holatga keladi. Ilk etnografik ma'lumotlar, asosan, empirik tarzida yig'ilgan bo'lib, ko'proq xalqlarning madaniy-xo'jalik faoliyati, geografik joylashuvi, tili va shu kabi me'yorlar asosida qayd qilib borilgan. Ko'pchilik antik davr mualliflarining asarlarida ham asosan, ma'lumotlarning shu tartibda tizimlashtirilganligini ko'rish mumkin. Masalan, Gerodot skiflarning hayoti va turmush-tarzini tizimli tasvirlagan. Xuddi shu tarzda Strabon o'zining 17 jildlik "Geografiya" asarida antik davrda yashagan xalqlar, Pliniy Starshiy 37 jildlik "Tabiiy tarix" asarida Qadimgi Rim va rimliklarning tarixi va turmushini, Tatsit esa o'zining "Germaniya" asarida germanlarning dini, jamiyat qurilishi va qadimgi turmush tarzini bayon qilgan.

Kelgusida etnologiya sohasidagi bilimlarning kengayishi ularning hayot uchun amaliy ahamiyatini shart qilib qo'ya boshladi. Birinchi navbatda, xalqlarning buyuk ko'chishlar davrida qirolliklar o'zlariga qarshi kelayotgan german qabilalarining etnik tarixi bilan qiziqqa boshladi. Natijada rimliklar ular haqida to'plangan ma'lumotlar asosida hatto german qabilalaridan o'z davlat chegaralarini himoya qilishda foydalanishdi. Keyinchalik, Buyuk geografik kashfiyotlar davrida esa "qoloq" qabilalar eng primitiv qurollardan foydalanishi, ruhlarning madadiga ishonishi, shuningdek, ularning jamiyatida oltinning qiymati yuqori emasligi haqidagi xabarlardan foydalangan mustamlakachilar ko'plab "muvaffaqiyat"larga erishdilar.

Nihoyat, XVIII asrga kelib, Yevropada etnografik bilimlarni tanqidiy, ma'lum tizimli o'rganish jarayoni boshlandi. Natijada, turli nazariyalar va konsepsiyalar vujudga keldi, ilmiy maktablar hamda yo'nalishlar shakllandi. Bu masalalar bilan shug'ullanuvchi alohida fan tarmog'i vujudga kela

boshladi. XIX asrning 30-yillaridan boshlab, etnologiya fan sifatida e'tirof etila boshlandi.

“Etnologiya” so‘zi ilk bor ilmiy muomalaga fransuz olimi A.Shavan tomonidan 1784-yilda kiritildi. Bu atama XIX asrning o‘rtalariga qadar “etnografiya” so‘zi bilan bir qatorda turli etnik jarayonlarni ifodalashda iste’molda bo‘lib keldi. Rasman 1830-yilda fransuz olimi Jan Jak Amper etnologiyani xalqlar va madaniyatlar haqidagi alohida fan sifatida baholashni taklif qildi. Sekin-astalik bilan ushbu atama Yevropaning yirik davltalari va Rossiyada keng muomalada qo‘llanila boshlandi. Lug‘aviy jihatdan bu atama yunoncha ἔθνος (etnos – xalq) + λόγος (logos – fan, o‘rganmoq) ma’nosini bildiradi.

Yunonlar dastlab etnos so‘zini yunon bo‘lmaganlarga nisbatan, qaysiki, tili, e’tiqodi, urf-odatlar, turmush-tarzi, qadriyatlari farqli bo‘lgan kishilarga nisbatan qo‘llashgan. Aytish kerakki, shu davrdan boshlab, bu fanning predmeti nima ekanligi to‘g‘risida turli yo‘nalishlar va maktab vakillari o‘rtasidagi baxs-munozaralar to bugungi kungacha davom etib kelmoqda. Ular bu xususida bir to‘xtamga kelishmagan. Shuning uchun ham “etnologiya” so‘ziga oid turli ma’nolar va sharhlar mavjud. XIX asrning o‘rtalaridan boshlab bu fan G‘arbda shiddat bilan rivojlana boshladi. Buni bevosita mustamlakachilik siyosati bilan bog‘lash mumkin. Mustamlakalarni boshqarishda samarali natijalarni qo‘lga kiritish bevosita mazkur mintaqada yashovchi kishilarning madaniyati, ruhiyati, marosimlari va hokazolarni o‘rganish bilan bog‘liq bo‘ldi. 1857-yildagi sipohiylar qo‘zg‘olonining ro‘y berishi, O‘rta Osiyoda diniy peshvolarning obro‘sinini to‘kishga urinishlar tub aholining etnologiyasini bilmaslik yoki aksincha, yaxshi o‘rganilganidan dalolat beradi. Bunday bilimlarni o‘rganishdan ko‘zlangan maqsad salbiy bo‘lishi mumkin. Biroq, mazkur jarayonlar fanning rivojlanishida ijobiy rol o‘ynadi. Yuqorida ta’kidlangan fanning mustamlakachilik bilan bog‘liq holda rivojlanishi haqidagi mulohazalarni, ularda tadqiqot obyekti sifatida, asosan, Osiyo, Amerika, Afrika, Avstraliya xalqlari, ya’ni “qoloq” jamiyatlar tanlanganligi bilan izohlash mumkin.

Etnologiya fan sifatida dastlab, Fransiyada shakllandi. Chunki 1839-yilda Parij etnologiya jamiyati tuzildi. Fransiya o‘sha vaqtlarda etnologik tadqiqotlarning yagona markazi bo‘ldi. 1842-yilda Amerika etnologiya jamiyati vujudga keldi. Germaniyada esa bu boradagi tadqiqotlar aslida

XVIII asrning oxirlarida paydo bo'ldi. Ularning asosiy maqsadi yevropalik bo'lmagan xalqlar va madaniyatlarni o'rganishdan iborat edi. XIX asrning 30-yillaridan boshlab, nemis olimlari va sayohatchilari tomonidan umumiy holatda barcha xalqlarni ifodalashda "etnologiya" atamasidan keng foydalanila boshlandi.

Ingliz tilli mamlakatlarda xalqlarni o'rganish antropologiyaning qismlaridan biri, ya'ni *ijtimoiy antropologiya* ilmiy yo'nalishi sifatida taraqqiy topdi. 1906-yilda ingliz olimi Jorj Frezer "ijtimoiy antropologiya" atamasini fanga olib kirdi. Mazkur atama "etnologiya" so'zining inglizchadagi muqobili hisoblanadi.

AQShda esa Angliyadan farqli ravishda etnologiya "*madaniy antropologiya*" yo'sinida shakllandi. Bu yerda barcha e'tibor turli etnik guruhlarning har xil madaniy an'analarning tashuvchilari sifatida o'rganishga qaratildi. XX asrning 50-yillaridan boshlab amerikalik etnologlar barcha etnomadaniy jarayonlarni madaniy o'ziga xoslik muammosi doirasida o'rgandilar.

Rossiyada XVIII asrning o'rtalaridan boshlab, etnik masalalarga jiddiy e'tibor qaratila boshlandi. Bu nafaqat imperiya hududining kengayishi va ularda yashovchi xalqlar sonining ortishi bilan, balki, rus xalqining kelajagi, ularning o'ziga xos xususiyatlarini tadqiq etish bilan ham bog'liq bo'ldi. XIX asrda bir qator slavyan tadqiqotchilarining sa'y-harakatlari bilan rus xalqining o'zligini anglashi, milliy o'ziga xoslikning saqlanib qolganligi borasidagi qator izlanishlar ham olib borildi.

1846-yilda *Rus geografik jamiyati* tuzildi. Bu jamiyatning tuzilishi nafaqat ilmiy, balki, amaliy bilimlarni to'ldirishni ham nazarda tutgan edi. 1849-yilda mazkur jamiyatning tarkibida alohida Etnografiya bo'limi tashkil etildi. Ko'p millatli Rossiyada etnologiya fanining rivojlanishi bir qator

Rus geografik jamiyati a'zolari

o'ziga xos yondashuvlarni talab qilar edi. Negaki, imperiya o'z mustamlakalari bilan birga yagona hududni tashkil etgan. Shuning uchun bo'lsa kerak, mazkur fan etnologiya emas, balki etnografiya ko'rinishida taraqqiy topdi. Tez orada Kavkaz, O'rta Osiyo, Sibir xalqlari haqidagi ma'lumotlarni to'plash zarurati yuzaga keldi. "Rus xalqining etnografiyasini

tadqiq etish” dasturi qabul qilindi. Unda rus xalqi va uning etnografik guruhlarini o‘rganish nazarda tutildi. XIX asrning o‘rtalari va ikkinchi yarmida imperiyaning katta qismida etnografik dala tadqiqotlari amalga oshirildi. K.Ber, N.Nadejdin, K.Kavelinlar tomonidan rus etnografiyasining asosiy tamoyillari yaratildi. Mikluxo-Maklay rus etnologiyasi fani sohasida dovrug‘ qozondi. U Yangi Gvineya papuaslari va Okeaniya xalqlarining moddiy va ma’naviy madaniyati, urf-odatlar va an’alarini o‘rgandi. 1918-yilda Petrograd Geografiya institutida etnografiya fakulteti ochildi. 1919-yilda Petrograd va Moskva universitetlarida etnografiya markazlari tashkil etildi. 1925-yilda Moskva davlat universiteti (MGU)ning Umumiy bilimlar fakulteti Etnologiya fakultetiga o‘zgartirildi va 1930-yilgacha mavjud bo‘ldi. Inqilobgacha bo‘lgan davrda faoliyat yuritgan Rossiya va qo‘shni o‘lkalarning qabilaviy tarkibini o‘rganish bo‘yicha komissiya o‘zining faoliyatini faollashtirdi hamda SSSR Narkomnats (Народный комиссариат по делам национальностей)ning Markaziy Etnografik byurosi tashkil etildi. 1924-yilda SSSR sharqidagi xalqlar tili va etnomadaniyatini o‘rganish Komiteti tashkil qilindi. 1930-yilda esa Shimol xalqlari instituti tashkil etildi. 1933-yilda Antropologiya va etnografiya muzeyi qoshida Arxeologiya, antropologiya, etnografiya instituti ochildi. Keyinchalik SSSR FA Etnografiya institutiga aylantirildi. 90-yillargacha ilmiy muomalada “etnologiya” atamasi qo‘llanilmadi. Fan rasmiy “etnografiya” nomi ostida rivojlandi. Faqatgina Etnografiya institutining nomi Etnologiya va antropologiyaga o‘zgartirilgandan so‘ng, “etnologiya” atamasi keng ilmiy muomalaga kirib kela boshladi. 1950-yildan yangi bosqich (etnik xaritalar, etnik jarayonlar), 1970-yildan milliy va millatlararo munosabatlar, Bromley, Arutunyan, Drobijov, Pimenovlar etnosotsiologiya sohasini rivojlantirdilar. Keyinroq, Milliy masalalarni tadqiq etish markazi tashkil etildi. 1980-yillardan boshlab milliy munosabatlar etnosotsiologik, etnomadaniy, etnolingvistik va boshqa talqinlarda o‘rganila boshlandi. Buni qayta qurish siyosati, ittifoqdosh respublikalarda milliy nizolarning ro‘y berishi kabi voqealar bilan bog‘lash mumkin.

Bir so‘z bilan aytganda, etnologiya fani dunyoning turli mamlakatlarida turli nomlarda taraqqiy etdi. Sohaga doir tadqiqotlarning maqsadi va ularni amalga oshirish usullarida farqli jihatlar ko‘zga tashlansa-

da, aksariyat hollarda ularning obyekti xalqlar bo'lganligini o'ziga xos umumiylik sifatida qayd qilish mumkin.

1.2. Fanning predmeti va tadqiqot usullari

Har bir fan o'zining predmeti, tadqiqot usullari bilan boshqalaridan farqlanib turadi. Etnologiya fanining predmeti, tadqiqot obyekti maydonining doimiy ravishda kengayib borishi unga aniq bir ta'rif berish imkonini qiyinlashtirdi. Shuning uchun ham dunyo olimlari tomonidan unga beriladigan ta'rifning yagona shakli yaratilmadi. Aksincha, turli ko'rinishdagi ta'riflar, metodologik yondashuvlar yuzaga keldi. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, etnologiya fanining predmeti sifatida dastlab, yevropaliklarga nisbatan madaniyati kam taraqqiy etgan xalqlar bo'ldi. Bu yondashuvlar XIX asrning oxirlarida Yevropa xalqlari taraqqiyotining yangi davriga qadam qo'ygan bir sharoitda ustuvor bo'lib qoldi. "Madaniyatli" yevropaliklarning nuqtai nazarida go'yoki, o'zlaridan madaniyatda orqada qolgan xalqlar yevropaliklar uchun "tirik ajdodlar" hisoblanar edi. Ularning o'rganish orqali o'zleri uchun foydali bo'lgan bilimlarni egallashga harakat qildilar. Yevropaliklar o'zlaridan rivojlanishda orqada bo'lgan xalqlarni "primitiv" (lotincha *primitivus* – "dastlabki, ibtidoiy") xalqlar deb nomladilar. Mazkur atama jamiyat taraqqiyotining ilk bosqichlarini ifodalash maqsadida XIX asrning ikkinchi yarmida antropologlar E.Taylor va G.Morganlar tomonidan qo'llanilgan. Bunday yondashuv, "qoloq" xalqlar va ularning madaniyatini etnologiya sohasida shakllanayotgan ilmiy bilimlarning asosiy obyektiga aylantirdi. XIX asrda etnologiya fani sohasida tadqiqotlar olib borgan olimlar E.Taylorning "Ibtidiy madaniyat", L.Morganning "Qadimgi jamiyat", nemis olimlari Vays va Bastianlarning asarlarida bu narsa yaqqol ko'zga tashlanadi. Ular doimiy ravishda "qoloq xalqlar"ni Yevropaning "madaniyatli xalqlari"ga taqqoslagan holda o'z izlanishlarini olib borgan. XX asrga kelganda bu borada qator o'zgarishlar ko'zga tashlandi. Tadqiqot obyektlari "qoloq" xalqlar madaniyati doriasidan tashqariga chiqdi. Endilikda olimlar xalqlarni "qoloq" va "madaniyatli"larga bo'lishni tanqid qila boshladilar. Ular qoloq hisoblanayotgan xalqlar ham Xuddi yevropaliklar singari o'z tarixlariga ega bo'lib, ular kishilik taraqqiyotining ilk bosqichida emasdir, Xuddi yevropaliklar singari ular

ibtidoiy belgilarni yo‘qotganliklarini ta’kidlay boshladilar. Bu go‘yoki yevrosentrizmdan qochish edi.

Shu o‘rinda ular “*ibtidoiy xalqlar*” atamasini saqlab qolish lozimligini ta’kidladilar. Bu birikma orqali tabiatga istem‘molchi bo‘lgan ijtimoiy munosabatlarni saqlab qolgan jamiyatlar va madaniyatlarni ifoda etishni qayd qildilar.

Yana bir yondashuvga ko‘ra xalqlarni ibtidoiy va madaniy jihatdan bir-birlariga qarshi qo‘yish haqqoniy emas. Ushbu yondashuv tarafdorlarining fikricha, hech bir xalq yo‘qki, biron-bir madaniyatda taraqqiyotga erishmagan bo‘lsa. Har bir xalq qaysidir madaniyat bosqichining vakillari yoki o‘ziga xos madaniyat sohiblari hisoblanadi. Shuning uchun ham xalqlarni “madaniyatli” va “madaniyatsiz” deb ajratish aqlsizlikdir. Masalan, mo‘g‘ullarning suvga bo‘lgan munosabati (kam cho‘milishi) yoki ayrim xalqlarning qo‘lda taomlanishi, yevropaliklar aytganidek, “madaniyatsizlik” emas, balki ularga xos bo‘lgan odatdir. “Ibtidoiy madaniyat” atamasiga bog‘liq ravishda o‘z o‘rnida etnologiyaning yangi-yangi predmet doiralari paydo bo‘ladi. Bular “arxaik madaniyat”, “sanoatgacha bo‘lgan jamiyat”, “yozuvsiz madaniyat” va hokazolar. Bu tushunchalarning har biri etnomadaniyatning o‘ziga xos xususiyatlarini ifodalaydi va ular o‘rinlidir. Shunday bo‘lsa-da, bugungi kunimizgacha “ibtidoiy xalqlar” tushunchasi saqlanib qolgan. Lekin bu avvalgiday xalqlarning qoloqligi emas, balki, insoniyat tarixining ma’lum bir bosqichi, davrni ifodalashda qo‘llanilmoqda.

XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab, etnologiyaning predmetlari sohasi yanada kengaydi. Endilikda, katta e’tibor turli etnoslar va millatlar o‘rtasidagi munosabatlarni o‘rganishga qaratildi. Ular ichida eng dolzarb bo‘lgani, millatning tabiati va mohiyati masalasi bo‘lib, uning etnik va umumiy fuqarolik siyosiy tarkibi qismi sifatida o‘rganilishi bo‘ldi.

Zamonaviy etnologiya tushunchasi nafaqat etnoslarning kelib chiqishi, balki, ularning ruhiyati va xususiyati, balki, etnopsixologik, etnosiyosiy, etnolingvistik kabi yana ko‘plab omillarni ham tadqiq qila boshladi. Shulardan kelib chiqib, aytish mumkinki, etnologiyaning mazmuni bu fanga mutlaqo asossiz ravishda faqat ekzotik xalqlarning kundalik hayoti, ijtimoiy voqelikning arxaik ko‘rinishlarida, shuningdek, ahamiyatsiz va

hayot talablaridan uzoq bo'lgan xalq madaniyati belgilarini o'rganishda namoyon bo'ladi degan g'oyalar bilan mos kelmaydi.

Etnologiya quyidagilarni o'rganadi:

- etnoslarning vujudga kelishi (etnogenez);
- etnoslarning tarixiy evolyutsiyasi;
- etnoslarning zamonaviy hayoti;
- yaqin kelajakda etnoslarning rivojlanishi imkoniyatlari.

Yana quyidagilar ham etnologiyaning predmeti hisoblanadi:

- etnoslarning moddiy madaniyati;
- turli xalqlarga xos bo'lgan udumlar, marosimlar, e'tiqodlar;
- etnoslarning ijtimoiy-siyosiy tuzilishi;
- turli xalqlarning o'ziga xos ta'lim-tarbiya tizimi;
- etnoslarning ta'minoti;
- etnoslarning qadriyatlari tizimini qiyoslash;
- madaniyatlararo aloqalarning o'ziga xosligi;
- xalqlarning joylashuvi;
- etnoslarning shakllanishidagi demografik jarayonlar;
- xalqlarning nomlari va o'zlari tomonidan nomlanishi;
- subetnik guruhlarining paydo bo'lishi;
- xo'jalik mashg'uloti va iqtisodiy faoliyatning ta'siri;
- til xususiyatlari va ularning etnoslarga ta'siri;
- etnik o'zlik va o'z-o'zini anglash kabilar.

Shunday qilib, etnologiya fan sifatida etnoslarning hayot faoliyati, odamlardagi etnik o'zligini anglashdagi o'zgarishlarni turli aspektlarda o'rganadi. Yuqoridagilardan kelib chiqib, etnologiyaga quyidagicha ta'rif berish mumkin: *Etnologiya – bu etnik tizimlarning paydo bo'lishi, faoliyati va o'zaro ta'siri qonuniyatlarini, dunyo xalqlarining moddiy va ma'naviy madaniyati, etnik va etnoslararo jarayonlarni o'rganuvchi fandir.*

Bu o'z-o'zidan bo'lmaydi, albatta. Ularni o'rganish uchun o'ziga xos tadqiqot usullariga ehtiyoj seziladi. Har bir fan xususiyatidan kelib chiqib, o'zining tadqiqot usullarini yaratadi. Etnologiya ham bundan mustasno emas. Odatda tadqiqot usullari deyilganda, voqelikni tahlil qilish, tekshirish va nazariy baholash tizimi tushuniladi. Barcha tadqiqot usullarida o'xshashlik mavjud. Ular odatda *umumfan* va *ixtisoslik fani* bo'yicha tadqiqot usullariga tasniflanadi. Bu etnologiyada ham o'z aksini topgan.

Umumfan nuqtai nazaridan olib qaraladigan bo'lsa, etnologiyada *tarixiy, sotsiologik, qiyosiy, antropologik, madaniy* va boshqa tadqiqot usullari bor. Etnologiya fani sohasida eng asosiy tadqiqot usullaridan biri – bu ilmiy tahlil uchun turli *dala materiallarini yig'ish va to'plash*dan iborat. Ular tarkibiga etnograf olimlarning kuzatuvlari va tavsiflari, sayohatchilarning kundaliklari, folklor namunalari, adabiyot manbalari, og'zaki manbalar va arxeologik hamda antropologik ma'lumotlarni kiritish mumkin. Xalqlar hayotini o'rganishda eng asosiy tadqiqot usuli – bu ***dala tadqiqotlaridir***. Bu usul XIX asrning o'rtalaridan qo'llanila boshlandi. Bunga mustamlakachilik siyosati davrida xalqlarni o'rganishga bo'lgan ehtiyoj sabab bo'ldi. Xalqlarning xo'jaligi, jamiyat qurilishi, odatlari, e'tiqodi va ruhiyatini yaxshi o'rganish keyinchalik ularni boshqarishda muhim rol o'ynar edi. Aytish mumkinki, ko'pgina imperialistlar shu kabi usullardan foydalanib, mahalliy aholining mehnati tufayli paxta, ziravor, choy mahsulotlaridan katta foyda oldilar.

Odatda, dala tadqiqotlari o'rganilayotgan xalq bilan birga hayot kechirishni taqozo etadi. Morgan salkam 40 yil irokezlar ichida, Mikluxo-Maklay uzoq yillar papuaslar orasida yashadi. Bu statsionar usulning ahamiyati shundan iboratki, tadqiqotchilar mazkur etnoslarning turmush-tarzini kuzatish bilan birga uning ishtirokchisi ham bo'ladi. So'nggi yillarda bu usul o'z o'rnini shoshilinch va mavsumiy kuzatuvlarga bo'shatib bermoqda. Albatta, buni texnika vositalari, axborot olish imkoniyatlarining ortayotganligi bilan izohlash mumkin. Mavsumiy kuzatishlarning ahamiyati shundaki, bunda obyektни har tomonlama o'rganishga qulay sharoit yaratiladi.

Yozma manbalarni tahlil qilish ham muhim tadqiqot usuli hisoblanadi. Tadqiqotchi bu oraqali o'rganilayotgan xalqlar to'g'risida xilma-xil ishonchli ma'lumotlarni olish imkoniga ega bo'ladi. Odatda, barcha xalqlarda o'zlarining tarixi, madaniyatini tasvirlovchi, ko'pchilik uchun qiziqarli bo'lgan ma'lumotlar yozib qoldirilgan. Bu kabi tarixiy ma'lumotlar etnologlar uchun ham muhim hisoblanadi. Bular geograflarning ilmiy hisobotlari va ma'ruzalari, elchilar, diplomat, savdogarlar hamda sayohatchilarning kundaliklari shular jumlasidandir. Ular turli xalqlarning hayoti va madaniyatiga doir foydali bo'lgan, qimmatli ma'lumotlarni beradi.

Arxeologik materiallarni tahlil qilish etnik tarix va madaniyat tarixini tiklashda muhim sanaladi. Arxeologik materiallarning yana bir ahamiyatli tomoni shundaki, ulardan ma'lum tarixiy bosqich yoki madaniy yodgorliklarning davri bo'yicha qolgan manbalarga nisbatan aniqroq ma'lumotlarni olish mumkin. Ma'lumki, etnologiya fanida xalqlarning kelib chiqishi, qadimgi xo'jalik faoliyati, ijtimoiy tuzilishi, diniy e'tiqodlari va madaniy rivojlanishini o'rganishda arxeologik materiallar alohida o'rin tutadi. Chunki yozma manbalar ko'plab xalqlarda keyinroq paydo bo'lgan bo'lsa-da, moddiy madaniyat qoldiqlari qadimiy jamiyatlar hayotidan to'g'ridan-to'g'ri dalillar beradi. Arxeologik materiallarni o'rganish orqali xalqning kelib chiqishi, qadimgi ajdodlari va etnik shakllanish jarayonini arxeologik topilmalar yordamida tiklash mumkin. Masalan, O'rta Osiyodagi Sopollitepa va Jarqo'ton yodgorliklaridan topilgan sopol buyumlar va turarjoy qoldiqlari bu hududda dehqonchilik madaniyatining 4 ming yildan ortiq tarixga ega ekanini ko'rsatadi. Shuningdek, xo'jalik faoliyatini o'rganish – mehnat qurollari, uy hayvonlari suyaklari, sug'orish inshootlari qadimgi xalqlarning turmush tarzidan dalolat beradi. Afrosiyob qazilmalarida topilgan bo'yalgan idishlar va don saqlash omborlari qadimgi sug'orma dehqonchilik mavjud bo'lganidan darak beradi. Qolaversa, qabrlardan topilgan buyumlar, zargarlik ashyolari, uy-joy qurilishi uslublari jamiyatdagi tabaqalanish, diniy e'tiqod va marosimlar haqida ma'lumot beradi. Turli xalqlar o'rtasidagi savdo, migratsiya va ta'sirlarni ham arxeologik materiallar orqali bilib olish mumkin. O'zbekiston hududidan topilgan antik davr tangalari yunon, fors va hind dunyosi bilan iqtisodiy, madaniy aloqalar bo'lganligini ta'kidlaydi. Bir so'z bilan aytganda, arxeologik materiallar xalqlar etnologiyasini o'rganishda bevosita daliliy manba bo'lib xizmat qiladi. Ular yordamida yozma manbalarda aks etmagan davrlarni yoritish, xalqning qadimgi xo'jalik faoliyati, ijtimoiy munosabatlari, urf-odat va an'alarini tiklash mumkin. Shu bois arxeologiya va etnologiya bir-biri bilan chambarchas bog'liq fanlar hisoblanadi.

Qiyosiy tilshunoslik orqali turli tillardagi ma'lum so'zlarni taqqoslash yordamida etnoslarning aloqadorligi yoki ular o'rtasidagi farqlar chegaralari aniqlanadi. Shuningdek, bu usul turli xalqlarning madaniyati rivoji va etnomadaniy aloqalariga oydinlik kiritishda muhim rol o'ynaydi. Bir necha

tillardagi soʻzlarning qiyosiy tahlili natijalarini tizimlashtirish, etnologik tadqiqotlar uchun muhim boʻlgan natijalarni beradi. Maʼlum soʻzlarning oʻrniga boshqa etnoslarga xos boʻlgan soʻzlarning sinonimi tarzida qoʻllanilishi qaysidir maʼnoda madaniy aloqalar (taʼsirlar) mavjudligini koʻrsatadi. Masalan, bir joyga ikki xil nom berilishi (*kalka*) Sayram-Isfijjob yoki bir millatning soʻzlashuvida boshqa tilga oid soʻzlarning qoʻllanilishi shular jumlasidandir. Misol tariqasida koʻrib oʻtiladigan boʻlsa, maʼlumki, oʻzbek tili oltoy tillar oilasining turkiy tillar guruhiga mansubdir. Biroq ularning soʻzlashuvida oʻzlariga yaqin yashovchi eron tilli xalqlarga xos eshik, gul, mardikor kabi juda koʻp soʻzlar keng isteʼmolda qoʻllaniladi. Bu jihat dunyoning boshqa xalqlarida ham u yoki bu darajada koʻzga tashlanadi. Masalan, tojik tilida eroniy tillarga xos boʻlmagan koʻpruk, qoshuq, argʻamchin, chopon, qatiq, uy kabi turkiy soʻzlar qoʻllaniladi. Bundan koʻrinadiki, qiyosiy tilshunoslik orqali xalqlarning tarixiy aloqadorligi yoki oʻzaro munosabatlari xususiyatlarini bilish mumkin. Albatta, bu oʻz-oʻzidan boʻlmaydi. Bu kabi usullardan foydalanishda etnologlardan tegishli tillarni puxta bilishi talab etiladi.

XX asrda keng qoʻllanila boshlangan tadqiqot usullaridan biri – bu ***statistik maʼlumotlardan foydalanishdir***. Etnologiya fanida statistik maʼlumotlardan foydalanish xalqlarning ijtimoiy-madaniy hayoti, demografik jarayonlari, migratsiya, nikoh-oila anʼanalari va madaniy oʻzgarishlarini chuqur tahlil qilish imkonini beradi. Odatda, statistik maʼlumotlar etnologik tadqiqotlarda aniq raqamlar va dalillarga asoslanadi. Demografik jarayonlarni tahlil qilish yordamida aholining soni, milliy tarkibi, tugʻilish va oʻlim koʻrsatkichlari orqali xalqning ijtimoiy hayoti oʻrganiladi. Xususan, Oʻzbekiston Respublikasining aholi roʻyxati maʼlumotlari tadqiqotchilarga turli millatlarning hududiy tasnifi, urbanizatsiya darajasini aniqlash imkonini beradi. Migratsiya jarayonlarini oʻrganish esa xalqlarning qayerdan qayerga koʻchgani, koʻchish sabablarini va natijalarini aniqlash imkonini beradi. Masalan, koʻp millatli Oʻzbekiston xalqining milliy tarkibining shakllanishi xususidagi bilimlar, XX asrning ikkinchi yarmida respublikaga koʻchib kelgan xalqlar soni, statistik hisobotlar orqali tahlil qilinadi. Nikoh va oila anʼanalarini tahlil qilish – statistik maʼlumotlar asosida turli millat vakillarining oʻzaro nikohlari, oilaning oʻrtacha hajmi, ajralishlar soni aniqlanadi. Qishloq joylarda oilalar

ko'p farzandli ekanligi, shahar joylarda kichik oilalar ustunlik qilishi statistik ko'rsatkichlar orqali dalillanadi. Umuman olganda, statistik materiallar etnologik tadqiqotlarni ilmiy asoslashda muhim rol o'ynaydi. Ular yordamida nafaqat sifat jihatidan, balki miqdoriy tahlil asosida ham xalqlarning ijtimoiy-madaniy hayotini chuqur o'rganish mumkin. Shu bois zamonaviy etnologik tadqiqotlar statistik ma'lumotlarsiz to'liq tasavvur bera olmaydi.

So'nggi yillarda zamonaviy etnologiyada *sotsiologik tadqiqot usuli* ham keng qo'llanila boshlandi. Chunki ular etnik guruhlarining ijtimoiy tuzilishi, madaniy o'ziga xosliklari va zamonaviy dunyodagi o'zgarishlarni tushunishga yordam beradi. Sotsiologik tadqiqotlar etnologiyada nafaqat ilmiy bilimlarni boyitadi, balki jamiyatdagi amaliy muammolarni hal qilishda ham katta ahamiyatga ega.

Ma'lumki, sotsiologik tadqiqotlar etnik guruhlarining an'analari, qadriyatlar tizimi va ijtimoiy munosabatlarini tahlil qiladi. Zamonaviy globallashtiruv sharoitida, ko'p millatli jamiyatlarda yashovchi guruhlar o'rtasidagi madaniy farqlarni tushunish muhimdir. Masalan, bir davlatdagi turli millatlar yoki etnik guruhlarining o'ziga xos ijtimoiy tuzilishi va madaniyati sotsiologik so'rovlar orqali o'rganiladi. Bu tadqiqotlar etnik guruhlar o'rtasidagi hamkorlikni mustahkamlashga va turli ziddiyatlarning oldini olishga xizmat qiladi.

Shuningdek, mazkur yo'nalishdagi tadqiqotlar orqali etnik guruhlarining ijtimoiy-iqtisodiy holati, ta'lim va mehnat bozoridagi imkoniyatlari aniqlanadi. Bu orqali ayrim etnik guruhlarining jamiyatdagi marginallashtiruv yoki diskriminatsiyaga duch kelayotganligi sotsiologik usullar yordamida aniqlanadi. Bu ma'lumotlar davlat tomonidan ijtimoiy tenglikni ta'minlashga qaratilgan dasturlarni ishlab chiqishda asos bo'lib xizmat qiladi. Qolaversa, sotsiologik tadqiqotlar zamonaviy global muammolar, masalan, iqlim o'zgarishi, migratsiya va urbanizatsiya ta'sirida etnik guruhlarining hayot tarzidagi o'zgarishlarni o'rganadi.

Bugungi zamonaviy dunyoda ijtimoiy tarmoqlar va raqamli texnologiyalar etnik guruhlarining madaniy identifikatsiyasiga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Sotsiologik tadqiqotlar yoshlar orasidagi etnik o'zlikni saqlash yoki uni yo'qotish jarayonlarini tahlil qiladi. Negaki, internet va ijtimoiy tarmoqlar orqali etnik guruhlar o'z madaniyatlarini keng targ'ib

qilish imkoniyatiga ega bo'lsa-da, globallashuv ta'sirida ularning an'anaviy qadriyatlarini yo'qotish xavfi ham mavjuddir. Shu sababli madaniy merosni himoya qilish strategiyalarini ishlab chiqishda sotsiologik tadqiqot natijalari muhimdir. Bir so'z bilan aytganda, etnologiyada sotsiologik tadqiqotlar etnik guruhlarning madaniy va ijtimoiy hayotini tushunish, ularning zamonaviy dunyodagi muammolariga yechim topish va ijtimoiy adolatni ta'minlashda muhim vositadir. So'rovnomalar, intervyular, anketalar, saralash kabi yo'llar bilan jamiyatning etnologik hayotini tor doiradagi masalalarini yoritish imkonini beradi. Masalan, til maqomining o'zgarishi, etnik chegaralar, o'z-o'zini identifikatsiya qilish masalalari, etnik migratsiyalarga munosabat, etnoslararo munosabatlar va boshqalar shular jumlasidandir.

1.3. Etnologiyaning boshqa fanlar bilan aloqadorligi

etnologiyaning tadqiqot obyekti etnoslar va ularning kundalik hayot faoliyati hisoblanadi. Ma'lumki, etnoslarning mavjud bo'lishi jamiyat hayotining iqtisodiy, siyosiy, madaniy, ijtimoiy va shu kabi ko'plab sohalari bilan bog'liq. Bir qancha tarmoqlar boshqa fan sohalari doirasida o'rganilib, etnologik tadqiqotlar bevosita ular bilan bog'liq holda amalga oshiriladi. Shu yo'sinda etnologiya va boshqa ijtimoiy-gumanitar fanlarning ilmiy yo'nalishlari yuzaga keladi. Avvalo, bu etnografiyaga, shuningdek, antropologiya, madaniyatshunoslik, sotsiologiya, siyosatshunoslik, lingvistika, psixologiyaga tegishlidir.

Etnologiyaga eng yaqin fan – **bu etnografiyadir**. Ma'lumki, etnografik bilimlar juda qadimdan yig'ila boshlangan bo'lsa-da, XIX asrning o'rtalariga kelib to'la fan sifatida shakllandi. Etnografiyaning asosiy predmeti turli xalqlar o'rtasidagi o'xshashlik va farqlar, ularning etnik o'ziga xosligi kabilarni o'rganishdan iborat. Etnografning asosiy manbasi kuzatuv natijasida yig'ilgan ma'lumotlar hisoblanadi. Uzoq yillar davomida etnografiya geografiya fani bilan ajralmagan holda rivojlandi. Shuning uchun ham shartli ravishda uni "*o'lka xalqshunosligi*" tarzida atash ham mumkin. Ko'rib o'tganimizdek, etnografiya ko'p jihatdan etnologiyaga o'xshaydi, xalqshunoslik xususiyati bilan mos keladi. Shu sababli bu ikki atama doimo ma'nodosh (sinonim) tarzida muomalada bo'lib keldi.

Xususan, sovetlar davlatida etnografiya etnologiya fani o'rnida qabul qilindi. Biroq, bu fanlar qanchalik yaqin bo'lmasin, ularda o'ziga xos jihatlari hamda farqli tomonlari uchraydi. *Etnografiya – tavsifiy xususiyatga ega fan, etnologiya esa nazariyalarga tayanuvchi xalqshunoslik hisoblanadi.* Zamonaviy etnologiyada bugungi kunda etnografik ma'lumotlarni izohlash, umumlashtirish, qayta tizimlashtirish yo'ldan borilmoqda. Etnografiya esa unga konseptual apparatni (tushunchalar mohiyati) bermoqda. Etnologik xulosalar va umumlashgan fikrlarni ifodalashda etnografik ma'lumotlar empirik vazifani bajaradi.

Antropologiya (jismoniy) ham etnologiyaga juda yaqin fan tarmog'i hisoblanadi. Buni birgina irqning kelib chiqishi, ularning yer yuzi bo'ylab tarqalishi, madaniy-tarixiy jarayonlari natijasida odamlarning tashqi qiyofasidagi o'zgarishlar, turli irqor orasidagi metisatsiya jarayonlari masalalari ikkita fan uchun ham tadqiqot obyekti ekanligi bilan izohlash mumkin. Ba'zi davlatlarda "etnologiya" va "antropologiya" ma'nodosh so'zlar sifatida qo'llaniladi. Shu nuqtai nazardan olib qaraganda etnologiya, madaniy antropologiya, ijtimoiy antropologiyalarni bir fan uchun qo'yilgan turlicha nomlar deyish ham mumkin. Ushbu noaniqliklar sababli, deyarli bir xil faoliyat yurituvchi olimlarni antropolog, etnolog deb nomlaymiz. Buyuk Britaniya va yana bir qator mamlakatlarda bu fan "ijtimoiy antropologiya", AQShda esa "madaniy antropologiya" kabi nom ostida taraqqiy etdi. Lekin bu ikki fanning bir-biriga uzviy bog'liqligi bo'lsa-da, aynan, bir narsa emas. Etnologiya o'zining tadqiqot predmeti doirasining kengligi bilan jismoniy antropologiyadan ajralib turadi. *Antropologiya (jismoniy) esa hech qachon etnogenez, etniklik, etnodemografiya masalalari bilan shug'ullanmaydi.* Balki, bu borada ko'proq tabiiy fanlar ma'lumotlariga murojaat qiladi. Shu sababli qaysidir ma'noda uni tabiiy fanlarga ham yaqin deyish mumkin. Chunki, antropologiya insonning tashqi ko'rinishining kelib chiqishi va evolyutsiyasi, uning irqini o'rganuvchi fan hisoblanadi. Etnoslar faqatgina tabiiy jarayonlar natijasida paydo bo'lgan tarixiy hodisa emas, balki, ijtimoiy-madaniy jarayonlarning natijasi hamdir. Shuning uchun etnologik tadqiqotlarda ham sotsiologik ham madaniyatshunoslikka doir tadqiqot usullari va tamoyillaridan keng foydalaniladi. Shuning uchun ham bu uchta fan o'zlarining tadqiqot predmetlari doirasida kesishadi.

Etnologiya va sotsiologiyaning kesishgan nuqtasida **etnosotsiologiya** vujudga kelgan. Etnik guruhlar va jamoalar, ularning o‘zaro munosabatlari, ularga xos jamoaviy xulq atvor qonuniyatlari, etnik guruh vakillari va ijtimoiy muhit ta’siri sotsiologik talqinda o‘rganiladi. Nemis olimi Trunvaldning fikricha, etnosotsiologiya fani zamonaviy industrial rivojlangan mamlakatlar hayotidagi etnik va ijtimoiy jarayonlarning o‘zaro bog‘liqligini o‘rganadi. Aslida, *etnosotsiologiya jamiyatning barcha ijtimoiy sohalarining etnik xususiyatlarini o‘rganadi*. Bir so‘z bilan aytganda, etsotsiologiya etnik va ijtimoiy hodisalarning o‘zaro bog‘liq mexanizmini o‘rganishda zamonaviy jamiyatdagi turli ijtimoiy guruhlardagi etnik jarayonlar, turli etnik jamoalardagi ijtimoiy jarayonlarni tadqiq etadi. Shuningdek, bu fan madaniyat va turmush, mehnat va dam olish faoliyati, urf-odat, marosimlar, shaxslararo etnik munosabatlar kabi jarayonlardagi etnik chegaralarning ijtimoiy shartlarini ochib beradi. Chunki kishilar o‘rtasidagi etnik farqlar madaniyatda, kundalik hayotda avvalo, barchasi oilada ko‘zga tashlanadi. Etnik guruhlar siyosatning subyektlar guruhi, amaldagi qiyofasi ham hisoblanadi. Etnik guruhlar nafaqat subyekt, balki siyosiy ta’sir nuqtasi bo‘lgan obyekt ham hisoblanadi.

Etnopolitologiya – jamiyatning siyosiy hayoti va kishilik tarixida etnomilliy jamoalarning (xalq, millat, etnik guruh) o‘rni va rolini o‘rganadi. Aslida etnopolitologiya va etnologiya o‘zaro chambarchas bog‘liq fanlar bo‘lib, ular etnik guruhlar va ularning jamiyatdagi o‘rni, o‘zaro munosabatlarini o‘rganadi. Shunday bo‘lsa-da, ularning har biri o‘ziga xos yo‘nalish va maqsadlariga ega. Xususan, etnologiya etnik guruhlarining madaniyati, an’analari, tili, dini va hayot tarzini antropologik va sotsiologik nuqtayi nazardan o‘rganadi. Etnopoliitologiya esa bu guruhlarining siyosiy hayotdagi o‘rni, davlat va xalqaro tashkilotlar bilan munosabatlari, shuningdek, etnik konfliktlar va integratsiya masalalariga e’tibor qaratadi. Ya’ni, etnologiya madaniy asoslarni tahlil qilsa, etnopolitiitologiya ularning siyosiy oqibatlariga urg‘u beradi. Shuningdek, etnologiya etnik guruhlarining o‘ziga xos xususiyatlarini chuqur tushunish imkonini beradi, bu esa etnopolitiitologiya uchun muhim asos hisoblanadi. Etnopolitologiya etnik guruhlarining siyosiy jarayonlarda ishtirok etishi, davlat siyosati yoki global jarayonlar ta’sirida ularning madaniy identifikatsiyasiga qanday ta’sir ko‘rsatishini o‘rganadi. Masalan, milliy davlatlarning assimilyatsiya siyosati

yoki globalizatsiya etnologiyada o'rganiladigan madaniy o'zgarishlarga olib kelishi mumkin.

Bir so'z bilan aytganda, etnologiya etnopolitologiyaga etnik guruhlarining madaniy va tarixiy doirada taqdim etadi. Ayniqsa etnik konfliktlar yoki integratsiya masalalarini hal qilishda ikkala fan bir-birini to'ldiradi va ko'p hollarda birgalikda ishlatiladi.

Bundan tashqari *poleoetnologiya*, *etnolingvistika*, *etnopsixologiya* kabi fanlar etnologiya sohasiga yaqin, hamkor fanlar hisoblanadi.

1.4. O'zbekistonda etnologiyaning fan sifatida rivojlanishi

O'zbekistonda etnografiya va etnologiya fanining rivojlanishi XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab, bir necha bosqichlarda shakllanib bordi.

Etnografik tadqiqotlar Turkistondagi chor hukumatining mustamlakachilik siyosati davrida arxeologiya va tarixga qiziqish fonida vujudga kelgan. 1895-yilda Toshkentda Arxeologiya havaskorlari to'garagining tashkil etilishi bu yo'nalishdagi ilk institutsional qadam hisoblanadi. To'garak a'zolari mahalliy aholi turmushi, moddiy va ma'naviy madaniyatiga oid qimmatli materiallarni yig'ish va nashr etish bilan shug'ullangan. Ular orasida er-xotin V.P. Nalivkin (1852–1918) va M.V.Nalivkinalar tadqiqotchilar mahalliy xalq turmushi, oila va ijtimoiy munosabatlariga bag'ishlangan asarlar yaratdilar. Xususan, Farg'ona vodiysi aholisining ijtimoiy hayoti, xo'jaligi, dehqonchilik va hunarmandchiligi haqida batafsil yozgan. M.V. Nalivkina mahalliy ayollar dunyosiga kirib borishga muvaffaq bo'lib, o'z kuzatuvlarini kitob shaklida nashr ettirgan. Markaziy Osiyo ayollari hayotini tasvirlagan eng birinchi maxsus etnografik tadqiqot hisoblanadi. Bu kitobda Farg'ona vodiysi o'zbek ayollarining oiladagi mavqei, nikoh marosimlari, farzand tarbiyasi, kiyim-kechaklari, mehnat faoliyati va diniy urf-odatlar haqida qimmatli kuzatuvlar jamlangan.

XX asr boshlarida etnografik tadqiqotlar yangi bosqichga ko'tarildi. 1921-yilda mahalliy hokimiyat tomonidan "Turkiston tub aholisining maishiy turmushini o'rganish ilmiy komissiyasi" tashkil etildi. Bu komissiya mahalliy xalqlarning urf-odatlar, turmush tarzi va madaniy

merosini o'rganishda muhim ilk qadam bo'ldi. Shu davrda etnograf olimlardan M.S. Andreev (1873–1948) o'zbeklar va qo'shni xalqlarning etnografiyasi bo'yicha muhim ilmiy ishlar yaratdi.

1928–1930-yillarda o'zbek xalqi madaniyati, etnografiyasi va folklorini o'rganish bo'yicha maxsus ekspeditsiyalar tashkil etildi. Bu ekspeditsiyalar xalq og'zaki ijodi, bayram va marosimlar, maishiy an'analar haqida boy materiallar to'pladi. Shu bilan birga, mahalliy olimlar safida G'ozzi Olim Yunusov (1893–1938) o'zbek etnografiyasi bo'yicha dastlabki tadqiqotlarni amalga oshirdi.

Etnografiya fanining institutsional rivojlanishi 1943-yilda O'zFA Tarix va arxeologiya instituti tarkibida Etnografiya bo'limi (sektori)ning tashkil etilishi bilan yangi bosqichga ko'tarildi. Bu bo'limda tadqiqotlar keng ko'lamda olib borilib, etnografiya mustaqil ilmiy yo'nalish sifatida shakllandi. Urushdan keyingi yillarda etnografiya fanining ilmiy maktablari paydo bo'ldi. O.A. Suxareva (1903–1983) o'zbek shahar madaniyati va turmush tarzi haqida qator muhim tadqiqotlar olib bordi.

XX asrning 2-yarmiga kelib o'zbek etnologiyasi yangi avlod olimlari bilan boyidi. Ular orasida Karmisheva Bolqis Xalilovna (1916–2000) o'zbek va turkiy xalqlarning etnik tarixi va etnik jarayonlari bo'yicha fundamental ishlar yozib qoldirdi. Keyingi davrlarda esa mahalliy olimlardan K.Sh. Shoniyozov, I.M. Jabborov, A.A.Asqarov kabi yetuk olimlar o'zbek xalqi etnogenezi va etnik tarixi, ularning moddiy va ma'naviy madaniyati masalalariga bag'ishlangan ilmiy izlanishlar olib bordilar. Ularning tadqiqotlari milliy etnologiya fanining ilmiy asosini yaratishda muhim ahamiyat kasb etdi.

O'zbekiston istiqlolga erishganidan keyin boshqa ijtimoiy fanlarda bo'lgani singari etnografiya sohasida ham katta amaliy ishlar bajarildi. Mustaqillik yillarida mafkuraviy tazyiqlardan xoli bo'lgan bir qator ilmiy-nazariy va metodolik tadqiqotlar amalga oshirildi. Tadqiqotlar nafaqat mazmun va mohiyati bilan, balki, ularga nazariy metodologik jihatdan yondashuvlar ham o'zgarganligini ko'rsatmoqda. Tarixan qisqa davr mobaynida erishilgan eng muhim natijalar sifatida tadqiqot mavzularining kengaygani va ilmiy izlanish samaradorligi oshganligini kuzatamiz. Tadqiqot obyekti va predmetiga, balki uning metod va nazariyalariga ham yangicha qarash natijasi o'laroq “etnomadaniy jarayonlar”, “etnoslararo

jarayonlar”, “zamonaviy jamiyatda milliy-etnik jarayonlar”, “etnopsixologiya”, “etnoslararo kommunikatsiya”, “gender muammolari” va etnografiyaning boshqa zamonaviy yo‘nalishlarida ko‘plab tadqiqotlar amalga oshirildi. O‘tgan qisqa davr mobaynida etnolog tadqiqotchilar “bir xillik” andozasidan ozod bo‘ldilar va “madaniyat”, “madaniy meros”, “mentalitet”, “milliy ruh” kabi tushunchalarning sof milliy shakliga va mazmuniga qaytdilar. Qolaversa, fanning asosiy tadqiqot obyekti bo‘lgan etnosning nazariy jihatlari, etnogenez va etnik tarixga oid yangi metodologik konsepsiyalar va qarashlar shakllandi. Shuningdek, mustaqillik yillarida xalqimiz moddiy va ma‘naviy madaniyati, oilaviy va jamoaviy hayoti, diniy e‘tiqodlari va marosimlarini tadqiq etish borasida jiddiy tadqiqotlar bilan birga fanda qo‘ni-qo‘shnichilik an‘analari, etnoslararo jarayonlarni tadqiq qilishga qaratilgan yangi yo‘nalishlarga asos solindi. Bajarilgan tadqiqotlarning samarasi o‘laroq qator monografiyalar va risolalar e‘lon qilindi. Bu o‘rinda T.U.Salimov, H.Ismoilov, O.Bo‘riev, A.Ashirovlar, A.Doniyorov kabi o‘zbek elshunos olimlari tomonidan millatning oilaviy turmush an‘analari, to‘y tantanalari, dafn marosimlari hamda milliy qadriyatlariga oid tadqiqotlari amalga oshirildi.

So‘nggi yillarda esa ayniqsa, mazkur soha o‘z rivojlanishining yanggi bosqichiga kirdi. Xususan, 2019-yilda O‘zbekiston Milliy universitetida Antropologiya va etnologiya kafedrası hamda shu nomdagi ta‘lim yo‘nalishi ochildi. Keyinchalik respublikaning bir qancha ko‘zga ko‘ringan OTMLarida Antropologiya va etnologiya ta‘lim yo‘nalishida mutaxassislar tayyorlana boshladi. Ularga “Tarixiy antropologiya”, “Vizual antropologiya”, “Ijtimoiy antropologiya” va shu kabi zamonaviy hamda jamiyat hayoti uchub muhim bo‘lgan fanlar o‘qitilishi yo‘lga qo‘yildi.

Etnografiyaning boshqa fanlar bilan aloqasining samarasi tarzida etnoarxeologiya, etnopsixologiya, etnolingvistika, etnodemografiya, etnofolkloristika kabi yangi yo‘nalishlar paydo bo‘ldi. Bu borada birgina O‘zR FA Tarix instituti “Etnologiya va antropologiya” bo‘limida O‘zbekiston Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Fan va texnologiyalar markazining amaliy tadqiqotlar dasturi bo‘yicha Respublikamizning ikki tarixiy-etnografik mintaqasi, Farg‘ona vodiysi hamda Janubiy O‘zbekiston mintaqalaridagi etnoslararo jarayonlarni taqqoslab tadqiq qilinganligi yoki zamonaviy polietnik shahardagi etnomadaniy jarayonlarni tahlil

etilayotganligi ham bajarilayotgan ishlarning yorqin ko‘zgusi deyilsa maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Ayniqsa, so‘nggi yillarda etnologiya fanining nazariy metodologik muammolari borasida dastlabki ilmiy tadqiqotlar amalga oshirildi. Bunda tadqiqotchilar tomonidan fanning nafaqat nazariy muammolari, balki zamonaviy etnografiya maktablari va atamalariga oid yangi ma’lumotlarning e’lon qilinishi o‘zbek etnologlarining zamon bilan hamnafas tadqiqotlar olib borayotganliklarini ko‘rsatadi. Jumladan, etnogenetik jarayonlar doirasida akademiklar K.Shoniyozov va A.Asqarov tomonidan o‘zbek xalqining shakllanish jarayoni va uning nazariy-metodologik muammolariga oid qator fundamental tadqiqotlar e’lon qilindi.

Umuman olganda O‘zbekistonda etnologiya fani ko‘p asrlik tarixiy jarayonlar natijasi o‘laroq, bugungi kunda mustaqil ilmiy yo‘nalish sifatida rivojlanib kelmoqda.

Xulosa qilib aytganda, O‘zbekistonda etnologiya fani taraqqiyoti xalqning tarixiy-madaniy merosini o‘rganish, uni saqlash va targ‘ib qilish, millatlararo munosabatlar hamda zamonaviy ijtimoiy-madaniy jarayonlarni ilmiy o‘rganish asosida rivojlanmoqda.

1.5. Etnologiyaning asosiy nazariyalari va ilmiy maktablari

volyutsionizm – etnologiya fani sohasidagi dastlabki ilmiy nazariya hisoblanadi. Uni XIX asrning o‘rtalarida paydo bo‘lgan deyish mumkin. Mazkur yo‘nalish XVIII oxiridagi yetakchi ilmiy paradigma bo‘lib, o‘sha davrning tabiiy va ijtimoiy fanlarida o‘z ifodasini topgan rivojlanish nazariyasi edi. Evolyutsionist etnologlar insoniyat madaniyati taraqqiyotining umumiy qonuniy asoslarini ilk bor ilgari surishgan. Ushbu maktabga asos solinishida *G.Klemm*ning 1843-1847-yillarda yozilgan besh tomlik “Insoniyat madaniyatining umumiy tarixi” asari muhim rol o‘ynadi. Undan ozgina vaqt o‘tib, 1850-yilda avstraliyalik olim *I.Unger* tomonidan ushbu nazariya asosida “Nikoh va uning dunyoviy-tarixiy rivojlanishi” nomli asar yaratildi. 1859-yilda esa nemis olimi *T.Vays*ning “Yovvoyi xalqlar antropologiyasi” nomli asari orqali davlatchilikka bo‘lgan davr yo‘nalishida izlanishlar olib borildi. Shu tufayli bu olimlarni etnologiyadagi evolyutsionistik qarashlarning dastlabki vakillari deb baholash noto‘g‘ri bo‘lmaydi. Shunday bo‘lsa-da,

evolyutsionizm g'oyalari dastlab boshqa mamlakatlarda tizmlashtirildi va rivojlantirildi. Shuning uchun ham angliyalik olimlar *E.Taylor*, *M.Lennon*, *Dj. Lebboklarni* dastlabki evolyutsionist etnologlar deb qabul qilindi. Germaniyada *O.Peshel*, *A.Bastian*, *I.Lippertlar*, Fransiyada *Sh.Leturno*, AQShda esa *L.G.Morgan* aynan, evolyutsionizm nazariyasi bo'yicha tadqiqotlar olib bordilar. Rossiyada esa evolyutsionizmning rivojlanishi *K.Kavelin*, *L.Shternberg* va *N.Ziber* kabi nomlar bilan bog'liq.

Ingliz olimi *E.Taylor* (1832-1907) – evolyutsionizm nazariyasining asoschisi hisoblanadi. Uning evolyutsionizm nazariyasiga oid qarashlari

E.B.Taylor

1871-yilda yozib tugallangan *“Ibtidoiy jamiyat”* nomli asarida ilgari surilgan. Taylor va Spenserlar evolyutsionizm nazariyasining klassik namoyondalari hisoblanadi. Taylor madaniyat tarixiga bosqichma-bosqich rivojlanish jarayoni sifatida qaragan. U *“madaniyat ilmida islohot ilmi bor”* tamoyilini ta'kidlab, uning mohiyatini mehnat qurollari ko'rinishi, san'at turlari, e'tiqod va kulturelarning mukammallashib borishida ifodalaydi. Taylor *“tirik guvohlar yoki qadimgi yodgorliklar”* orqali fanga *“qoloq”* atamasini olib kirdi va shu asosda o'rganilayotgan turli urf-odat, marosimlarning tarixiy ildizlari hamda madaniyat ko'rinishlarining tarixi aloqadorligini aniqlashga harakat qildi. Taylorning madaniyatning barcha ko'rinishlarida ibtidoiy odamlarning diniy e'tiqodlari yotishini ta'kidlab, ularni tadqiq etish davomida diniy e'tiqodlarning paydo bo'lishidagi animistik g'oyalarini ilgari surdi. *“Qoloq”* xalqlarning diniy e'tiqodlarini o'rganar ekan, Taylor, barcha odamlar va ular madaniyatining ildizi bir degan yondashuvni ilgari surdi. U individlarning ruhiy holatidagi dinning asosi anglangan, ongli ravishdagi faoliyati majmuasining eng yuqori nuqtasi ekanligini ta'kidladi. *“Yovvoyilar”*ning e'tiqodlari va urf-odatlari asosida, Taylor ta'kidlaganidek, *“ruhlarning mavjudligiga ishonch”* yotadi. Bu holatga bo'lgan qalban va aqlan ishonchni Taylor, bir so'z bilan – *“animizm”* atamasi bilan ifodalaydi.

G.Spenser (1820-1903) – angliyalik mashhur faylasuf va sotsiolog bo'lib, u etnologiya sohasidagi evolyusionizm g'oyalarining asoschilaridan biri hisoblanadi. 1862-yilda yozilgan *“Boshlang'ich tamoyillar”* uning shoh asaridir. 1892-1893-yillarda *“Etika tamoyillari”* asarini yaratdi. Spenser,

insoniyat tarixining dastlabki bosqichlaridanoq inson tabiatining asta-sekinlik bilan moslashganligini ta'kidlaydi. Ushbu jarayonlar ta'siri ostida inson fazilatida o'zgarishlar yuz berib, ular urf-odatlar orqali sekin-astalik bilan keyingi avlodlarga o'tib bordi. Spenserning qarashlari bo'yicha jamiyat *tashqi va ichki* omillar ta'sirida taraqqiy etadi. U *tashqi omillar* sirasiga geografik joylashuv, qo'shni bo'lgan jamiyatlar va xalqlarni kiritadi. *Ichki omillar* sifatida esa, insonning jismoniy qiyofasi, turli irqlar, har bir xalqning boshqalaridan farqlanuvchi o'ziga xos ruhiy holatini ta'kidlaydi.

G.Spenser

A.Bastian (1826-1905) – nemis etnologiyasi va evolyutsionizmi asoschisi bo'lib, o'zining qarashlarini 1871-yilda Germaniyada nashr etilgan

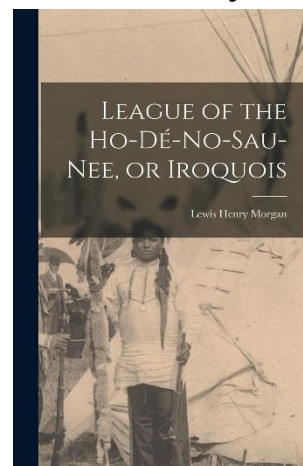
“Etnologiyaning umumiy asoslari” asarida bayon etgan.

Bastian *hujayra nazariyasini* geografik viloyatlar tushunchasi bilan omixtalashtirdi. Hujayra deganda, “boshlang'ich g'oyalari”, ilk madaniy elementlarni nazarda tutgan edi. Uning tushunchalari bo'yicha har qanday ibtidoiy odamlar o'xshash ruhiy holatga ega. Ibtidoiy odamlar eng sodda tarixiy-geografik sharoitlarga moslashish jarayoniga ega bo'ladi. Inson ruhiyatining

birligi turli xalqlar orasida o'xshash va insoniyat madaniyatining birligini aks ettiruvchi *unsur* (element)lar g'oyalarda namoyon bo'ladi. Har bir etnos ma'lum xalq madaniyatining mazmunini belgilaydigan o'z g'oyalari doirasini shakllantiradi, ammo boshqalar bilan aloqa qilish orqali, madaniyatning rivojlanishiga turtki bo'ladigan yangi g'oyalari olinadi. Insoniyatning madaniy taraqqiyoti doimo o'z atrofidagi muhit bilan faol aloqadorlikda yuz beradi. Agar odamlar o'zlari yashayotgan tabiiy sharoitiga ko'proq bog'liq bo'lsa, tarixiy o'zgarishlarning ularga ta'siri kamroq bo'ladi.

Amerikalik mashhur olim *L.Morgan* (1818-1881) ning etnologiya sohasi rivojiga qo'shgan hissasi yuqori bo'lib, evolyutsionizm nazariyasi vakillari orasida o'z o'rniga ega. Bo'lajak olim, o'z umrining deyarli 40 yilini AQShdagi *irokezlar* hayotini tadqiq qilishga bag'ishladi. Shundan

keyin u Amerikadagi boshqa hindu qabilalari hamda dunyoning turli hududlari aholisini o'rgandi. 1840-yilda Morgan, *"Irokezlar buyuk ordeni"* jamiyatiga asos soldi. Bundan maqsad hindularning tarixi va madaniyatini o'rganish hamda bu bilan bog'liq tadqiqotlarni qo'llab-quvvatlash edi. Morganning yirik asarlarida asosan, uchta muhim etnologik muammo: *insoniyat tarixida urug'chilik tuzumining o'rni va roli; oila-nikoh munosabatlarining shakllanishi tarixi; insoniyat tarixini davrlashtirish* masalasi yotadi. Uning bilimlarining yadrosini yig'ilgan juda ko'plab faktik materiallar asosida kishilik jamiyatining yagona taraqqiyot yo'li hamda urug'chilik jamiyatning universalligini ko'rsatib berish tashkil etadi. Morganning fikricha, urug' birlashmalari jamiyatlar tashkil etilishi va saqlanishida asosiy qurol vazifasini bajargan. Morganning qarashlari, kishilik jamiyatining negizini xususiy mulk va ota hukmronlik qiladigan tamoyillarni o'zida mujassam etgan patriarxal oila tashkil etganligi to'g'risidagi patriarxal nazariyalarni rad etilishida katta rol o'ynadi.

Evolyutsiya maktabi vakillari, jamiyatning taraqqiyoti uzluksiz ravishda oddiylikdan murakkablikka, quyidan yuqoriga harakatlanishi g'oyasidan kelib chiqib, insoniyat va uning madaniyati taraqqiyotini ifodalovchi va unga uyg'un holatdagi dastlabki konsepsiyani yaratdi. Madaniyat

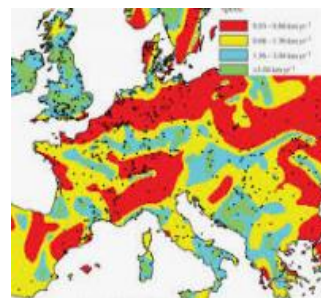
jamiyatning muhim qismi sifatida, o'zining quyidan yuqoriga rivojlanish yo'liga ega bo'lib, uzluksiz, bosqichma-bosqich o'zgarib boradi. Ular *xalqlardagi madaniy xilma-xillikni ularning iqtisodiy taraqqiyotning turli bosqichida ekanligi bilan bog'liq deb hisoblaydilar*. Masalan, rivojlangan Birlashgan Arab amirliklari va iqtisodiy rivojlanmagan arab davlatlari aholisi turmush tarzi hamda madaniyatidagi farqlarni, aynan, turli darajadagi iqtisodiy holatning natijasi deyish mumkin.

Biroq, ilm-fan taraqqiyoti, XIX oxirlariga qadar to'plangan faktik materiallar evolyutsionizm nazariyasining kamchilik tomonlarini, ushbu maktab vakillarining ilgari surayotgan qarashlari amaldagi voqelikka zid bo'lgan holatlarini yuzaga chiqara boshladi. Yangi etnografik dala

tadqiqotlari ma'lumotlari ba'zi hollardagina evolyutsionizm konsepsiyasiga mos keldi, xolos. Madaniyatni, uning o'zgarishi va tarqalishini tadqiq etish usullarini izlash lozim bo'ldi. Shundan so'ng yangi yo'nalishlar va etnologiya maktablari paydo bo'la boshladi. Ular odatda, evolyutsionistlar ilgari surgan nazariyalarga qarshi bo'lgan o'zlarining aksilevolyutsion qoidalarini yaratdilar. Ushbu qarashlar ijtimoiy hodisalar taraqqiyotining tarixiy yo'li nazariyasiga shubhalarni ko'paytira boshladi.

Diffuzionizm. XIX asr oxiri – XX asr boshlariga kelib, evolyutsionizm nazariyasi o'zining etnologiyadagi monopol mavqeidan ajrala boshladi. Ayni shu davrda *diffuzionizm* maktabi nomi bilan atalgan yo'nalish vakillari mahalliy tarixiy muammolarni evolyutsionistik tadqiq etishga qarshi chiqib boshladilar. Ushbu yo'nalish tarafdorlari o'z tadqiqotlari orqali madaniyatning yoki biror madaniy belgilarning ma'lum hududda tarqalishi, ularning usullari va vositalarini ko'rsatishga harakat qildilar.

Etnologiyada diffuziya tushunchasi (lotinchada *diffusio*-tarqalish, ommalashish) orqali savdo-sotiq, ko'chishlar, harbiy yurishlar natijasida xalqlar o'rtasida turli madaniy ko'rinishlarning paydo bo'lishi tushuniladi. Diffuzionizm ilmiy yo'nalish sifatida madaniyatning diffuziyasi, o'zlashtirilishi, o'zaro aloqalari, o'zaro ta'siri kabi tarixiy jarayonlarning asosiy mohiyatini o'rganadi. Diffuzionizm ilmiy yo'nalishi doirasida quyidagi qator oqimlar ham mavjud: *tarixiy-geografik*, *madaniy-tarixiy*, *antropogeografik*,

F.Ratzel

madaniy areallar nazariyasi va boshqalar. Diffuzionizm nazariyasining paydo bo'lishi bevosita nemis olimi *F.Ratzel* (1844-1904) nomi bilan bog'liq. U birinchi bor turli mintaqalar bo'ylab o'ziga xos madaniy ko'rinishlarning tarqalishi qonuniyatlarini tadqiq etishga e'tiborni qaratdi. Ratzelning fikri bo'yicha, u yoki bu madaniyatning taraqqiy topishida geografik muhit asosiy rolni o'ynaydi. Ratzel o'z g'oyalarini *“Antropogeografiya”* (1882), *“Xalqshunoslik”* (1885), *“Yer va hayot”* (1891) kabi asarlarida ifoda etgan. Ratzel xalqlarning ko'chishida insoniyat tarixida muhim rol o'ynagan asosiy omillarni ko'radi. Ratzel shunday xulosaga keladiki, turli xalqlarning uzoq yillar davomidagi

madaniy aloqalari natijasida, ular o'rtasidagi o'zaro farqlar sekin-astalik bilan kamayib boradi. Har bir madaniyat unsuri albatta, geografik omil ta'sirida, ma'lum hududda shakllanib, keyinchalik, shu yerdan butun sayyora yuzi bo'ylab tarqalgan. Madaniyatlar taraqqiyotida ulardagi elementlarning tarqalishi, ko'chishi, aralashuvi asosiy rolni o'ynaydi. Madaniyatning keng makon bo'ylab ko'chishi, nafaqat moddiy madaniyat, balki, xalqlarning ma'naviyatiga ham ta'sir ko'rsatadi. Bunga turli marosimlar, urf-odat, afsonalarda bir necha xalqqa xos umumiylikning ko'zga tashlanishini misol qilib keltirish mumkin.

Madaniyatlarning integratsiyalashuvi xalqlar o'rtasida turli ta'sirlar: qabilalarning ko'chishi, harbiy yurishlar, savdo-sotiq, turli irq vakillarining aralashuvi kabilar bilan bog'liq holda ro'y beradi. Ta'sir etishning aynan shu ko'rinishlari natijasida madaniyat keng makon bo'ylab tarqaladi. Ratsel o'z sa'y-harakatlari bilan, madaniyatni tadqiq etishda diffuzionizmni alohida ilmiy yo'nalish darajasiga olib chiqdi. Madaniy yaqinlik tamoyili, ularning ta'sirlar natijasida o'zgarishi, insoniyat madaniyatining bir yoki bir nechta boshlang'ich nuqtalari borligi g'oyasi va hokazo. Ratselning madaniyatlar konsepsiyasida insonning roli ikkinchi darajaga (etnografik unsurlarni tashuvchiga) surib qo'yiladi. Ya'ni, madaniyat odamlardan birmuncha mustaqil hodisa ekanligi aytiladi. Madaniyatning mutlaqo mustaqil hodisa ekanligi xususidagi qarashlar keyinchalik, nemis olimi *Frobenius* (madaniy morfologiya) maktabi, *Grebner*ning kelt maktabi, *Shmidt*ning vena maktabi vakillari tomonidan yanada rivojlantirildi.

Leo Frobenius (1873-1938) Ratselning shogirdi bo'lib, u diffuzionizm nazariyasi doirasida o'zining *madaniy morfologiya konsepsiyasi* va "*madaniy doiralar*" nazariyasini yaratdi. Aslida Frobenius Afrika madaniyati bo'yicha mutaxassis sifatida, nafaqat afrikaliklar, balki, Avstraliya va Okeaniya xalqlari madaniyatini ham o'rgandi. O'zining to'plagan ma'lumotlari va ilmiy xulosalarini 1898-yilda "*Afrika xalqlarining kelib chiqishi*" asarida bayot etdi. Qayerda u madaniyatni tadqiq etmasin, unga tirik organizm sifatida qarab, uning ma'lum geografik sharoitda paydo bo'lishi va takomillashib borishini ta'kidladi. Tirik mavjudot kabi madaniyatlar ham tug'ilish, bolalik, balog'at, qarilik va o'lim

Madaniy doiralar

bosqichlarini boshdan kechiradi. Madaniyatlar odamlar tomonidan yaratilmaydi, ular o'zlarini o'zlari yaratadi. Frobeniusning fikricha, kishilar madaniyatning mevasi va obyekt bo'lishi mumkin, aslo uning yaratuvchisi emas. Odam madaniyatning tashuvchisidir. Madaniyatning mohiyati haqidagi bu kabi tushunchalar, uning biologik organizm bilan o'xshash hodisa ekanligini ta'kidlagan Frobenius, madaniyatshunoslik sohasiga, shu jumladan, etnologiyaga ham tabiiy qonuniyatlarni olib kirdi. Shu sababli u, madaniyatni tadqiq etishda tarixiy tadqiqot usullari emas, balki, tabiiy fanlar tadqiqot usullaridan foydalanish maqsadga muvofiq ekanligini ta'kidlagan. Uning xulosalaridan shuni tushunish mumkinki, Frobenius madaniyatga ijtimoiy jarayon emas, balki afsonaviy hodisa ekanligiga urg'u bergan.

Diffuzionizmning Germaniyadagi ko'zga ko'ringan vakillaridan biri *Frits Grebner (1877-1934)* uchun, etnologiyaning asosiy muammosi madaniyatlarning tarixiy-madaniy jarayonlar bilan bog'liqligi yoki mustaqil ravishda paydo bo'lganligini o'rganish usulini yaratish edi. Grebner o'z qarashlari va metodologiyasini 1911-yilda nashr etilgan "*Etnologiya metodi*" asarida bayon qilgan. U "madaniy doiralar" nazariyasini yanada rivojlantirdi. U o'z oldiga barcha ibtidoiy tarixni qayta tiklash vazifasini qo'ydi. U Yer yuzidagi madaniy yetuklikka erishgan, davlatchilikka bo'lgan davrda yashagan barcha xalqlarni 6 ta madaniy doira (yoki madaniyatga) birlashtirdi. Ularning har biri 19-20 unsurlardan tarkib topgan. Oxirgi hisobda Grebner moddiy va ma'naviy madaniyatni nazarda tutadi. Grebner shunday xulosaga keladiki, insoniyat tarixi va uning madaniyatida hech qanday takrorlanish yo'q. Shunday ekan, hech qanday qonuniyatlarni ham bo'lmaydi. Grebnerning fikricha, har bir madaniy belgi, aniq bir makonda, faqat bir marta sodir bo'ladi. U avval ma'lum madaniyat ta'sirida bo'lib, u bilan birga boshqa madaniyat olamiga tarqaladi. Grebner bir-biriga o'xshash madaniy hodisalar bir madaniy doiraga oidligi, shunday ekan, ularning kelib chiqishi geografik markazlari ham birligini ta'kidlaydi. Aslida, madaniyatdagi barcha hodisalar qat'iy individualdir. Bundan kelib chiqadiki, etnologiya ommaviy, odatiy emas balki, alohida hodisalar bilan shug'ullanadi. Har bir madaniyat o'zining paydo bo'lishi va tarqalish

markaziga ega. Har bir madaniyatning ana shu markazlarini qidirib topish etnologiyaning asosiy vazifasi hisoblanadi. Diffuzionizm nazariyasining vakillari AQShda *K.Uissler (1870-1947)*, Angliyada esa *U.Rivers (1864-1922)* bo'ldi. XX asrning 20-yillaridan boshlab diffuzionizm nazariyasi o'zining mazmun mohiyatini yo'qota boshladi. Sun'iy ravishda tashkil etilgan "madaniy doiralar" empirik kuzatuvlar natijasida qo'lga kiritilgan ma'lumotlar bilan amalda muvofiq kelmayotgani ochiq-oydin ko'rinib qoldi.

Sotsiologiya maktabi. Etnologiyada sotsiologiya maktabining paydo bo'lishi juda samarali bo'ldi. Ushbu maktab vakillari kishilik jamiyatining shaxslarning oddiy yig'indisiga aylanmasligidan kelib chiqadilar. Har bir jamiyatda uning mustahkamligini ta'minlovchi kompleks jamoaviy g'oyalar mavjud bo'ladi.

Sotsiologiya maktabi Fransiyada shakllanib, XIX asrning oxirida uning ko'zga ko'ringan vakillaridan biri *Emil Dyurkgeym (1858-1917)* tomonidan etnologiyada mashhur bo'lgan yangi yo'nalish sifatida yaratildi. E.Dyurkgeym evolyutsionistlardan farqli ravishda, kishilik jamiyatini tabiiy sharoitga moslashuvining qaysidir

Emil Dyurkgeym

bosqichidagi odamlar deb emas, balki ularni alohida bir yopiq tizim sifatida tushundi. Ularni o'rganishda tabiiy fanlar usullari namunasida obyektiv yondashish kerakligini ta'kidladi. Shu bilan birga ijtimoiy omillarning o'zini o'rganish, ularga subyektiv tasavvurlar emas, balki "buyum" kabi qarash kerakligini ta'kidlaydi. Dyurkgeym jamoaviy tasavvurlarni o'rganishni etnosotsilogiyaning zarur tarkibiy qismlaridan biri deb hisoblaydi. Jamoaviy ong – diniy e'tiqodlar, afsonalar, axloqiy va huquqiy me'yorlar kabi jamoaviy tasavvurlarda o'z aksini topadi. U jamiyat o'z diniga ega bo'ladi, dinlar shaxslarning xatti-harakatlari va ta'sirida yo'q bo'lib ketmaydi, balki, shaxslar faoliyati ijtimoiy muhit ta'sirida taraqqiy etadi yoki barham topadi deb hisoblaydi. Dyurkgeym primitiv (an'anaviy) va zamonaviy jamiyatlardagi ijtimoiy tartib shakllaridagi farqlarni kuzatadi. An'anaviy jamiyatlardagi birdamlikning asosida, jamoaviy vijdon chegarasida aniqlangan umumiy e'tiqodlar yotadi. Jamoaviy tasavvurlar haqidagi ta'limotning rivojlantirilishida Dyurkgeym, tabiiyki, dinning mohiyati va uning jamiyatdagi rolining qanday ekanligi to'g'risidagi masalaga duch

keldi. U o'zining 1912-yilda chop ettirgan "*Diniy hayotning boshlang'ich shakllari*" kitobida Avstraliya totemizmi kultalarini tahlil etish jarayonida dinning vazifalari va ijtimoiy manbalarini o'rganadi. Dyurkgeym barcha diniy kultlardagi "real" va "haqiqiy" obyektlar – bu jamiyatligi, birdamlikni saqlash va ideallarni targ'ib qilish, jamiyat taraqqiyotini rag'batlantirish dinning asosiy ijtimoiy vazifasi ekanligini isbotlashga intildi. U din nihoyatda keng tushuncha bo'lib, unga mafkuraning ma'nodoshi sifatida qarash kerakligini ta'kidlaydi. U ibtidoiy dinlar jamiyat g'oyasini o'zida mujassamlashtirgan, muqaddas obyektlar esa jamoaning ramziy belgisiga aylangan deb hisoblaydi. Diniy madaniyatlar jamoaviy qadriyatlarda tarkib topib, u o'zida jamiyatning birligi va o'ziga xosligini namoyish etadi. Diniy marosimlar jamoaviy qadriyatlarni mustahkamlash va shaxslar birligini qo'llab-quvvatlashga xizmat qiladi. Bu jarayon ibtidoiy jamiyatlarda oson ko'zga tashlanadi. O'z o'rnida Dyurkgeym, zamonaviy jamiyatlarda bunga o'xshash muqaddas narsalarni va jamoaviy marosimlarni topish qiyin ekanligini ta'kidlaydi.

Dyurkgeymning qarashlari uning shogirdlari va izdoshlari tomonidan rivojlantirildi. Ularning orasida *Lyusen Levi-Bryul (1857-1939)* ning g'oyalari alohida qiziqish uyg'otadi. U ham Dyurkgeym kabi jamoaviy tasavvurlar ta'limotining tarafdori edi. Jamoaviy tasavvurlarni odamning hayotiy tajribasiga bog'liq holda rivojlanmaydigan, aksincha, uning ongiga ijtimoiy muhitdagi ta'lim, jamoatchilik fikri va urf odatlari orqali kirib boradigan g'oya sifatida tasavvur qiladi. Bu masalalarni o'rganish davomida Levi-Bryul 1923-yilda chop etilgan "*Ibtidoiy tafakkur*" kitobida o'zining ibtidoiy xalqlarning Oldmantiq tafakkuri g'oyasini ishlab chiqdi.

Oldmantiq tafakkuri – bu fikrlashning alohida turi bo'lib, o'ziga xos qonunlarga bo'ysunadi. Masalan, ayrim xalqlardagi qizning olib qochilishi, quloq tishlatish kabi odatlarni mazkur hodisa natijasida sodir bo'ladi deyish mumkin. Sotsiologiya maktabi vakillarining fikricha, bu qonunlar "qoloq" xalqlarning o'ziga xos jamoaviy boshqaruvi bo'lib, zamonaviy fikrlashning mantiqiy qonuniyatlariga o'xshamaydi. Shu munosabat bilan ibtidoiy odamning dunyoni anglashi zamonaviy odamning tushunchasidan boshqacha yo'naltirilgan, dunyo haqidagi bilimlarning obyektivligiga intilishda o'zlarining subyektiv fikri ustunlik qilgan. Ya'ni, Yerning tuzilishiga oid haqiqiy bilimlarning ommalashmagan davrda kishilar u

haqidagi o'z tasavvurlari bilan kifoyalangan. Shuning uchun ham ibtidoiy odamlar aniq buyumlarni ular haqidagi o'z tasavvurlari bilan almashtirganlar. Avstraliya aborijenlari yevropaliklarning uchuvchi texnikalarini "yuk dinlari" deya ta'riflab, ularning kuch-quvvatini aynan shu vositalarda deb bilgan. Tushlarini haqiqiy hayotdan, odam va uning qiyofasini, ismlarini farqlamaganlar. Shu sababli ibtidoiy tafakkur tajribaga deyarli bog'liq emas. Tajriba ular uchun tushunarsiz narsa. Holbuki, u ibtidoiy odamning jodugarlikka, sirli kuchlarga, fetishizmga bo'lgan ishonchini o'zgartira olmaydi. L.Bryul fikrlashning bunday turini *oldmantiq tafakkuri* deb tushuntirgan.

Funksionalizm. Etnologiyada sotsiologiya maktabining rivojlanishi funksionalizmga aylandi. Funksionalizm g'oyalari deyarli bir vaqtda Germaniyada R.Turnvald va Angliyada B.Malinovskiy tomonidan ilgari surildi va rivojlantirildi. "*Ijtimoiy asosdagi kishilik jamiyati*" (R.Turnvald, 1931) va "*Madaniyatning ilmiy nazariyasi*" (B.Malinovskiy, 1944) asarlarida funksionalistik nazariyalar ilgari surildi. Funksionalizm Germaniyada dastlab ommalashib ketmagan bo'lsa-da, Angliyada ijtimoiy va madaniy antropologiyaning taraqqiy etishida asosiy yo'nalishlardan biri bo'ldi. Funksional metodining asosini tashkil etuvchi tamoyillar 1895-yilda Dyurkgeymning ijtimoiy hodisaning vazifalarini tadqiq etganda yaratilgan bo'lsa-da, XX asrning 20-yillariga kelib sezilarli ta'sirga ega bo'ldi. Etnik jarayonlarni tadqiq qilishda funksional yondashuvning o'ziga xos xususiyati madaniyat bilan yaxlit, bir-biriga bog'liq elementlar va qismlardan iborat bo'ladi deb qarashdir. Funksionalizm metodining bu mazmunidan kelib chiqib, madaniyatni tashkil etuvchi qismlarga ajratish va ular orasidagi bog'liqlikni topish amalga oshiriladi. Funksionalistlar uchun quyidagilarni aniqlash zarur hisoblanadi: *madaniyatning amalda qanday ishlayotganligi, qanday ehtiyojlarni qondirayotganligi, qanday takrorlanayotganligi*. Madaniyat unsurlari yaxlit madaniy muhitdagi ularning mazmuni va vazifalari nuqtai nazaridan o'rganiladi. Angliyalik etnolog va sotsiolog B.Malinovskiy (1884-1942) o'zining 1914-1918-yillardagi Yangi Gvineya

va Melaneziyaga qilgan etnografik dala tadqiqotlari davomida to'plangan ma'lumotlariga tayanib funksionalizmning asosiy qoidalarini shakllantirdi.

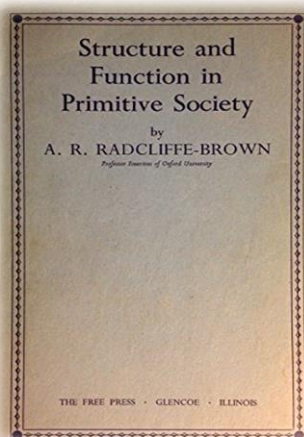
*Bronislaw Malinowski
Trobrian orollari aboriginlari bilan*

Malinovskiyning fikricha, funksionalizmning jamiyat va madaniyatni o'rganish metodi madaniy hayotning turli shakllari, ularning yaxlitligi va o'rganilayotgan madaniyat unsurlari o'rtasidagi bog'liqlikni, madaniyatlarning kelib chiqishi va o'zgarishlarini chetga surgan holda yaxlit tasvirlashga intilishi bilan xususiyatlanadi. Malinovskiyning nazariyasida madaniyat insonning birlamchi (jismoniy va aqliy) hamda ikkilamchi (madaniyatning o'zi tomonidan yaratilgan) ehtiyojlarning qondirishga xizmat qiladigan, o'zaro bog'liq institutlarning murakkab tashkiliy tuzilmasi sifatida namoyon bo'ladi. Ijtimoiy tajribani tashkil etuvchi ikkilamchi ehtiyojlarni o'zlashtirish, birlashtirish madaniyatning yana bir maqsadidir. Madaniyatning moddiy va ma'naviy tizimi institutlardan iborat bo'lib, ularning har biri etnik guruh ijtimoiy tashkilotining ajralmas qismi sifatida, muayyan vazifaning bajaruvchisi hisoblanadi. Madaniyatlar o'rtasida tafovutlar ehtiyojlar o'rtasidagi tafovutlardan kelib chiqadi. Malinovskiyning fikricha, odamlarning asosiy ehtiyojlari doimiy va madaniyatdan mustaqildir. Malinovskiy madaniyat mavjudligining asosiy sharti sifatida, uni tashkil etuvchi institutlar o'rtasidagi muvozanatni ko'rib chiqadi. Uning fikricha, har bir jamiyat o'zini-o'zi ta'minlaydigan o'ziga xos "madaniy talablarga" ega. Madaniyatdagi o'zgarishlar va o'zlashtirishlar institutlar darajasida bo'ladi va oxirgi o'zgarishlarni o'zida mujassamlashtiradi. Malinovskiy birinchilardan bo'lib, institut tushunchasini nafaqat antropologiyada, balki sotsiologiyada ham qo'llashga, ijtimoiy hodisalarning hayotiy vazifalarini ochib berishga intildi. Shu bilan birga, uning funksional nazariyasi tavsifiy xususiyati, madaniyatning tarixiy o'rganilishini, ijtimoiy jarayonlarni rad etilishini inkor qiladi. Ibtidoiy madaniyatning jahon tarixi jarayonlaridan istisno qilinishi Malinovskiyning *madaniy realivitizmiga* olib keldi. Malinovskiy dastlabki etnologik maktablarning madaniyatga doir tadqiqotlarini tanqidiy baholagan.

Xususan, Taylorning “qoloqlik” metodini qat’iy tanqid qildi. Malinovskiyning fikricha, “qoloqlik” metodi etnologiya faniga jiddiy zarar yetkazadi. Chunki u madaniy hodisalardagi funksional o‘zaro bog‘liqlik tamoyiliga bir qadar ziddir. U *madaniyatda hech narsa ortiqcha, tasodifiy bo‘lmasligi, mavjud bo‘lgan barcha narsalar funksional zarurligini isbotlab, aks holda ular ortiqcha va foydasiz bo‘lishini ta’kidlagan*. Bundan tashqari Malinovskiy, diffuzionizm yo‘nalishining o‘zlashtiriladigan madaniyat g‘oyasini ham tanqid ostiga oladi. U o‘z o‘tmishdoshlari ta’limotining kamchiligi deb, turli madaniy chegaralarning bir-biridan alohida hodisa sifatida izolatsiyalagan holda o‘rganishni ta’kidlaydi.

Malinovskiyning madaniy relyativizmi – bu har bir madaniyatni uning o‘z tarixiy, ijtimoiy va tabiiy sharoitlari doirasida, ya’ni ichki mantiq va ehtiyojlar tizimi asosida tushunish zarurligini ta’kidlovchi nazariya.

Alfred Radcliff-Braun (1881-1955) Malinovskiy bilan bir qatorda etnologiyada funksionalizmning yirik namoyondalaridan bo‘lib, u odamlarning ongi, xulq-atvori va ularning madaniyatini tahlil qilishda

funksionalistik va strukturalistik yondashuvlarni

birlashtiruvchi Angliya antropologiya

funksionalizmining rasmiy-tarkibiy qanoti

yetakchisidir. Olim o‘zining “*Etnologiya va ijtimoiy antropologiya metodi*” (1950),

“*Madaniyatlarning tarixiy va funksional sharhi*” (1952) deb nomlangan asarlarida inson, uning

hayoti va uni tadqiq etish usullari ilmi haqidagi qarashlarini bayon etgan. Radcliff-Braunning

fikricha, etnologiyani alohida xalqlarni tarixiy

o‘rganish, ular orasidagi madaniy aloqalarning ichki rivojlanishi bilan shug‘ullanuvchi fan deb atash kerak. Kishilik madaniyatini yozma manbalar dalillariga to‘g‘ridan-to‘g‘ri tayanib tarixiy rekonstruksiya qilish, shuningdek, mazkur xalqlarning madaniyati doirasida boshqa farazlar yordamida qayta tiklash etnologiyaning asosiy metodlari hisoblanadi. Shundagina, etnologiya tarixiy metoddan foydalanib, o‘tmish va hozirgi kundagi alohida xalqlarga oid aniq dalillarni o‘rganadi. Radcliff-Braun

Dyurkgeymning *sotsiologizm* va Spenserning *evolyutsionizmini* qiyosiy tahlil qilish asosida ibtidoiy jamiyat tuzilishining tabiiy tasnifini yaratdi. U ibtidoiy jamiyatda ijtimoiy munosabatlarning shakllanishi, asosan, qarindoshlik tizimi hamda yosh guruhlari o'rtasidagi ishonch va majburiyat

Sotsiologizm – bu insonlarning xulqi, bilimlari, qadriyatlari va madaniyatini jamiyat ta'siri ostida shakllanadi deb hisoblovchi yondashuvdir.

mezonlari orqali ta'minlangan bo'lib, bu jarayon mahalliy aholining lingvistik ifodasida o'z aksini topadi, deb ta'kidlaydi. Ushbu yo'nalishni qo'llab-quvvatlovchilar, ayniqsa, Britaniya

mustamlakalarida ijtimoiy antropologiyani amaliy muammolar sifatida yaratishga intilganlar. Bu an'anaviy madaniyatlar hukmronlik qilgan hududlardagi boshqaruvni anglatar edi.

Tarixiy etnologiyaning Amerika maktabi. XIX asr oxiri XX asr boshlarida AQShda etnologiyada yangi yo'nalish paydo bo'lib, uning asoschisi, taniqli olim *Frans Boas* (1858-1942) edi. Bu yo'nalish boshida

Frans Boas

“Frans Boasning tarixiy maktabi” nomi bilan, keyinchalik “Madaniyat va shaxs” maktabi deb ataldi. Boasning bu g'oyalari etnopsixologiyaning paydo bo'lishiga, o'n yillar avval nafaqat psixologik antropologiya, shu bilan birga madaniy antropologiyaga oid asosiy nazariy qoidalarni aniqlashga xizmat qildi. Bejizga uni “*zamonaviy etnologiyaning arxitektori*” deb atashmagan. Etnologiyada yangi ilmiy yo'nalishning

shakllanishi va “Tarixiy etnologiyaning Amerika maktabi” nomini olishi, asosan, fanning inqiroz davri bilan bog'liq bo'lib, bu jarayonda Boas hamda boshqa bir qator olimlar XIX asr antropologiyasi tan olgan dalillarni ilmiy shubha ostiga qo'ydilar. Shuning uchun ular etnologiyaning vazifalarini qayta ko'rib chiqishni ilgari surdilar. Boas esa buning tashabbuskorlaridan biri bo'ldi. U an'anaviy etnologiya maktablarini yetarlicha mukammal emas deb ta'kidladi. Boasning fikricha, avvalgi barcha etnologiya maktabi vakillari soxta dalillar orqali noto'g'ri xulosalarga kelgan edi. U yangi etnografik dalillarni to'plash, umumlashtirish va asta-sekinlik bilan yangi tadqiqot usullari va konsepsiyalarni ishlab chiqishga chaqirdi. Boas “evolyusionistlarning qiyosiy-tarixiy metodi”ga qarshi o'zining “tarixiy

metodi”ni qo’ydi. Ushbu usul alohida jamiyatlardagi “dinamik o’zgarishlar”ni, alohida xalqlarning tili, madaniyati, antropologik qiyofasini har tomonlama o’rganishdan iborat edi. U har bir madaniyat o’ziga xos taraqqiyot yo’liga ega degan xulosaga keldi, ya’ni madaniy xilma-xillik (plyuralizm)ni tan oldi. Har bir madaniyat faqatgina tarixiy hodisa sifatida tushunilishi

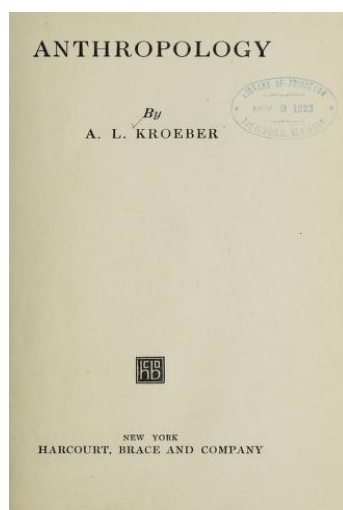
Boasning tarixiy metodi – bu madaniyatlarni evolyutsion umumiy bosqichlarga bog’lamasdan, balki ularning o’ziga xos tarixiy sharoiti, muhit va rivojlanish jarayonlari asosida o’rganishni talab qiluvchi ilmiy yondashuvdir.

mumkin, chunki u doimiy harakatda bo’ladi. Ibtidoiy madaniyatning barqarorligi to’g’risidagi fikrlar dalillarga mos kelmaydi. Shunday qilib, Boas, evolyutsionizm va diffuzionizmni rad qilib, madaniyatni o’rganishning tarixiy usulini qo’llab-quvvatladi. Madaniyat uning tushunchasida – *bu insonning ulg’ayish jarayonida ularning madaniy ahamiyatini o’zlashtiradigan xulq-atvor modellarining majmuidir*. O’rganilayotgan har bir madaniyat noyob va maxsus narsa bo’lib, Amerika tarixiy maktabi vakillari madaniyatga batafsil tavsif bergan. Madaniyatdagi o’xshashlik va farqli jihatlar hech qanday geografik joylashuvga va tabiiy sharoitlarga bog’liq emas. Madaniyatdagi hamma o’xshashliklar ham tarixiy aloqadorlikning mavjudligi yoki bir xalqning boshqa biridan o’zlashtirganligini tasdiqlamaydi. Boasning fikricha, madaniyat tarixida turli taxminlar bo’lishi mumkin va har qanday vaziyatda chuqur tarixiy tadqiqot talab etiladi.

Boasning axloqiy baholash mezonlarining nisbiyligi to’g’risidagi ta’limoti xalqlarning madaniy qadriyatlari bir-biriga mos kelmasligiga olib keldi. Uning tarixiy taraqqiyot mezonlari va jamiyat tarixini davrlashtirish ehtimolini inkor qildi. Madaniy relyativizmning ushbu pozitsiyasidan kelib chiqib u go’yoki, L.Morgan ilgari surgan etnik davrlarning “rivojlanish bosqichlari”ga, shu bilan birga marksizm ta’limotining ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyasiga ham qarshi chiqdi. Bu borada Boasning aniq lingvistik, antropologik va arxeologik tadqiqotlarining ahamiyati shubhasiz va ulkandir.

Madaniyat tarixi nazariyachisi, etnolog *Alfred Kreber (1876-1960)* tarixiy etnologiya Amerika maktabining boshqa bir vakilidir. U etnologiya

(antropologiya)ning asosiy predmeti sifatida inson madaniyati, aniqrog‘i kishilar “guruhlari” madaniyatini sanab, Boasning konsepsiyasini qo‘llab

quvvatlagan. Mazkur masala yuzasidan Kreberning ilmiy qarashlari uning “*Antropologiya*” (1923) kitobida bayon etilgan. U “madaniyat va shaxs” maktabi vakillaridan biri edi. Kreber birinchilardan bo‘lib, madaniyatni jamiyatning ijtimoiy tuzilishiga aralashmagan asosiy hodisa sifatida belgilash zarurligini tushundi. Kreber madaniyatni maxsus tarzda bog‘langan va yaxlitlikni tashkil etuvchi unsurlar tizimi, o‘ziga xos namuna sifatida tushundi. Qator shartlar bilan tasdiqlash mumkinki, Kreber

madaniy modelni “*madaniy qadriyatlar*” tushunchasi bilan bir narsa deb qaradi. Bundan tashqari bir xil andoza turli xil tarkib bilan to‘ldirilishi mumkin. O‘zining “*Madaniyat tabiati*” (1952) asarida dunyo madaniyati tarixini Qadimgi Sharqdan to hozirgi kungacha bo‘lgan asosiy bosqichlarga muvofiq madaniy andozalar shaklida taqdim etgan. Kreber turli xalqlar madaniyatini qiyosiy tahlil qilish orqali yashirin madaniyatning mavjudligi xususida xulosa qiladi. Ruhiy omillar madaniy belgilarning “diffuziyasini” tezlashtiradi yoki sekinlashtiradi. Madaniyatlarning hayoti ichki yangilanishlar yoki tashqi ta’sirlar bilan belgilanadi, ammo u yoki bu rivojlanish oldindan rejalashtirilgan deya olmaymiz. Bundan tashqari ayrim yangilanishlar madaniyat taraqqiyotini tezlashtiradi, boshqasi esa sekinlashtiradi. Madaniyat taraqqiyotining bunday noaniqliklariga bog‘liq holda Kreber “*kulminatsiya*” tushunchasini olib kiradi. Kulminatsiya – bu madaniyat rivojlanishida ma’lum bir xalq yoki jamiyatning o‘z imkoniyatlari va yaratuvchanlik salohiyatini to‘liq namoyon qilib, eng yuksak taraqqiyot darajasiga erishgan bosqichidir. Madaniyat rivojlanishida bunday nuqtani belgilash, bunda madaniy qoliplarning uyg‘unlashuvi eng muvafaqqiyatli hisoblanadi. Natijada turli madaniy sohalarning yuksalishiga erishiladi. Xuddi shu madaniyat bir nechta kulminatsiyalardan omon qolishi mumkin. Kulminatsiyalar bir necha o‘n yildan bir necha asrgacha cho‘zilishi ham mumkin. Tarixiy maktabning mohiyati va uning etnologiyaga qo‘shgan hissasini yaxlit holda tavsiflashda uning asosiy qoidalarini ta’kidlash kerak. Barcha madaniyatlar noyob, etnologiya har bir xalqni alohida-alohida

ularning tili, madaniyati, antropologik qiyofasini inobatga olgan holda har tomonlama aniq o'rganishi zarur. Bu chegaralarda xalqlarning ta'sirlashuvining o'ziga xos shakllarini, ayrim madaniyat elementlarining diffuziyasini ko'rish mumkin. Madaniy o'xshashlik yoki farqlar geografik joylashuv yoki tabiiy sharoitga bog'liq emas. Bundan tashqari madaniyatlarning rivojlanish bosqichidagi o'xshashligi yoki farqli tomonlari umuman bir xil madaniy masofaning saqlanib qolishini anglatmaydi. Madaniyatga ko'pchilikning kelishuvidan iborat, biri boshqasining qismlariga "zamin" bo'luvchi ichki bog'liqlik yaxlit bir tizim sifatida qaralishi kerak. Bir madaniyatning boshqasidan unsurlarni o'zlashtirish mexanik jarayon sifatida davom etavermaydi va bu madaniy aloqalarning avtomatik natijasi emas. Qachonki, o'zlashtirish jarayoni sodir bo'lganda ham, o'zlashtirilgan elementlar qayta ko'rib chiqiladi, natijada ular boshqa madaniyatlarda ozgacha ma'noni bildiradi.

Ma'lumki, har bir fanning taraqqiyotida maxsus atamalar va ularning tadqiqotdagi ahamiyati yuqori. Chunki, ro'y berayotgan etnologik jarayonlarni bir so'z bilan ifodalashda, tadqiq etilayotgan obyektlarning tasniflanishida maxsus atamalarga ehtiyoj seziladi. Agar tadqiqotchi mazkur atamalarning mazmunini chuqur o'zlashtirgan bo'lsa, amaldagi voqelikka baho berishda va uni tahlil qilishda qiyinchilikka duch kelmaydi. Bundan tashqari etnologik atamalar fanga doir bilimlarni tizimlashtirishda ham muhim o'rin tutadi. Ular yordamida etnologiyaga doir bo'lgan umumiy ma'lumotlarni sohalariga moslab guruhlariga ajratish mumkin. Atamashunoslikning yana muhim jihati shundan iboratki, tegishli atamalar orqali turli xalqlarga xos bo'lgan madaniyat unsurlarini, har bir jamiyatga oid bo'lgan ijtimoiy-iqtisodiy hodisalarni farqlashdagi ahamiyati yuqori.

Umuman olganda, etnologiya insoniyat madaniyati, turmush tarzi, urf-odatlar va ijtimoiy tuzilmalarini o'rganuvchi fan sifatida uzoq tarixiy taraqqiyot yo'lini bosib o'tgan. U dastlab antropologiya va tarixiy fanlar bilan uzviy bog'liq holda shakllangan bo'lsa-da, keyinchalik o'zining alohida ilmiy yo'nalishlari, uslubiy yondashuvlari va atamalar tizimiga ega bo'ldi. Etnologiya nazariyasi doirasida evolyutsionizm, diffuzionizm, tarixiy maktab va strukturaviy-funksionalizm kabi ilmiy yo'nalishlar vujudga kelgan bo'lib, ular insoniyat madaniyatini tushunishda muhim nazariy asos yaratdi. Shuningdek, etnologiya fanida "etnos", "madaniyat",

“urf-odat”, “ijtimoiy institut”, “an’ana” kabi atamalar keng qo‘llanilib, ilmiy izlanishlarning asosiy tushunchalarini tashkil etadi. O‘zbekistonda etnologiya mustaqil fan sifatida XX asrdan boshlab shakllanib, bugungi kunda xalqimizning madaniy merosi, an’anaviy turmushi, oilaviy munosabatlari va urf-odatlarini o‘rganishda keng qo‘llanilmoqda. Shu bois, etnologiya faniga kirish nafaqat nazariy bilimlarni shakllantirish, balki milliy madaniyatimizni anglash va uni ilmiy asosda tadqiq etish uchun ham muhim ahamiyatga ega.

Nazorat va mustahkamlash uchun savollar

1. Dastlabki etnologik bilimlar qachondan to‘plana boshlangan?
2. Etnologiya qachondan alohida fan sifatida shakllandi?
3. Nima uchun etnologiya fani turli mamlakatlarda har xil nomda rivojlangan?
4. Etnologiyaning obyekti va predmeti nimalardan iborat?
5. E.Taylor o‘zining “Ibtidiy madaniyat” asarida qanday g‘oyalarni ilgari surgan?
6. Qanday etnologik tadqiqotlarni bilasiz?
7. Etnologiya qaysi fanlar bilan hamkorlik qiladi?
8. O‘zbekistonda etnologiya fanining rivojlanishi qaysi davrdan boshlangan?
9. Fanga doir atamalarning ahamiyatini nimada deb o‘ylaysiz?
10. Hozirgi kunda sohaga oid qanday yangi yo‘nalishlar mavjud?

Mavzu yuzasidan kazus savollari

1-kazus

Etnologiya oid adabiyotlarda qo‘llanilgan “qoloq xalqlar” iborasi – o‘rinli yoki g‘ayriilmiy?

O'RINLI	G'AYRIILMIY

2-kazus

Etnologiyadagi nazariyalarning tahlilini amalga oshiring. Siz qaysi nazariyani yoqlaysiz? Fikringizni asoslang.

Nazariyaning nomi	Yutug'i	Kamchiligi

3-kazus

Hozirgi kunda ilm-fan, texnika taraqqiyoti tufayli ayrim dala etnografik tadqiqotlarining ahamiyati kamayganday. Siz ushbu fikrga qanday munosabatdasiz?

	Nega?
✓ Qo'llayman	
✓ Qo'llamayman	

Mavzu yuzasidan test topshiriqlari

1. Madaniyatlarning ma'lum bir joyda paydo bo'lib, keyinchalik keng hudud bo'ylab yoyilishi xususidagi qarashlar qaysi nazariya vakillariga tegishli?

- A) evolyutsionizm
- B) diffuzionizm
- C) strukturalizm
- D) sotsiologik maktab

2. Jamoaviy ong tushunchasini quyidagi qaysi olim ilgari surgan?

- A) Ch. Darvin
- B) E. Dyurkgeym
- C) F. Boas
- D) E. Taylor

3. Qaysi davlatda etnologiya “Madaniy antropologiya” ko‘rinishida rivojlangan?

- A) Angliya
- B) AQSH
- C) Rossiya
- D) Germaniya

4. Jamiyatning siyosiy hayoti va kishilik tarixida etnomilliy jamoalarning o‘rni va rolini qaysi fan o‘rganadi?

- A) etnosotsiologiya
- B) etnopolitologiya
- C) etnodemografiya
- D) etnokonfliktologiya

5. Polietnik so‘zining mazmuni qaysi javobda berilgan?

- A) kamsonli millat
- B) ko‘pmillatli
- C) begona xalq
- D) bir millatli jamiyat

Glossariy

Antropologiya – odamning kelib chiqishi va rivojlanishi, jamiyat, madaniyat, insonni har tomonlama o‘rganuvchi fan.

Biologik antropologiya – inson suyagi va uning qoldiqlari, irsiyati, tana tuzilishi hamda o‘rishini o‘rganadi.

Kognitiv antropologiya – antropologiyaning har xil madaniyaga ega turli etnik guruhlar va irqar vakillarining tafakkur qilishi, idroki hamda bilish xususiyatlarini ko‘rib chiqadigan yo‘nalish.

Bilingvizm – kishilar orasida ikkita tilni ona tili darajasida bilish

Etnolingvistika – lingvistik antropologiya, til va madaniyat o‘rtasidagi munosabatni, shuningdek, turli etnik guruhlarining dunyoni idrok etishini o‘rganuvchi tilshunoslikning bo‘limidir.

Mustaqil ishlash uchun mavzular

1. Ilk etnografik ma’lumotlar aks etgan antik davr adabiyotlari tahlili.
2. Etnologik tadqiqot usullarini qo‘llagan holda, esse yoki tezis tayyorlash.
3. Ma’lum hudud misolida etnografik materiallar to‘plash.
4. Bugungi kunga qadar saqlanib qolgan an’anaviy ma’naviy madaniyatlar tavsifini tayyorlash.
5. Mavzuga oid atamalarni to‘plash va uning sharhini tayyorlash

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Ashirov A.A. Etnologiya. – Toshkent: Yangi nashr, 2014. – 544 b.
2. Bababekov A.D., Ulug‘bekov O.O. Etnologiya tadqiqot metodlari. – Toshkent: Ma’rifat, 2025. – 156 b.
3. Doniyorov A.X. va boshqalar. Markaziy Osiyo xalqlari etnologiyasi. – Toshkent: NIF MSH, 2021. – 282 b.
4. Jabborov I.M. Jahon xalqlari etnologiyasi asoslari. – Toshkent: O‘qituvchi, 2008. – 352 b.
5. Salimov T.U. Jahon xalqlari etnologiyasi. – Toshkent: VNESHINVESTPROM, 2019. – 344 b.
5. Salimov T.U. Jahon xalqlari etnologiyasi. – Toshkent: Donishmand ziyosi, 2020. – 368 b.
6. Plows Alexandra. Messy Ethnographies in Action. – Wilmington: Vernon Press, 2018. – 218 p.
7. Уварова Т.Б. Концептуальные и методологические инновации в этнолого-антропологическом знании начала XXI в. – Москва: РАН. ИНИОН, 2018. – 96 с.

2-MAVZU:DUNYO XALQLARI KLASSIFIKATSIYASI

Reja

- 2.1. Klassifikatsiya (tasniflash) ning zarurati
- 2.2. Geografik tasniflash
- 2.3. Antropologik tasniflash
- 2.4. Etnolingvistik xususiyatlar
- 2.5. Xo‘jalik-madaniy turlar
- 2.6. Diniy klassifikatsiya

Tayanch so‘zlar: klassifikatsiya, xo‘jalik-madaniy tip (XMT), geografik tasnif, til oilalari, areal, antropologiya, okeaniya xalqlari, pragmatizm, epikantus, qanshar, pigmentatsiya, dolixokefal, mezokefal.

2.1. Klassifikatsiya (tasniflash) ning zarurati

Uzongungi kunda dunyoda insoniyatni tashkil qiluvchi minglab xalqlar va elatlar istiqomat qiladi. Ular jamiyat taraqqiyoti darajasi, madaniyati, irqiy o‘ziga xosligi va nihoyat soni bo‘yicha bir-birlaridan keskin farq qiladilar. Bu xilma xillik xalqlarning o‘ziga xos rivojlanishi, ularning turli tabiiy-geografik muhitda, shuningdek, farqli xo‘jalik yuritish va ijtimoiy sharoitda istiqomat qilayotganligining natijasi edi. O‘z o‘rnida etnik chegaralar hech qachon qat’iy emas, balki sezilar sezilmas bo‘lgan. Barcha xalqlar o‘z tarixi davomida boshqa xalqlar bilan aloqada bo‘lganlar, bir birlari bilan madaniy yutuqlarini almashganlar va o‘zaro aralashganlar. Bularning barchasi odamlarning bitta biologik turga mansubligidan tashqari boshqa ko‘plab umumiy xususiyatlarga egaligini ko‘rsatadi.

Etnologiya fanida xalqlarni turli mezonlarga ko‘ra tasniflash masalasi eng muhim ilmiy va amaliy jihatlardan biridir. Xalqlarni klassifikatsiya qilish orqali ularning kelib chiqishi haqidagi bilimlar bilan chegaralanib qolmay, balki turli etnoslarning madaniyati va turmush tarzini tushunish,

zamonaviy dunyoda kechayotgan etnik jarayonlarni chuqurroq o'rganish imkoniyatiga ega bo'lish mumkin. Bu masala bugungi globallashuv davrida milliy o'zlikni saqlash va etnik xilma-xillikni anglash uchun ham alohida ahamiyatga ega.

Tarixga nazar tashlanadigan bo'lsa, xalqlarni klassifikatsiya qilish g'oyasining XIX asrdan boshlab etnologiyada faol rivojlana boshlaganiga guvoh bo'lish mumkin. Bu borada dastlab, E.Taylor, L.Morganlar g'oyalarini o'zlarining "evolyutsion nazariya"siga asoslangan holda xalqlarni ibtidoiy, o'rta va rivojlangan bosqichlarga ajratish orqali tushuntirishga uringan. Biroq keyingi tadqiqotlar bu yondashuvni tanqid ostiga olgan bo'lsa-da, u klassifikatsiya jarayonining ilmiy-nazariy asosini yaratdi deyish mumkin. Jumladan, XX asrda K.Levi-Stross strukturalistik yondashuvi orqali xalqlarni madaniy belgi (kod)lar asosida o'rganishga e'tibor qaratdi. Bugungi kunda esa xalqlar tasnifini amalga oshirish ko'proq ko'p mezonli, ya'ni til, din, geografiya, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish va madaniyat birliklar asosida ro'y bermoqda.

Bu borada shuni alohida ta'kidlash lozimki, ilmiy etnologik tavsif – bu xalqlar hayotidan turli qiziqarli va g'ayriodatiy ma'lumotlarni tartibsiz keltirish emas. Har qanday fan, jumladan etnologiya ham o'zining ilmiy tili – maxsus atama va tushunchalarning butun bir tizimini yaratib, ularning yordamida turli hodisa va jarayonlarni tavsifi, tahlilini hamda tasnifi (klassifikatsiyasi)ni beradi. Ayrim atama va tushunchalar ushbu qo'llanmada keltiriladi. Bu xilma xilliklar va o'xshashliklarni aniqlash bugungi kunda bevosita dunyo xalqlarini tasniflash orqali amalga oshiriladi. *Xalqlar klassifikatsiyasi – bu dunyo xalqlarining u yoki bu belgilarga ega ekanligiga qarab guruhlariga ajratishdir.* Bir etnosning boshqa biridan farqlashning ko'plab mezonlari bor. Bu tasniflash mezonlariga antropologik belgilar, etnoslarning bir yoki bir nechta hududda istiqomat qilishi, etnik jamoaning turi, umumiy tarixiy taqdir, turmushi hamda madaniyatdagi umumiy o'ziga xosliklar, tilning kelib chiqishi va hokazolar kiradi. Etnologiya fanida dunyodagi barcha xalqlarni quyidagi asoslarda tasniflash ommalashgan:

1. *tabiiy geografik;*
2. *antropologik;*
3. *lingvistik;*

4. xo‘jalik-madaniy;

5. diniy va boshqalar.

Nega bu yondashuv an‘anaviy tarzida qo‘llab kelinmoqda? Buning javobini quyidagi asoslarda chuqurroq asoslash mumkin. *Birinchidan*, dunyo aholisiining aksariyati yirik til oilalariga mansubdir. *Ikkinchidan*, aksariyat xalqlar tashqi ko‘rinishiga qarab bir biriga yaqin bo‘lgan guruhlarga mansub. Garchi zamonaviy genetika irqiy farqlarni ilmiy asoslashdan voz kechgan bo‘lsa-da, bu tasnif etnologik adabiyotlarda tarixiy manba sifatida o‘z ahamiyatini saqlab kelmoqda. *Uchinchidan*, o‘xshash tabiiy sharoit, yaqin geografik birlikda yashovchi xalqlarning turmushi, moddiy va ma‘naviy madaniyatida umumiyliklar shakllangan. Shuning uchun ham geografik asosda: Afrika xalqlari, Osiyo xalqlari, Yevropa xalqlari, Amerika hindulari kabi hududiy klassifikatsiya keng qo‘llaniladi. *To‘rtinchidan*, turli xalqlarda o‘ziga xos madaniyatning shakllanishida ular xo‘jalik mashg‘ulotlari ham ahamiyatli hisoblanadi. Bu borada A.Krober va K.Uissler tomonidan “madaniy areal” nazariyasi ishlab chiqilgan bo‘lib, bu orqali xalqlarni umumiy madaniy xususiyatlari asosida alohida guruhlarga ajratishni taklif qilingan. Masalan, O‘rta Osiyo xalqlari umumiy chorvachilik, sug‘orma dehqonchilik va hunarmandchilik madaniyatiga ega.

Biroq bugungi zamonaviy jarayonlar xalqlarni klassifikatsiya qilishni murakkab, ko‘p o‘lchamli va tizimli jarayon ekanligini ko‘rsatmoqda. Chunki bu etnik, lingvistik, ijtimoiy va geografik omillarni hisobga olgan holda insoniyatning xilma-xilligini tahlil qilish imkonini beradi. Shuningdek, bu xalqlarning tarixi va madaniy merosini o‘rganish, etnik guruhlar o‘rtasidagi aloqalarni tahlil qilish, millatlararo munosabat va ijtimoiy barqarorlikni ta‘minlashda muhim omil hisoblanadi. Agar amaliy ahamiyati borasida so‘z boradigan bo‘lsa, BMT, YUNESKO kabi qator xalqaro tashkilotlar xalqlarni tasniflash orqali ularning huquqiy maqomini belgilash va madaniy merosni muhofaza qilish masalalarini hal qilayotganligini alohida qayd qilish lozim.

Shuning uchun ham bugungi kunda etnologiyada xalqlarni klassifikatsiya qilishda bir yoqlama qarashdan voz kechib, fanlararo yondashuv asosda amalga oshirish kengaymoqda. Genetik tadqiqotlar, arxeologik topilmalar va lingvistik izlanishlar xalqlar tarixi va o‘zaro aloqalarini chuqurroq anglash imkonini beradi. Misol uchun, genetik

xaritalash xalqlar o'rtasidagi qadimiy aloqalarni aniqlashda muhim ma'lumotlar olish imkonini bermoqda.

Bir so'z bilan aytganda, xalqlarni tasniflash etnologiya fanida nazariy va amaliy jihatdan muhim masaladir. U orqali xalqlarning kelib chiqishi, madaniyati va ijtimoiy jarayonlarini chuqurroq anglash, etnik guruhlararo munosabatlarni izchil tahlil qilish imkoniyati yaratiladi. Shuningdek, bu jarayon milliy va umuminsoniy qadriyatlarni asrash hamda bugungi global dunyoda madaniy xilma-xillikni qadrlashda muhim o'rin tutadi.

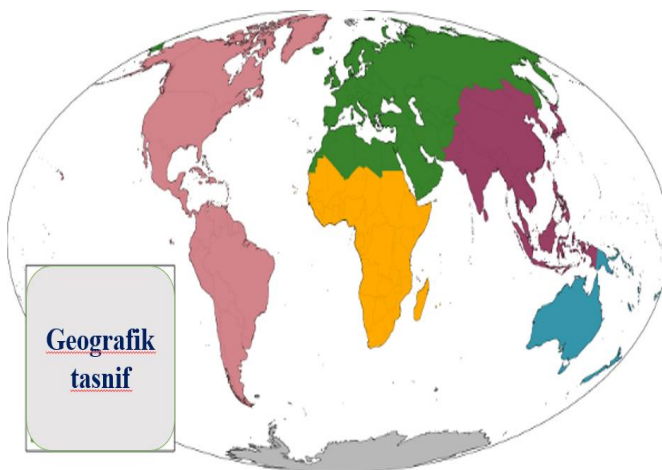
2.2. Geografik tasniflash

Geografik (*areal*) tasniflash orqali xalqlarning kimlar bilan tabiiy ravishda qo'shni ekanligi, ularning umumiy makonda yoki katta bir kenglikning ma'lum qismida istiqomat qilishlari sababli yuzaga kelgan umumiylik haqidagi dalillarni olish mumkin. Geografik tasniflashda etnoslar uzoq tarixiy rivojlanish jarayonida ma'lum madaniy birlik shakllangan *tarixiy-etnografik* yoki *an'anaviy-madaniy viloyatlar* deb atalgan yirik hududlar kesimida guruhlanadi. Ushbu umumiylikni birinchi navbatda etnoslarning moddiy madaniyati turli ko'rinishlarida, shuningdek, ma'naviy hayotidagi faoliyatida ham kuzatish mumkin. Geografik tasniflash tarixiy-etnografik viloyatlarga ajratishni eng maqbul yo'l deb biladi. Geografik tasniflashdan dunyoning turli xalqlari istiqomat qiladigan shartli tabiiy mintaqalarni ajratishda foydalanadi. Bu orqali "Shimol xalqlari", "O'rta Osiyo xalqlari", "Okeaniya xalqlari" kabi tushunchalarga ega bo'lish mumkin. Biroq xalqlarni geografik birliklarga aylantirish usuli avvalo, etnik tamoyillarga ham mos kelishi lozim. Ushbu tasniflash usuli etnik tamoyillarga ko'p jihatdan mos kelgani uchun juda keng qo'llanib kelinayotganligini ko'ramiz. Shunday bo'lsa-da, xalqlarni tasniflashning geografik tamoyili kamchiliklardan holi emas. Mazkur yondashuvda o'rganilayotgan hudud aholisining etnologik xususiyatlarini to'liq yoritmaydi. Ya'ni, geografik tasnif mintaqalar bo'yicha xalqlarning aniq hududlari va joylashuvini aniqlashda imkon beradi, biroq etnosga doir o'sha xalqlarning kelib chiqishi, ijtimoiy-madaniy hayoti kabi muhim masalalarni qamrab olmaydi. Shuning uchun ham geografik tasniflash xalqlarni o'rganishdan ko'ra, ularga ko'proq tavsif berish bilan shug'ullanadi. Bu usul faqatgina yirik hududlarni qamrab olishda yaxshi qulaylik yaratadi. Biroq,

buni etnoslarni kichik hududlar kesimida tasniflashda amalga oshirilgandagi xulosalar ularning qarindoshligi xususidagi tasavvurlarga to‘g‘ri kelmay qoladi. Shuning uchun ham geografik tasniflash xalqlarni guruhlashda, faqatgina yirik mintaqalar bo‘yicha taqsimlash uchun boshqa usullarga yordamchi sifatida baholanadi. Shuni qayd etish kerakki, xalqlarni geografik tasniflash hali to‘la ishlab chiqilmagan usul hisoblanadi. Hozirgi kunda ham dunyodagi tarixiy-madaniy mintaqalarning soni va ushbu hududlarning chegaralarini aniqlashning yagona me‘yori mavjud emas. Faqatgina xalqlarning yirik hududlar bo‘ylab bo‘linishida bir xil to‘xtamga kelinganligini ta’kidlash mumkin. Maslan, Avstraliya va Okeaniya xalqlari, Osiyo xalqlari, Afrika xalqlari, Amerika xalqlari, Yevropa xalqlari va hokazo.

Geografik mintaqalarga ajratishda qator adabiyotlarda turlicha yondashuvlar mavjudligini ham ko‘rish mumkin. Masalan, sovet olimlari tomonidan O‘rta Osiyo atamasi berilgan hudud g‘arb mamlakatlarida Markaziy Osiyo deb nomlangan. O‘tgan yillarda nashr etilgan ko‘pgina

adabiyotlarda mazkur hududni alohida, mustaqil mintaqqa sifatida ko‘rsatish mumkin bo‘lsa-da, Markaziy Osiyo Sharqiy Osiyoga qo‘shib yuborilgan edi. Afrika qit‘asini geografik tasniflashda ham farqli jihatlar bor. G‘arb mamlakatlarida mazkur hudud xalqlarini yevropalik va yevropalik bo‘lmagan guruhlariga ajratish urf bo‘lgan. Sovet olimlari esa tasniflashning bu yo‘sinda amalga oshirilishiga qo‘shilmaganlar. Sovet etnograflari yevropalik olimlardan farqli o‘laroq “G‘arbiy Yevropa” va “G‘arbiy Osiyo” atamlarini mustaqil geografik mintaqani anglatuvchi tushuncha sifatida muomalaga kiritdilar. Aytish mumkinki, o‘tgan asrning ikkinchi yarmida bu kabi holatlar tez-tez ro‘y berib turgan. Buni dunyoning siyosiy jihatdan qutblanganligi bilan izohlash mumkin.

Osiyo xalqlari. Bu tushuncha kelib chiqishi, tarixiy taqdiri va madaniyati turlicha bo‘lgan xalqlarning juda yirik birikmasini anglatib,

mazkur mintaqada 4,8 mlrd kishi, ya'ni Yer yuzi aholisining 58,3 foizi istiqomat qiladi. Ular tili, dini, tashqi qiyofasi va boshqa belgilariga ko'ra bir birlaridan keskin farqlanadilar. Shuning uchun mazkur mintaqani G'arbiy, Janubiy, Janubi-Sharqiy, Sharqiy va Markaziy Osiyo singari bir biridan mustaqil bo'lgan hududlarga ajratish maqsadga muvofiqdir.

Afrika xalqlari. Afrikani shartli ravishda Sharqiy, G'arbiy, Shimoliy, Tropik (Markaziy) va Janubiy qismlarga bo'lish mumkin. Biroq ayrim adabiyotlarda mazkur qit'ani Tropik va Shimoliy Afrikaga bo'lish bilan kifoyalangan.

Avstraliya va Okeaniya xalqlari. Ushbu areal quyidagi viloyatlar kesimida bo'linadi: Avstraliya va Tasmaniya, Polineziya, Mikroneziya, Melaneziya.

Amerika xalqlari. Amerikaliklarni uchta yirik mintaqaga – shimoliy, markaziy va janubiyga ajratish mumkin.

2.3. Antropologik tasniflash

Antropologik tasniflash – bu turli etnik jamoalarning madaniy yaqinligi emas, balki ularning biologik, genetik jihatdan o'zaro aloqadorligiga asoslanadi. Ammo, odamlarni ma'lum qarindoshlik asoslariga ko'ra guruhlashtirishda genetik jihatdan yondashuvning o'zi yetarli emas. Shuning uchun ham etnologiyada odamlar o'rtasidagi qarindoshlik aloqalarini aniqlashda, antropologik tasnifni tashkil etuvchi irqiy belgilardan keng foydalaniladi. Biologik jihatdan inson bitta biologik tur hisoblanadi. Lekin odamlar o'rtasida fenotipik (jismoniy) farqlar mavjud. Ularda terisining rangi, yuzining shakli, skletning tuzilishi va sochlarining ko'rinishida keskin farqlar ko'zga tashlanadi. Odamlar guruhining antropologik qiyofasidagi farqlar, ayniqsa, bir-biridan uzoq mintaqalarda, turli tabiiy-geografik sharoitlarda yashagan kishilarda yaqqol seziladi. Odamlarni jismoniy holatiga ko'ra tasniflash odatda irqiy tasniflash deb yuritiladi. Irqiy belgilar doimo ota-onadan farzandlariga va ular orqali kelgusi avlodga o'tib turuvchi jarayon hisoblanadi. Shu sababli bu masalani o'rganishda irsiyat (genetika) faniga doir ma'lumotlarni ham bilish talab qilinadi. Turli odamlar yoki ularning bir guruhiga doir irsiyatidagi ko'pgina jismoniy o'xshashliklar, ularning kelib chiqishi va genetik qarindoshligi

umumiyligidan dalolat beradi. Biroq birgina belgi yoki bir kishi orqali butun boshli irq xususida xulosa chiqarish maqsadga muvofiq emas.

Irqiyl belgilar odamlarning jismoniy tuzilishining o'ziga xosligi, kishilarning katta guruhlarl uchun meros bo'lib o'tib kelayotgan xususiyatlarni ko'rsatadi. Irqlar va irqiyl farqlar to'g'risida gapirganda, ularning muayan hududga xos bo'lgan geografik sharoitlarga bog'liqligini ta'kidlash kerak. Darhaqiqat, jismoniy belgilarning barchasini ham nasldan naslga o'tgan deb bo'lmaydi. Faqatgina ular ma'lum maydonda tarqalgan bo'lib, barcha insonlarda ham uchramaydi. U yoki bu hududlarda tarqalgan ba'zi odamlarda ko'zga tashlanadi. Biror jismoniy belgining ma'lum geografik makonda tarqalgan o'ziga xosliklarini irqiyl xususiyat deb hisoblanishning qator zaruriyl shartlari bor. Bular quyidagilar:

✓ Mazkur belgi irsiyl bo'lib, nasldan-naslga o'tgan bo'lishi zarur. Bunda muhit ta'sirida paydo bo'ladigan ayrim belgilar yoki ro'y bergan tasodifan tashqi o'xshashlik irqiyl xususiyat hisoblanmaydi;

✓ Shuningdek, bu xususiyat aniq bir hududda uzoq vaqt davomida (ko'p avlodlar orasida) uchrashi lozim. Masalan, ayrim qiyofa shakllari yoki soch rangi faqat muayyan hududning ko'pchilik aholisi orasida barqaror saqlanishi kerak. Ya'ni, alohida individ yoki kichik guruhga xos belgilar irqiyl belgilar sifatida qabul qilinmaydi.

Shunday qilib, biror jismoniy belgi irqiyl xususiyat hisoblanishi uchun u genetik jihatdan asoslangan, geografik jihatdan barqaror, statistik jihatdan keng tarqalgan va boshqa antropologik belgilar tizimi bilan uyg'un bo'lishi zarur.

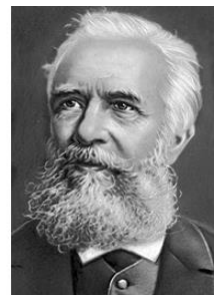
Irqlar va irqiyl nazariya. *Irqlar – bu ma'lum chegaralarda o'zgarib turuvchi, shakli va tashqi ko'rinishidagi belgilari umumiy irsiyl belgilarda ifodalanadigan, kelib chiqishi bir, tarixan shakllangan muayyan hududga xos odamlar guruhidir.*

“Irqlar” atamasining kelib chiqishi aniq qayd etilmagan. Bu arabcha “ras” (رئيس – rayiys - bosh, boshlanish, ildiz) ma'nosidagi so'zning o'zgargan shakli bo'lishi ham mumkin. Bundan tashqari, bu so'zning italyancha (“rassa” – qabila) ma'nosidagi so'zdan kelib chiqqan degan qarashlar ham bor. Lekin, taxminlarga ko'ra bu atamani ilk bor fransuz olimi *Fransua Bernye* 1684-yilda odamlarni birinchi marta inson irqlarini tasniflaganda muomalaga kiritgan. O'zining irqiyl konsepsiyasi asoslarini

XVIII asrning boshlarida yaratdi. Bu nazariyalarning paydo bo'lishi bevosita, mustamlakachi bo'lgan davlatning begona bo'lgan Avstraliya va Okeaniya, Amerika, Afrika, Osiyo xaqdari ustidan hokimiyatni o'rnatish, boyliklarni tortib olish siyosatida mafkuraviy asosning zarurati sababidan ro'y berdi. Bu qarashlarni ilgari suruvchilar o'z mulohazalari orqali xalqlarning irqiy va madaniy farqlarini asoslashga urindilar. Irqchilar turli irq vakillarining qobiliyati jihatidan o'zlariga teng emasligi, "to'liq shakllangan" va "past" darajadagi irq yoki millatlar mavjudligini ta'kidladilar. Shu orqali irqchilar o'z mamlakatlarida irqiy va milliy kamsitish, boshqa davlatlarga nisbatan qilayotgan tajovuzkor mustamlakachilik siyosatini oqlashga urindilar.

XIX asrda reaksion irqchilik mafkurasi yaqqol ajralib chiqdi. Bu g'oya AQShda qulchilik bilan bog'liq tafsilotlarni oqlashga xizmat qildi. Amerikalik *Morton*, *Pett*, *Gliddon* kabi antropologlar ushbu mafkura yordamida qora tanlilarni mustaqil hayot kechira olmasligi, shuning uchun qullarni saqlashning nafaqat o'zlari, balki ular uchun ahamiyatli ekanligini "qonuniylashtirdilar". Shuningdek, Yevropada ham tez orada irqchilik mafkurasidagi g'oyalar paydo bo'la boshladi. Bu voqea bevosita fransuz grafi *J.Gabinoning* 1853-yilda chop etilgan "*Odamlarning irqiy tengsizligi haqidagi bilimlar*" kitobidan keyin ommalashib ketdi. Muallif odamdagi bu tengsizlik nafaqat uning chiroyi, jismoniy holatida, balki, ma'naviy qiyofasida ham aks etishini ta'kidlaydi. Gabino qora tanlilarni quyi irq, sariq tanlilarni esa nisbatan rivojlangan irq sifatida e'tirof etadi. Faqatgina "oriy irqi" bo'lgan oq tanlilargina taraqqiyotga erishishda qobiliyatli bo'lgan eng yuqori irq ekanligini ta'kidlaydi. Uning fikricha, sariq irqlar yoki mongoloidlar oq tanlilarga qaraganda nihoyatda kam taraqqiy etgan, qora tanlilar esa sivilizatsiya yutuqlarini o'zlashtirishga butunlay qobiliyatsiz, shuning uchun ham ular taraqqiyotda doimo qoloqdirlar.

Bu kabi ilgari surilayotgan g'oyalar bir qator *E.Gekkel*, *F.Galton* kabi biologlar tomonidan ham qo'llab quvvatlandi. Bu albatta ularning Afrika, Osiyo kabi davlatlardagi mustamlakachilik xatti-harakatlarini bir qadar oqlash uchun qo'l keldi. Bu orqali irqiy va etnik kamsitilishlar, jabr-zulm mustamlakachi davlatlar tomonidan juda keng hudud

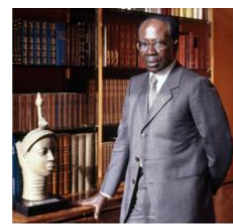

Gekkel (Ernst Genrix Filipp Avgust) –
nemis biolog-evolyutsionisti

bo‘ylab yoyildi. Irqlar o‘rtasidagi tabiiy tengsizlik g‘oyalari asosida fransuz sotsiologi *G.Lebon* “*Xalqlar va omma psixologiyasi*” nomli kitobni ham nashr etdi. Nafaqat odamlar, balki butun bir boshli irqlarning teng deb hisoblanishi to‘g‘ri emas, chunki unday qilinsa tabiat qonunlariga zid bo‘lishi haqida safsata sotdilar. Odamlar, xalqlar va irqlar o‘rtasidagi tengsizlik bu obyektiv mavjud narsa deb hisoblaydi Lebon. Ilgari surilayotgan “irqiy nazariya”da oq irq vakillarining “aqliy qobiliyat”, “o‘ziga xoslik”, “intellekt”, “mantiqiy fikrlashi”, dunyo bilan munosabatni baholashi bo‘yicha genetik va sotsiologik ustunligini ta’minlashi kerak edi. Ularning fikricha oq irqlardan sariqlar bir tabaqa, jigarranglar ikki tabaqa, qoralar esa uch tabaqa past turadi.

XX asrga kelib irqchilik g‘oyasi o‘zining keyingi taraqqiyot bosqichiga, ya’ni amalda qo‘llash imkoniga ega bo‘ldi. Gitler Germaniyasining siyosiy tajribasida rasizm amalda rasman fashizmning mafkurasi sifatida namoyon bo‘ldi. “Oliy nemis irqi” nazariyasining qabul qilinishi ko‘plab “past xalqlar”ni qirib tashlashga yo‘l ochdi. Shuni ta’kidlash kerakki, irqchilik nazariyasi tez orada qator musamlaka xalqlari orasida javob reaksiyasi, qarshilik harakatlarining boshlanishiga ham turtki bo‘ldi. Oq irqchilardan farqli o‘laroq ularning mafkurachilari mustamlaka tub aholisi bo‘lgan hindular, afrikaliklar, xitoyliklar va ularning madaniyatlari yevropaliklardan ustun turishi haqidagi g‘oyalarni ilgari suradilar. XIX asrning o‘rtalariga kelib Lotin Amerikasida yangi bir “hinduizm” ijtimoiy harakati vujudga keldi. Uning bosh maqsadi hindularning ahvolini yaxshilash edi. Endilikda ular “hindular ham odam” holatidan, hindular eng oliy irq bosqichiga o‘tishdi. Endi ularning hinduilik irqchilik pozitsiyasi shakllandi. XX asrga kelib hinduilik irqchilari hindularning yerida faqatgina sof hindulargina yashashga haqli degan da’vo bilan chiqqan boshladilar.

XX asrning 60-yillariga kelib Afrika davlatlari mustamlakachilikdan qutilgandan so‘ng, Senegalning sobiq prezidenti *L.Sengor* “qora irqchilik” asosida negritud (fransuzcha, madaniy-falsafiy, g‘oyaviy-siyosiy tushuncha) konsepsiyasini ishlab chiqdi. Dastlab bu konsepsiya XX asrning 20-30-yillarida fransuzlarning assimiliyatsiya mustamlakachilik doktrinasiga qarshi ishlagan bo‘lib,

Leopold Sedar Sengor –
Senegalning 1960-1980-yillardagi
prezidenti

Negrityud g'oyasi – bu qora tanlilarning teng huquqli, ozod va kuchli jamiyat bo'lishlari uchun o'zligini yo'qotmaslikka, o'z madaniyati va qadriyatlarini ulug'lashga qaratilgan chaqiriq.

mazkur xalqlarni ozod qilish, ularning madaniyatini tiklash, mustamlakachilik va Yevropa madaniyatining ma'naviy “diktaturasi”ga qarshi edi. O'tgan asrning 60-yillaridan boshlab ozodlik kurashlarining

kuchayishi negrityud mafkurasi va amaliyotining o'ziga xos xususiyatlarini namoyon qildi.

Negroid xalqlarning *analogiyaga* (mutanosiblik, muloqotdagi tenglik) asoslangan etnik va madaniy-tarixiy jamiyati, negrityud konsepsiyasida “tarixiy qarama-qarshilik, qora va oq dunyoning azaliy tengsizligi” g'oyasini ilgari surdilar. Bu voqeliklar qaysidir ma'noda kishilarning tashqi qiyofasini o'rganishga bo'lgan qiziqishni, unga doir bilimlarning egallanishiga turtki bo'ldi.

Ma'lumki, antropologiya muayyan geografik hududda paydo bo'lgan va rivojlangan, tarixiy shakllangan odamlarning jismoniy ko'rinishidagi farqlarni o'rganadi. Bir biridan ancha uzoqlikda, turli tabiiy sharoitda yashovchi odamlar guruhi o'rtasidagi tashqi qiyofadagi farqlar fanda *irqiy belgilar* deb ataladi. Irqlar doimo aralashadilar. Shuning uchun ham ularda nafaqat irsiy, balki, tarixan tarkib topish xususiyati ham mavjud. Antropologiya irqlarni alohida shaxslar emas, balki odamlar hududiy guruhlari yig'indisi deb hisoblaydi. Zamonaviy odamlarning morfologik, fiziologik va psixologik belgilarida irqlar o'rtasidagi katta o'xshashliklar mavjud, farqlar esa nisbatan ahamiyatsizdir. Hozirgi zamonaviy irqiy guruhlari asosan so'nggi paleolit davrida shakllangan bo'lib, o'sha davrdan boshlab hozirgi kungacha uzluksiz aralashib va o'zgarib kelmoqda.

Aslida antropologik klassifikatsiya insonlarning biologik (jismoniy) xususiyatlarini e'tiborga oladi. Yer yuzidagi barcha aholi bitta biologik tur – Homo Sapiens (idrokli kishi) bo'lib, uning alohida guruhlari alohida jismoniy (biologik) belgilari kelib chiqishi, birligi ma'lum hududda tarqalishi bo'yicha farqlanadilar. Irqlardagi tafovutlar deyilganda, badan rangi, ko'z qorachig'i rangi, sochi va bosh chanog'i va ularning shakli, tananing uzunligi, nisbatan murakkab genetik xususiyatlar, qon guruhi,

barmoq hamda kaft izlari va hokazolar tushuniladi. Bu xususiyatlar uzoq davr mobaynida shakllangan.

Insondagi irqiy xususiyatarni o'rganish xalqlarning shakllanish tarixini aniqlashga yordam beradi. Maslanan, biologik antropologiya tadqiqotlari Yer yuzidagi barcha aholining irqiy jihatdan aralash ekanligini ko'rsatadi.

Barcha irq vakillari madaniyat va ijtimoiy hayotni rivojlantirish uchun bir xil biologik imkoniyatlarga egadir. Ularni jismoniy, psixologik va aqliy jihatdan noteng ekanligi haqidagi tasavvurlar noilmiy va gumanizmga qarshidir. Shu sababdan rasizm fan tomonidan, dunyo demokratik jamoatchiligi tomonidan doimo qoralanib kelinadi.

Irqiyl belgilarning odamlarning tarixiy taraqqiyoti, turli guruhlari o'rtasidagi madaniy rivojlanishdagi farqlarga hech qanday aloqasi yo'q. Bu bilan antropologik ma'lumotlarni etnologiyada ahamiyati yo'q deb bo'lmaydi. Chunki ular odamlarning kelib chiqishi xususidagi qimmatli ma'lumotlarni beradi. Bundan tashqari antropologik ma'lumotlar irqchilik ruhidagi ilmiy asosga ega bo'lmagan g'oyalar va yondashuvlarga qarshi turish uchun ham zarurdir. Irqlarni ajratib turuvchi turli belgilar mavjud bo'lib, ularning ba'zilar tavsiflovchi, ba'zilar esa maxsus belgilar hisoblanadi. Shulardan ba'zilarini ko'rib chiqamiz:

1. *Sochlarning shakli.* Sochlar va uchlamchi soch (soqol va mo'ylov) chiziqlaridagi rivojlanish turlicha bo'ladi. Yevropeoidlarda sochlar tekis yumshoq, mongoloidlarda tekis lekin qattiq, negroidlarda qattiq va jingalak ko'rinishga ega. Uchlamchi soch qatlami Yevropa, Shanubiy-Sharqiy Osiyo, Kavkaz, Avstraliyaning tub aholisi orasida juda yuqori rivojlangan. Afrikada va mongoloidlarda esa unchalik rivojlanmagan.

2. *Soch va terining ranggi.* Soch va teridagi ranglanishi (pigmentatsiya) ham eng muhim jihat hisoblanadi. Yevropa aholisida bu masala unchalik rivojlanmagan. Osiyo va Janubiy Yevropa xalqlarida esa pigmentatsiya sochda yuqori-yu, lekin terida ochroq rang ustuvorlik qiladi. Afrika xalqlarida esa soch va terilar ham to'q rangda bo'ladi.

3. *Tananing uzunligi va vazndagi nisbat.* Bo'yning uzunligi va tanadagi nisbat bo'yicha Janubiy Afrikadagi pigmeylar, Janubiy va Janubi-Sharqiy Osiyodagi negroidlarida keskin farq ko'zga tashlanadi. Ya'ni

negrillarda tanaga nisbatan qo'l uzun bo'lsa, yevropeoidlarda oyoqlar uzun o'lchamda bo'ladi.

4. *Bosh va yuzdagi belgilar.* Bu xususiyatlarni o'rganish fanda juda muhim. Biroq "bosh ko'rsatkichi" deb ataladigan uzunlikning bosh suyagiga nisbatda (uzun-o'rta-qisqa) irqlar o'rtasida keskin farq sezilsa-da, ular irqiy belgilar hisoblanmaydi. Ba'zi boshqa jihatlar, masalan burunning shakli, joylashuvini tasniflash mumkin. Antropologik tadqiqotlar uchun yana bir qancha maxsus belgilar ham kiradi. Masalan, genlar, qon guruhlari, tishlarning shakli, barmoqdagi (papilyar) naqshlar va hokazolar.

Antropologlar kelib chiqishi o'zaro bog'liq bo'lgan to'rtta yirik irqni ajratib ko'rsatadi. Bular *yevropeoid*, *negroid*, *mongoloid*, *avstroloid*. Biroq, irqlarning joylashgan tabiiy sharoitidagi o'xshashliklar va boshqa omillar tufayli o'tish davri kontakt (intermediar) irqlari, qadimgi irqlar, aralash (blandin, brunet, shoten) irqlar ham shakllangan.

Yevropeoidlar bugungi kunda dunyoning barcha mintaqalarida uchraydi. U yerda o'ziga xos oraliq irqiy guruhlarni tashkil etadi. Shimoliy, Sharqiy va Janubi-Sharqiy Osiyo, Afrikada yevropeoidlarning mongoloidlar bilan aralshagan guruhlarni uchratish mumkin. Mazkur toifa ichida o'ziga xos xususiyatiga ega bo'lgan aralash quyidagi guruhlar ham mavjud:

Blandinlar - (frantsuzcha *blondins*, *blondines* "sariq, och sariq") - sariq sochli odamlar tushunilgan. Ulardagi rang juda och sarg'ish rangdan (pigmentning noto'g'ri taqsimlanishi tufayli) qizg'ish "qulupnay" sarg'ish yoki oltin jigar ranggacha turlanadi. Yevropada ushbu toifa kishilarning tashqi ko'rinishidan tashqari o'ziga xos ruhiy holati haqidagi stereotiplar shakllangan. Ular odatda, "*blandinka*" so'zi orqali sodda yoki ahmoq kishilarni ifodalashgan.

Sariq sochlar odatda Shimoliy Yevropa bilan bog'liq. Shimoliy mamlakatlarda aholining 80 foizdan ortig'i ma'lum darajada sarg'ish sochlarga ega. Bu ochiq jigarrangdan deyarli oq ranggacha bo'lgan sariq sochlarning barcha turlarini o'z ichiga oladi. Markaziy va Sharqiy Yevropada odamlarning taxminan 35-40 foizi sariq sochlarga ega. Janubiy Yevropada bu ko'rsatkich taxminan 10 foizni tashkil qiladi.

Bundan tashqari, oq sochli odamlar, asosan, qora sochli odamlar yashaydigan joylarda kichik ozchilik sifatida ifodalanadi. Shimoliy Amerika va Yaqin Sharqda odamlarning taxminan 5 foizi sariq sochlarga ega. Bular,

ehtimol, asosan, Shimoliy Yevropadan, ayniqsa, Amerikadan kelgan muhojirlarning avlodlaridir. Meksika, Kolumbiya, Sahroi Kabirdan janubiy Afrikaning tub aholisi va Sharqiy Osiyo mongoloidlari kabi asosan *mestizoslar* yashaydigan Lotin Amerikasi mamlakatlarida ularning soni bor yo‘g‘i 1 foizdan kamroqni tashkil qiladi. Bu toifadagi odamlarni dunyoning Afrika, Okeaniya, Osiyo va boshqa ko‘pgina hududlarida uchratish mumkin.

Bryunet – odamlarda eng quyuq va eng keng tarqalgan soch rangi. Bu barcha irq va millat vakillarida uchraydigan dominant xususiyatdir.

Bryunet qiyofa

Sochlarning qora rangi ularning hujayralarida *eumelanin* pigmentining ko‘payishi bilan bog‘liq. Qora rang qo‘shimcha tuslarga ega bo‘lishi mumkin. Ularning rangi jigarrangdan ko‘kimtir-qoragacha tuslanadi. Quyoshda bunday sochlar kumush-ko‘k rangga ega bo‘lishi ham mumkin. Qora sochli odamlar odatda xalq orasida “*qoramag‘iz*” deb ta’riflangan. Bu xususiyat Yevropadan tashqarida yashovchi odamlarning ko‘pchiligida uchraydi. Ehtimol, bu soch rangi Homo sapiens turlarining eng qadimgi vakillariga xosdir. Ular Tropik va Janubiy Afrika, Osiyo va Kolumbiyagacha bo‘lgan hududlarda keng tarqalgan. Shuningdek, kavkazliklar orasida O‘rtayer dengizi mamlakatlarida (Janubiy Yevropa, G‘arbiy Osiyo va Shimoliy Afrika), odamlarning etnik va tilga mansubligidan qat’i nazar, quyuq soch rangi ustunlik qiladi. Shimolda bu soch rangi keltlar orasida juda keng tarqalgan bo‘lib, “qora irlandlar” deb ham atalgan.

Shoten - jigarrang soch rangi qora sochlardan keyin ikkinchi eng keng tarqalgan guruh hisoblanadi. Soch rangi ochiq jigarrang sarg‘ishdan deyarli qora sochlargacha o‘zgarib turadi. Bu tuslar soni bo‘yicha eng keng tarqalgani hisoblanadi.

Jigarrang soch rangi G‘arbiy dunyo aholisi orasida, ayniqsa Markaziy Yevropa, Janubiy Yevropa, Amerika Qo‘shma Shtatlari aholisi, shuningdek, Yaqin Sharqdagi ba’zi populyatsiyalar, shuningdek, avstraliyalik aborigenlar va melaneziyaliklar, Markaziy va Janubiy Afrikada ham keng tarqalgan.

Mongoloidlarning – eng yirik aholi manzilgohlari Sibir, Sharqiy va Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlari hisoblanadi. Shuningdek,

Mongoloidlar

amerikalik hindularning tashqi ko‘rinishida mongoloid belgilarni ko‘plab uchratish mumkin. O‘z navbatida bu irq *kontinental, Tinch okeani, artik*

Negroidlar

yoki eskimo shohlariga ham bo‘linadi. Undan tashqari Janubiy Osiyo va Polineziyada mongoloidlarning aralash guruhlarini ham uchratish mumkin.

Negroidlar – asosan, Afrikada joylashgan bo‘lib, hozirda dunyoning ko‘pgina mintaqalarida uchraydi. Negrlar, negrillar (yarimnegr), bushmenlar, gottentotlar mazkur irq vakillari hisoblanadi.

Avstroloid – irqi asosan, Avstraliya va Okeaniya mintaqasida, shuningdek, Janubi-Sharqiy Osiyo, Shrilanka, Janubi Osiyodagi dravidlar, efiopiyaliklar, Amerika va Afrikaning ba’zi hududlarida aralash holda tarqalgan.

Avstroloidlar

Umuman olganda, dunyo xalqlarining antropologik klassifikatsiyasi insoniyatning biologik xilma-xilligini tizimli tarzda o‘rganishga xizmat qiladi. Bu jarayonda odamlarning tana tuzilishi, teri rangi, soch, yuz va boshqa jismoniy belgilar asosida irqiy guruhlariga ajratilishi kuzatiladi. Biroq zamonaviy antropologiya irqiy tasniflarni qat’iy biologik chegara sifatida emas, balki tarixiy migratsiyalar, muhit ta’siri va genetik aralashuvlar natijasida shakllangan shartli ilmiy tasnif sifatida ko‘radi. Shu bois, xalqlarni antropologik jihatdan o‘rganish nafaqat ularning kelib chiqishi va jismoniy xususiyatlarini anglashga, balki insoniyatning yagona biologik tur sifatida umumiyligini yoritishga yordam beradi.

2.4. Etnolingvistik xususiyatlar

il tarixi bilan bog‘liq ma’lumotlar etnogenetik tadqiqotlar uchun ham juda muhimdir. Chunki, tillar o‘rtasidagi aloqadorlikni aniqlash, ko‘pincha millatlar o‘rtasidagi genetik yaqinlikni aniqlashga yordam beradi. Shu o‘rinda ta’kidlash kerakki, til jihatdan kelib chiqishi bir bo‘lgan etnik jamoalar turli tarixiy sharoitlar tufayli iqtisodiy, madaniy taraqqiyotda bir-birlaridan keskin farq qilishi mumkin. Shu sababli etnolingvistik tasnifning etnologik tadqiqotlardagi ahamiyati biroz kamaygandek go‘yo. Lekin xalqlarni tasniflashda etnolingvistik ma’lumotlardan boshqalar bilan birgalikda foydalaniladi.

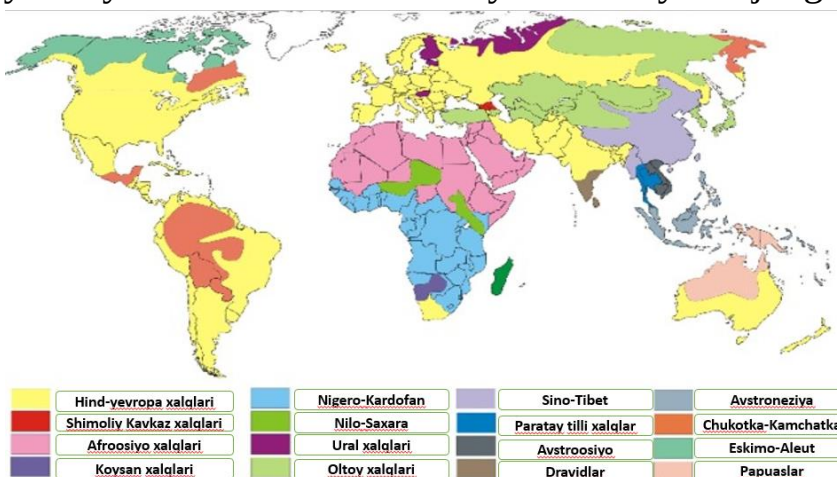
Til klassifikatsiyasi xalqlarning kelib chiqishini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi. U yoki bu xalqlar tillarini til oilalariga bo'lishda ularning qardoshligini qiyoslash orqali aniqlanib guruhlashtiriladi. Tillarning o'xshashligi ushbu xalqlarni yaqin qardoshligi yoki uzoq madaniy aloqada bo'lganligidan dalolat beradi. Eng yirik til oilasi – hind-yevropaga bir-biridan ancha farqlanadigan ingliz, rus, eron, arman va boshqa tillar kiradi. Hind-yevropa tillarida Yer yuzining 45 foizi aholisi so'zlashib, u yirik *german*, *roman*, *slavyan*, *eron*, *hindoriy* kabi 5 ta guruhga bo'linadi. Ulardan tashqari *letto-litiv*, *kartvel*, *arman*, *yunon* tillari ham ushbu til oilasiga kiritilgan. Ayni paytda hech qanday til oilasiga kirmaydigan: qadimgi *shumer*, *nivx* (Saxalin orolining shimoliy qismi, Amur daryosining irmog'i, Amgun daryosi havzasida tarqalgan) yoki *bask* tillari turli sabablarga ko'ra, izolyatsiya (boshqa tillardan ajralgan) tillar hisoblanadi.

Ayrim tillarda bitta emas, bir necha o'nlab xalqlar so'zlashishi mumkin. Aksari bunday vaziyat mustamlakachilik siyosati tufayli vujudga kelgan. Ispan, ingliz, fransuz va portugal tillarining keng yoyilishi aynan shu jarayonlar natijasidir.

Yer yuzida qancha til mavjudligi noma'lum.

Mutaxassislarning

fikricha, turli etnoslar tillarini 4 mingdan 6,5 mingtagacha ekanligi ehtimol qilinmoqda. Ayni paytda o'n ikki tilda: *xitoy*, *ingliz*, *hind*, *urdu*, *ispan*, *rus*, *arab*, *portugal*, *yapon*, *nemis* va *fransuz* tillarida Yer yuzining 60 foizdan ortiq aholisi so'zlashadi. Shu o'rinda ta'kidlash kerakki, yildan yilga tillarning soni kamayib bormoqda. Bugungi kunda qator tillar yo'qolish xavfi ostida yashaydi. Tadqiqotlar 2019-yildan boshlab tillarning yo'qolishi jarayoni yanada tezlashganini ko'rsatadi¹. Bungacha bo'lgan davrda ham har ikki oyda bir tilning, ya'ni yiliga oltita tilning yo'qolayotganligi ma'lum edi. Endilikda bu ko'rsatkich har 40 kunda bir til yoki yiliga 9 tilning yo'qolishi

¹ <https://www.theguardian.com/global-development/2025/jan/07/cultural-identity>

darajasiga ko'tarilib ketdi². Buning sabablarini turlicha izohlash mumkin. Jumladan, globallashuv, urbanizatsiyasining kengayishi, madaniy singishuv (assimilyatsiya), media olamining haddan tashqari kishilar hayotiga chuqur kirib borishi va hokazo.

Odatda ko'pchilik xalqlar bitta tilda so'zlashadilar. Mo'g'ullar mo'g'ul tilida, vengrlar venger tilida, xitoyliklar xitoy tilida va hokazolar. Lekin asrlar davomida aholisi aralash yashagan mamlakatlarda ikki tillilik (*bilingvizm*), ayrim holatlarda esa uch tillilik (*trilingvizm* yoki *polilingvizm*) etnoslar ham mavjud. Ikki tillilik aholi Belgiya va Shveysariyada, ayrim Afrika mamlakatlari, Hindiston, Indoneziya va boshqa davlatlarda tarqalgan. Rossiya imperiyasi va sobiq Sovet davlati doirasida ham ikki tillilik keng tarqalgan edi.

Ko'plab xalqlar bugungi kunga qadar o'z tillarini saqlab kelayotgan bo'lsalar-da, shu til asosidagi yozuvga ega emaslar. Ular qatoriga Janubiy Amerikaning ko'plab hindu qabilalari, Afrikaning bushmen, pigmey va gottentot qabilalari va hokazolarni kiritish mumkin.

Til tarixi qiyosiy-tarixiy tilshunoslik asosida, kelib chiqishidagi qarindoshlari – umumiy til lahjalari rivojlanib, oxiri bitta til oilasiga mansub tillarni taqqoslash orqali tiklanadi. Asosiy til – bu qadimgi xalqlarning lahjalarining birlashmasi bo'lib, ular genetik jihatdan qarindosh bo'lgan u yoki bu til oilasi darajasiga ko'tariladi. Masalan, rus, tojik, ingliz tili hind-yevropa tillar oilasiga mansub bo'lgani uchun qarindosh hisoblanadi. Agar til uzoq yillar davomida muayyan etnik muhitda rivojlansa, undagi ba'zi sohalarda *dialekt* (lahja, sheva) deb atalgan o'ziga xos xususiyatlar paydo bo'ladi. Shuningdek, turli tillardagi xalqlarining to'qnashuvi natijasida *pidjin* deb ataluvchi qurama til paydo bo'ladi. Bular ko'proq chegara hududlarda yoki bir tarixiy-etnografik viloyatlardagi turli madaniyat vakillari orasida shakllanadi. Pidjin – bu o'zaro tushunarsiz tilda so'zlashuvchi ikki yoki undan ortiq jamoaning muomala ehtiyojidan (odatda savdo-sotiq) kelib chiqqan, grammatik jihatdan soddalashtirilgan leksik xususiyatiga ko'ra, aralash aloqa tili bo'lib, odatda ona tili sifatida qo'llanilmaydi. Lekin ko'pincha ularning vakillari tomonidan ikkinchi til sifatida o'rganiladi. Hozirda eng keng tarqalgan *tok-pisin*, *russenoorsk*,

² https://www.unesco.org/en/articles/multilingual-education-bet-preserve-indigenous-languages-and-justice?utm_source=chatgpt.com

chinese pingin english, bichlamar, kyaxtin, fanagalo, chabakno, palenkero, iokogam-yapon, g'arbiyafrika kabi pidjinlar bor. Russenoorsk pidjinida “moja pa tvoja”, “davaj fiska” kabi iboralar bo‘lib, rus tilidagi “моя по твоя”, “давай” va norvegchadagi “pa”, “fiska” kabi so‘zlardan qo‘shib yasalgan iboralardir. Ularning birinchisi “savdo qilish, ayriboshlash”, keyingisi “baliq ber” ma’nolarini bildiradi. Ko‘rinib turibdiki, mavjud iboralarning aksariyati o‘zaro savdo yoki ayriboshlashni amalga oshirish yuzasidan yaratilgan.

Shu sababli, ularning so‘z boyligi odatda kichik (1500-2000 so‘z) bo‘lib, o‘zining ko‘pincha yuqori moslashuvchanlik yoki o‘zgaruvchanligi bilan ajralib turadi. “Pidjin” so‘zi dastlab 1876-yilda bosma nashrlarda paydo bo‘lgan. Undan oldin esa ingliz tilidagi “*pidgeon*” atamasi paydo bo‘lib, aslida bu so‘z inglizcha “biznes” so‘zining xitoycha talaffuzidan kelib chiqqan. Haqiqatdan ham pidjinlarning shakllanishi ko‘pincha xalqlarning iqtisodiy integratsiyasi tufayli shakllanadi. Pidjinlar taraqqiyotining keyingi bosqichi kreol tili degan atama bilan izohlanadi. Chunki, mavjud pidjin asoschilari bo‘lgan xalqlarning avlodlari pidjinlarni o‘z ona tillari sifatida qabul qilganlar. Shu sababdan, hozirda davlat tili darajasigacha ko‘tarilgan pidjinlarni ham ko‘rish mumkin. Jumladan, Papua Yangi Gvineyasidagi *tok-pisin* tilini aytish mumkin. Uning tarkibida nemis, ingliz va avstroneziya tillari mavjud bo‘lib, u dastlab Kvislentdagi plantatsiyalar aholisi orasida paydo bo‘lgan. Shuningdek, Karib orollaridagi *papyamento* tili ham Hind-yevropa (portugal, ispan, golland) va G‘arbiy Afrika tillari qorishuvidan yuzaga kelgan. Bu kabi tillarga nisbatan soha kishilari tomonidan *lingva-franka* atamasi ham qo‘llaniladi.

Til – bu ijtimoiy hodisa bo‘lib, faqat jamiyatda mavjud bo‘ladi. O‘z navbatida jamiyat ham tilsiz mavjud bo‘la olmaydi. Til insoniyat bilan birga paydo bo‘ldi, antropogenez va tarixiy davrlarda shakllanib bordi. Tarixiy davrlarda tilning leksikasi, grammatikasi, fonetikasidagi o‘zgarishlar tilning rivojlanish jarayoni sifatida namoyon bo‘ladi. Bu avlodlar davomiyligi davrida boshqa tillardan so‘zlarni o‘zlashtirmay turib, yangi so‘zlarning to‘planishi natijasida ro‘y beradi. Shu bilan birga boshqa tillardan so‘zlarning o‘zlashtirilishi bilan bog‘liq o‘zgarishlar ham kuzatilmoqda.

Aholi tilining almashinishidan ham qator o‘zgarishlar kelib chiqadi. Tilshunoslarning fikricha, qadimgi sivilizatsiya vakillarining tilida

o'zgarishlar kamida bir marta, ammo tez-tez sodir bo'lib turgan. Natijada muomaladan chiqib borayotgan so'zlar to'planib boradi. Bundan tashqari oldingi til negiz sifatida yangi tilning rivojiga yordam beradi. Bu hodisalarning barchasi yagona til oilasining shohlanishiga, guruhlanishiga olib keladi. Buni hind-yevropa tillari misolida ko'rib o'tadigan bo'lsak, bugungi kunda uning tarkibida slavyan, roman, kelt, hind, eron, alban, yunon va yana ko'plab til guruhlari bor. Qolaversa, allaqachon foydalanishdan chiqib ketgan "o'lik til" sifatidagi lotin, sanskrit, Avesto, Qadimgi Xorazm, skif tillari ham mavjud.

Hind-yevropa tillar oilasi boshqa oilalar singari tarixiy hodisa hisoblanadi. Bu unga kiritilgan tillarning umumiy grammatik, leksik yoki fonetik xususiyatlarga egaligini anglatmaydi. Shu sababli mazkur til oilalarini aniqlab olishning qat'iy bir xususiyati yo'q. Ularning umumiyligi faqat kelib chiqishi bilan bog'liq.

Tillarning Hind-yevropa tillari oilasiga birikishi, yoki mazkur til oilasining paydo bo'lishining aniq sanasi noma'lum. Taxminan, bronza davrida ro'y berganligi aytiladi. Keyinchalik xususiyatlari bilan farqlanuvchi zamonaviy tillarga tasniflana boshlandi. Masalan, g'arbiy slavyan, sharqiy slavyan va hokazo. Ular faqatigan mahalliy lahjalar bilangina ajralib turadi. Masalan, birgina Mixail, Michl ismlardagi o'ziga xosliklarda ham bu ko'zga tashlanadi.

Hind-yevropa tillaridan tashqari, quyidagi boshqa yirik til oilalari ham mavjud:

- *semit-hamit* tillari oilasi bo'lib, bir vaqtning o'zida u semit, kushit, barbar va chad tarmoqlariga bo'linadi;
- *ural* tillar oilasi (fin-ugor va samoyed shoxlariga ega);
- *oltoy* tillar oilasi (turkiy, mo'g'ul, tungus-manjur guruhlariga bo'linadi)
- *kavkaz* tillari oilasi (kartvel, abxaz-adige, nax-dog'iston tarmoqlari bo'lgan);
- *kongo-kordofan* tillari oilasi (*niger-kordofan*) tillari oilasi (nilo-saxara va koysanga bo'linadi);
- *avstroosiyo* tillari oilasi (unga vyet, miao-yao, mon-kxmer, munda va boshqalar guruhlarini o'z ichiga olgan);
- *avstroneziya* yoki *malay-polineziya* tillari oilasi;

- *sino-tibet* tillari oilasi;
- *tay* tillari oilasi;
- *hind* tillari oilalari;
- *dravidlar* tillari oilasi;
- *papua* tillari oilasi va boshqalar.

Bundan tashqari, kichikroq til oilalari, shuningdek, biror bir til oilasiga kirmaydigan yoki hozirgi kunda bahsli bo'lgan alohida tillar (masalan, yapon, arman va koreys tillari) ham mavjud.

Xalqlarni guruhlash uchun etnolingvistik tizim tillarning geneologik tasnifidan foydalanadi. Bunda tillar qarindoshlik asosida oilalarga guruhlanadi. Bu ularning lug'at va grammatikasini taqqoslash yo'li bilan amalga oshiriladi. O'z navbatida oilalar guruhlariga bo'lingan, ular esa yana kichikroq guruhlar (shoxlar)ga bo'linadi.

Yuqorida tillar tarixiy genetik munosabatlar tamoyiliga ko'ra, tasniflanishi qayd qilingan edi. Muayyan tillarning o'zaro munosabatini o'rnatish etnologiya uchun madaniyatlarning va shunga mos ravishda ushbu tillarda so'zlashuvchi xalqlarning yaqinligining ko'rsatkichi sifatida muhimdir. O'z navbatida, tillarning qarindoshligi xalqlarning kelib chiqishi bo'yicha yaqinligini ham anglatishi mumkin. Ammo tilshunoslarning fikricha, ularning mavjudligi davomida xalq tilni qayta-qayta o'zgartirishi mumkin. Bu esa etnogenetik muammolarni hal qilishda til ma'lumotlaridan foydalanish imkoniyatlarini cheklaydi. Etnologiya uchun til tasnifining ma'nosi shuki, bir til oilasiga mansub xalqlar, odatda, ularning moddiy va ma'naviy madaniyatida umumiy xususiyatlarga ega.

Shu bilan birga, til tasnifida etnologiya bir etnik guruhga mansub odamlar o'rtasidagi o'zaro tushunish g'oyasiga asoslanadi. Shuningdek, odamlarning boshqa xalqlar va etnik guruhlar bilan madaniy va til yaqinligidan xabardorligini hisobga oladi. Xalqlarning qabul qilingan etnolingvistik tasnifida bu "tilda qarindosh bo'lgan xalqlar guruhi" tushunchasi bilan tavsiflanadi. Masalan, Hind-yevropa oilasiga slavyan, german, roman va boshqa bir qator guruhlar kiradi. Slavyan tilida gaplashadigan barcha xalqlar guruhlar o'zlarining yaqinligi va genetik aloqalarini bilishadi va hatto kundalik muloqotda ham bir-birlarini tushunadilar.

Etnologlar tillar va madaniyatlar o'rtasidagi uzoqroq munosabatni ham hisobga oladilar. Bu hodisa tilshunoslar tomonidan "tillar oilasi" deb ataladi. Mutaxassislar dunyo tillarining qariyb 96 foizini qamrab oluvchi 12 ta yirik til oilasini qayd qilganlar. O'z navbatida, til oilalarining har biri boshqa bo'linmalarning tillariga qaraganda bir-biriga yaqinroq bo'lgan tillardan tashkil topgan kichik oilalarga yoki shaxobchalarga bo'linadi. Bu, shuningdek, shartli ravishda bir til oilasiga mansublik asosida emas, balki geografik yoki madaniy-tarixiy xususiyatlariga ko'ra, ko'proq birlashgan xalqlarning ayrim guruhlarini o'z ichiga oladi. "Oila" atamasi esa faqat tillarning tegishli xalqlar aniq belgilangan genetik munosabati bo'lgan hollardagina qo'llaniladi.

Til oilalarining shakllanish jarayoni insoniyatning butun dunyo bo'ylab ko'chishlari bilan chambarchas bog'liq edi. Eng yaqin tillar odatda umumiy kelib chiqishga ega yoki bir mintaqada birgalikda uzoq muddat yashagan qo'shni xalqlar orasida shakllangan. Ba'zi hollarda tillar bir-biridan uzoqda yashaydigan etnik guruhlar orasida ham o'xshashdir (masalan, yava va malagasi, venger va mansi, yakutlar va qirg'izlar orasida shunday xususiyatlarni ko'rish mumkin). Bu ushbu tillarda so'zlashuvchi xalqlarning umumiy genetik ildizlarga ega ekanligi yoki uzoq o'tmishda qo'shni hududlarda yashaganligi bilan izohlanadi. Til etnosning eng muhim belgilaridan biri bo'lib, etnolingvistik tasnifda kelib chiqishi birligi bilan bog'langan yoki madaniy aloqalar uzoq davom etgan xalqlar guruhlarida yaqqol namoyon bo'ladi.

O'z xususiyatiga ko'ra, etnolingvistik tasnif tillarning geneologik tasnifiga juda yaqin. Etnologlar dunyo xalqlarini guruhlashda tilshunoslar tomonidan ishlab chiqilgan tizimdan deyarli o'zgarmagan holda foydalanadilar.

Tilshunoslar tomonidan barcha zamonaviy til oilalarining ildizlari juda qadimga borib birlashishi ta'kidlanayotgan bo'lsa-da, ulardagi mavjud ma'lumotlar bunday genetik aloqalarni asoslashga yetarli emas.

2.5. Xo'jalik-madaniy turlar

Xalqlarni xo'jalik-madaniy tasniflash etnologiyada muhim o'rin tutadi. Bu tasnif iqtisodiyot va madaniyatning o'zaro bog'liqligi nuqtayi nazaridan xalqlarning moddiy madaniyati, ular o'rtasidagi aloqalar

hamda turmush tarzi haqida ilmiy ma'lumot olish imkonini beradi. Etnografik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, kelib chiqishi jihatidan turli etnik yoki til guruhlariga mansub bo'lsa-da, o'xshash tabiiy sharoitda yashayotgan xalqlar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi va madaniyatida umumiyliklarga ega bo'ladi. Shu sababli bunday xalqlar xo'jalik-madaniy guruhlarga ajratib tasniflanadi.

Etnologiyada "xo'jalik-madaniy tur (tip)" deganda, ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti o'xshash hamda bir xil tabiiy sharoitda yashovchi turli xalqlarda tarixan shakllanib borgan iqtisodiyot va madaniyatning o'ziga xos xususiyatlari majmui tushuniladi. Xo'jalik-madaniy guruhlar odamlarning uzoq yillar davomida atrof-muhitga moslashuvi natijasida shakllangan. Shu bilan birga ularning ba'zilar juda qadimiy, ba'zilar esa nisbatan zamonaviydir. Qadim o'tmishdagi odamlarning xo'jalik-madaniy mansubligi to'g'risida aniq dalillar yo'qligi tufayli, bu borada faqatgina taxminlar va farazlargagina murojaat qilinadi.

So'nggi paleolitdan boshlab bugungi kungacha mavjud bo'lgan xo'jalik-madaniy guruhlar shakllana boshladi. An'anaviy xo'jalik-madaniy guruhlarda turli ijtimoiy tuzumlar davrida o'zgarishlar ro'y berdi. Shu tufayli, turli ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti darajasidagi jamiyatlarga bu yondashuvni birday qo'llashning imkoni yo'q. Masalan, xalqlarni xo'jalik-madaniy tasniflashni sanoatlashgan jamiyatlarga nisbatan qo'llab bo'lmaydi. Chunki uning tatbiq doirasi juda chegaralangan bo'ladi. Faqatgina sanoati rivojlanmagan, an'anaviy xo'jalikni yaxshi saqlab qolgan mintaqa aholisiga nisbatan qo'llashda yaxshi natijalarga erishish mumkin. Alohida xo'jalik-madaniy guruhlarining mazmuni va mohiyati qadimgi sivilizatsiyalar, o'rta asrlar va zamonaviy davrda o'zgarib bordi. Xo'jalik-madaniy tur (XMT)larning asosiy aniqlovchi vositasi – bu iqtisodiyotning qaysi sohaga ixtisoslashganligi, uning xususiyati va rivojlanish darajasi hisoblanadi. Bu yondashuvda istaymizmi, yo'qmi, madaniyat ikkinchi darajaga tushadi. Chunki xalqlarning madaniyati juda xilma xil. Bu yondashuv orqali ularni aniq bir tizimda umumlashtirishning imkoni yo'q. Bu borada M.Levin va N.Cheboksarovlar ishlab chiqarish usullarini ketma-ket uchta iqtisodiy va madaniy turga ajratdilar:

1. O'zlashtirma xo'jalik (ovchilik, termachilik, baliqchilik);
2. Motiga dehqonchiligi va chorvachilik;

3. Omoch dehqonchiligi.

Ishlab chiqarishning eng qadimiy shakllarida insonning tirikchilik manbai tabiatda keng tarqalgan turli o'simliklar, yovvoyi hayvonlar va baliqchilik hisoblangan. Xo'jalikning bu turida odamlar tabiat ne'matlaridan foydalanib, o'zlashtirgan bo'lsalar-da, ayrim mutaxassislar tomonidan mazkur xo'jalik turi ham ishlab chiqarish jarayoni sifatida ta'kidlanadi. Xususan, N.Cheboksarov odamlar ov qilish yoki baliq tutish uchun ham asboblarni yasaganligini alohida qayd qiladi. Xo'jalikning ilk ko'rinishi davrida ham odamlar turli tabiiy sharoitlarda yashaganlar. Shu tufayli har bir XKTning xususiyatiga ko'ra, alohida kichik tarmoqlarni tashkil etganligini ko'rish mumkin.

Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasida ozmi-ko'pmi yaqin bo'lgan xalqlarning madaniyatida ham o'xshashlik, ham farqlar borligi azaldan ta'kidlangan. Shu bilan birga, turli tillarda so'zlashuvchi ko'plab xalqlar madaniyatidagi sezilarli o'xshashlikka ham, aksincha, qarindosh tillarda so'zlashuvchi xalqlar orasida katta madaniy xilma-xillikka ham e'tibor qaratiladi. Bu o'xshashlik yoki farqni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasi bilan izohlash mumkin. Aynan shu munosabat bilan xo'jalik-madaniy tiplar ajratilganligi yuqorida qayd qilingan edi. Xo'jalik-madaniy tip tushunchasidan mazkur atamani ishlab chiqaruvchilari tomonidan asosan, xalqlarning etnogenezi, ularning etnik tarixini, iqtisodiy tarixini, moddiy va ma'naviy madaniyatini o'rganish maqsadida foydalanilgan. Iqtisodiy va madaniy turlarning farqlari, birinchi navbatda, ko'pchilik aholining asosiy mashg'ulotlari – hunarmandchilik, qishloq xo'jaligi, shuningdek, mehnat qurollari, oziq-ovqat, uy-joy, transport vositalari, idishlar, kiyim-kechak va moddiy madaniyatning boshqa unsurlarida ko'zga tashlanadi. Ma'naviy madaniyat sohasida xo'jalik va madaniy turlar o'rtasidagi farqlar, asosan, ma'lum landshaft yoki iqlim sharoitida shakllangan mehnat va turmush tarzini ifodalovchi urf-odat, marosimlar, tasviriy san'at xususiyatlari, e'tiqodlar, kulturlar hamda xalq og'zaki ijodida yaqqol namoyon bo'ladi.

Xo'jalik-madaniy turlarning soni cheklangan va jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish bosqichlari bilan bog'lanishi mumkin. Etnik guruhlarining iqtisodiy, madaniy turlari bo'yicha tasnifi faqat an'anaviy madaniyatlarga tegishli va chegaradan tashqariga chiqmaydi. Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning turli darajalarida joylashgan zamonaviy xalqlar

orasida har uch guruhning iqtisodiy va madaniy turlarini uchratish mumkin. Ammo shuni yodda tutish kerakki, bu turlar ba'zi hollarda iqtisodiyot va kundalik hayotda yetakchi yoki hech bo'lmaganda sezilarli rol o'ynashda davom etadi yoki qoldiq shaklida qoladi. Masalan, Rossiya hududida turli tabiiy sharoitdagi hududlarda yashovchi ba'zi xalqlar an'anaviy XMTlarning uchta turini ham saqlab qolganlar. Shuningdek, Arktika dengiz ovchilari, tundra ovchilari, bug'u chorvachilari, o'rmon zonasining ovchi va baliqchilari, dengiz bo'yida yashovchi o'troq baliqchilar, eng keng tarqalgan xo'jalik-madaniy tur bo'lgan o'rmon zonasi dehqonlari hamda dasht va o'rmon dehqonlari, yarim o'troqchilikka o'tgan dasht chorvadorlari, tog'li hududlarning dehqon va chorvadorlari bugungi kunda ham o'zlarining an'anaviy xo'jalik shakllarini saqlab qolmoqdalar.

Etnik chegaralar odatda xo'jalik-madaniy turlarning chegaralari bilan mos kelmaydi. Katta etnik guruhlar bunday chegaralarni qismlarga ajratadi, kichiklari ularni birlashtiradi. Masalan, Sharqiy slavyanlar va Hind-yevropa oilasi xalqlarining ko'pchiligining an'anaviy madaniyati, asosan, qishloq xo'jaligi bilan bog'liq bo'lsa, aksariyat turkiy va mo'g'ul tilida so'zlashuvchi xalqlar uchun esa chorvachilik bilan bog'liq. Ko'pincha xo'jalik-madaniy tiplarning chegaralari tabiiy landshaft hududlariga to'g'ri keladi. Demak, mohiyatan Tundra zonasining barcha xalqlari (nenets, nganasan, dolgan va boshqalar) uchun bug'u boqish an'anaviy hisoblanadi. Nganasanlar uchun yana yovvoyi kiyiklarni ovlash, Tayga zonasining yirik daryolarida yashovchi xanti, nanay, ket va boshqa xalqlar uchun esa baliq ovlash va boshqalar asosiy mashg'ulot hisoblanadi.

Xo'jalik-madaniy turlar bilan bir qatorda xalqlarning tarixiy va etnografik (yoki tarixiy-madaniy) hududlari – *oykumenaning* qismlari bo'yicha tasnifi mavjud bo'lib, ularning aholisi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning umumiyligi, uzoq muddatli aloqalari va o'zaro ta'sir tufayli o'xshash madaniy hamda maishiy yoki etnografik xususiyatlarga ega. Bu umumiylik moddiy madaniyatda yaqqol ko'zga tashlanadi. Lekin ma'naviy madaniyatning iqtisodiyot va kundalik turmush bilan bog'liq bo'lgan ayrim sohalarida ham o'z aksini topadi. Ushbu yondashuv doirasida turli darajadagi tarixiy va etnografik mintaqalarni ajratish mumkin. Jumladan, *tarixiy-etnografik viloyatlar, mintaqalar, subregionlar va mahalliy tarixiy-etnografik mintaqalar* va hokazo. Misol uchun Rossiyada Yevropa qismi,

Kavkaz, Volga bo‘yi va Ural mintaqasi, Sibir, Shimoliy va Uzoq Sharq kabi yirik tarixiy va etnografik viloyatlar ajralib turadi. O‘z navbatida har bir tarixiy va etnografik viloyat bir necha mintaqalarni o‘z ichiga olishi ham mumkin. Masalan, Sibirda G‘arbiy Sibir, Sharqiy Sibir, Janubiy Sibir kabi hududlarni ajratib ko‘rsatish mumkin. Odatda tarixiy va etnografik mintaqalarning tuzilishi ularni tavsiflashda xalqlar guruhlarini aniqlash uchun ishlatiladi. Jumladan, “Volga bo‘yi xalqlari”, “Shimoliy Kavkaz xalqlari”, “Shimol xalqlari”, “Sibir xalqlari” kabilar.

Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, xalqlarni xo‘jalik-madaniy turlarga ajratish ularning ijtimoiy-iqtisodiy hayoti, turmush tarzini va madaniy merosini yanada chuqurroq tushunishga yordam beradi. Bu tasnif orqali turli xalqlarning tabiiy sharoitga moslashuvi, mehnat faoliyati va urf-odatlari qanday shakllanganini kuzatish mumkin. Bunday yondashuv etnologik tadqiqotlarda muhim manba bo‘lib, tarixiy taraqqiyot bosqichlarini aniqlashga, shuningdek, bugungi kunda globallashuv sharoitida ham xalqlarning madaniy xilma-xilligini asrab-avaylashga xizmat qiladi. Shu bois xo‘jalik-madaniy turlarni o‘rganish nafaqat ilmiy ahamiyatga ega, balki insoniyatning turli madaniyatlarini hurmat qilish va qadrlashning asosiy yo‘llaridan biridir.

2.6. Diniy klassifikatsiya

unyo xalqlarini diniy tasnif qilish zarurati, avvalo, ularning e‘tiqodiy qarashlari, marosimlari va dunyoqarashi asosida shakllangan ijtimoiy-madaniy jarayonlarni chuqurroq tahlil qilish imkonini beradi. Bunday tasnif diniy tizimlarning o‘zaro ta’siri va tarqalish geografiyasini aniqlash, xalqlar tarixidagi ma’naviy qadriyatlarining rivojlanishini tushunishda muhimdir. Shuningdek, diniy tasnif hozirgi davrda global madaniy muloqot, tolerantlikni mustahkamlash va turli konfessiyalar o‘rtasidagi o‘zaro aloqalarni ilmiy asosda baholash uchun ham zarurdir.

Ma’lumki, insoniyat hayotidagi mavjud har qanday diniy e‘tiqodlar turli yo‘llar bilan shakllanadi. Shu sababli turli dinlarni qat’iy tarzda tasniflash murakkab va qarama-qarshi jarayondir. Masalan, xristianlik dastlab iudaizmga qarshi raqobatchi sifatida shakllangan. Buddaviylik esa

braxmanizm bilan ziddiyatda rivojlangan. Bu bilan bog‘liq har qanday yondashuvlar o‘ziga xos ijobiy va salbiy xususiyatlarni ham o‘z ichiga oladi.

Etnologik tavsiflarda xalqlarning diniy mansubligi alohida ahamiyatga ega, chunki din turli tarixiy davrlarda jamiyat hayotida muhim o‘rin tutib, ularning moddiy va ma‘naviy madaniyatiga, ijtimoiy hamda oilaviy munosabatlariga sezilarli ta‘sir ko‘rsatgan.

Dinning qadimgi turlari ilk urug‘chilik davrida paydo bo‘lib, hozirga qadar saqlangan. Ularga:

✓ “*totemizm*” – ma‘lum guruh odamlarini (odatda urug‘chilik jamoasini) va totemlar – ma‘lum hayvon turlari, o‘simliklar, ba‘zida buyumlar orasida qarindoshlik mavjudligiga ishonch. Hozirda totemizm Avstraliya aborijenlarida nisbatan to‘liq saqlangan.

✓ “*animizm*” – ruh va hayvonlarga e‘tiqod – deyarli barcha dinlarni tarkibiy qismi.

✓ “*shamanizm*” – ayrim kishilarga (shomon, kohinga) marosimlar paytida ruhlarni bilan muloqot qilishiga ishonch. Shomonlik Shimoliy va Sharqiy Osiyoning ko‘plab xalqlari, Amerika hindularida keng tarqalgan.

✓ “*fetishizm*” – jonsiz buyumlarni g‘ayritabiiy xususiyatlariga ishonish. Jumladan, daraxtlar, g‘orlar, mehnat qurollari (masalan cho‘ponning tayog‘i) va maxsus tayyorlangan kult buyumlari (niqoblar, but va sanamlar).

✓ “*afsungarlik*” – odamning sehrgarlik xususiyatlariga ishonch, (g‘ayritabiiy usulda boshqa kishilarga, hayvonlarga) tabiatga ta‘siriga e‘tiqod ko‘plab dinlarga singib ketgan.

Urug‘chilik jamiyatidan davlatga o‘tish bosqichida dinlarning nisbatan murakkab ko‘p tarmoqli turlari vujudga kela boshlaydi. Ulardan uchta – buddaviylik, xristianlik va islom – keng tarqalib, keyinchalik *dunyo dinlari* deb atala boshlandi.

Diniy ta‘limotlarni tasniflashning barcha yondashuvlarini to‘liq tavsiflashning imkoni yo‘q. Shunday bo‘lsa-da, ma‘lum bir sodda ko‘rinishdagi tasnifni amalga oshirish mumkin. Jumladan, barcha diniy ta‘limotlar xususiyatidan kelib chiqib quyidagi ikkita katta guruhga bo‘lish mumkin:

1. *Ritual yoki qurbonlik dinlari*. Ularni butparastlik deb ham ta‘riflash mumkin. Unga barcha qadimgi va zamonaviy panteistik dinlar kiradi.

2. *Vahiy (najot) dinlari*. Ular ko'pgina adabiyotlarda "yakka xudolik" dinlari deb ta'riflangan. Jahon dinlari (xristianlik, buddizm, islom)ni shu guruhga kiritish mumkin.

Butparastlikni tabiat kuchlarini ilohiylashtirishga asoslangan diniy e'tiqodlar majmuasi sifatida ko'rish mumkin. Shu o'rinda butparastlikning o'zi ikki yo'nalishga egaligini ta'kidlash o'rinli. Bular:

a) *politeizm* (ko'pxudolik). Bunga barcha ibtidoiy dinlar, qadimgi sivilizatsiyalar dinlari, qadimgi dunyo dinlari, yevropa qabilalari va xalqlarining nasroniygacha bo'lgan dinlari kiradi;

b) *panteizm* (*pan* - hamma narsa, *theos* – xudo so'zlaridan olingan). Unda Xudo va tabiatning bir-biridan ajratilmasligi ta'kidlanadi. Asosan, Sharq dinlari hisoblangan braxminizm, jaynizm, hinduizm, konfutsiylik, daosizm, mahayana shaklidagi buddizm, yapon sintoizmini shu shakldagi e'tiqodga kiritish mumkin.

Sintoizm

Vahiy dinlari bo'lgan *nasroniylik*, *islom* va *iudaizm* dinlari ham o'zlarining oqimlariga ega. Masalan, xristianlikning zamonaviy ko'rinishdagi quyidagi uchta konfessional shakli mavjud:

1. *katolik* – kichik istisnolardan tashqari, Janubi-G'arbiy Yevropa va Lotin Amerikasi xalqlarini qamrab oladi.

2. *pravoslav* – Janubi-Sharqiy va Sharqiy Yevropa xalqlarini (ruslar, ukrainlar, belaruslar, gruzinlar, serblar, greklar, bolgarlar, ruminlar, chernogoriyaliklar) qamrab oladi.

3. *protestant* – uning tarafdorlari, asosan, Markaziy va Shimoliy Yevropa, Shimoliy Amerika xalqlaridir.

Ka'ba

Islom dinida ham bu borada quyidagi ikki yo'nalishga ega:

1. *sunniylik* – uning tarafdorlari dunyodagi barcha musulmonlarning aksariyati shu oqim vakillaridir (Markaziy va Janubiy Osiyo, Afrika).

2. *shialik* – asosan, fors xalqlari (Eron, Iroqning bir qismi, Afg'onistonning bir qismi,

Tojikiston) tegishli bo'lgan.

Buddizmning ikkita asosiy yo'nalishi bular:

1. *hinayana* – Shri-Lanka, Myanma, Tailand, Laos va Kambodjada keng tarqalgan;

2. *mahayana* – Uzoq Sharqda, Markaziy Osiyoda, G‘arbda keng tarqalgan

Zamonaviy yahudiylilik ham quyidagi ikki yo‘nalishni o‘z ichiga oladi:

1. *rabbilik* (ravvinizm) – an‘anaviy yahudiylilik.

2. *hasidizm* – 200 yil oldin paydo bo‘lgan yangi oqim. Mazkur oqimning nomi (ibroniycha *hasidut*, ashkenaziycha talaffuzda *hasidus* - “solihlik”, “taqvodorlik ta’limoti”, khasidid so‘zidan olingan – “taqvodor”) so‘zidan olingan. Bu XVIII asrning birinchi yarmida paydo bo‘lgan iudaizmning diniy oqimidir. Qisqa vaqt ichida Sharqiy Yevropadagi Rech Pospolitaning va unga tutash hududlarning yahudiy aholisi orasida keng tarqalgan.

Dinyo tasniflashda jahon dinlariga alohida ahamiyat beriladi. Biroq mazkur e’tiqodlarning dunyo dinlari deb baholanishida ularning dunyoda tarqalish darajasi yoki tarafdorlarining soniga ahamiyat berilmaydi. Olaylik, buddistlarga qaraganda, xitoylik konfutsiylar ko‘p, yahudiylar esa dunyoning aksariyat mamlakatlarida yashaydilar. Ammo konfutsiylilik ham, iudaizm ham jahon dinlari qatoriga kirmaydi. Terining rangi va millatidan qat’iy nazar odamlarni birlashtirgan dinlar jahon dinlari hisoblanadi. Ya’ni, millatlaro keng tarqalgan dinlar dunyo dinlari hisoblanadi.

Hozirda (2025-yil) dunyodagi odamlarning 75,8 foiziga yaqini o‘zlarini qaysidir dinga mansub deb hisoblaydi³. Ularning ichida eng yirigi nasroniylilik dini bo‘lib, taxminan 2,3 *mlrd* kishi unga e’tiqod qiladi. Ikkinchi o‘rinda 2 *mlrddan* ortiq kishi e’tiqod qiladigan islom dini turadi. Biroq, mutaxassislar bu borada 2050-yilga borib islom xristianlikni deyarli ortda qoldirishini taxmin qilmoqdalar. Qolgan dinlarning e’tiqod qiluvchilari soni 2025-yil holati bo‘yicha quyidagicha qayd qilingan:

hinduizm - 1,16 *mlrd*

buddizm - 507 *mln*

xalq dinlari - 430 *mln*.

boshqa dinlar - 61 *mln*.

yahudiylilik - 14,6 *mln*

dinga mansubligi yo‘q - 1,19 *mlrd*.

³ https://www.theglobalist.com/religion-spirituality-faith-global-population/?utm_source=chatgpt.com

Dunyo xalqlarining etnologik tasnifi kishilarning madaniy va etnik xilma-xilligini o'rganish hamda tushunishda muhim rol o'ynaydi. Bu tasnif fan, ta'lim, madaniyatlararo munosabatlarni tushunish, hatto jamiyatda tinchlik va barqarorlikni saqlashda ham katta ahamiyatga ega. Shuningdek, bu jarayon madaniyatlar, qabilalar va xalqlarning xilma-xilligini tizimlashtirish va turkumlashtirishga yordam beradi. Olimlar va tadqiqotchilarga turli etnik guruhlar o'rtasidagi o'xshashlik va farqlarni aniqlash, shuningdek, turli guruhlarning tarixiy, geografik va ijtimoiy-madaniy sharoitlarda qanday rivojlanganligi yoki o'zaro ta'sirini yaxshiroq tushunish imkonini yaratadi.

Bir so'z bilan aytganda, dunyo xalqlarini tasniflash ularning tarixiy shakllanishi, xo'jalik-madaniy turmush tarzi, diniy e'tiqodi va antropologik xususiyatlarini izchil tahlil etishga yordam beradi. Bunday tasniflash nafaqat ilmiy bilish jarayonini yengillashtiradi, balki turli xalqlar o'rtasidagi umumiylik va farqlarni anglash, madaniyatlararo muloqotni rivojlantirish hamda global ijtimoiy jarayonlarni to'g'ri tushunishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bois xalqlarni ilmiy mezonlarga asoslanib guruhlarga ajratish etnologiya fanining asosiy metodologik vazifalaridan biri hisoblanadi.

Nazorat va mustahkamlash uchun savollar

1. Klassifikatsiya qilishning zarurati nimada?
2. Geografik tasnif qanday muammolarni e'tiborga oladi?
3. G'arbiy Osiyoga qaysi hududlar kiradi?
4. Xo'jalik madaniy tasnifda qaysi fanlarga doir bilimlar zarur?
5. Antropologiya sohasida faoliyat yuritayotgan olim qaysi fanlarni yaxshi o'zlashtirgan bo'lishi kerak va nima uchun?
6. Qanday tasniflash usuli kishilarning biologik, genetik jihatdan o'zaro aloqadorligiga asoslanadi?
7. Fenotipik farqlar nima?
8. Odamlarni tashqi qiyofasiga ko'ra tasniflashni birinchi bo'lib kim taklif qilgan?

9. Amerikalik Morton, Pett, Gliddon kabi antrpologlarning g'oyalari nimaga asoslangan edi?

10. Hozirgi kunda tasniflashga doir qanday yangi yo'nalishlarni taklif qilasiz?

Mavzu yuzasidan kazus savollari

1-kazus

Klassifikatsiya dunyodagi xalqlarini turli mezonlar bo'yicha guruhlariga ajratadi. Bu jarayon qanday ijobiy yoki salbiy xususiyatlarga egaligini “*Klassifikatsiya tarafdorlari*” va “*Tasniflanishga qarshilar*” guruhlariga bo'lingan holda munozara tashkil qiling.

2-kazus

Dunyo xalqlarini tasniflashda qaysi usul keng qamrovli hisoblanishi xususida fikr yuriting. Sizningcha qaysi biri maqsadga erishishda aniqroq ishlaydi yoki qaysi biri “yaroqsiz” holga kelgan?

Klassifikatsiya turi	Yutug'i	Kamchiligi
Geografik tasnif		
Antropologik tasnif		
Xo'jalik-madaniy guruh		
Etnolingvistik tasnif		
...		

3-kazus

Xo'jalik madaniy tur (XKT)larning yemirilib borishi ijobiy yoki salbiy jarayon ekanligi xususida fikr yuriting. Mulohazalaringizni “O'zgarishlar insoniyat taraqqiyoti” yoki “Rivojlanish an'anaviylik kushandasi” savatlariga joylashtirishga urinib ko'ring. Siz qaysi tomonda ekansiz?

Mavzu yuzasidan test topshiriqlari

1. Quyidagi qaysi atama sariq sochli odamlar anglatadi?

- A) bryunetka
- B) blandinka
- C) shoten
- D) mulat

2. Etnologiyada “miksatsiya” so‘zi qanday jarayonga nisbatan qo‘llanilgan?

- A) millatlarning bo‘linishi
- B) turli millatlarning aralashuvi
- C) tilning unitilishi
- D) tashqi qiyofaning saqlanishi

3. Qaysi klassifikatsiyada dunyo aholisi nisbatan yirikroq guruhlarga bo‘linadi?

- A) etnolingvistik
- B) geografik
- C) diniy
- D) antropologik

4. Hind-yevropa tillari oilasida dunyoning qancha foiz aholisi so‘zlashadi?

- A) 60 foiz
- B) 45 foiz
- C) 25-30 foiz
- D) 70 foiz

5. Russenorsk pidjinida kimlar so‘zlashgan?

- A) eston va xorvatlar
- B) rus va norveglar
- C) nemis va ukrainlar
- D) rus va beloruslar

Glossariy

“Shimol xalqlari” – asosan Uzoq Shimolda yashovchi Rossiyaning mahalliy kichik xalqlari hisoblanadi. Ularning joylashgan hududi shimolda Taymirdagi dolganlar va nganasanlardan janubda udegeylargacha, sharqda esa chukchalar va aleutlardan tortib g‘arbdagi nenets va saamilar yashaydigan juda keng mintaqalarni o‘z ichiga oladi.

Irq – jamiyat tomonidan idrok etilishiga muvofiq jismoniy yoki ijtimoiy xususiyatlar to‘plamidagi o‘xshashlik bilan tavsiflangan odamlar guruhidir.

Intellekt – (lotincha *intellectus* “idrok”, “tushunish”) yangiliklarni tan olish qobiliyatidan iborat ruhiyatning xususiyati hisoblanadi. Vaziyatlarni tajriba orqali o‘rganish, mavhum tushunchalarni anglash, o‘z bilimlaridan inson muhitini boshqarishda foydalanish qobiliyati hisoblanadi.

Adalogiya – (yunoncha “nisbat, muvofiqlik, mutanosiblik” munosabatlarning o‘xshashligi, tengligi. Obyektlar, hodisalar, jarayonlar, miqdorlar va boshqalarning har qanday xususiyatdagi o‘xshashligi. Etnologiyada ko‘proq turli antropologik guruh vakillarining tengligi masalasiga oid tushunchalar izohlanadi.

Avstroloid - inson irqalaridan biri bo‘lib, Avstraliya qit‘asida keng tarqalgan. Veddoirlar bilan birgalikda u yirik avstraloid yoki veddo-avstraloid irqini tashkil qiladi.

Mustaqil ishlash uchun mavzular

1. Til oilalari va siyosiy identifikatsiya masalasi
2. Madaniy mintaqalar bo‘yicha xalqlar turmush tarzining qiyosiy tahlili
3. Etnik xilma-xillik va siyosiy barqarorlik
4. O‘zbekistondagi etnik guruhlar
5. Globallashuv va etnik o‘zgarishlar

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Ashirov A.A. Etnologiya. – Toshkent: Yangi nashr, 2014. – 544 b.
2. Bababekov A.D., Ulug'bekov O.O. Etnologiya tadqiqot metodlari. – Toshkent: Ma'rifat, 2025. – 156 b.
3. Doniyorov A.X. va boshqalar. Markaziy Osiyo xalqlari etnologiyasi. – Toshkent: NIF MSH, 2021. – 282 b.
4. Jabborov I.M. Jahon xalqlari etnologiyasi asoslari. – Toshkent: O'qituvchi, 2008.
4. Salimov T.U. Jahon xalqlari etnologiyasi. – Toshkent: VNESHINVESTPROM, 2019. – 344 b.
5. Salimov T.U. Jahon xalqlari etnologiyasi. – Toshkent: Donishmand ziyosi, 2020. – 368 b.
6. Sims M., Stephens M. Living Folklore: An Introduction to the Study of People and Their Traditions. – Utah: University Press, 2011. – 344 p.
7. Ямалиева С.Ф. Классификация народов. – Тула: Тульский гос. ун-т, 2007.

3-MAVZU: AVSTRALIYA VA OKEANIYA XALQLARI

Reja

- 3.1. Avstraliyaning geografik tavsifi
- 3.2. Qit'a aborijenlari va ko'chib kelgan aholi
- 3.3. Avstraliyaning ochilishi
- 3.4. Hududda amalga oshirilgan etnografik tadqiqotlar
- 3.5. Avstraliyaliklarning etnik tarixi
- 3.6. Aborijenlarning antropologik tavsifi
- 3.7. Aholining etnolingvistik tasnifi
- 3.8. Xo'jaligi va moddiy madaniyati
- 3.9. Jamiyatning ijtimoiy tuzumi

Tayanch so'zlar: Eyr ko'li, fikus, dingo, aborijen, totemizm, Terra Australis, bushranger, Lorimer Fayson, yualayi, fratriya, negritos, Pana fleytasi, Talgay, koxun odami, aranda, malayo-papuas.

3.1. Avstraliyaning geografik tavsifi

Avstraliya Tinch okeanining janubiy qismida joylashgan orol hisoblanadi. U dunyoning o'ziga xos qismi bo'lib, bir-biridan farq qiluvchi mintaqalardan iboratdir. Avstraliya Tasmaniya oroli va Okeniya bilan birgalikda yagona materikni tashkil qiladi. Biroq mazkur hududlar tabiiy, siyosiy va etnografik nuqtai nazardan olib qaraganda deyarli bir xildir.

Avstraliya yaqin davrlarga qadar dunyoning biqiq holdagi mintaqasi hisoblangan. Agar Antarktidani hisobga olmasa, ushbu materik boshqa materiklardan juda olisda joylashgan. O'lkaning uch tomonidan juda katta cho'llar bilan

o‘ralgan bo‘lib, faqat shimoliy qismidagi Malaya arxipelagidagi orollar Osiyo qit‘asi bilan bog‘langan.

Avstraliya materik sifatida eng kichik birlik hisoblanib, uning maydoni 7,7 mln km² bo‘lib, taxminan AQShning maydoniga to‘g‘ri keladi. U geografik joylashuviga ko‘ra, relyefining balandligi va boshqa ko‘rsatkichlar bo‘yicha ham qolgan materiklardan past ko‘rsatkichga ega. Dengiz sathidan o‘tacha balandligi 210 metr (Yevropa – 330, Afrika – 660, Osiyo – 1010). Bu yerda baland tog‘lar uchramaydi. Uning katta qismi o‘zgarmaydigan tekisliklardan iborat bo‘lib, qirg‘oqdan markaziy qismiga qarab pasayib boradi. Eyr ko‘li atrofining o‘rtacha botiqligi okean sathidan - 11 metrni tashkil qiladi. G‘arbga va sharqqa qarab relyef bir qadar yuqorilab boradi. Faqatgina sharqiy qirg‘oq tog‘ tizmalari bilan o‘ralgan. Katta Suvayirg‘ich tepaligi Avstraliya masshtabidagi eng yirik tog‘ hisoblanadi. Uning o‘rtacha balandligi 600 metr. Eng baland nuqtasi Kostsyushko tog‘i bo‘lib, uning balandligi 2228 metrni tashkil qiladi. Avstraliyaning sohil bo‘yi chiziqlari juda oddiy bo‘lib, hududni deyarli kesib o‘tmaydi. Ichki dengizlari mavjud emas.

Kostsyushko tog‘i

Tasmaniyadan boshqa yirik orol va yarimorollarga ega emas. Dengiz sohillari ham dengizchilik uchun noqulay. Agar Yevropa qirg‘oqlarining 34 foizi kemalar kirib chiqishi uchun qulay past mintaqalarni tashkil etadigan bo‘lsa, Avstraliyada bu ko‘rsatkich 8 foizdan oshmaydi. Qit‘aning sharqiy, janubi-sharqiy va g‘arbiy tomonidan qo‘ltiqlar ko‘proq. Qirg‘oqbo‘yi mintaqalarida odamlar, aholisi kam sonli bo‘lgan markaziy hududlardagiga nisbatan zichroq joylashgan. Avstraliya materigining 2/5 qismi tropik, qolgani subtropik va o‘rtacha issiq hududlarga ega. Avstraliya iqlimi uning yer usti tuzilishiga salbiy ta‘sir ko‘rsatgan. Uning ulkan ichki qismida namlik juda past. Suvayirg‘ich tizmasi go‘yoki barcha nam havoni va Tinch okeani bulutlarini to‘sib qolayotgandek. Shuning uchun mazkur tizmalar oralig‘idagi mintaqalarda yillik yog‘ingarchilik 1 metr, ba‘zi joylarda esa 2 metrdan ortiqni tashkil etib, bu tropik yog‘ingarchilik mavsumi hisoblanadi. Suvayirg‘ich tizmasidan g‘arbga qarab esa yog‘ingarchilikning miqdori keskin kamayib boradi. Yillik yog‘in bu yerda markaziy hududlardagi

singari 25 mm dan 100 mm gachani tashkil etadi. Eyr ko'li atroflarida esa yiliga bor yo'g'i 10-12 mm yomg'ir yog'adi. Ayrim hollarda qit'aning janubi-sharqiy o'lkalaridagi tog'li mintaqalarda qor yog'ishi kuzatiladi.

Shunday qilib, Avstraliya qit'asining shimoliy va sharqiy sohil bo'yidan boshqa barcha yerlarida quruq iqlim hukmronlik qiladi. Shimoldagi harorat janubdagiga qaraganda juda issiq, janubda o'rtacha harorat pastroq bo'ladi. Markaziy mintaqalarda haroratning o'zgarishi juda yuqori. Alis-Springs eng tropik mintaqaga hisoblanib, eng issiq oyda o'rtacha harorat $31,8\text{ C}^0$, eng past daraja $13,2\text{ C}^0$ ni tashkil qiladi. Yilning eng past darajasi – 5 gacha pasayadi. Sutkalik haroratning tebranish *amplitudasi* 30 C^0 gacha boradi.

Yog'ingarchiliksiz, quruq, keskin haroratdagi o'zgarishlar Avstraliyaning ichki mintaqasida cho'l iqlimini paydo qilgan. Bundan tashqari Avstraliyada daryolar unchalik ham ko'p emas. Borlari ham uning janubi-sharqiy qismida bo'lib, Suvayrg'ich tizmalaridan boshlanadi. Eng

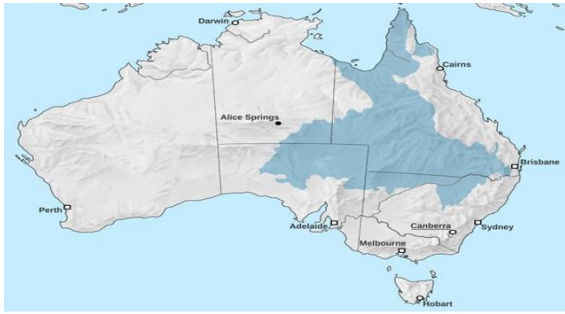

Murrey-Darling daryo tizimi

yirik daryo tizimi Murrey-Darlingdir. Murrey daryosining uzunligi 2508 km, Darling daryosining uzunligi esa 1473 km ni tashkil qiladi. Ulardan Avstraliyaning janubi-sharqiy hududlari (1 mln km^2 dan ortiq) sug'oriladi. Qit'aning shimoli, g'arbi va sharqiy qirg'oqlarida daryolar sersuv bo'lgani bilan juda qisqa muddat oqib turadi. Markaziy pasttekisliklarda daryolarning eng katta suv manbasi Eyr ko'li bo'lib, u o'zining asosiy suv zaxirasini yomg'ir mavsumida to'playdi. Boshqa vaqtlarda esa kanallar qurib yotadi.

Qurg'oqchil iqlim tufayli hozirda suvdan foydalanish rasman cheklangan. Masalan, ertalab soat 10^{00} dan 16^{00} gacha o'tlarni va yo'llarni sug'orish, shuningdek, hovuzlarni to'ldirish taqiqlangan. Bu cheklovlar faqat yomg'irli mavsumdagina yumashishi mumkin.

Ba'zi joylarda esa alohida suv ko'lmaklari saqlanib qoladi. Shunday daryolardan eng yirigi Barku (Kupers-Krik)dir. Bu kabi aksariyat ko'llarning (Avstraliyada 763 ta shunday ko'llar qayd etilgan) taqdiri bir xil. Ya'ni, yog'ingarchiliksiz mavsumda ularning yuzasi Xuddi qor qoplagandek oppoq rangdagi sho'r qatqaloq bo'lib yotadi. Har qalay Avstraliya yerosti suvlariga boy. Bu suv manbalari o'lka aholisining

Avstraliyadagi katta artezian suv havzasi

balandligi 55 metrga yetgan. XIX asrning 80-yillaridayoq yevropaliklar shu uslubda artezian quduqlarini kavlashgan. Suv yetishmaydigan hududlarni suv bilan ta'minlashda aynan shu usuldan foydalanishgan. Artezian quduqlaridan salkam 2,5 mln gektar yer sug'orilgan. Bu deyarli butun qit'aning uchdan bir qismi demakdir. Eng katta artezian havzasi Karpentariya qo'ltig'idan to Eyr ko'ligacha, deyarli Brisbengacha yoyilgan maydonda bo'lib, u Fransiya uch marta katta edi. Qit'aning shimoli va shimoli-sharqiy qismi qalin tropik o'rmonlar, doimiy yashil daraxtlar, *palma*, *fikus*, *araukar*, *lianlar* bilan qoplangan. Avstraliyaning janubi-

Avstraliyadagi evkalipt o'rmonlar

sharqiy mintaqasi o'zining *evkalipt* daraxtzorlari bilan qit'aning florasida alohida o'rin egallagan. Ushbu daraxtlarning balandligi 100 metrdan ortiq bo'lsa-da, uncha katta bo'lmagan soyani beradi. Chunki, uning barglari quyoshning ta'sirida nina bargga aylanib boradi. Daraxtlarning pasti esa yam-yashil o'tli gilamni eslatadi. Xuddi haybatli tabiiy tomoshabog'ga o'xshaydi. Avstraliyada evkaliptlarning 150 dan ortiq turi aniqlangan. Avstraliya daraxtlarining yana bir o'ziga xos xususiyati, *rudimentar* (qoldiq) bargli akatsiya va *kazuarinlar* (temir daraxt)dir. G'arbda esa o'rmonlar savannaga aylangan, o't-o'lan bilan qoplangan pasttekisliklarda turli xildagi daraxtlar bor. G'arbiy qismidan ichkariroqda esa daraxtlar siyrak va mayda, o'tloqlar esa uncha qalin emas. Evkalipt va akatsiyalar turli butasimonlarga almashinadi. Avstraliyaning eng markazi, uning "o'lik yuragida" zerikarli hayot, noxush manzara hukmronlik qiladi. *Mulgalarning* (pakana bo'yli tikanli akatsiya) bepoyon chakalakzorlari, boltasiz yurib bo'lmaydigan "*skreb*" deb nomlangan joylar,

undan keyin esa qum barxanlari bo'lgan *Buyuk g'arbiy cho'l* Eyr ko'lidan to g'arbiy sohilgacha cho'zilib yotadi.

Biroq Avstraliya cho'llarida Gobi, Saharoi Kabir yoki Kalaxara sahrolaridan farqli ravishda hayot mavjud. Shuni qayd etish kerakki, Avstraliya cho'llarida hayot uchun zarur bo'lgan mevalar, yong'oqlar, ildizmevalarni topish mumkin. Avstraliyada o'sadigan o'simliklarning deyarli 85 foizini, evkaliptdan tortib tikanli va quruq mulgagacha boshqa joyda uchramaydi. Avstraliya faunasi va florasi 12000 ga yaqin turga ega bo'lib, ulardan 9000 tasi sayyoramizning boshqa joylarida tabiiy holda mavjud emas.

Qit'aning hayvonot dunyosi ham o'ziga xosdir. Bu yerdagi jonivorlar ekzotik va arxaik xususiyati bilan tavsiflanadi. Olimlar Avstraliyaning faunasi haqidagi ma'lumotlarni bir qadar kengaytirib, batafsilroq yoritishga uringanlar. Avstraliya hayvonot dunyosining o'ziga xosligi, u yerda yirik sut emizuvchilarning uchramasligidir. Lekin, mintaqada xaltalilarning yuzdan ortiq turi yashaydi. Xaltalilarning eng yirigi kenguru bo'lsa, *drevolaz* (kichkina kenguru), *vombat* (grizun), *koala* (xaltali ayiq), xaltali *muraved* (chumolixo'r) va xaltali *krotlar* kichik xaltalilar hisoblanadi. Shu bilan birgalikda mazkur qit'ada sudralib yuruvchilarning juda ko'p turlari – ilonlar, kaltakesaklar, shimoldagi daryolarda timsohlar, tuxum qo'yuvchi sut emizuvchilardan *o'rdakburun* va *yexidnalar* ham bor. Qushlar dunyosi ham juda boy. To'tiqush va *kakadu*, *qora lebed*, yovvoyi tovuq, *kazuar*, yirik avstraliya tuyaqushi – *emu* va shu kabi minglab qushlarning turlarini sanash mumkin. Ularning yorqin patlari go'yoki Avstraliyaning qiyofasini tiriltirganday tuyuladi. Qolaversa, ko'pgina turli xil xashoratlari, odamlarga ozuqa beradigan yovvoyi asalari, asal yig'uvchi chumoli yoki yeyish mumkin bo'lgan qo'ng'izlar, lichinkalar ham keng tarqalgan. Daryolar va dengiz qirg'oqlari baliqlar va umurtqasizlarga juda boy. Avstraliya hayvonot dunyosining ikkita o'ziga xos xususiyati bor. Bular:

- juda xilma-xil, ozuqabop bo'lib, aholi nafaqat qushlarni ovlash bilan, balki, sudralib yuruvchilar hatto hashoratlarni iste'mol qilib ham hayot kechirishgan;

- Afrika, Osiyo, Amerikadagi singari odamlar uchun xavfli bo'lgan yirtqichlar uchramaydi. Zaharli ilonlar va timsohlar kamsonli. Ammo u yerda *dingodan* boshqa uyda boqiladigan uy hayvonlari yo'q. Biroq bu bilan

Avstraliya hayvonot dunyosini butunlay xavfsiz deb bo'lmaydi. O'rgimchaklarning shunday zaharli turlari borki, ular insonlar hayoti juda xavfli hisoblanadi. Shundan bo'lsa kerak, rasmiylar tomonidan Avstraliyada bosh qahramon o'rgimchak bilan do'stlashgan "Cho'chqacha Peppa" multserialining namoyishi taqiqlandi. Ular buni hayvonlarning ko'plab zaharli turlari yashaydigan mamlakatda bolalarni o'rgimchaklardan qo'rqmaslikka o'rgatish yaxshi fikr emas, deya izohlashgan.

Avstraliya flora va faunasining mana shunday o'ziga xos jihatlari tub aholining madaniy taraqqiyotiga o'z ta'sirini ko'rsatdi. Avstraliya foydali qazilmalarga juda boy. Uran zaxiralari bo'yicha birinchi o'rinda turadi. Lekin tub aholi ulardan deyarli foydalanmaganlar. Faqatgina tosh, gips va qizil oxralar yagona mineral xomashyolar sifatida aborigenlarning hayotiy zarurati uchun yetarli bo'lgan.

3.2. Qit'a aborigenlari va ko'chib kelgan aholi

Avstraliya aholisi 2025-yilda 27,5 mln nafarni tashkil qildi. Qit'ada aholining joylashuvi bir tekis emas. Asosiy qatlam qit'aning sharqiy va janubi-sharqiy mintaqalarida yashaydi. Shuningdek, ba'zi hollarda janubi-g'arbida, qaysiki, o'simlikka boy, yashash qulay bo'lgan hududlarda ham nisbatan zichroq joylashgan. Ma'muriy jihatdan Avstraliya 6 ta shtat – Viktoriya, Yangi Janubiy Uels, Kvinslend, Janubiy Avstraliya, G'arbiy Avstraliya, Tasmaniya va 2 ta federal poytaxt – Kanberra va Shimoliy hududlarga bo'linadi.

Zamonaviy Avstraliya va Tasmaniya aholisining katta qismi Yevropadan (asosan Angliyadan) ko'chib kelgan kishilar hisoblanadi. XX asr o'rtalarida Avstraliyaning tub aholisining soni 50 mingga ham yetmas edi. Tasmaniyaliklar esa butunlay qirilib ketgan. Vaholanki, yevropaliklar kelmasidan oldin ularning soni 300 mingdan kam bo'lmagan. Avstraliya aborigenlari alohida avstralo-veddoid irqiga mansub bo'lib qoramtir-qo'ng'ir terisi, qora to'lqinsimon sochi, erkaklari qalin soqoli, keng yuzi (keng burni, qalin labi, qosh usti bo'rtig'ining turtib chiqqani) bo'yining o'rta yoki balandligi bilan xususiyatlanadi.

Aborigenlarning qirg'in qilinishi. Avstraliya Yevropadan surgun qilinganlar uchun boshpana bo'lib turganda, aborigenlar mustamlakachilarning e'tiborini tortmagan edi. Ularning har biri o'ziga xos

turmush tarzida yashayotgan edi. Mana jumlani soddaroq va ilmiyroq shaklda qayta tuzilgan variant:

Surgundan qochganlarning mahalliy aholi bilan aloqalar oʻrnatib, ayrim hollarda aborigenlar tomoniga oʻtishi, shuningdek, Avstraliyada qoʻychilikning rivojlanishi mustamlakachilarning aborigenlarga munosabatini sezilarli darajada oʻzgartirdi.

Qoʻy uchun yaylovlarni kengaytirish zarurati aborigenlar uchun ov maydonlarini tobora qisqartirib bordi. Natijada aborigenlar materikning unumsiz boʻlgan ichkari qismlariga koʻchishga majbur boʻldilar. Avstraliyaliklar uchun xususiy mulk degan tushunchalar yot boʻlib, ovlangan oʻljalarni qonuniy oʻzlariniki deb hisoblar edilar. Bu ikki xil tuzumda yashayotgan madaniyatlarning toʻqnashuviga olib keldi. Natijada yevropalik qoʻy egalari junglida birinchi uchragan avstraliyaliklarni oʻldira boshladilar. “Madaniyatli” mustamlakachilar himoyasiz kulbalarga hujum qilib, jinsidan, yoshidan qatʼiy nazar barchani birdek qirdilar. Ular aborigenlarni yoʻq qilishning yangidan-yangi yoʻllarini oʻylab topa boshladilar. Shulardan biri – “*mahalliy politsiya*” ni tuzish edi. Shulardan biri 1837-yilda Viktoriya shahrida tuzilgan. Qolaversa, qabilalar oʻrtasidagi nizolardan foydalanib, ularni uzoq tumanlarga dushman qabilalar orasida harakat qilishga koʻndirdilar. Bu tashkilot 1839-1842-yillar oraligʻida tarqatib yuborildi. Lekin 1842-1853-yillarda yana faoliyat yuritdi.

1857-yilda “*Frezer qirgʻini*” boʻldi. Frezer-Xarm va ikki ingliz askari oʻzlari yashab turgan Kvinslenddan qoʻshni Kungarri jamoasi hududiga boradilar. U payt qabila erkaklari ovda edi. Ular jamoaning ayollariga tajovvuz qiladilar. Natijada qabila erkaklari ulardan oʻch oladilar. Frezer va uning bir sherigini oʻldiradilar. “Oq xoloskorlar” Frezer va unnig sherigi uchun barcha Kungarri aʼzolari va qoʻshni qabilalarni jami 2000 dan ortiq kishini qirib tashladilar.

1879-yilda Mikluxo-Maklay Sidneyda yashab turgan vaqtida quyidagilarni yozgan edi: “mahalliy aholi koʻpchilikni tashkil etadigan joylarda oq mustamlakachining oʻldirilgan otlari va mollari uchun u yerdagi odamlar ovini uyushtirdilar. Lekin ular hech mahal qoʻychilikning keng yoyilishi tufayli, unumdor yeridan ajragan odamlarning ochlik tufayli mustamlakachilarning chorvalarini ov qilayotganlarini oʻylamadilar”.

Avstraliya aholisining etnografiyasini o'rganish ko'plab qiziqarli ma'lumotlarni olishga imkon beradi. Chunki bu mintaqada yashovchi tub aholi o'tmishda dunyodan ajralgan sharoitda o'ziga xos madaniyatni yaratdilar. Tinch Okeanning janubi-g'arbiy mintaqasida joylashgan bu qit'a vakillari ko'p asrlar davomida o'zlarining eng yaqin qo'shnilari bo'lgan Janubiy va Janubi-Sharqiy Osiyo xalqlar bilan ham sust darajada aloqa qilganlar. Bu hudud aholisi haqidagi ma'lumotlarni olish, ular bilan tanishish Buyuk geografik kashfiyotlar davridan boshlandi.

Avstraliya va Okeaniya xalqlari bir necha yuz yillar davomida boshqa insonlar bilan aloqalarsiz yashadi. O'z navbatida Avstraliya va Okeaniya xalqlari ham yagona birlikni tashkil etganlari yo'q. Avstraliyadagi madaniyat taraqqiyotning xususiyatlari Okeaniyada yashovchi aholi madaniyatiga deyarli o'xshamaydi.

Eng qadimgi geologik davrlardan boshlab to XIX asrgacha deyarli biqiq holida yashagan avstraliyaliklar, go'yoki qadimgi davrning tirik muzeyini saqlab qoldilar. Hatto uning florasi va faunasida ham arxaik davrning belgilari saqlanib qolganga o'xshaydi.

Aholisi ko'p asrlar davomida boshqa mintaqa aholisi bilan aloqa qilmaganligi bois, rivojlangan madaniyat namunalaridan bexabar bo'ldilar, o'zlarining arxaik davrga xos bo'lgan ijtimoiy-iqtisodiy va maishiy turmush tarzini saqlab qoldilar.

Yevropaliklarga avstraliyaliklar dehqonchilik va chorvachilikni bilmaganlar, ovchilik va termachilik bilan kun kechirar edilar. Ular o'troq hayot kechirish, o'q-yoy, sopol idishlar, mato to'qish, metall bilan umuman tanish bo'lmagan. O'z qurollarini ular yog'och, suyak va toshlardan tayyorlagan. Hatto toshni silliqlash barcha qabilalarga ham ma'lum emas edi. Bu kabi holat albatta, Avstraliya tabiati kishilarning hayot kechirishlari uchun qulayligi bilan ham izohlanadi. Taraqqiyotning bunday darajasi Yevropa hududlarida mezolit va ilk neolit davriga xos bo'lgan. Avstraliyaliklarning ijtimoiy munosabatlari ishlab chiqaruvchi kuchlar rivojlanishining eng past darajasiga to'g'ri kelganligi aniq. XIX asrgacha ham ularda ibtidoiy jamoa tuzumi hukm

surgan. Moddiy ishlab chiqarishning arxaik ko‘rinishi ma’naviy madaniyatda ham o‘z aksini topgan.

Shuning uchun ham ko‘pgina arxeologlar, etnograflar, lingvistlar, shuningdek, oila, xo‘jalik, davlatchilik, din va san’at tarixini tadqiq etuvchilar avstraliyaliklarni o‘rganishga juda katta qiziqish bilan qaradilar. Bu yerdagi aholida biz uchun o‘tmishda qolgan an’anaviy uy xo‘jaligi, oila va nikoh shakllari, din, e’tiqod belgilari ko‘zga tashlanadi. To‘g‘ri, avstraliyaliklar XX asrning o‘rtalarida an’naviylikni saqlab qolgan yagona xalq emas edilar. Chunki Amerika, Afrika, Osiyoda ham bu kabi aholini uchratish mumkin. Lekin aborijenlar ulardan farqli ravishda, o‘tgan asrning o‘rtalarida ham o‘q-yoy va boshqa mehnat qurollari haqida tasavvurga ega bo‘lmaganlar. 1960-yildagina Avstraliyada kannibalizm taqiqlangan. Shundan ham ko‘rinib turibdiki, bu mintaqaning tub aholisi nisbatan qadimiylikka yaqin edilar. Ularda hanuzgacha qo‘shni bo‘lgan qabilalar bilan madaniy ta’sirlar, savdo-sotiqda temir buyumlardan foydalanish va boshqa shu kabi odatlar saqlanib qolayotgan edi.

3.3. Avstraliyaning ochilishi

Avstraliya 1605-yilda gollandiyalik dengizchi Uilliam Yanszon tomonidan ochilgan. Bu sayohat qadimdan beri saqlanib kelayotgan g‘arbiy yarimsharda katta bir materik borligi haqidagi qarashlarga suyangan holda amalga oshirilgan. *Terra Australis* (Janubiy yer) gipotezasi qadimdan beri mavjud edi. Bu yerga Yanszondan oldin ispan yoki portugal sayyohlari ham kelgan bo‘lishlari mumkin. Lekin bu haqda hech qanday ma’lumot saqlanib qolmagan. Gollandiyalik sayyohlar o‘zlari uchun yangi materik – *Yangi Gollandiyani* ochgan edilar. Lekin ularni boshqa bir hudud, tabiiy boyliklarga ega bo‘lgan Indoneziya qiziqtirar edi. Shuning uchun ham keyinchalik ham bir necha marta kelgan bo‘lsalar-da, gollandlar Avstraliya qirg‘oqlarida o‘z manzilgohlarini barpo etmadilar. Keyingi bir yarim asr davomida yevropaliklar uchun o‘rganilmagan hudud bo‘lib qoldi. Hatto uning aniq o‘lchamlari va shakli haqida tasavvurlari ham yo‘q edi.

Uilliam Yanszon –
golland dengizchisi

1770-yil angliyalik dengizchi Jeyms Kuk Avstraliyaning sharqiy sohillariga keldi va Yangi Gvineya hamda Yangi Zellandiya Avstraliyadan

**Jeyms Kuk –
ingliz sayyohi**

alohida orol ekanligini isbotladi. Mana shu kashfiyotdan keyin yevropaliklar Avstraliyaning gʻarbiy, sharqiy, shimoliy chegaralari va uning maydoni haqida tushunchaga ega boʻldilar. Uning janubiy qirgʻoqlari chegaralarini aniqlash uchun angliyalik dengizchilarga yana 20 yil kerak boʻldi. Kuk Avstraliya qirgʻoqlariga birinchi

kelib tushganida u yerdagi oʻsimlik dunyosi uni hayratlantirgani bois, bu yerni *Botani-Bey* (Botanika koʻrfazi) deb nomladi. Keyinchalik bu yerda ochilgan barcha yerlarni *Yangi Janubiy Uels* nomi bilan atashga chaqirdi. Bu vaqtda Avstraliya Angliyani oʻzining iqtisodiy imkoniyatlari bilan unchalik ham qiziqitirmas edi. Inglizlar 1783-yilda Shimoliy Amerikadagi muvaffaqiyatsizlikdan soʻng, Avstraliyani egallashga jiddiy eʼtibor bera boshladi.

1788-yilda Botani-Bey yaqiniga 850 kishidan iborat mahkumlarning ilk guruhleri olib kelindi. Shu zayilda bu yerda birinchi ingliz manzilgohi – *Port Djekson* (hozirgi Sidney) barpo etildi. Bu yerda turar joylar qurila boshlandi. Yangi mustamlakaning boʻlgʻusi gubernatori uchun toshlardan qarorgoh barpo etildi.

Bu yerga dastlab surgun qilinganlarning ahvoli oʻta ogʻir edi. Ularning kelib joylashgan hududi oʻrmon zonasi boʻlgani uchun, qishloq xoʻjaligining har qanday turi bilan shugʻullanish daraxt kesishdan boshlanar edi. Bu esa juda ogʻir edi. Bu surgun qilinganlarning ichida qishloq xoʻjaligini tushunadigan odamlarning oʻzi yoʻq edi. Mehnat qurollari va oziq-ovqat kema qatnovidagi muammolar tufayli yetib kelmayotgan edi.

1788-yildan boshlab keyingi 5 yil ichida Avstraliyaga jami 5765, 1795-yildan keyingi 15 yil davomida 6525, 1816-1820-yillargacha 11250 nafar kishi olib kelindi.

Sekin-astalik bilan boʻlsa-da, surgunlar ekin ekish uchun yerlarni ocha boshladilar. Bora-bora surgundagilar jazo muddatlari tugaganiga qaramay bu yerda abadiy qolishga hukm qilindilar. Shundan soʻng ular qitʼa ichkarisiga qocha boshladilar. Keng oʻrmonlar boʻylab tarqaldilar. Ularni *bushrangerlar* (oʻrmon qaroqchilari) deb atashdi. Ular baʼzida mahalliy aholi bilan ham doʻstona hayot kechirdilar.

Avstraliyaga Yevropadan ixtiyoriy ko'chib kelish avvaliga ahamiyatsiz tuyular edi. Angliya hukumati ko'ngilli ko'chib keluvchilarni tekin ishchi kuchi bilan ta'minlash bilan rag'batlantirdi. Shunday bo'lsa-da, dastlabki yillarda ixtiyoriy ko'chib kelganlar jazosini o'tab bo'lgan, xizmatini tugatgan askarlar va zobitlar hisobiga to'ldirib borildi.

Avstraliyaga ko'ngilli ravishda ko'chib keluvchilarning ko'payishi, yangi qit'ada qo'ychilikni rivojlantirish uchun qulay iqlim sharoiti mavjudligi to'g'risidagi xabarlarining tarqalishi bilan bog'liq bo'ldi. 1821-yildan 1826-yilgacha bu yerga ko'ngilli kelganlarning soni 23 mingdan 36 mingga yetdi. Ularning aksariyati badavlat kishilar bo'lgan. Chunki bu yerga kelish harajatlari juda yuqori bo'lgan. Ko'p o'tmasdan qo'ychilik Avstraliyada eng daromadli sohaga aylandi. Badavlat kishilar hukumat bergan yerdan tashqari o'zboshimchalik bilan katta-katta yerlarni o'zlashtirib olishgan. Qo'ylar sonining keskin o'sib borishi yangi yaylovlarni ochish talabini qo'ya boshladi. 1830-yildayoq Avstraliyaning janubi-sharqiy qismi to'la bosib olingan edi. 1840-yillardan boshlab qit'aning ichki hududlarini tadqiq etish uzluksiz ravishda olib borildi. Shulardan biri Styuartning tadqiqotlari bo'ldi. Dastlab u 1860-yilda muvaffaqiyatsiz yurish qildi. Cho'llarni bosib o'tishni uddalay olmadi. 1862-yilda takroriy urinishdan so'ng Avstraliyaning o'rtasidan janubdan shimolga qarab kesib o'tdi. Oradan o'n yil o'tib bu yo'nalishda telegraf tarmog'i tortildi. Bu urinish keyingi tadqiqotlar uchun tayanch bo'ldi.

Skvatterlar arzimagan bir nechta pichoq yoki ko'zguga aborigenlarning minglab gektar yerlarini sotib ola boshladilar. Bu yerlarda u so'zsiz hokim edilar. Ularning o'ziga xos

Skvatterlar – bu XIX asrda Avstraliyada katta-katta yerlarga ruxsatsiz joylashib, qo'y boqib boyib ketgan va keyinchalik mustamlaka jamiyatida iqtisodiy hamda siyosiy kuchga aylangan yevropalik chorvadorlardir.

turarjoylari qad ko'tardi. O'z uyining yaqinida *strigachlarni* (shearers) barpo qildi. U yerda qo'ylarning juni olinadigan mavsumiy joy, go'sht do'koni, jun omborxonasi kabilarni qurdirar edi. Sohaning rivojlanishi ishchi kuchiga talabni oshirib yubordi. Natijada, 1830-yildayoq erkin ko'chib keluvchilarning sonini ko'paytirishni rag'batlantirish zarurligi

aytiladi. Shu tufayli Uekfildning “tizimli mustamlaka” nazariyasi maydonga chiqdi.

Uning ilgari surgan g‘oyasi amalda aborijenlar egallamagan yerlarni davlat mulki deb e‘lon qilinishi, bu orqali hududni mustamlakaga aylantirilishiga sabab bo‘ldi.

1.2. Hududda amalga oshirilgan etnografik tadqiqotlar

evropaliklar avstraliyaliklar bilan ilk bor XVII asr oxirida, qirg‘oq bo‘yidagi qisqa muloqotlar orqali tanishdilar. Faqatgina Jeyms Kuk bu xalqlar bilan yaqinroq aloqa o‘rnatgan birinchi tadqiqotchi bo‘ldi.

Mustamlakachilar Avstraliyaga kelganlarida ilk bor aborijenlar bilan to‘qnash keldilar. Ular o‘lkani o‘rganishda u haqdagi ma‘lumotlarni mahalliy aholidan oldilar. Yevropaliklar aborijenlar bilan dastlab etnograflar sifatida emas, balki, surgun qilinganlar, xizmatchilar, politsiyachilar, savdogarlar kabi tasodifiy kuzatuvchi bo‘lib suhbatlashdilar. Sarguzasht qaydnomalarini o‘qish orqali bir-biriga mos kelmaydigan, chala-chulpa ma‘lumotlarga ega bo‘lish mumkin xolos. Shunday bo‘lsa-da, bu materiallar o‘z qimmatiga ega. Eng zarur ma‘lumotlar surgunlikdan qochgan *Uilyam Bekli* tomonidan berilgan. U 1804-yilda aborijenlar qo‘liga asir tushib qoladi va 32 yil ularning ichida yashaydi. Rus sayohatchi-dengizchilari *F.Bellinsgauzen* va *M.Lazarevlar* tomonidan ham 1820-yildagi Port-Djeksonga qilgan ikki martalik sayohatida shu atrofdagi aborijenlar haqida ma‘lumot to‘playdilar. Ularning yo‘ldoshi bo‘lgan *P.Novosilskiy* esa aborijenlarning turmushi haqida juda qimmatli ma‘lumotlarni yozib qoldirgan. Bu davrda avstraliyaliklar haqida yaratilgan etnografik tasvirlarda asosan ularning turmush tarzi, moddiy madaniyati va kundalik hayotiga oid ma‘lumotlar aks etib, bunday kuzatuvlar ko‘pincha mutaxassis bo‘lmagan sayohatchi va tadqiqotchilarning asosiy mashg‘ulotiga aylangan edi. Ularning ma‘lumotlaridan avstraliyaliklarning urf-odatleri, folklori, e‘tiqodleri haqida ilmiy asosga ega ma‘lumotlarni topish mushkul. Avstraliyaliklarning jamoa hayotiga qiziqish bildirgan rus tadqiqotchisi *Bellinsgauzen* yozgan kundaliklarida ularning 25-50-60 kishilik jamoalarda yashab, yevropaliklar kelishidan oldin o‘z jamiyatlarini oqsoqollar rahbarlik qiladigan mavjud “qoidalar” asosida idora qilinganligini qayd qilgan.

Avstraliyaliklarning ibtidiy-jamoa tuzumi va ularning madaniyatini o'rganish 1880-yillarda boshlandi. Avstraliyaliklar to'g'risidagi dastlabki nazariy ma'lumotlarni L.Morganning 1877-yilda chop etilgan “*Qadimgi jamiyat*” asarida hamda F.Engelsning 1884-yilda nashrdan chiqqan “*Oila, xususiy mulk va davlatning kelib chiqishi*” kitobida uchratish mumkin.

Morganning do'sti bo'lgan *Lorimer Fayson*, avstraliyaliklar orasida missionerlikda yurganida Morganning nazariyalari asosida avstraliyaliklarning ijtimoiy tuzilishi, guruhiiy nikohlar va qarindoshlik aloqalari xususida nihoyatda qiziqarli ma'lumotlar yozib qoldiradi. U o'zi shaxsan va boshqa missionerlar yordamida *kamilaroi* va qator qabilalarning ijtimoiy tuzumi haqidagi tahliliy ma'lumotlarini Alfred Uilyam Xauitt bilan birgalikda to'pladi. Ularning Morgan rahbarligida chiqargan “*Kamilaroi va kurnai*” kitobi nafaqat avstraliyashunoslik, balki butun etnografiya fani uchun muhim ilmiy adabiyotga aylandi. Avstraliyashunoslikning “*mumtoz*

Daraxt po'stlog'iga rasm
chizgan avstraliyalik rassom

(*klassik*)” davrida (1880-1914) juda ko'plab ma'lumotlar yig'ildi. Jumladan, *Valter Rot* tomonidan aborigenlarning moddiy madaniyati xususida juda ko'plab dallilarni to'plandi. Rotdan sal oldinroq Kvinslend qabilalari haqida tizimli ma'lumotlar norveg sayohatchisi *Karl Lumgols* (1880-1884) tomonidan ham to'plangan edi. Ikkinchi jahon urushi arafasida bu yerda shimoliy Kvinslend qabilalarini shved olimi *Erik Moberk* tomonidan o'rganildi. *Jon Metyu* esa o'z monografiyasida Sharqiy Kvinslenddagi ikki qabila xususida yozdi. Yangi Janubiy Uels aborigenlari haqida *Eduard Palmer* qimmatli ma'lumotlarni nashr etdi. *Yualayilar* haqida *Langlo-Parker*, Janubiy va Markaziy Avstraliya qabilalari haqida esa *Samuel Geson*, *Jorj Teplin*, *O.Zibertlar* qiziqarli ma'lumotlarni yozib qoldirdilar.

Dastlab yevropaliklar tomonidan Avstraliyaning g'arbiy qismi deyarli o'rganilmadi. Buning sababi, avvalo, hududning iqlim va tabiiy sharoitining og'irligi, ya'ni keng cho'l va yarim cho'llardan iborat bo'lib, suv manbalarining nihoyatda kamligi edi. Shuningdek, dastlabki kuzatuvlar davomida bu yerda unumdor yerlar va iqtisodiy manfaat uchun zarur bo'lgan tabiiy boyliklar topilmadi. G'arbiy Avstraliya qirg'oqlarida yirik va xavfsiz portlarning yo'qligi ham mustamlakachilarni bu hududdan uzoq tutdi.

Bundan tashqari, transport va aloqa jihatidan ham g'arbiy hududlar uzoq va yopiqligi sababli, yevropaliklar o'z e'tiborini asosan sharqiy va janubiy qismlarga qaratdilar.

R.Metyuz o'zining 150 dan ortiq maqolalari bilan Janubiy Avstraliya aholisining jamiyat tuzilishi, e'tiqodi va til xususiyatlari bo'yicha juda qimmatli ma'lumotlarni yozib qoldirdi. Ma'lumki, bu tadqiqotlarda ilmiy maqsadlardan ko'ra, siyosiy manfaatlar kuchliroq bo'lgan. Chunki hududni bosib olishda mahalliy aholining tili va urf-odatlarini sirtidan bo'lsa-da, bilishni talab etadi. Biroq, Fayson, Xauitt, Spenser va Gillenlarning tadqiqotlari bundan mustasno. Chunki ularning ishlarida ilmiy yondashuvlar sezilarli darajada aks etgan. Qolgan mualliflarning asarlarida esa avstraliyalik aborigenlar qo'pol yovvoyilar, yarimyirtqich va odamxo'rlar sifatida bayon qilingan. Shulardan eng yorqin namuna germaniyalik sayyoh *Erxard Eylman* bo'lib, u qit'ani janubidan shimoliga qadar kezib, Spenser va Gillenning gumanistik ruhdagi kitoblarini inkor etuvchi, irqchilik ruhidagi faktlarni keltiradi.

Birinchi jahon urushi arafasidayoq Avstraliyaning katta qismida mahalliy aborigenlar deyarli qolmagan edi.

Birinchi jahon urushidan keyingi davrdan boshlab mustamlakachilarning tub aholiga munosabati asta-sekin o'zgarib bordi. Endilikda ular aborigenlarni skvatter dehqon xo'jaliklari va qo'ychilik fermalarida mehnat qiluvchi podachilar sifatida ko'ra boshladilar. Ayniqsa, Melaneziyadan ishchi kuchi keltirilishi va Janubi-Sharqiy Osiyodan oziq-ovqat mahsulotlari olib kirilishining taqiqlanishidan so'ng mahalliy aholi mehnatiga talab ortdi. Ikkinchi jahon urushi davrida bu jarayon yanada yaqqol namoyon bo'lib, mustamlakachilar aborigenlar yashaydigan rezervatlarni saqlash zarurligini ta'kidlashga majbur bo'ldilar hamda ular uchun minimal darajada bo'lsa ham inson huquqlari me'yorlarini joriy eta boshladilar.

Endilikda tadqiqotchilar *York yarimoroli*, *Arnxemlend*, *shimoliy Kimberleya kabi* aborigenlar zich yashayotgan, o'z an'anaviy turmush tarzini saqlab qolgan xalqlarni o'rgana boshladilar. Qit'aga doir

ma'lumotlarning aksariyati aynan shu hududlardan olindi. "Avstraliya milliy tadqiqot jamiyati" (*Australian National Research Council*), 1930-yilda o'zining "Okeniya" deb nomlangan organini tuzdi. 1938-yilgacha 150 dan ortiq maxsus tadqiqotlar o'tkazilib, (*"Oceania Monographs"*) tuzildi. 1926-yilda Sidney universitetida antroplogiya bo'limi tashkil etildi. 1939-yilda esa "Avstraliya antropologiya assotsiatsiya"siga asos solinib, unga A.Elkin prezident etib saylandi.

Sidney universiteti professori Adolfus Piter Elkin 1928-1929-yillarda qit'aning turli burchaklarida, xususan, Kimberleya qabilalariga doir o'z tadqiqotlarini amalga oshirdi. 1930-yillarda janubiy va markaziy hududlardagi aborigenlar haqida oq tanli missionerlar, ko'chib kelgan aholi va mahalliy hokimiyat vakillarining xabarlariga asoslanib tizimli ma'lumotlar yig'ildi. U aborigenlarning turmush tarzini biluvchi eng yaxshi mutaxassis edi. Uning barcha ishlarida mahalliy aholining "himoyachisi" sifatidagi fikrlari, aborigenlarning "qoloq irq" emasligiga doir dalillarni keltirishga harakat qilgan. Shulardan biri shuki, aborigenlarda diniy e'tiqodlarning shakllanishiga tabiiy sharoit kuchli ta'sir ko'rsatgan bo'lib, o'ziga xos tabiiy muhit boshqa hududlarda uchramaydigan e'tiqod shakllarining paydo bo'lishiga sabab bo'lgan.

Er-xotin Ronald va Ketrin Brendtlar ham Elkin kabi juda ko'p ishlarni amalga oshirdi. 1941-yildan deyarli uzluksiz dala tadqiqotlarini amalga oshirdi. *Uldea* hududi aholisini yaqindan o'rgandi. Elkin va Brendtlar birgalikda "*Arnxemlend san'ati*" degan katta kitobni nashrdan chiqardilar. Brendtlarning asarlarida funksionalizm va

Adolfus Piter Elkin Amerika psixologiya maktabi vakillarining qarashlariga qarshi bo'lgan ko'plab nazariyalar ilgari suriladi. *Filis Kaberri* "mahalliy ayollar" masalasini o'rganadi. U aborigenlar an'anaviy jamiyatida ayollar tobe' qatlamni tashkil etmasligini bayon qildi.

Rus olimlari I.Simyonov, P.Novosilskiy, F.Bellinsgauzenlar Antarktida ekspeditsiyasi orqali Avstraliya haqida dastlabki ma'lumotlarni

Mikluxe-Maklay
1878-1886-yillardagi ekspeditsiya

qo'lg'a kiritdilar. 1878-1886-yillarda esa Mikluxe-Maklay bevosita dala tadqiqotlari orqali Avstraliya qabilalarining turmushi va antropologiyasi haqida qimmatli ma'lumotlarni yozib qoldirgan. *S.A.Tokarev, V.K.Nikolskiy va Y.M.Lixtenberg*lar avstraliya qabilalarining nomlanishi (terminologiyasi) bo'yicha tadqiqotlar olib bordilar. S.P.Tolstov esa ular haqidagi etnografik, antropologik va arxeologik ma'lumotlarni bir-biriga bog'lagan holda Avstraliya, Tasmaniya va Okeaniya aholisining kelib chiqishiga doir umumiy nazariy konsepsiyani ishlab chiqdi.

Bir so'z bilan aytganda, Avstraliya qit'asi yevropaliklar uchun "ochilgan"dan keyin uning aholisi uzoq yillar davomida ko'pgina soha egalarining tadqiqot obyekti bo'lib keldi. Aborijenlarning moddiy va ma'naviy madaniyati, tili, antropologiyasi, ijtimoiy tuzumi, haq-huquqlari va boshqa masalalar uzluksiz o'rganildi. Keyingi davrlarda xalqaro tashkilotlar ham qit'a aborijenlari borasida o'z yondashuvlarini qayd qilib bordilar. Jumladan, BMT ning 1949-yil 11-oktabr sammitida Avstraliya tub aholisining huquqsizligi to'g'risida ma'ruza ham qilingan.

3.5. Avstraliyaliklarning etnik tarixi

Avstraliya va Okeaniya xalqlarining kelib chiqishi haqida hozirgi kungacha yakdil xulosa mavjud emas. Chunki XX asrning birinchi yarmida olib borilgan asosiy tadqiqotlarda bu hududlarda arxaik madaniyat va ibtidoiy jamiyat tuzumining saqlanib qolganligi, avstraliyaliklarning kimlarning yoki qanday omillarning ta'sirida shakllangani hamda shu davrgacha o'z an'anaviy turmush tarzini davom ettirayotgani kabi masalalar ko'plab muammoli savollarni yuzaga keltirgan edi. Avstraliya va Tasmaniya xalqlarining irqiy, til va madaniy jihatdan qanday aloqadorligi xususidagi masala ham shular jumlasidandir. Undan tashqari ularning Yer yuzining boshqa mintaqalarida yashovchi kishilardan tili, tana a'zolaridagi keskin farq qilishi ham muammoni qiyinlashtiradi.

Bu boradagi dastlabki farazlar rus Antarktida ekspeditsiyasi (1819-1821-yillar "Vostok" va "Mirniy" kemalarida) vakili bo'lgan Semyonov tomonidan ilgari surilgan. Sidney yaqinida uchratgan aborijenlarni u

Hindistondagi eng quyi kastalardan kelib chiqqan deb taxmin qiladi. O‘z davri uchun bu juda muhim qarash edi.

1839-yilda esa kapitan Robert Fisroy “*Advenchur*” va “*Bigl*” kemalarida qit‘aga qilgan sayohatida (uning tarkibida yosh Ch.Darvin ham bo‘lgan) avstraliyalik va tasmaniyaliklarni Afrikadan qochgan qullarning avlodlari deb taxmin qiladi. Shu tariqa avstraliyalik va tasmaniyaliklarning kelib chiqishi haqida “afrikalik” farazi paydo bo‘ladi.

1845-yilda esa taniqli sayyoh E.Eyrning qit‘a aholisini shimoli-g‘arbiy qirg‘oqlarda paydo bo‘lib, keyin butun materik bo‘ylab tarqalganligi haqidagi g‘oyalari vujudga keldi.

1847-yilda ingliz antropologi J.Prichard o‘zining “Insoniyatning tabiiy tarixi haqida tadqiqotlari” asarida yuqoridagilardan umuman farq qiladigan qarashlarni ilgari surdi. Ya’ni, avstraliyaliklarning kelib chiqishini insoniyat taraqqiyotining juda qadimgi bosqichlari bilan bog‘lab, ularni ibtidoiy davrdan to hozirgacha an’anaviy turmush tarzini saqlab qolgan xalqlardan biri sifatida talqin qilgan. Uning fikricha, Avstraliya aholisi Okeaniya qadimgi aholisining qoldiqlaridir. Ular “negritos irqi”ga mansub bo‘lib, bir vaqtlar Malayi arxipelagi orqali Okeaniya orollariga tarqalayotgan vaqtda, ularning bir tarmog‘i Yangi Gvineya yoki Timor orqali Avstraliyaga kirib kelgan. Dastlabki “malaya-polineziya irqi” to‘lqinida keyingilariga nisbatan orolga ko‘proq aholi ko‘chib kelgan.

1870-yilga kelganda etnograf Mikluxo-Maklay avstraliyaliklarning butunlay alohida irq ekanligi xususidagi qarashlarini bayon qildi. U “*men York burnida shimolda Viktoriya koloniyasining janubidagi Gipslendgacha, Melaneziya, Polineziya va boshqa o‘lkadagi xalqlardan farq qiluvchi o‘ziga xos katta bir turga guvoh bo‘ldim*” – deydi. Lekin, fanda avstraliyaliklar irqi hali isbotlanmaganligi bois o‘z fikrini qat’iy bayon qilmaydi. O‘z

qarashlarida professor Xekslining avstraliyaliklar irqi haqidagi *sui generis* (o'ziga xos turlardan biri) qarashlarini qo'llab quvvatlaydi.

XIX asrning o'rtalariga kelib tasmaniyaliklarning avstraliyaliklardan farqli ekanligi xususidagi qarashlar paydo bo'lgan edi. 1847-yilda *Robert Laktam* tili va tashqi ko'rinishi bilan avstraliyaliklardan ko'ra, Yangi Koledoniya aholisiga o'xshashini ta'kidlaydi. Uning fikricha, Tasmaniya aholisining kelib chiqishini Avstraliyaga bog'lab emas, uni chetlab o'tgan holda o'rganish maqsadga muvofiq. Tasmaniya va Yangi Koledoniya aholisining til yaqinligi haqidagi fikrlar xato bo'lish mumkin. Ammo antropologik jihatdan ular bir-biriga juda o'xshash. Ularning irqiy farqlari xususida 1869-yilda fransuz antropologi *P.Topinar*, 1870-yilda Xekslilar ham yozib qoldirgan edi. Hatto fransuz antropologi *Katrfaq* 1889-yilda tasmaniyaliklarning papuaslarga juda yaqin bo'lganligi xususidagi fikrlarini bayon qildi.

Nihoyat, mahalliy (tasmaniyalik) tadqiqotchi *Ling-Rot* o'zidan oldingi ba'zi fikrlarga tayangan holda, tasmaniyaliklar Andaman orollari aholisi kabi hech bir u yoki bu xalqlarga o'xshamasligini ta'kidlaydi.

Andamanliklar

1899-yilga kelib Jon Metyu o'ziga xos xulosalarni berdi. Uning fikricha, avstraliyaliklarning kelib chiqishi va tarkibi bir qabilali emas. Ikki yoki uchta irqiy belgilarni o'zida namoyon qiladi. Ulardagi negroid belgilar qadimgi papuas (ya'ni negroid) va sal keyinroq Hindiston dravidlariga qarindoshligi natijasidir. Metyu bu qorishuvni barcha avstraliyalik qabilalarning ikki fratriyali bo'linishida ko'radi. Uning ta'kidlashicha, *fratriyalar* – bu *Avstraliya tub aholisini tashkil etuvchi ikkita irqiy belgilardan o'zga narsa emas, ulardagi ko'pgina atamalarda ham bunga guvoh bo'lish mumkin*. Ya'ni “jingalak sochlar” - “to'g'ri sochlar”, “to'qranglilar” - “ochranglilar”, “to'qqonlilar” - “ochqonlilar” yoki ulardagi fratriyalarning turli qushlar nomi bilan ataladi (“nayzaqanotli burgut” - qarg'a). Bu qushlarning kurashi haqidagi afsonalar – bu ikki xalqlarning to'qnashuvi va birlashuvi haqidagi xotiralaridir. Metyu shuningdek, bu birlashuv alomatlaridan Avstraliya aholisida papuas va dravidga xos irqiy, til, urf-odat belgilari borligini ko'radi.

Metyudan so‘ng taniqli avstraliyashunos Alfred Xauitt bir xillik nuqtai nazaridan o‘z xulosalarini berdi. U ham Avstraliya aholisi qatlamining ketma-ketligini aniqlashga harakat qildi. Uning fikricha qit’a aholisining eng qadimgi qatlami “*negritos*”lar bo‘lib, ular keyinroq o‘z ko‘rinishlarini “Maleziya” (Indoneziya) ning ayrim joylarida saqlab qolgan, keyingi vakillari sifatida andamanlar va tasmaniyaliklar, undan ham keyinroq esa melaneziyaliklar bo‘lgan. Bu qadimgi negroid qatlam Avstraliyaga ko‘chib kelgan Hindistondagi dravid avlodlari bo‘lgan “kavkaz melanoxrmislari” (qoramtir yevropeoidlar) tomonidan Seylon veddalari, Yapon aynlari, Xitoy myao-szilari, Hindistondagi todalar kabi qirib yuborilgan. Mana shu ikki – qadimgi “negritos” va keyinroq “kavkaz” belgilar Avstraliya tub aholisiga xos hisoblanadi.

Metyu va Xauittlar birinchilardan bo‘lib, Avstraliya tub aholisini tashkil etuvchi guruhlarini tasniflashga urinib ko‘rdilar. Albatta, bu tadqiqotlarda asosiy berilgan e’tibor aholining antropologiyasi bo‘lib, ularning madaniyati haqida unchalik to‘xtalmadilar. Tez orada bu mintaqa aholisining madaniyatida juda ko‘p xilma-xilliklar mavjud ekanligi ma’lum bo‘ldi. Endigi tadqiqotlar Frits Grebnerning “*madaniy doiralar*” yondashuvi asosida olib borildi.

Xauitt bilan bir vaqtda Grebner Germaniyada (1904) “*Okeaniyadagi madaniy qatlamlar va madaniy doiralar*” haqida ma’ruza qildi. U bor e’tiborini Avstraliya va Okeaniya madaniyati tarkibi va uning kelib chiqishi masalasiga qaratdi. Keyingi tadqiqotlarida Grebner yana bir necha marta bu masalaga to‘xtaldi. U ma’lum madaniy belgilarning turli geografik hududlarda tarqalganligidan, ularning bir madaniy “kompleks”, “doira”, “qatlam”ga tegishli degan xulosaga keldi. Grebner, bunday makonlar munosabatlarini o‘rganib, hududda ularning paydo bo‘lishi ketma-ketligi, madaniy-tarixiy yoshini aniqlashga harakat qildi. Uning fikricha, ma’lum madaniy viloyatning chetida joylashgan madaniyatlar qadimiyroq, o‘rtalarida joylashganlarini esa nisbatan keyinroq paydo bo‘lgan (xuddi o‘tgan ajdodlarini bir chetga surib qo‘yganga o‘xshaydi).

Grebner Avstraliyaga yilning turli fasllarida tashrif buyurib, u yerni *to‘rtta madaniyatga yoki madaniy doiraga* ajratdi:

1. *tasmaniya* – (*qadimgi negritos*);
2. *bumerang madaniyati* – (*yangi negritos*);

3. *totemistik – (g‘arbiy papuas);*

4. *ikki sinfli (ikki fratriyali) – (sharqiy papuas).*

Tasmaniyada faqatgina birinchi madaniy qatlam tarqalgan. Avstraliyada esa to‘rttala madaniy qatlam ham turli darajada yoyilgan. Ulardan dastlabki ikkitasi qit‘aning janubiy va janubi-sharqiy mintaqalarida, totemistik madaniyat shimoli-g‘arb, shuningdek, janub va janubi-sharqiy qismida, so‘nggi ikki sinfli madaniy qatlami esa butun materik bo‘ylab, sharqdan g‘arbgacha qarab yoyilgan. Okeaniya orollarida esa ushbu madaniy qatlamlarning turli belgilari tarqalgan. Biroq u Okeaniya orollaridan Avstraliyadagi madaniy qatlamlarga taalluqli bo‘lmagan yangi madaniy qatlamlarni topdi. Bular: “melaneziya yoy madaniyati”, “protopolineziya”, “yangipolineziya”, “indoneziya” va “mikroneziya” madaniyatlaridir.

Grebner ularning o‘ziga xos jihatlari ham alohida ta’kidlaydi. Xususan, ikki fratriyali madaniyat vakillarida ayol filiasiyasi (kelib chiqishning ayol tomoni bilan bog‘lanishi), maxfiy uyushmalar va niqob raqslari, jasadlar hamda bosh suyaklariga sig‘inish, mahalliy siyosiy uyushmalar, o‘troqlik va dehqonchilik, to‘rtburchakli uylar, yog‘och qayiq, bulavosimon cho‘qmorlardan foydalanish, keng qalqonlar, pana fleytasi va plastik niqoblar kabi an‘analar mavjudligi kuzatiladi.

Lekin ta’kidlab o‘tilgan bu ashyolarni zamonaviy kunda faqatgina muzeylarda eksponat sifatida saqlanayotgani, mazkur yondashuvning ma’lum hudud aholisining madaniyatini o‘rganishda bu kabi yondashuvlarning to‘la yechim emasligini ko‘rsatadi. Grebnerning fikricha, avstraliyaliklarning o‘ziga xos tarixida ma’lum madaniyatlar va ularning belgilari turli markazlardan tarqalib, o‘zaro aloqalar, aralashish natijasida qisman *dezagregatsiyaga* uchragan. Grebner mazkur madaniy belgilarning birday tarqalmaganligini ham ta’kidlaydi.

Avstraliyaliklar “totemistik” va “ikki fratriyalik” madaniyat belgilarini to‘liq o‘zlashtirmagan. Masalan, ular “ikki fratriyalik” madaniyatdagi ekzogamiya, qalqon va

Dezaggregatsiya – bu murakkab narsaning yoki butun bir majmuani tashkil etuvchi qismlarning ajratib tashlanishi, bo‘linib ketishi yoki parchalanishi jarayonidir.

cho‘qmorlarni, afsonalar va ornamentlarni o‘zlashtirgani bilan, dehqonchilik, musiqa asboblari, niqoblarning birortasini bilishmagan.

Grebnerning nazariyalari faqatgina Avstraliya madaniyatining kelib chiqishi nuqtai nazaridan o‘rinlidir. Lekin u tub aholining kelib chiqishi kabi masalalarga e‘tibor qaratmagan. Nima bo‘lganda ham bu kabi urinishlarni qit’a aborigenlarini o‘rganishdagi muhim qadam deyish mumkin. Avstraliya xalqlarining shakllanishi borasida bugungi kunda mavjud qarashlar, yondashuvlarning tub zamirida, aynan yuqorida tilga olingan tadqiqotlar natijalari muhim rol o‘ynaydi.

3.6. Aborigenlarning antropologik tavsifi

Avstraliya aholisining kelib chiqishiga doir paleoantropologik ma’lumotlarning dastlabkisi, 1884-yilda Avstraliyaning sharqi, janubiy Kvinslend, *Talgay* degan joydan topilgan. Tuproq qatlamidan 1-2 metr pastda topilgan 14-16 yoshli o‘smirning bosh suyagi 1918-yilda qayta tiklandi. Undagi asosiy belgilar *Homo sapiens*ga oid bo‘lib, bosh suyagida primitiv belgilar ham mavjud edi. Ingichka gumbazli, bosh gumbazi qalin suyakli, katta yirik ildiz tishlar va tang‘lay. Umumiy holda unda prognatik belgilar kuchli.

Talgay odami qadimgi avstraliyaliklarning irqiy belgilarini o‘zida jamlagan. Baland bo‘lmagan bo‘yi bast, keng va ozgina turtib chiquvchi burun, keng bo‘lmagan yuz. Bularning barchasi umumiy prognatizmga xos. Talgay odamining yoshi masalasi bo‘yicha geologik yondashuvlardan javob topish mumkin. XX asrning 20-yillarida Murre kanali yaqinida Koxun degan joyda talgay odamiga o‘xshash topilmalar topildi.

1943-yil Melburn yaqinida Keylor degan joyda topilgan bosh suyagi esa *talmar* va *koxun* odamidan farqli edi. Ularga nisbatan miya hajmining kattaligi (1593 sm.kv.), baland gumbazli, tishlar yirik emas, tanglay uzunasiga kamroq cho‘zilgan. Keylor topilmasi o‘ta chuqurlikda, daryoning yuqori qumli terassasidan topilgan. Avstraliyalik geologlarning fikricha, bu terassa Yevropaning uchinchi muzlik davriga to‘g‘ri keladigan to‘rtlamchi cho‘kindi gorizontiga tegishlidir.

Zamonaviy avstraliyaliklarning bosh suyagi hajmi yuqorida tilga olingan uch bosh suyagidan kichikroq bo‘lib, tanglay va tish o‘lchamlarida

ham ayrim farqlar kuzatiladi. Ular qadimgi Talgay yoki Koxundan ko‘ra, o‘zida ko‘proq Keylor odamiga yaqinlikni namoyon etadi.

Avstraliya tub aholisiga oid ishonchli antropologik ma’lumotlar Markaziy Avstraliyadagi *aranda* qabilalari, Arnxemlenddagi shimoliy avstraliyaliklarning ikki guruhiga oiddir. Avstraliyaliklarga xos bo‘lgan tana tuzilishi Markaziy Avstraliya hududi aholisida sof holda saqlanib qolgan. Masalan, u yerda yashovchi aranda qabilasi vakillarini shu turga kiritish mumkin.

Aranda qabilalari vakillari

Mazkur turning asosiy o‘ziga xosliklari – bu o‘rta yoki o‘rtachadan yuqori bo‘y, ingichka tana, uzun qo‘l-oyoqlar, to‘lqinsimon sochlar, qisman jingalak, teri to‘qjigarrang, soqol o‘rtacha yoki qalin, qisqa va keng burun, qisqa qansharli (qosh va burun oralig‘i), lab o‘rtacha qalinlikda, pastki ko‘rsatkich bo‘yicha yuz prognatik. Bosh dolixokefal shaklda, qoshlar esa qalin bo‘lgan.

Ma’lumki, janubiy-sharqiy avstraliyaliklar mazkur turdan o‘zlarining past bo‘yliligi va jingalak sochlari bilan farq qiladi. Ehtimol ular XIX asrda yevropalik mustamlakachilar tomonidan ko‘chirilgan melaneziyaliklar va tasmaniyaliklarning avlodlari bo‘lishi mumkin. Bir qator tadqiqotchilarning fikricha, bu mustamlakachilik to‘lqinining Janubiy Melaneziya (Yangi Kaledoniya)liklarni Tasmaniyaga joylashtirilishi, Janubi-Sharqiy Avstraliyani bosib olishi bilan bog‘liq.

Avstraliyaliklarning suyaklari ularning tashqi qiyofalari (tanalari) qaraganda yaxshiroq o‘rganilgan. Turli xil bosh suyaklari va skeletlari olimlar tomonidan batafsil tadqiq etilgan.

Avstraliyaliklarning kraniologik turiga xos xususiyat – bu qalin qoshlar

va kalta miya qobig‘li prognatik yuz, uzun va keng tanglay, keng burun va kam turtib chiqqan

Kraniologik tur – bu antropologiyada odam bosh suyagi shakli va o‘lchamlariga asoslanib ajratiladigan morfologik tur.

iyakdir. Kraniologik odam turini tadqiq qilgan ko‘pchilik xorijlik mutaxassislar shunga amin bo‘lishdiki, avstraliyaliklar o‘zida neandertal belgilarni saqlab qolgan. Lekin bu xulosalar to‘liq asosga ega emas. Avstraliyaliklarning peshona usti qanchalik rivojlangan bo‘lmasin,

neandertallar quyidagi uchta belgisi bilan ulardan farqlanib turadi. Bular 1. qanshari, 2. peshona usti yoyi, 3. yon shoxlari (umrtqaning yon tomonga o'sgan qismi). Avstraliyalik aborigenlar bosh chanog'ining gumbazi bo'yicha hozirgi qiyofadagi odamga yaqinroq. Bosh suyagining balandligi hamda kengligi bilan ular yevropalik, osiyolik, ayrim hollarda esa okeaniyalik aholiga qaraganda, neandertallardan ancha orqada qolgan. Qolaversa, avstraliyaliklar teri rangi ham neandertallardan farq qilgan. Bundan tashqari keng yelkalar va qisqa qo'l-oyoqlar avstraliyaliklarning o'ziga xos xususiyatlari hisoblanadi. Avstraliyaliklar melaneziya va papuaslar bilan umumiy o'xshashlikka egaligi uning muhim belgilaridan biridir. Terisining rangi, keng burun, prognatizmligi, lablarning qalinligi va boshqalar.

Avstraliyaliklarning antropologik qiyofasi ma'lum darajada *seylon-zond yoki veddoidlarga* o'xshash bo'lib, bu turdagi odamlar guruhlar hozirgi kunda Indoneziyada yashab kelmoqda.

Veddoidlarning indoneziya turidan farqli jihatlari quyidagilar: *o'rtacha to'lqin sochlar, o'rtacha to'q randagi teri, qalin lablar, katta burun ko'rsatikichi, subdolixokefallik, keng yuzlar, o'rtacha prognatiklik.*

Yuqorida ko'rib o'tilgan antropologik ma'lumotlardan, avstraliyaliklarning kelib chiqishi yuzasidan quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

1. Tub aholi ajdodlarining kelib chiqishi Avstraliya materigi bilan bog'liq emas, chunki bu mintaqada odamzod paydo bo'lgan hududga kirmaydi.

2. So'nggi paleolitdan oldin Avstraliyaga odamlar kirib bormagan. Chunki bu davrda materik Osiyodan ajralib chiqqan, Janubiy Osiyoda bu davrda plasentli (yo'ldoshli) sutemizuvchilar yashar edi. Agar to'rtlamchi davrda quruqlik ikki mintaqani bog'lagan bo'lganida, plasent faunasi Avstraliya materigiga kirib kelgan bo'lar edi. Biroq qit'aning biror joyida ularning suyak qoldiqlari topilmagan. Undan keyingi davrda neandertallar va ngantrop (yavantrop)larning dengiz orqali Avstraliyaga o'tganligiga hech qanday asos yo'q. Bundan tashqari ilk paleolitga oid Avstraliyada birorta ham arxeologik topilma uchramaydi.

3. Avstraliya irqi vakillarining ajdodlari Avstraliyaning faqatgina shimolida, Osiyo qit'asiga yaqin joyda tarqalgan. Hozirgi Janubiy va

Janubiy-Sharqiy Osiyo aholisi orasida avstraliyaliklarga aloqadorligiga oid belgilar uchraydi. Shuningdek, Hindixitoy yarimoroli va Yava orolidan avstroloid odamining topilishi ham shundan dalolat beradi.

4. Avstraliyaliklarning bosh suyaklaridagi belgilar, masalan, bosh gumbazining balandligi, qisqa yuzli, koʻz usti botigʻining mavjudligi, iyakning borligi, yuzning gorizontal xususiyatga egaligi bilan neandertallardan keskin farq qiladi.

5. Avstraliyaliklar ajdodlarining kraniologik xususiyatlari haqida, talgay, koxun va keylor odamlarining bosh suyaklari orqali maʼlumot olish mumkin, bu shubhasiz ularning qarindosh ekanligidan dalolat beradi.

Arxeologik maʼlumotlar Avstraliyaga aholining shimoliy hududlardan, Hindixitoy yoki Indoneziyadan muzlik davrining soʻnggi bosqichida kirib kelgan degan xulosani beradi. Avstraliyaga aholining koʻchib kelishi borasida umumiy ikkita faraz bor. Birinchisi, hozirgi dengiz va quruqlikning joylashuvi holatida dengiz orqali kirib kelgan. Ikkinchisi esa quruqlikdan Indo-Melaneziya orollarining tizimi orqali kirib kelgan. Lekin, mezolit davri madaniyatining taraqqiyoti bosqichida dengiz orqali buncha uzoq masofani bosib oʻta olishiga ishonish qiyin. Boshqa tomondan Avstraliyada yirik sut emizuvchilarning yoʻqligi ikkinchi farazni ham inkor etadi.

Bu kabi farazlar ilk bor XIX asrning 70-yillarida Geksli tomonidan ilgari surilgan edi. U geologik va zoologik maʼlumotlarga tayangan holda, toʻrtlamchi davrda Indoneziya Avstraliya va Yangi Gvineya oʻrtasida hech qanday koʻprik vazifasini bajarmagan degan xulosani beradi. Faqatgina ular orasidagi alohida orollar guruhining kichik tizmalari muhim oʻtkazgich sifatida baholangan.

Masalan, Borneo va Filippin Palavan orollari bilan tutashgan.

Avstraliyaga qadimgi odamlarning kirib kelishi xususida ikkita yoʻnalish taxmin qilinadi. Bular Yangi

Gvineya va Timor orollari guruhi orqali kirib kelgan. Antropologik, geologik, etnografik ma'lumotlar ham buni tasdiqlaydi.

Tolstov ham bu borada o'z fikrlarini aytib o'tgan. Masalan, tasmaniyaliklarni Avstraliya orqali emas, balki Yangi Kaledoniya orqali o'z orollariga ko'chib borgan deydi. Ularning fikricha, tasmaniya antropologik turi jingalak sochli negroid guruhiga mos keladi, Melaneziya negroidlariga juda yaqin. Aynan, Yangi Kaledoniya aholisiga juda o'xshash. Afrikaliklar va Okeaniya negroidlariga xos bunday o'xshash antropologik turning tashkil topishi nam tropik iqlim sharoiti bilan bog'liq. Sovet antropologlarining fikricha, Okeaniya negroidlari genetik jihatdan avstraliyaliklarga juda yaqin. Ular o'zida Janubi-Sharqiy Osiyo va Melaneziya tropik o'rmon sharoitidagi avstroloid irqi tarmoqlarining xususiyatlarini namoyon qiladi. Avstraliyaning mo'tadil iqlim sharoitida bunday turning shakllanishi mumkin emas. Shuningdek, ularga tegishli izlar ham topilmagan. Bu farazdagilar tasmaniyaliklarning moddiy madaniyatida ham melaneziyaliklarga o'xshashlik borligiga e'tibor qaratgan. Bular uxlash davrida bosh ostiga qo'yadigan o'ziga xos yog'och kursicha, Yangi Kaledoniyada XIX asr boshlarida ham ibtidoiy qayiq nusxalarining mavjudligi, shuningdek, tasmaniyaliklarning xuddi melaneziyaliklar singari arralash (ishqalash) orqali olov hosil qilishni bilishgani va hokazolar shular jumlasidandir.

3.7. Aholining etnolingvistik tasnifi

ugungi kungacha avstraliyalik tub aholining tillari dunyoning boshqa xalqlari tillari bilan bevosita o'xshashlikka ega ekanligini aniqlagan tadqiqotlar mavjud emas. Avstraliya tillarini o'rganish ikki yo'nalishda alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi. Bir tomondan, turli tillar o'rtasidagi o'xshash va farqli jihatlarni tahlil qilish orqali avstraliyalik qabilalarning o'zaro aloqalari hamda boshqa tillarda so'zlashuvchi xalqlar bilan ehtimoliy munosabatlari haqida xulosalar chiqarish mumkin. Ikkinchi tomondan esa, bu tillarni tadqiq etish inson nutqining dastlabki shakllanish bosqichlari haqida muhim ilmiy ma'lumotlar berishi ehtimoldan xoli emas. Shu bois, avvalgi davrlarda shakllangan ayrim qarashlarni "qoloq yondashuv" sifatida emas, balki ilmiy izlanishlarning o'ziga xos bosqichi sifatida baholash maqsadga muvofiqdir.

Bu borada eng ko‘p tadqiqotlar olib borgan olimlar V.Shmidt va A.Kepellidir. Schmidt avstraliya tillarini ikkita yirik – “janubiy” va “shimoliy” guruhlarga ajratadi. U “janubiy” orasidagi o‘zaro aloqadorlik haqida qator tushunchalarga ega bo‘lsa-da, “shimoliy” tillar haqida hech qanday ilmiy mulohazaga ega bo‘lmadi. Kepell aynan shimoliy til guruhlariga ayrim o‘zgarishlarni kiritdi. Polshalik tilshunos Tadeush Milevskiy avstraliya tillari guruhining xaritasini tuzdi.

Janubiy Avstraliya tillari. Janubiy Avstraliya tillari bir biriga juda yaqin. Bu o‘xshashliklar ayniqsa, shaxs olmoshlari va tana a‘zolarining nomlanishida yaqqol ko‘zga tashlanadi.

Men - ngana, ngatto, ngai, ngani, ngaba, ngape, ngap, nga...

Sen - nini, nuntu, nindo, ngindu, nginte, yidni...

Ko‘z - mial, meil, milki, miki, mir, mi, me...

Burun - mula, mudla, midla, murun, muru...

Tish - yira, yera, ira, tira, terar, dara...

Til - dalan, dalin, dalli, talange, tullun, yali...

Qo‘l - marra, murna, mar, manna, ma...

Oyoq - dina, didna, tinna, dzinna, danna, den...

Bu o‘xshashliklar nafaqat lug‘atdagi so‘zlar, balki, gaplarning grammatik tuzilishida ham uchraydi. So‘z umumiy o‘zakka egaligi ularning tarixiy kelib chiqishi bir ekanligidan dalolat beradi. Aloqalar albatta, bir-biriga yaqin qabilalar orasida bo‘lib, tillar orasidagi geografik masofa qanchalik uzoq bo‘lsa, ulardagi o‘xshashlik shunchalik kamayib boradi. Schmidt dastlab janubiy avstraliya tilini guruhlarga, ulardagi qarindoshlik darajasiga qarab yana kichik guruhchalarga ham ajratdi. Bu guruhlar kichik geografik hududlarga to‘g‘ri keladi.

1. Janubi-g‘arbiy – uning tarkibida yungar (g‘arbiy qirg‘oq), o‘rta kichik guruhi, loritya.

2. Janubi-markaziy – bu juda katta hududni o‘z ichiga olib, Janubiy Avstraliya qirg‘oqlaridan Darling daryosigacha bo‘lgan hududlar. Uning tarkibida 6 ta kichik guruh mavjud.

3. Narinyeri.

4-7. Murrey daryosi havzasidagi bir nechta izolyatsiyalangan tillar.

8. Viktoriya tillari (kurnai, kulin va boshqalar).

9. Yuin-kuri (janubi-sharqiy qirg‘oq).

10. *Viradyuri-kamilaroi (Darling havzasi hududlari).*

11. *Sharqiy Avstraliya izolyatsiya tillari.*

12. *Katta shimoli-markaziy guruh – o‘z navbatida g‘arbiy (kogai, barku, goa va boshqalar), sharqiy (mamburra, vakelbura, Burdekin daryosi bo‘yi qabilalari).*

Shimoliy Avstraliya tillari. Bu tillarni guruhlariga ajratish katta muammo hisoblanadi. Negaki, ular yaxshi o‘rganilmagan. Qolaversa, ular o‘rtasida yaqinlik janubiy avstraliya tillari kabi emas. Shuning uchun ham ularni uncha katta bo‘lmagan hududlarga ajratish mumkin. Masalan, Kepell Kimberlidan Armxenlendgacha bo‘lgan ikkita shimoli-g‘arbiy til guruhlarini tuzgan edi. Ular orasida umuman o‘xshashlik uchramaydi. Biroq janubiy avstraliya tillari guruhiga yaqin qabilalarning ikkinchisiga juda yaqin bo‘lib, ularni u yoki bu guruhga mansub deb baholashning o‘zi mushkul. Masalan, aranda qabilalarini olaylik, ular Shmidt tomonidan shimoliy avstraliya tillar guruhiga kiritilgan. Lekin buni to‘g‘ri deb bo‘lmaydi. Ba’zida “shimoliy til” xayoliy tushuncha degan xulosaga borish mumkin. Chunki olimlar ular o‘rtasidagi biror aloqadorlikni asoslab bergan emaslar. Shmidt arandalarni shimoliy tillar guruhiga qo‘shishda so‘zlar oxiridagi unli tovushlarning o‘xshashligiga asoslangan. Aranda tillarida so‘z boshidagi undoshlar ko‘pincha yo‘qoladi.

<i>O‘zbek tilida</i>	<i>Shimoliy tillar</i>	<i>Janubiy tillar</i>
burun	adla, alia	mudla, midla
til	alinya	tali, talan, talina
quloq	ilba	talpa
oyoq	inka, inga	didna, tinna

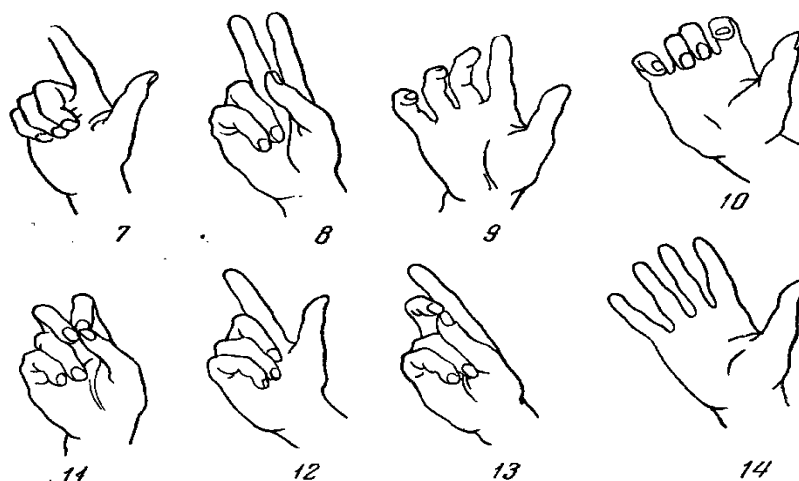
Arandalar va ularning qo‘shnilari bo‘lgan lorityalarning tillarida juda ko‘p umumiy o‘xshashlik bor. Xususan, Bazedov bu ikki til orasida 70 tagcha umumiy o‘zakli so‘zlarni aniqlagan. Qolaversa, aranda tillarining grammatikasi *diyeri* tillariga juda yaqin. Tillar o‘rtasidagi xilma-xillik qabilalar o‘rtasidagi aloqalarga to‘sqinlik qila olmagan. Har bir qabilada albatta, qo‘shni qabilaning lahjasini biladigan bir odam bo‘lgan. Bunday kishilar qabilalar o‘rtasidagi elchilar, tarjimonlar vazifasini bajarib, bu rol ko‘pincha boshqa qabiladagi (kelin bo‘lib tushgan) ayollarga tegishli bo‘lar edi. Ayrim hollarda yosh bolalar (o‘g‘il bolalar) qo‘shni qabilaga tarbiyalanish uchun berilgan. Ular ulg‘aygach, elchi va tarjimon vazifalarini

bajargan. Bundan tashqari qabilalar o'rtasida umumiy ma'noga ega qo'l harakatlari bo'lib, ular shundan ham unumli foydalanishgan.

Avstraliya tillarining fonetikasi juda sodda. U yerda yevropaliklarning talaffuz qilishi qiyin bo'lgan tovushlarning o'zi yo'q edi. Kuzatuvchilarning ko'pchiligi avstraliyaliklarning tili uyg'un, unda ba'zi xalqlarniki singari tushunish qiyin bo'lgan hushtak va bo'g'iz tovushlari uchramaydi deyilar. Biroq ba'zi tillarda talafuzi qiyin bo'lgan ayrim tovushlar uchraydi. Ya'ni ketma-keladigan *it, id, nkr ik, tn, tnj, tm, pm, mb, lbm* kabi undosh tovushlar. Eng qizig'i avstraliyaliklar so'zlashuvda yopiq bo'g'inlarga deyarli duch kelinmaydi. Ya'ni so'z oxiridagi undosh yo tushiriladi, yo yozilsa ham talafuz qilinmaydi. Bundan tashqari urg'u avstraliya tillarida muhim rol o'ynamaydi. Ko'pincha oxirgi bo'g'inga tushadi.

Egalik olmoshlari Xuddi sifatdoshlar kabi barcha qo'shimchalarni o'ziga oladi, ot esa o'zgarmay qoladi.

	1-shaxs	3-shaxs
Bosh kelishik	<i>kata nuka</i> – mening otam	<i>kata ekura</i> – uning otasi
Tushum kelishigi	<i>kata nukanaka</i> – mening otamni	<i>kata ekuranaka</i> – uning otasini
Chiqish kelishigi	<i>kata nukananga</i> – mening otamdan	<i>kata ekurananga</i> – uning otasidan

Imo-ishoralar orqali so'zlashuvdagi ayrim harakatlar:

7-odamlar yaqinlashmoqda, 8-men uni ko'rayapman, 9-odamlar bizga hujum qilish niyatida kelmoqda, 10-odamlar tinchlik niyatida kelmoqda, 11-o'tirishga taklif, 12-siz qushlarni o'ldirdingizmi?, 13-Ha, men biror narsani ushlashga muvaffaq bo'ldim, 14-Yo'q, men hech narsa ololmadim.

Ko'pgina barmoq harakatlari, asosan, yaqin masofada so'zlashuvga ixtisoslashgan. Uzoq masofada so'zlashish uchun ular qo'llarini, boshlarini hatto tananing yuqori barcha qismini harakatga keltirish zarur bo'lgan. Bular nutqning rivojlanishiga to'siq bo'lgan. Favqulodda holatlardagina odamlar o'z xatti-harakatlariga o'zgartirishlar yoki yangi qo'shimchalar kiritishgan.

Dunyo tillari orasida Avstraliya tillari mutlaq o'ziga xosdir. Ularning kelib chiqishi biror til oilasiga to'g'ri kelmaydi. Hatto bir tarmog'iga ham yaqinligi yo'q. Ular orasidagi qarindoshlik masalalarini tiklashga bir necha bor urinilgan bo'lsa-da, aniq bir to'xtamga kelinmagan. E.Kyorning avstraliya tillarini afrika tillariga yaqinligi to'g'risidagi qarashlari o'z isbotini topmagan. Bu borada Hindistondagi dravid tillariga yaqinligi xususidagi farazlar ancha asoslidek ko'rinadi. Bu qarashlar nemis tilshunos olimi Myuller tomonidan quyidagicha ifodalanadi: "ular o'rtasidagi morfologik yaqinlikni hisobga olmasa, qolgan xususiyatlarini o'xshash deb hisoblash qiyin". Avstraliya tillarini Olovli Yer hindularining *chon* deb atalgan tillariga yaqinligini isbotlashga qilingan harakatlar ham bo'lgan. Bu xususida italiyalik tilshunos olim A.Trombetti Yer yuzidagi barcha tillarning kelib chiqishi bir degan nuqtai nazardan kelib chiqqan holda 1907-yilda ikki tilning yaqinligi to'g'risidagi farazlarini aytgan. Ushbu fikrni fransuz tadqiqotchisi P.Rive 1925-yilda qo'llab quvvatlab, avstraliyaliklarning tili chon tiliga, *malayo-papuas* tillari esa kaliforniya xokalarining tillariga yaqin degan farazlarni ilgari suradi. Bu Amerikaga aholi qisman Okeaniya orqali tarqalgan degan nazariya edi. U olovliyerlik hindular va avstraliyaliklar tillari orasida 90 dan ortiq o'xshashlikni topgan. Ammo Rivening o'zi avstraliyaliklar yoki ularning ajdodlarini butun Tinch Okeani bo'ylab, oddiy qayiqlarda Janubiy Amerikaga tarqalishi mumkinligi haqidagi fikrlarni isbotlash qiyinligini ta'kidlaydi. Agar Avstraliya va Janubiy Amerika xalqlari tillari o'rtasidagi yaqinlik tasdiqlanadigan bo'lgan taqdirda ham, buni ikkala xalqning Janubi-Sharqiy Osiyoda birga yashagan davrdagi qadimiy aloqalarning qoldig'i sifatida izohlash mumkin.

Agar avstraliya tillarining papuas tillari va Yangi Gvineya xalqlari tillariga yaqinligi haqidagi fikr haqiqatga yaqin deb qaralsa, bu holat Avstraliyaga aholining qadimiy migratsiyasi va joylashuvi tarixi bilan bog'liq bo'lishi mumkin.

Bu haqida J.Metyu o'zining qator tadqiqotlarida avstraliya va papuas tillaridagi so'zlar lug'ati o'xshashligini ta'kidlab o'tgan. Jumladan, u Avstraliya tillarida Papuas va Yangi Gvineya xalqlari tillari bilan kuzatiladigan ayrim leksik hamda morfologik o'xshashliklarni qayd etadi. Bu holatni Avstraliyaga qadimiy migratsiya hamda joylashuv jarayonlarining izlari sifatida sharhlaydi. Biroq zamonaviy lingvistika Papuan tillarini alohida, ichki jihatdan ham turfa oilalar majmuasi deb hisoblaydi va ularning Avstraliya tillari bilan bevosita genealogik bog'liqligi hozircha isbotlanmagan.

Avstraliya tub aholisi tillari o'ziga xos tuzilishi, boy leksik qatlamlari hamda murakkab grammatik tizimi bilan dunyo tilshunosligida alohida o'rin tutadi. Ularning boshqa tillar bilan bevosita qarindoshlik aloqasi hozircha ilmiy jihatdan isbotlanmagan bo'lsa-da, ayrim papuas tillari va Yangi Gvineya xalqlari tillari bilan ma'lum darajadagi o'xshashliklar mavjudligi qayd etilgan. Shu bois, Avstraliya tillarini tadqiq etish nafaqat mazkur hudud aholisining qadimiy etnik va madaniy tarixini yoritishda, balki inson nutqining shakllanish bosqichlarini o'rganishda ham muhim manba vazifasini bajaradi.

3.8. Xo'jaligi va moddiy madaniyati

evropaliklarning qit'aga kirib kelgan davrigacha aborigenlar dehqonchilikni ham chorvachilikni ham bilishmagan. Ko'pgina adabiyotlarda aborigenlarning oziq-ovqatni to'plamasdan, balki kunlik qidirib topganligi ko'p bora aytilgan. Ba'zi hollardagina avstraliyalik tub aholi oziq-ovqatni jamg'arganiga duch kelish mumkin. Lekin u ham uzoq muddatga yetmas edi. Avstraliyaliklarning turmushini o'rgangan Xauitt, ularning keyinchalik foydalanish uchun oziq-ovqat jamg'arganiga bir marta duch kelganini aytib, bular loy bilan suvalgan savatda saqlangan *protulak* (semiz o't) donlari edi.

Xauitt bu kabi savatni Eyr ko'li bo'yidagi o'rmondan topgan edi. Langlo-Parkerning so'zlariga ko'ra, *yualayi* qabilalari *yarmmara* (arpa) donini saqlashgan. Metyu esa Kvislend qirg'og'ida yashovchi *kabi* va *vakkalarning* pishgan *bunya yong'oqlarini* katta miqdorda saqlagan. Ularni kelajakda iste'mol qilish uchun yerga ko'madilar. Ko'p hollarda ular zax tufayli chiriydi va yoqimsiz hid chiqara boshlaydi. Kelmentning

Bunya qarag'ayining mevasi (yong'og'i)

ma'lumotlariga ko'ra, qit'aning shimoli-g'arb qirg'oqlaridagi qabilalar hatto, go'shtni quyoshda quritib, suyakka o'xshash holatda saqlashgan. Donald Tomson ham bu borada ikkita qiziqarli ma'lumotlarni yozib qoldiradi. Ulardan biri Arnxemlend aholisi *munjutj* mevalarini quritib saqlagan bo'lsa, keyingisi York yarimoroli qabilalari mevalarni quruq qumda saqlaganliklaridir.

Ov – avstraliyaliklarning asosiy mashg'uloti hisoblanadi. U avstraliyaliklarning faqatgina hayotiy faoliyati emas, balki, o'yin-kulgi, sevimli sport turi ham hisoblangan. O'g'il bolalar juda yoshligidanoq, o'yinlar orqali kattalarga taqlid qilgan holda ov qurollaridan foydalanish ko'nikmalarini o'zlashtirib boradilar. Shu zayilda ular mohir ovchi bo'lib yetishganlar.

Avstraliya jonivorlarga boy bo'lmagani uchun aborigenlarning ovlaydigan hayvonlari va go'shtli taomlari unchalik ko'p bo'lmagan. Shuning uchun ham ular o'z atrofida keng tarqalgan yirik xaltalilar, emu (avstraliya tuyaqushi) dan tortib, kapalak qurti va lichinkalargacha iste'mol qilgan. Yirik qushlarni ovlash o'ziga xos bo'lib, turli ov qurollaridan foydalanilgan. Aynan shu jarayonda aborigenlarning ov mahoratlari namoyon bo'lgan.

Eng ko'p ovlanadigan jonivor kenguru bo'lib, ularni ovlashda, asosan, *kopyalardan* foydalanilgan. Kengurularning qoldirgan izlarini aniqlashni avstraliyaliklar san'at darajasiga olib chiqishgan. Ular hayvonlarning izlariga qarab, uning qanday hayvon ekani, yangi yoki eskiligini aniq bilishgan. Ovning ochiq maydonda amalga oshirilgani haqiqatdan aborigenlarning mohir ovchi bo'lganligidan dalolat beradi. Mahalliy aholining teri rangi ham hayvonlarni ovchilarni sezishiga xalaqit bergan. Undan tashqari ovchilar turli niqoblar taqishgan yoki tanalariga tuproq yoki loy chaplagan. Ovchi hayvonning unga qaramagan har bir lahzasidan foydalanib qadamma-qadam yaqinlashib borgan. Kenglikdagi o'sgan butalar, toshlar ham unga imkon yaratadi. Bir necha o'n metr qolganda ovchi o'z kopyasini bor kuchi bilan o'ta aniqlikda unga otadi. Viktoriya qabilalarida esa ovchilar hayvonlarni chalg'itish yo'li bilan ovlashgan.

Kenguru ovi

Ya'ni, bir ovchi hayvonga ko'ringan holda unga yaqinlashgan. Boshqasi esa uning qarama qarshisidan sezdirmay unga yaqinlashib kelgan. Kenguru ovi ovchidan o'ta sabrli va chidamli bo'lishni talab etgan. Chunki bunda ovchi hayvonni ochiqchasiga taqib qilib, uni charchaganicha quvlaydi. Kenguru charchab sekinlashganda unga yaqinlashib boradi. Ba'zida bu holat kun bo'yi davom etishi mumkin. Bu musobaqa oxiri odamlarning chidamliligini ko'rsatadi yoki ular almashib quvlashni amalga oshirganlar.

Yomg'irli havoda ovchilar kenguruni dingolar yordamida ovlashgan. Itlar kengurular to'plangan joyidan quvib chiqaradilar. Kengurular esa ularga qarshilik ko'rsatib, oyoqlari bilan zarbalar beradi. Itlarning o'zi hech qachon kengurularga shikast yetkaza olmaydi, faqatgina chalg'itadi xolos. Ilgari kenguru ovlashning eng ko'p tarqalgan usuli – bu jamoa bo'lib ov qilish edi. Bunda kishilar ikki guruhga bo'linib, birinchi guruh haydovchilar (asosan ayollar va bolalar) shovqin solib, qichqirib kengurularni avvalroq tayyorlab qo'yilgan tuzoqlarga haydashgan. Ikkinchi guruhda esa tajribali ovchilar bo'lib, ular bevosita tuzoqqa tushgan hayvonlarga o'z nayzasi bilan hujum qilishgan. Keyinchalik esa ovning nisbatan murakkab usullaridan foydalanishgan. Maxsus to'rlar orqali joy tayyorlashgan. Uning uch tomoni yopiq, faqatgina bir tomoni hayvon kirish uchun ochib qo'yilgan. Turli burchaklarida chuqurlar kavlangan. Tuzoqqa kirgan hayvon undan qochish maqsadida to'siqlarga urilib, chuqurlarga yiqilgan. Yiqilmagani esa ovchilar tomonidan nayza bilan shikastlangan. Yana bir turi dashtdagi qurigan o'tlarni yoqish bilan ham hayvonlarni cho'chitib, ularni ovlash uchun qulay tarzida bir joyga to'plashgan. O'rmon yomg'inlari va yomg'irli mavsumda kenguru podasi sohil bo'yida o'tlashini bilgan aborijenlarning erkaklari guruh-guruh bo'lib ham ularga hujumlar qilib turgan. Bu jarayon ikki-uch haftagacha davom etgan. *Vallyabi* (kichik kenguru turi) ovida ham turli xil usullardan foydalanishgan. Buyuk Avstraliya ko'rfazi qabilalari uzun yog'ochlar uchiga patlarni bog'lab, ular tomon chopishgan. Vallyabilar esa

butazorlarga berkinishga harakat qilgan. Bu yerda turgan tajribali ovchi esa unga hujum qilgan.

Emularni ovlash ham juda qiziqarli bo'lgan. Ma'lumki, ular otdan tez yugurib, ovchilarning quvlab yetishi mumkin emas edi. Shuning uchun ovchilar aksincha, ularni o'zlariga jalb qilgan. Butalar orasida yashiringan ovchilar noodatiy xatti-harakatlarni

Oo'lqopli vallabi

amalg oshirgan. Turli ovoz chiqargan, turli rangdagi qiyofada ko'rinishgan. Emu esa uning nima ekanligini bilish uchun unga yaqinlashgan vaqtda ovchining nayzasiga duch kelgan. Arnxemlendda esa ovchilar daraxtlar yonida emular uchun ozuqa qoldirganlar. Emular bu yerga kelgach, ovchilar murakkab xatti-harakatlar bilan unga taqlid qilgan. Kvislendda asosan, emular chuqur, to'r kabi tuzoqqa tushirib ovlangan. Eyr ko'li atrofidagi qabilalar emularni dingo bilan ovlashgan. G'arbiy Avstraliyaning shimoliy qismi qabilalari esa umuman boshqa usuldan foydalanishgan. Ular uncha katta bo'lmagan suv manbalarini o'simliklar zahri (narkotik) yordamida zaharlashgan. Emular uni ichgandan so'ng mast bo'lib, osongina ovlangan.

Opposumlar ovi avstraliyaliklarning mohir ovchi ekanliklarini ko'rsatadi. Chunki ovchilar ularga hujum qilish vaqtida eng qalin evkalipt daraxtiga ham juda qisqa vaqt ichida yugurib chiqib keta oladilar. Hech bilr xalqda bu kabi ovchilar uchramaydi. Daraxtlarning shoxlari-yu, uning balandligi avstraliyaliklar uchun to'siq bo'la olmaydi. Ular xuddi yerda yurgandek harakatlanadi. Daraxt tanasidagi o'ydim-chuqurlar oyoq barmoqlarining qulay joylashuviga imkon yaratgan. Agar unday botiq joylar bo'lmasa, ovchilar bir qo'lidagi tosh cho'qmorlari bilan ikkinchi qo'li bilan daraxt tanasini tutgan holda o'yib zinalar yasagan. Agar daraxtning tanasi juda yuqori bo'lsa, avstraliyaliklar egiluvchan va mustahkam lianlardan foydalangan. Ya'ni u orqali daraxt atrofini o'ragan, unga osilib yuqorilab boravergan. Bu Kvislend va Yangi Janubiy Uels qabilalariga xos edi. Tuproq qatlamida yashaydigan mayda hayvonlarni ovlash ham ancha qiziqarli bo'lib, bu bilan nafaqat erkaklar, balki ayollar hamda bolalar ham shug'ullanishgan. Bunday hayvonlarning eng yirigi *vombat*, *xaltali grizun* bo'lgan. Shuningdek, ular qatorida *bandikut*, kalamushlarning turli xillari,

toshbaqalar, kaltakesaklar, ilonlar kirgan. Ularning ichida zaharsiz bo'lgan katta *voma* iloni qimmatli hisoblangan.

Qushlar ovida bumeranglar juda muhim o'rin tutgan. Avstraliyaliklar shu darajada mohir bo'lib ketishganki, bir zarba bilan uchib ketayotgan qushlarni bir nechtasini qulatishi mumkin edi. Qolaversa, to'rlar va boshqa

Ovchilarning evkalipt daraxtiga chiqish jarayoni

tuzoqlar orqali ham qushlar ovlangan. Hatto turli tovushlar orqali (bedana ovi misoli), xo'raklar bilan ham ularni o'zlariga yaqinlashtirib ovlaganlar. Kvislendda butazor kurkalarini ovlashda ham o'ziga xos uslublardan foydalanishgan. Ular o'zlarini shox-shabbalar bilan o'rab, qo'llarida uzun novda tutib qushlarga yaqinlashgan. Novdaning uch qismida kapalak yoki chigirtka boylangan bo'lib, ular o'z harakatlari bilan kurkani o'ziga qaratgan. Kurkalar ularni tutish uchun harakatlangan vaqtda, ovchi ularni bir deganda bo'g'zidan tutgan. Yirtqich qushlarni ovlash bundan ham sodda bo'lgan. U qo'lida baliq bo'lagi bilan yalang'och qoyaga chiqib, to o'laksaxo'r qushlar uning qo'lidagi o'ljaga kelmaguncha qimirlamay yotar, qushlar kelib baliqni olib ketmoqchi bo'lganda o'zlari o'ljaga aylanar edi. Ovchi darhol uning oyoqlariga osilgan.

Baliq va suv jonivorlarini ovlash ham xilma-xil bo'lib, suvsiz mintaqada bo'lgan Avstraliyada bular juda cheklangan. Eng ko'p tarqalgan usul uncha katta bo'lmagan suv havzalarida jamoa bo'lib baliq ovlash edi. Erkaklar va o'spirinlar suvga tushib, shovqin solib baliqlarni qo'rqitishgan. Baliqlarni orqaga qaytib ketmasligi uchun zanjirsimon to'siqlar bilan chegara hosil qilganlar. Cho'chib ketgan baliqlar shovqindan qutulish uchun o'zlarini suvdan tashqariga otishga majbur bo'lgan. Qirg'oqda turgan ayollar esa ularni yig'ib olgan. Yomg'ir mavsumi tugab, ko'llar quriy boshlaganda bu usul yanada osonlashgan. Savatlarda baliq ovlash ham keng tarqalgan. Bundan tashqari o'rtasi bo'shagan daraxt g'o'lalaridan ham keng foydalanilgan. Ma'lum vaqt suvga bostirib qo'yilgan g'o'lalar ko'tarilgan. Uning kavagida esa baliqlar to'lib qolar edi. Baliq ovlashning juda murakkab usullaridan ham foydalanilgan. Masalan, Brevarin daryosida toshlardan o'tish qiyin bo'gan chalkash va uchi berk bo'lgan labirintlar hosil

qilingan. Baliqlar oqim bilan kelib o'sha berk orolchalarda to'planib qolgan. Har yili toshqin vaqtida shikastlangan labirint qismlari ta'mirlab turilgan. Qarmoqlar va ilgaklardan keng foydalanilgan. Ilgaklar odatda chig'anoq yoki suyak parchalaridan tayyorlangan bo'lib, ikki xil ko'rinishda bo'lgan. Biri oddiy yarim aylana, keyingisi esa ikki qismdan iborat o'tkir burchak ostida biriktirilgan holda tayyorlangan. *Kopya* va *garpun* bilan ov qilish ham eng ko'p qo'llanilgan. Ulardan asosan, qirg'oqlar va qayiqlarda ov qilingan. Viktoriyada tungi baliq ovlari ham uyushtirilgan. Qo'lda mash'ala bilan qayiqlarda suvga tushganlar. Yorug' joyga kelgan baliqlar tutib olingan. Yana bir usuli suvlarga zaharli (giyohvand) o'simlik barglarini solish bilan, ularni karaxt ahvolga tushirgan va oson tutib olganlar. Avstraliyaning shimolida *dyugon* balig'ini ovlash gullab-yashnagan. Dyugonni ko'pincha qayiqda quvlab yetib ovlashgan. Shunga o'xshash toshbaqalar ham ovlangan. Odatda ovchilar qirg'oqdagi toshbaqalarning suvga boradigan yo'lini poylashgan. So'ngra payt poylab uni o'ldirishgan. Timsohlar ham odatda sayoz suvlarda va qirg'oqlarda ovlangan. Avstraliyaning janubiy qirg'oqlari qabilalari kitlar va delfinlarni ataylab ov qilishmagan, balki, ularning o'lganlarini iste'mol qilishgan. Bunga ulardagi mavjud tabular sabab bo'lgani ehtimoldan xoli emas. Chunki *dyugon* balig'ini oddiy kishilarning iste'mol qilishi taqiqlangan. Uni faqat qabilaning yuqori toifa vakillari yeyishi mumkin edi. Shu tufayli, ko'p hollarda baliqchilar (odatda qabilaning oddiy kishilaridan iborat bo'lar edi) *dyugon*larni ovlashni ataylab paysalga solganlar.

Dyugon balig'i

Avstraliyaliklar baliq va go'shtni hech qachon xom holida yeyishmagan. Undan taom tayyorlash esa qiyin va o'ziga xos bo'lgan. Ular baliq va go'shtni qaynatishni bilishmagan. Shuning uchun ularni olovda, qizigan tosh, cho'g' yoki qumda pishirganlar. Ovlangan jonivorlar bo'laklarga bo'linib olovga tashlangan. Yer o'choqlarida dudlangan go'sht ham tayyorlashgan. Chuqur kavlangan, uning ichiga o't yoqilgan. Qizigandan so'ng go'sht bo'laklari uning ichiga qo'yilgan. Jasadning ichi ham qizigan toshga to'ldirilgan. Ularning hammasining usti yangi uzilgan

barglar bilan yopilib, ustidan tuproq tortilgan. Ba’zida qoldirilgan teshiklchalar orqali suv ham quyib turilgan. Ikki soatdan keyin taom tayyor bo’lgan.

Termachilik. Avstraliyaliklar dehqonchilikni bilmaganlar. Shunday bo’lsa-da, ularning hayotida o’simliklardan iborat oziq-ovqatlar muhim rol o’ynagan. Ular asosan, oziq-ovqatni tabiatdan tayyor holda terib olishgan. Tabiat shu darajada ularga yaqin bo’lganki, hech qachon ular o’z yemishlarini oldindan g’amlab qo’yishmagan. Avstraliyaliklarning ayollari kundalik taomlarni tabiatdan terib olaverishgan. Kvislendda tadqiqotlar olib borgan *Palmer* faqat o’simliklardan tayyorlanadigan 69 xil ovqat turini, *V.Rot* esa foydali, zaharli, texnik ekinlarning 259 xilidan ozuqa sifatida foydalanilishini qayd qilgan. Qit’aning markaziy va g’arbiy qismlaridagi dasht va yarim cho’l hududlarda hayvonot dunyosi uncha boy bo’lmaganligi bois, o’simliklar asosiy ozuqaga aylangan. Ayollarning termachiligi xo’jalikning asosiy tarmog’i hisoblangan. Ovchilikdan faqatgina yordamchi xo’jalik sifatida foydalanilgan. Bu hududda izlanishlar olib borgan *S.Geson* shunday ma’lumot beradi: “Agar kalamush, grizon, ilon kabi sudralib yuruvchilarni hisobga olmaganda, hayvonot olami u qadar boy emas. Kenguru umuman yo’q, emular juda ham oz”. *Xorn* va *Eston* esa Eyr ko’li havzasidagi hududlar haqida “*hayvon go’shtidan tayyorlanadigan taomlar o’simliklardan tayyorlanadigan taomlarga qaraganda juda kam*” deydi. Kupers-Krik havzalarida *panikum* o’simligi minglab akr yerlarni chirmab yotibdi. Yamsning yovvoyi holda o’sadigan juda katta maydonlari mavjud. Yams Okeaniya orollarida juda keng tarqalgan. U Kvislendda yomg’irli mavsumda (*fevral-may*) asosiy ozuqa vazifasini bajaradi.

Avstraliyada yashovchi turli qabilalarning iste’mol qiladigan oziq-ovqatlari, foydalanadigan o’simliklari ham turlicha bo’lgan. Masalan, Markaziy Avstraliyadagi *aranda* va *loritya* qabilalarida *yelka* (*cyperus rotundus*) birinchi o’rinni egallagan. Mazkur mayda ildizmevalar bu yerda non o’rnida qabul qilingan. *Lind* daryosi bo’yida yashovchi aholi esa *lilining* bir turining ildizini eng ko’p iste’mol qilgan.

Markaziy Avstraliya aholisi asal yig’uvchi chumolilarni terish bilan ham shug’ullangan. Ular o’z qorinlarida ko’plab asal jamg’argan bo’ladi. Ularning qorinlari eniga bir necha smdan oshib ketadi. Bu mashg’ulot bilan, asosan, ayollar shug’ullanganlar. Ular chumolini kavlab olishgandan so’ng

qorinlarini yorib asalini oladilar. Odatda avstraliyaliklar, asal yemoqchi

Asalxo'r chumolilar

bo'lsalar, chumolining boshidan ushlab, ularning qorinlaridagi asalni so'rib olganlar. Terimchilik mehnat qurollari ovchilik va baliqchilik qurollaridan farqli o'laroq deyarli bir xil va juda oddiy ko'rinishda bo'lgan. Faqatgina asalni qidirib topish, baland daraxtdagi qushlarning tuxumi yoki kapalak qurtini izlashda nisbatan murakkabroq qurollardan foydalangan. Ayollar uchun termachilik juda oson vazifa, lekin o'z navbatida charchatadigan va zerikarli hisoblanadi.

Odatda o'simliklardan tayyorlangan ovqatlarni xomligicha iste'mol qilishgan. Ma'lum qismigina olovda pishirganlar. Terib olingan mayda jonivorlarni to'g'ridan-to'g'ri cho'qqa tashlab pishirgan. Yevropaliklar dudlangan kapalak qurtining juda shirin ekanligini aytgan. Shulardan biri Metyu katta kapalak qurti bo'lgan *burugni* tuxum bilan pishirilgan *guruchli puddingga* o'xshaydi degan.

Terib olingan o'simliklarni qayta ishlash, pishirish texnikasining qiyinlik darajasi turlicha edi. Ba'zilarini shunchaki o'simlikni olovda yoki cho'g'da qovurishgan, boshqalari esa murakkabroq jarayonni boshdan kechirishgan. Yosh akatsiya ildizlari, yams, tarolar oddiy usulda cho'g'da pishirilgan. Turli boshqoqli ekinlarning donlarini boshqa o'tlar bilan, boshqasini ildizmevalar bilan qo'shib tayyorlash qayta ishlashning odatiy ko'rinishlaridan biri edi. Donli ekanilarni qayta ishlashda avstraliyaliklar deyarli bir xil texnologiyadan foydalanganlar. Bu donlarni yanchish, ularni maydalash, undan xamir tayyorlash va non pishirishdan iborat. Faqatgina bu bilan cheklanib qolinmagan. Avstraliyaliklar ba'zan, un tortish va xamir tayyorlash jarayonini birlashtirib yuborgan. Chunki ba'zida donlar yerda namlangan bo'lar edi. Yoki donlar maydalanishidan oldin butun o'simlik namlangan.

Avstraliya tog'li hudud aholisining taomlanishida ham o'ziga xos xususiyatlar bo'lgan. Ularning hayot tarzida *sagovnik yong'oqlarining* o'rni katta edi. Aslida bu o'simlik xomligida zaharli hisoblanib, tub aholi uni qayta ishlashga alohida e'tibor bergan. Yong'oqning qobig'i sindirib olib tashlangandan so'ng, mag'izning o'zi 3-4 soat quyoshda quritilgan. So'ngra

uni olib xaltaga solishgan. Xaltaning og‘zi berkitilib suvga solib qo‘yilgan. 4-5 kun shu holatda saqlangan. Yumshagan holdagi bu xomashyoni qizigan toshlar orasiga solib non kabi pishirishgan. Tayyor bo‘lgan bu ovqat kashtan ta‘mini beruvchi ajoyib xushbo‘y taomga aylangan.

Avstraliyaliklarning o‘simliklarni terish va undan oziq-ovqat sifatida foydalanishi ularni dehqonchilikning eng oddiy ko‘rinishlari bilan tanishib borishlariga imkon yaratdi. Umuman olganda, yerni haydash va ekin ekishdan tashqari, barcha dehqonchilik vositalari – o‘rish, qazish, uni yanchish, un tortish yoki undan xamir tayyorlash va hokazolar avstraliyaliklar uchun ma‘lum narsa edi. Avstraliyaliklarning haqiqiy dehqon bo‘lishi uchun faqat ikki narsa – yerni haydash va ekin ekishni o‘rganish kerak edi. Tadqiqotchilar avstraliyaliklar bu ikki tajribani o‘zlashtirmaganlaricha dehqonchilik arafasida qolaveradilar. Ayrim kuzatuvchilar G‘arbiy Avstraliyada tub aholining dehqonchilikka oid bilimlarini nisbatan rivojlanganligiga ham guvoh bo‘lishgan. U yerda avstraliyaliklar yamsni ildizini kavlab olayotganda, kelasi yil hosil uchun uning tanasini yerga ko‘mishganini ta‘kidlaydilar.

Avstraliyaliklar uchun ichimlik – bu oddiy suv. Lekin Markaziy Avstraliyada uni topish har doim ham oson bo‘lmagan. Avstraliyaliklar yevropaliklar chanqashdan halok bo‘ladigan sharoitda ham suv topishning o‘ziga xos usullaridan foydalanganlar. Ular tor va juda chuqur quduqlarni qazish oqali, shuningdek, ba‘zi o‘simliklar ildizlaridan (ildizi yer osti suviga yetgan) suv topish ko‘nikmalariga ega bo‘lgan. Ular ildizlarni kavlab oladi va ularni qismlarga ajratadi. So‘ngra novda bo‘laklaridagi tomayotgan suvni to‘plashgan yoki shimishgan. Ayrim ildizlar ikki litrgacha suv bergan. *Pandus* o‘simligi ildizidan suvlar filtr yordamida olingan. Ya‘ni nayza uchiga suvni shimib oladigan o‘simliklarni jamlab bog‘lagan va pandusning ildizidagi suvni shimdirib olgan. Tashqariga olib ularni siqib suvini olganlar yoki qamish yordamida to‘g‘ridan-to‘g‘ri suvni pandusning ildizidan so‘rib olishgan. Qolaversa, yomg‘ir suvlari to‘planadigan daraxt kavaklarini qidirib topishni ham yaxshi bilishgan. Hatto umuman suv topishning imkoni bo‘lmagan sharoitda o‘z vena tomirini shikastlab to‘kilgan qonini to‘plagan va uni ichish orqali ham chanqog‘ini qondirishgan. Avstraliyaliklar suvlarning ta‘mini o‘zgaritish orqali o‘ziga xos sharbat tayyorlashni ham bilganlar. Masalan, ulardan eng ko‘p tarqalgani suvga asal qo‘shib, uni

shirin holga keltirishgan. Yoki asal o'rnida ba'zi daraxtlardan (*myoporum platycarpum*) olingan shakarni qo'shishgan. Yoki *psylla* evkalipti lichinkasidan ajraluvchi o'ziga xos "manna"ni aralashtirganlar.

Avstraliyaliklarning sun'iy olovdan foydalanishni bilmaganliklari xususida ko'pgina ma'lumotlar mavjud. Albatta, bu xatodir. Barcha avstraliyalik qabilalar undan foydalanishni bilishgan. Ular uchun umumiy bo'lgan xususiyat – bu ikkita yog'ochni bir-biriga ishqalash orqali olov hosil qilishdir. Bunda ikki xil usul – burg'ulash va arralash orqali olov hosil qilishda, ularda ishlatilayotgan materiallarini hisobga olmaganda unchalik katta farq qilmaydi.

Avstraliyaliklar to yevropaliklar kelmaganlaricha temirdan foydalanishni bilmaganliklari uchun, ularning mehnat qurollari juda oddiy tosh, suyak, chig'anoq, yog'ochlardan iborat bo'lgan. Ustki kiyimlarida o'simlik tolasi, hayvon terisi va yungi, odamlarning sochlaridan tayyorlangan o'ziga xos "matolar"dan foydalangan. Usiz ham Avstraliya qit'asi metall xomashyosiga boy emas. Shu sababli idishlar va uy-ro'zg'or buyumlari, asosan, sopoldan tayyorlangan. Ularning toshlardan foydalanish darajasiga qarab, avstraliyaliklarni tosh asri odamlari deyish ham mumkin. Nemis arxeologi *German Klachch* avstraliyaliklarning tosh qurollarida hayratlanarli darajada xilma-xillik mavjudligini aytgan.

Qit'ada yashovchi qabilalarning ov qurollari deyarli bir xil. Ularning eng ko'p tarqalganlari kopyalar, bumerang, o'z o'rnida otadigan, uriladigan va otiladigan cho'qmorlar, nihoyat, tosh pichoqlar, suyakdan ishlangan xanjarlar, yog'ochdan ishlangan nayzalar bo'lgan. Shularning ichida eng ko'p tarqalgani – bu kopya bo'lib, markaziy va shimoliy qabilalarda uning 11 dan ortiq turi mavjud bo'lgan. Spenser arandalarning o'zida kopyalarning 6 xil turi tarqalgani, tosh uchlilarini ular shimoliy qabilalardan o'zlashtirganligini ta'kidlaydi. Bundan tashqari ko'pchilik qabilalarda tishdan yasalgan uchli kopyalar ham keng tarqalgani kuzatiladi.

Avstraliyaliklar uchun bumeranglarning ahamiyati kopyadan kam emas. Bumeranglarning o'ziga xos xususiyati nafaqat etnograflar, balki, keng ommada ham qiziqish uyg'otgan. Uning otilgan keyin yana otuvchining oyoqlari ostiga kelib tushishi uning eng asosiy belgisidir. Lekin hamma ham ularning turli xildagi shakllari mavjudligini bilmaydi. Eng asosiysi undan avstraliyaliklar qurol sifatida foydalanishgan. Bumerang

Bumerang turlari

otish uchun mo'ljallangan qurol edi. Eston va Xornlar *vokanguru* qabilalari orasida bumerangni kerakli shaklini yog'ochdan butunligicha kesib olish usuli mavjudligini aytadi. Ovdan qaytgan ovchilar bumeranglarni tashlab yuboradilar, keyingi ov uchun yana yangisini kesib oladilar. Xuddi shu qabila ildizpoyaning oxiri yo'g'onlashgan o'q ildizidan harbiy qurol sifatida ham foydalangan. U qo'l jangida ham, otish vaqtida ham foydalanilib, asosan, kamarga qistirib qo'yilgan.

Bumeranglarning turi juda ko'p. Ba'zilarining uzunligi 60 smdan 1 metr gacha, og'irligi 300 grammdan 1 kilogrammgacha bo'lgan. Odatda jang qurollari bo'lgan bumeranglar, og'ir (zichligi yuqori) daraxt tanasidan 115-125 sm uzunlikda, 4-5 sm qalinlikda yasalgan. Uning uch tomoni ozgina o'tkirlanib, silliqlangan va tutqich tomoni tutib turish qulay bo'lishi uchun g'adir-budur bo'lgan. Viktoriya qabilalari uchun *bulvarsimon* bumeranglarning ahamiyati yuqori. Ularning og'irligi odatda 1200 gmgacha bo'lgan. Bunday qurollardan odatda jang paytida raqibning bosh qismiga zarba berishda foydalaniladi. O'z navbatida undan himoyalannuvchi qalqonlardan ham foydalanishgan.

Avstraliyaliklarning turar-joy masalasida ham tadqiqotchilar bir to'xtamga kelishmagan. Ayrimlar ularni ko'chib yurganligini aytishsa, ba'zilar esa o'troq yashaganliklarini ta'kidlaydilar. Ularning ko'chmanchi hayot kechirishlari, uy-joylarning oddiygina kulbalar yoki shamoldan pana bo'ladigan to'siqlardan iborat bo'lishiga sabab bo'lgan. Avstraliyaning turli qismlarida turar-joylardagi farqlarni ko'rish mumkin. Masalan, oziq-ovqatga boy tabiiy sharoitga ega bo'lgan janubiy, g'arbiy va sharqiy qismiga nisbatan, yarimdasht va cho'l sharoitidagi markaziy hududlarda aholining turar-joylari deyarli ko'zga tashlanmaydi. Shu tufayli ham qaysi tadqiqotchilar markaziy hududlarni o'rgangan bo'lsa, aborigenlarni turar-joy qurmaganligini, janub, sharq yoki g'arbni tadqiq qilganlar esa aksincha, ularning uy-joy qurganligi haqida qiziqarli ma'lumotlarni qayd qilganlar. Avstraliyaliklar ko'proq uy-joy sifatida tabiiy boshpanalardan foydalangan. G'orlarda yovuz ruhlarning yashashi to'g'risidagi e'tiqodlari tufayli tog'lar,

qoyalar, g'orlarda tunashdan tiyilgan. Asosan, katta-katta daraxtlarning kavaklarida jon saqlaganlar. Avstraliyaliklar tabiiy boshpanadan sun'iy turar-joyga o'tishda dastlab, shamoldan himoyalaniş maqsadida buta shoxlaridan egib, ularni birlashtirib bog'lagan hamda uning tagida o'choqni joylashtirgan. Bunda ikkita qoziq qoqilgan. Uning ustiga to'sin qotirilib, shamol kelayotgan tomonga novdalarni qiyalatib boylab chiqishgan. Uning usti esa o'simlik yaproqlari bilan yopilgan. Bunday turar joylar asosan, juda qisqa vaqt uchun xizmat qilgan. Ko'pincha bunday boshpanalardan qabilalar kunning issiq sharoitida jon saqlagan.

Odatiy uylar dastlab avstraliyaliklar orasida chayla yoki ibtidoiy kulbalar ko'rinishida paydo bo'lgan. Eyr ko'li atrofida yashovchi qabilalar tomonidan qurilgan. Ular odatda ikkita katta yog'och ustunni 3,5 metr masofada yerga mahkamlagan (ko'mgan). Uchinchi ustunni esa har ikkala ustunga to'g'ri burchak ostida yerga qotirgan. Ularning uchlari bir-biriga bog'langan. Keyin novdalar aylana yoki yarim aylana shaklda ularga mahkamlab chiqilgan. O'rmon mintaqalarida kulbalar yaproqlar bilan qoplangan. Ularning shakli ko'pincha yarim shar, qisman konussimon yoki cho'ziq shaklda bo'lgan. Ikki qavatli kulbalar ham bo'lgan.

Umuman olganda aytish mumkinki, avstraliyaliklarning butun hayoti, turmush tarzi tabiat bilan juda kuchli bog'langan. Bu esa, ularning uy-joylari, mehnat qurollari, taomlari, shuningdek, ma'naviy madaniyatida ham o'z aksini topgan.

3.9. Jamiyatning ijtimoiy hayoti

evropaliklar kelgan vaqtda Avstraliyada 500 dan ortiq qabilalar mavjud bo'lib, ularning aksariyati hozir mavjud emas. Har bir qabila o'z hududi, o'z shevasi va urf-odatlariga ega bo'lgan. Ko'p hollarda shu belgilar orqali ularni bir-biridan farqlash mumkin edi. J.Metyu tomonidan *aranda*, *kaytish*, *ilpirra*, *varamungga* va ko'plab qabilalarning nomlari sanab o'tilgan.

Mahalliy (lokal) guruhlar – bu bir-biriga juda yaqin va tutash bo'lgan jamoa xo'jaliklari bo'lib, ular avstraliyaliklar hayotida qabila tushunchasidan ko'ra ko'proq haqiqatga yaqinroq. Qabilalar o'rtasida mavjud farqli belgilarni kichik mahalliy guruhlariga nisbatan ham qo'llash to'g'ri emas. Spenser va Gillenlarning *aranda* qabilalari misolida aytgan

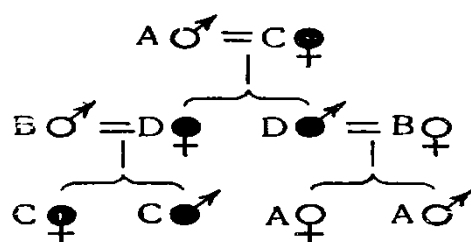
ma'lumotlarida ularning alohida bir hududda mehnat qilib, o'sha yerning egalari hisoblanganlar. Bu hududlar o'rtasidagi chegaralar avstraliyaliklar uchun ma'lum bo'lgan. Har bir guruh shu hudud nomi bilan nomlangan. Masalan *Itirkavura* (oq degan ma'noni beradi) manzilida ko'chib yuruvchi aholi "*ertwa Iturkawura opmira*" (Itirkavura qo'rg'oni odamlari) deb nomlangan yoki shunga o'xshash Vaingakama atrofida yashovchilar "*ertwa Waingakama opmira*" (Vaingakama qo'rg'oni odamlari) deb nomlangan. Spenser va Genlin borgan davrda ular mazkur hududdagi eng yirik odamlar jamoasi edi. Ularning soni 40 mingga yaqin bo'lgan.

Fratriyalar. Fratriyalar qabilaning ekzogam yarmi deb ataladi. Qolgan yarimi esa seksiya deb ham nomlanishi mumkin. Aslida seksiyalarni fratriya birliklari deb atash to'g'riroq. Qabilaning fratriyalarga bo'linishi Avstraliyaning deyarli barcha hududida keng tarqalgan. Faqatgina ayrim qabilalargina unday bo'linishni bilmaganlar. Xauitt barcha avstraliyalik qabilalarni bir-biri bilan nikoh quradigan, lekin urug' ichidagi nikoh taqiqlangan ikki bo'lakka bo'lish mumkinligini ta'kidlagan. Fratriyadagi ichki nikohning taqiqlanishi uning asosiy belgisidir. Masalan qabilani A va B fratriyaga bo'ladigan bo'lsak, A fratriyadagi erkak faqatgina B fratriyadagi ayolga uylanishi, A fratriyadagi ayol esa faqatgina B fratriyadagi erkakka turmushga chiqishi mumkin bo'lgan. Agar kim bu qoidani buzsa, avstraliyaliklarning eski odatlariga ko'ra, aybdor sifatida o'ldirilgan. Guruh ichida nikohning taqiqlanishi esa *ekzogamiya* deb ataladi. Bu taqiq nafaqat oila qurish, balki, har qanday jinsiy munosabatlarga ham tegishli bo'lgan. Agar ekzogamiya qonunlari buzilmasdan bu narsa sodir etilsa, avstraliyaliklar uni jinoyat deb hisoblamaydilar. O'z navbatida fratriyalarga daxldorlik turli qabilalar ichida turlicha bo'lgan. Ya'ni kimdir ona tomondan, kimdir esa ota tomondan qaysi fratriyaga tegishli ekanligi belgilangan. Masalan, Avstraliyaning janubi, janubi-sharqi, sharqiy qismidagi qabilalar, Eyr ko'lidan to sharqiy va janubiy qirg'oqqacha bo'lgan hududda ona fratriyasi ustunlik qilgan. Materikning shimoli-g'arbida, Eyr ko'lidan shimoliy va g'arbiy qirg'oqqacha bo'lgan hududda esa ota fratriyasi (patriarxal filiatsiya) hukm surgan. Fratriyaning asosiy mohiyati nikohni tartibga solishdir. Ko'p jihatdan ahamiyatsizday ko'rinsa-da, hayotning boshqa tomonlarida ham ularning roli bor. Masalan, aranda qabilalarida fratriyalarga bo'linish qo'rg'onlarning tuzilishiga ham ta'sir

qilgan. Spensor va Gillenning soʻzlariga koʻra, qachonki bir necha mahalliy qabilalar bir makonda yashaganda, manzilgohlarning ikkiga boʻlinganini koʻrish mumkin. Ularning biri oʻz kulbalarini qiyaliklarga barpo etsalar, ikkinchisi esa tekisliklarga joylashtirganlar. Hatto ular janglarda ham alohida-alohida harakat qilishgan. Varamungga qabilasining fratriyalarga boʻlinishi bevosita diniy marosimlar bajarilishining baʼzi xususiyatlari bilan bogʻliq. *Diye*ri qabilalarida esa dafn marosimlarning bajarilishida fratriyalarga xos xususiyatlar farqdanadi. Markaziy va janubi-sharqiy hududdagi koʻpgina qabilalarda yosh yigitning dafn marosimlarida, hatto oʻyin holatida ham qabilalar fratriyalar asosida guruhlariga boʻlinganligi qayd etilgan. Shu narsa qiziqki, maʼlum mintaqaning qator qabilalarida garchi ularning tillari turlicha boʻlsa-da, bir xil nomdagi fratriyalar mavjud boʻlgan. Masalan, Eyr koʻli atrofi va uning janubidan qirgʻoqqacha boʻlgan hududda asosan ikkita – *Kararau* va *Matteri* fratriyalari mavjud boʻlgan. Darling havzasi qabilalarida esa *Mukvara* va *Kilpara*, Sharqiy Kvislendda esa *Dilbi* va *Kupatin* fratriyalari boʻlgan. Fratriya nomlarining maʼnolarini koʻpchilik avstraliyaliklarning oʻzlari ham bilishmagan. Lekin koʻp hollarda fratriyalarning nomlari totemizm bilan bogʻliq holda hayvonlar, katta qismi qushlar nomi bilan atalgan. Masalan gʻarbiy Viktoriyada *Kumite* va *Kuroki* (qora va oq kakadu), *Bundjil* va *Vaang* (nayza qanot burgut va qora qargʻa). Arandalar esa fratriyalarning nomi umuman yoʻq. Ular oʻz fratriyadagilarini *lakakia* (bizning odamlar), boshqalarni esa *maljanuka* (bizning doʻstlarimiz) deb atashgan.

Oila boʻlim (seksiya)lari. Aksariyat avstraliyalik qabilalari faqatgina ikkita fratriyaga boʻlinish bilan cheklanibgina qolmay, ularning har biri yana ikkita “nikoh sinflari” (boʻlimlariga) boʻlingan. Bu jarayon yaqin qarindoshlar nikohini yanada cheklaydi. Fratriyalar har doim ham bunga toʻsqinlik qila olmadi. Ona fratriyasiga bogʻliq qabilalarda otalarning oʻz qizlari bilan nikohlari mumkin boʻlib qolar edi. Chunki farzand boshqa fratriyaga tegishli hisoblangan. Ota fratriyasida esa onaning oʻz oʻgʻli bilan nikohi taqiqlanmay qolar edi. Bularning oldini olish uchun koʻpgina qabilalar toʻrtta nikoh sinfini joriy qilishdi. Bu nisbatan murakkab, ikki fratriyalik tizim edi. Bunda har bir fratriyaning oʻz navbatida ikkiga boʻlinishi, nikohga faqatgina baʼzi sinflar juftlari oʻrtasidagina ruxsat berilar edi. Masalan, bir fratriya A va B ga, ikkinchisi C va D ga boʻlingan boʻlsa,

A va C va B va D o'rtasidagina nikoh bo'lishi mumkin edi. Bunda diqqatga sazovor narsa shundaki, tug'ilgan bola na onaning, na otaning sinfiga tegishli bo'lmaydi. Bunda uchinchi nikoh sinfi (tug'ilgan avlod) ona tomondan hisoblanadigan fratriyadagi nikoh sinfidagi ona va ota tomonidan hisoblanadigan nikoh sinfidan ota fratriyasidan kelib chiqadi. Shuning uchun, onalik hisobiga ko'ra, A erkak C ayol bilan turmush qursa, tug'ilgan bola D bo'ladi, agar C erkak A ayol bilan nikoh qursa farzand B bo'ladi. O'z navbatida B erkak D ayolga uylansa, tug'ilgan farzand C bo'ladi, D erkak B ayolga uylansa, farzand A bo'ladi.

Bundan ko'rinib turibdiki, nikoh sinfiga taalluqlilik to'g'ridan-to'g'ri emas, bir avloddan keyin meros bo'lib o'tadi. Endi bu tizimning nikohni qanday boshqarayotganini aniq bir misollarda ko'rib chiqamiz. Yangi Janubiy Uelsning shimoli-sharqida yashovchi kamilaroi Kupatin va Dilbi fratriyalariga bo'lingan. Ular o'z navbatida Kupatin *ipai* va *kumbo* bo'limlarga, Dilbi esa *muri* va *kubi* bo'limlariga bo'lingan. Bunda agar ipaidagi erkak kubidagi ayolga uylansa farzand muri bo'ladi:

ipai+kubi=muri

kumbo+muri=kubi

muri+kumbo=ipai

kubi+ipai=kumbo (bu ayol tomonidan hisoblanganda)

IPAI	↔	KUBI
↓		↓
KUBO	↔	MURI
↓		↓
IPAI	↔	KUBI

Agar ota fratriyasi hisobida olinadigan bo'lsa, farzand ota nikoh sinfiga tegishli bo'ladi.

PANUNGA	$\leftrightarrow$	PURULA
↓		↓
BULTARA	$\leftrightarrow$	KUMARA
↓		↓
PANUNGA	$\leftrightarrow$	PURULA

Qarindoshlikni belgilash tizimi. Avstraliyaliklarning qarindoshlikni belgilash tizimi Morgan ta'kidlab o'tgan "*Turano-Xanovan*" kalssifikatoriga tegishli. Turli xalqlar o'rtasida qarindoshlik atamaları turlicha, ammo, ularning tuzilishi hamma joyda deyarli bir xil. Ularning birinchi va eng muhim xususiyati – qarindoshlik atamalarining guruhiiy xususiyatlari bo'lib, ular bizning shaxsiy nuqtai nazarimizdan keskin farq qiladi. Masalan, dunyodagi ko'pgina xalqlarda "ota", "ona", "er", "xotin" kabi qarindoshlik atamaları ularning har birini alohida shaxs sifatida tushunilsa, avstraliyalik qabilalarda ushbu atamalar butun bir urug' yoki juda katta odamlar jamoasini anglatadi. Jumladan, avstraliyalik uchun "xotin" deganda u uylanishi mumkin bo'lgan nikoh sinfidagi barcha ayol tushuniladi. U ularning barchasi uchun "er" hisoblanadi. "Ota" atamasi otasi mansub bo'lgan sinfnig barcha erkaklariga, "ona" esa onasi mansub bo'lgan barcha ayollarga nisbatan qo'llanilgan. Misol uchun, arandalarda *Appungert nikoh* sinfidagi erkak Panunggadagi barcha erkaklarni o'zidan oldingi avlod – *kata* (ota) deb biladi, o'sha avlodning Purula sinfidagi barcha ayollarni – *mayya* (ona) deb biladi. U o'zining nikoh sinfidagi barcha erkak avlodlarini *kalya* (aka) yoki *itia* (uka), katta avloddagi erkaklarni *aranga* (bobo) deb atashgan.

To'g'ri, xuddi shu aranda yoki boshqa qabilalarda ham o'z yaqinlarini chaqiradigan o'ziga xos nomlar ham bor. Xususan, aranda erkak va ayollari o'z otalarini, agar talab qilinsa, maxsus atama – *kataltya*, onalarini esa *matinga* deb chaqirishgan. Bu atamalar keyinchalik shakllangan. Avstraliyaliklarning qarindoshlik tizimidagi o'ziga xos yana bir xususiyati – bu ota va ona qarindoshlik chizig'idagi qat'iy chegaralarning mavjudligidir. Bu borada qarindoshlarning doim ham bir xil atama bilan nomlamaganliklari bilan qolgan xalqlardan farq qilgan. Masalan,

yevropaliklarda ota aka-ukalari amaki (dyadya), onaning opa-singillari xola (tetka), ularning farzandlari jiyan (plemyannik) deb chaqirilgan. Arandalarda esa otaning aka-ukalari xuddi otadek *kata* deb chaqiriladi. Onaning aka-ukalari *kamuna*, opa-singillarini xuddi onadek *mayya*, otaning opa-singillari esa *vonna* deb chaqirilgan. Bu atamalardagi o'ziga xoslik avstraliyaliklarda qarindoshlikning ikkita ekzogam fratriyalar tizimi bilan bog'langanligini ko'rsatadi. Qarindoshlikka xos atamalar ma'lum bir shaxs emas, balki, butun fratriya uchun xos hisoblanadi. Bu atamalar shu darajada murakkabki, dieri qabilalarida ota-ona o'z farzandlariga turlicha murojaat qilgan. Ota farzandini *ngata-mura* desa, ona *ngatani* deb chaqirgan. Bundan tashqari arandalarda erkak kishi o'zining va ukasining farzandlarini bir nom bilan chaqirsa, singlisining farzandini boshqa nom bilan chaqiradi. Ayol kishi esa o'z aka-ukasining farzandlarini boshqa nom bilan chaqirsa, opa-singillarining farzandlarini o'z farzandini qanday chaqirsa shu nom bilan chaqiradi. Birinchi nom – *alirra*, ikkinchisi – *amba*. Alirra ota hisobida “o'zimizning fratriya bolalari” degani, amba esa “*begona fratriya bolalari*” degan ma'noni bildirgan.

Har bir avstraliyalik qabilalar o'z navbatida bir necha (10-30 gacha) hayvon nomi bilan ataluvchi urug' jamoalariga bo'linadi. Har bir qabila fratriyalarga bo'lingani kabi, fratriyalarning o'zi ham qator urug'larga ajraladi. Masalan, *arabana* qabilasining *Kirarava* fratriyasi *Yo'l-yo'l ilon*, *Qarg'a*, *Sakoqush*, *G'ozqanjir*, *Kaltakesak*, *Bulut* kabi urug'larga, *Matturie* fratriyasi esa *Yovvoyi o'rdak*, *Emu*, *Dingo*, *Qora oqqush* kabi urug'larga bo'linadi.

XIX asrning oxiri va XX asrning boshlaridagina avstraliyaliklarda juft nikohlar paydo bo'ldi. Oilalar er-xotin (ba'zida ikkita xotin) va ularning farzandlaridan tashkil topgan. Ungacha esa guruhli nikoh hukmronlik qilgan.

Qabilalar xo'jaligi termachilikka asoslangan bo'lsa, u yerda ona hisobida, ovchilik hukmronlik qilsa, erkak hisobidan qarindoshlik belgilangan. Avstraliyaliklar nikohida yosh mutanosibligi ham buzilgan edi. Odatda jamiyatda katta obro'ga ega bo'lgan katta yoshdagi erkaklar yosh qizlarga uylanishgan bo'lsa, jamiyatda o'z ta'siriga ega bo'lmagan yosh yigitlar ko'p hollarda yoshi keksa, zaifa ayollarga uylanishi mumkin edi. Qachonki, ulg'ayib o'z ta'siriga ega bo'lgandagina yosh ayolga uylanishi

mumkin bo'lgan. Avstraliyaliklarda *levirat* tizimi ustuvor bo'lgan. Bir qarashda diniy odatdagi shaklda tizimda iqtisodiy omillar yetakchi o'rinni tutadi. Masalan, Yaqin Sharqda yashovchi xalqlarda katta qalin evaziga sotib olingan xotindan ayrilib qolmasligi uchun uni erining ukasi yoki akasiga nikohlab berishgan.

Avstraliyaliklarda hatto olib qochish odati ham bo'lib, bu narsa jamiyatdagi qaynona va kuyov munosabatlari bilan bog'liq edi. Ya'ni qaynona va kuyov gaplashishning taqiqlanganligi (janubiy-sharqiy qabilalar), hatto *ngarigo* qabilalarida qaynona o'z kuyovining ismini bexosdan eshitib qolsa ham quloqlarini yopib olganlar. Xauitt o'zi bilan kurnai qabilasi vakili o'rtasidagi voqeani tasvirlab beradi. Xauitt undan uzoqdan o'tib ketayotgan qaynonasini chaqirishni so'radi. U esa eshitmagandek tutdi. Hatto Xauitt qat'iyroq so'raganda ham kurnai vakili yerga qarab javob ham bermadi. Faqatgina uning yonida turgan xotining akasiga qarab, Meriga ayt uni Xauitt chaqirayapti. Keyin esa o'zi Xauittga o'girilib o'zing yaxshi bilasan-ku u ayolga gapira olmasligimni.

Yoshga doir marosimiy sinovlar (inistiatsiya) deyarli barcha avstraliyalik qabilalarda mavjud bo'lgan. Ular odatda turli udum va amaliyotlar majmuasidan iborat bo'lib, ba'zida butun yil bo'yi davom etgan.

Ko'pchilik sohada bo'lgani kabi, jamiyatning tuzilishi, oila-nikoh munosabatlarining o'rnatilishida ham avstraliyaliklar o'ziga xos xususiyatga ega edilar. Bu boradagi odat, tartiblarni dunyoning boshqa xalqlari orasida juda kam uchratish mumkin.

Umuman olganda, Avstraliya aholisi etnologiyasini tadqiq etish jarayonida aborigen qabilalarning ijtimoiy tashkiloti, urf-odatlari, marosimlari, diniy tasavvurlari va kundalik turmush tarzida qadimiy jamiyatning o'ziga xos xususiyatlari haqida bilim va ko'nikmalarga ega bo'linadi. Bu ma'lumotlar nafaqat ularning tarixiy-madaniy merosini tiklash, balki insoniyat taraqqiyoti jarayonida jamiyat va madaniyatning shakllanish bosqichlarini anglashda ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Nazorat va mustahkamlash uchun savollar

1. Avstraliya qit'asini tadqiq qilish qachondan faollashdi?
2. Nima uchun Avstraliya "totemizmning vatani" deb yuritiladi?
3. Yevropaliklar nima sababdan Avstraliyaga ko'ngilli ko'chib kela boshladilar?
4. Qit'a aholisi xo'jaligining o'ziga xos xususiyati nimadan iborat?
5. Aboriginlarning qanday til va antropologik guruhlar mavjud?
6. Mintaqaga aholining kirib kelishi borasida qanday yondashuvlar mavjud?
7. Avstraliyaliklar xususida Mikluxo-Maklayning qarashlari nimadan iborat?
8. Tur Xeyerdal sayohatlari xususida nimalarni bilasiz?
9. Avstraliyaning tarixiy-etnografik viloyatlari xususida nimalarni bilasiz?
10. Aboriginlar so'zlashuvida noverbal muloqotning (signal tillari) ning ahamiyati nimada?

Mavzu yuzasidan kazus savollari

1-kazus

"Aborigencha identiklik" va zamonaviy Avstraliya jamiyati

Vaziyat:

Avstraliyada tub aholi (aborigenlar) o'z madaniy identifikatsiyasini saqlab qolishga harakat qilmoqda. Shu bilan birga, ular orasida global ommaviy madaniyat, ingliz tili, urbanizatsiya kuchli ta'sir o'tkazmoqda. Aboriginlar orasida yoshlarda o'z tarixiy ildizlariga befarqlik kuchaymoqda.

Topshiriq:

– Siz Avstraliyadagi bir universitetda madaniy integratsiya bo'yicha ishlaydigan mutaxassissiz.

– Mahalliy aborigen yoshlari uchun milliy o‘zlikni anglashni yo‘qotmasdan, zamonaviy jamiyatga integratsiya qilish bo‘yicha takliflar paketi ishlab chiqing.

– “Madaniy integratsiya” va “assimilyatsiya” o‘rtasidagi farqni bu misolda izohlang.

2-kazus

Talabalar orasida “Tur Xeyerdal” va “Emil de Bishop” jamoalarini tuzing. Amerika-Avstraliya va Avstraliya-Amerika yo‘nalishidagi dengiz sayohatlaridagi muvaffaqiyat va muvaffaqiyatsizliklar bo‘yicha debat tashkil qiling.

3-kazus

Ma’lumki, Avstraliyaga XVIII asrning oxiridan yevropaliklarning kuchli migratsiyasi boshlandi. Ular mahalliy aholining yerlarini tortib ola boshladilar. Aborigenlar qirg‘in qilindi. Ular hayot uchun qiyin bo‘lgan rezervatlarga ko‘chirildi. Biroq, aynan, yevropaliklarning tashrifi tufayli qit’ada zamonaviy ishlab chiqarish, urbanizatsiya rivojlandi. Avstraliyaliklar orasida XX asrning o‘rtalarigacha kannibalizm rasman taqiqlanmagan edi.

Ushbu matn asosida ikki tomonning haq-huquqlarini qanday baholaysiz?

Mavzu yuzasidan test topshiriqlari

TEST

1. Qaysi jonivor yevropaliklarning Avstraliyaga ommaviy tarzida ko‘chib kelishlariga sabab bo‘lgan?

- A) tuyaqush
- B) qo‘y
- C) dingo
- D) kenguru

2. Avstroloidlarning alohida irq ekanligi qaysi olim tomonidan qayd qilingan?

- A) E.Teylor
- B) Mikluxo-Maklay
- C) L.Morgan

D) J.Kuk

3. Qaysi voqea Avstraliya qit'asining ichkari hududlariga yevropaliklarning faol kirib borishiga sabab bo'lgan?

A) J.Kukning sayohatlari

B) Styuartning 1862-yilda qit'ani kesib o'tganlig

C) Torresning qit'a yonidan suzib o'tishi

D) Mikluxo-Maklayning qit'aga sayohati

4. “Kamilaroi va kurnai” kitobining muallifi kim?

A) Uilyam Smit

B) Alfred Xauit

C) Mikluxo-Maklay

D) Lorimer Fayson

5. Korro-borro nima?

A) odamxo'rlik

B) an'anaviy raqs

C) qurbonlik

D) ov jarayoni

Glossariy

Garpun – otishga mo'ljallangan qurol, yirik dengiz baliqlari va hayvonlarni ovlashda foydalanilgan.

Dyugon – baliq turi bo'lib, Avstraliya shimolida yashovchi ayrim qabilalar orasida dyugon ovi an'anaviy mashg'ulotiga aylangan. Ba'zida mazkur jarayonda turli tabular ham qo'llanilgan.

Fratriya – yunoncha (“*phratriya*” – qarindoshlik) – etnografiyada bir urug'ni tashkil etuvchi va bir urug'dan kelib chiqqan bir necha urug'larning birikmasi.

Kumbo – Avstraliyadagi ayrim mahalliy qabilalarda ichki nikoh taqiqlanib (endogamiya), turli fratriyalar tashkil qilingan. Masalan, Kupatin va Dilbi fratriyalari. Ular o'z navbatida ichki nikohni taqiqlash nazoratini kuchaytirish maqsadida yana kichik bo'limlarga bo'linadi. Kumbo aynan Kupatin fratriyasining bir bo'limi hisoblanadi.

Matinga – Avstraliyaning tub aholisi bo‘lgan arandalarda qabilaning erkak va ayollari onalarini shunday nomlaganlar. Otalarini esa kataltya deb atashgan.

Kon-tiki – norvegiyalik sayohatchi va tadqiqotchi Tor Xeyerdal va uning besh nafar hamrohi 1947-yilda Janubiy Amerikadan Avstraliyaga sayohat qilgan kema. U aholining Amerikadan Avstraliyaga Tinch okeanidan shu yo‘l orqali ko‘chib o‘tganligini isbotlashga harakat qilgan. Uning fikricha, amerikaliklar polineziyaliklarning taxminiy ajdodlaridir.

Mustaqil ishlash uchun mavzular

1. Manbalar (kitob) asosida aborigenlarning hududiy joylashuvini bugungi Avstraliya xaritasi asosida tasvirlang.
2. Avstraliyada saqlanib kelayotgan moddiy madaniyat namunalari haqida esse yozing.
3. Avstraliya mahalliy dinlarini boshqa hudud aholisi e’tiqodlari bilan qiyosiy tahlilini amalga oshiring.
4. “Kon-tiki” kitobi ma’lumotlari bo’yicha xulosalaringizni yozing.
5. Mavzuga oid atamalarni to‘plash va uning sharhini tayyorlash

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Ashirov A.A. Etnologiya. – Toshkent: Yangi nashr, 2014. – 544 b.
2. Салимов Т.У. Австралия ва Океания халқлари. – Тошкент: Университет, 2003.
3. Jabborov I.M. Jahon xalqlari etnologiyasi asoslari. – Toshkent: O‘qituvchi, 2008.
4. Salimov T.U. Jahon xalqlari etnologiyasi. – Toshkent: VNESHINVESTPROM, 2019. – 344 b.

5. Salimov T.U. Jahon xalqlari etnologiyasi. – Toshkent: Donishmand ziyosi, 2020. – 368 b.

6. Grayson Patrick. Chinese Down-Under: Chinese People in Australia, Their History Here and Their Influence, Then and Now. Heart Space Publications, 2018. – 200 p.

7. Народы Австралии и Океании. – Москва, 1956. – с 872.

4-MAVZU: OSIYO XALQLARI ETNOLOGIYASI

Reja

- 4.1. Qit'aning geografik o'rni va tabiiy xususiyatlari
- 4.2. G'arbiy (Old) Osiyo xalqlari
- 4.3. Janubiy Osiyo xalqlari etnologiyasi
- 4.4. Janubiy-Sharqiy Osiyo va uning aholisi
- 4.5. Sharqiy Osiyo xalqlari
- 4.6. Shimoliy Osiyo (Sibir) xalqlari

Tayanch so'zlar: *Sibir xalqlari, Old Osiyo, selkup, ket, nenes, evenk, yoqut, dolgan, Natufiy, Zarziy, semit-xamit, oltoy tillar oilasi, aturaya, nomadizm, qoq, mangrov o'rmonlari, dravidlar, tropik (arxaik) dehqonchilik, dxoti, tali, "klassik kasta".*

4.1. Qit'aning geografik o'rni va tabiiy xususiyatlari

siyo Yer yuzidagi eng katta qit'adir. Uning umumiy maydoni 43,4 million km² dan ortiq. Bu butun Yer hududining 30 foizini tashkil qiladi. Osiyo Yevrooiyo materigining bir qismi hisoblanadi.

Uning chegaralari g'arbda Ural tog'lari bo'ylab o'tadi. Shimolda esa Osiyoni Shimoliy Muz okeani suvlari, sharqda Tinch okeani (Sharqiy Xitoy, Bering, Oxota, Janubiy Xitoy, Yapon va Sariq dengizlar), janubda Hind okeani suvlari (Arab dengizi) yuvib turadi. Bundan tashqari, Osiyo qirg'oqlari Qizil va O'rtayer dengizi suvlari bilan ham yuviladi.

Osiyo ulkan hududni egallaganligi sababli, bu qit'aning iqlimi ham juda xilma-xildir. Agar G'arbiy va Sharqiy Sibirda iqlim kontinental, O'rta Osiyoda cho'l va yarim cho'l bo'lsa, Sharqiy, Janubiy va Janubi-Sharqiy Osiyoda mussonli (iyun-oktyabr), ba'zi hududlarda esa ekvatorial, uzoq shimolda arktik iqlim hukm suradi.

Osiyo o'zining yirik daryolariga ham ega. Jumladan, Yansizi (6300 km), Xuanxe (5464 km), Ob (5410 km), Mekong (4500 km), Amur (4440 km), Lena (4400) va Yenisey (4092 km) kabilar shular jumlasidandir. Shuningdek, Orol dengizi, Baykal, Balxash, Kaspiy dengizi, Issiqko'l kabi

yirik ko‘llari ham mavjud. Osiyoning katta qismi tog‘lardir. Aynan Osiyoda Himolay, Pomir, Hindukush, Oltoy va Sayan tog‘lari joylashgan. Osiyodagi eng katta tog‘ - Everest (Jomolungma), balandligi 8848 metr.

Shuningdek, qit’a o‘z bag‘riga ulkan qum barhanlarini ham olgan. Ular orasida Gobi, Takla-Makan, Qoraqum, Qizilqum, Arabiston yarim orolining cho‘llari kabi jami 20 dan ortiq cho‘l bor.

Ayni paytda Osiyo aholisi 4,8 mlrd (2025) kishidan oshadi. Bu Yer yuzi aholisining taxminan 60 foizni, aholining yillik o‘sishi taxminan 2 foizni tashkil qiladi.

Osiyo eng yirik qit’a hisoblanib, o‘z o‘rnida G‘arbiy, Janubiy, Janubiy-Sharqiy, Sharqiy, Shimoliy va Markaziy Osiyo kabi o‘ziga xos geografik birliklarga bo‘linadi.

G‘arbiy (Old) Osiyo. Mazkur hudud Arabiston yarimoroli, Kichik Osiyo, Mesopotamiya, Falastin, Sharqiy O‘rtayer dengizi bo‘yi davlatlari, shuningdek, Armaniston va Eron tog‘oldi mintaqalarini o‘z ichiga oladi. Uning maydoni 7,5 mln km². Bu ulkan hududda tog‘, dasht, yarimdasht va cho‘l lanshaftlari mavjud. Tog‘ oldi mintaqalari nam iqlimga ega. Bu yerda o‘rmonlar bo‘lib, hayvonot dunyosi hududning boshqa qismiga nisbatan boyroq hisoblanadi. Mintaqaning eng yirik davlatlari Turkiya, Eron, Iroq, Saudiya kabilar bo‘lib, mazkur hududda BMTning ma’lumotlariga ko‘ra, bugungi kunda 314 mln aholi yashaydi (2025).

Janubiy Osiyo. Mazkur mintaq o‘z ichiga Hindiston yarimoroli, Shri-Lanka, Nikobar, Andaman, Lakkadiv va Amindiv orollarini o‘z ichiga oladi. Uning maydoni 4,5 mln km². Janubiy Osiyoning tabiiy sharoiti turlicha. Uning katta qismi tog‘lar va pasttekisliklardan iborat. Hind-Gang tekisliklari o‘lkaning eng unumdor qismi hisoblanadi. Dunyoning eng baland nuqtasi bo‘lgan Himolay ham aynan shu yerda joylashgan. Ushbu hududning dengiz yo‘liga chiqishi uchun qulay sharoitga ega. Hind okeani, Arab va Andaman dengizi va Bengal qo‘ltig‘i Janubiy Osiyo davlatlariga shunday imkoniyatni beradi. Tropik iqlimga ega bo‘lgan mintaqalarda yog‘ingarchilik miqdori juda yuqori darajada tashkil qiladi. Shuningdek,

Osiyo qit’asi

dunyoning aholi eng ko‘p istiqomat qiladigan nuqtalaridan biri hisoblanadi. Eng yirik davlatlari Hindiston, Pokiston, Bangladesh bo‘lib, hozir Osiyoning bu qismida 2 mlrd dan ortiq aholi istiqomat qiladi.

Janubi-Sharqiy Osiyo. Bu mintaqaga Hindixitoy Singapur va Malakka bilan birgalikda, Malay arxipelagi (3 ming orol), Yangi Gvineyaning g‘arbiy qismidagi orollar (7 ming) kiradi. Uning maydoni qit’a va orollar qismi bilan birgalikda 4 mln km²ni tashkil qiladi. Etnologiyada Janubi-Sharqiy Osiyo xalqlarini o‘rganish o‘ziga xos ahamiyatga ega. Chunki bu yerda turli antropologik qiyofadagi guruhlar, juda ko‘p til oilalari, xo‘jalik-madaniy tur vakillari istiqomat qiladilar. Yirik darayolari uncha ko‘p bo‘lmasa-da, bu mintaqaning aksariyat qismida namgarchilik yuqori bo‘lgan tropik iqlimi ustunlik qiladi. Qalin o‘rmonlarning keng yoyilgani aholining kundalik hayotida muhim rol o‘ynab kelgan va bugungi kunda ham mazkur hudud davlatlari iqtisodiyotida alohida ahamiyat kasb etmoqda. Hozirda ushbu mintaqada 650 milliondan ortiq aholi istiqomat qiladi.

Sharqiy Osiyo – deyilganda Xitoy, Yaponiya, Koreya respublikalari tushuniladi. Yer yuzi aholisining eng katta qismi Sharqiy Osiyoda yashaydilar.

Shimoliy Osiyo – asosan Rossiya Federatsiyasining shimoli-sharqiy o‘lkalari kiradi. U yerda *selkup, ket, nenes, evenk, yoqut, dolgan* kabi ko‘plab etnoslar yashaydilar.

4.2. G‘arbiy (Old) Osiyo xalqlari

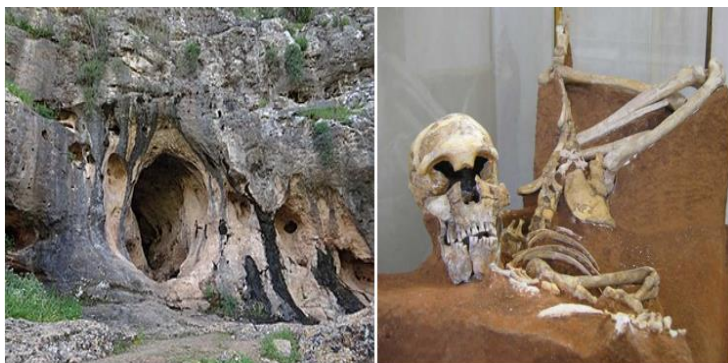

Geografik jihatdan Kichik Osiyo yarim oroli, Mesopotamiya, Levant, Arabiston yarim oroli va Eron platosini o‘z ichiga oladi. G‘arbiy Osiyo tabiatining umumiy xususiyati qurg‘oqchil landshaftlarning, janubda esa cho‘l va yarim cho‘llarning keng tarqalganligidir. Faqat O‘rtayer dengizi, Qora va Kaspiy dengizlari sohillarida, Arabiston yarim orolining janubi-g‘arbiy qismida, shuningdek, ayrim tog‘ oldi hududlarida iqlim ancha nam, subtropik. G‘arbiy Osiyodagi yirik daryolardan Dajla va Frot oqib o‘tib, Mesopotamiyaning allyuvial vodiylarini sug‘oradi. Boshqa daryolari nisbatan kichik.

Kichik Osiyo tekisliklari va tog‘lari bir vaqtlar zich o‘rmonlar bilan qoplangan. U yerda yirik hayvonlar: fillar, sherlar, yo‘lbarslar, karkidonlar,

turli tuyoqlilar yashagan. Tarixiy davrlarda oʻrmonlarning aksariyati vayron boʻlgan, bu esa yirik hayvonlarning yoʻq boʻlib ketishiga olib kelgan.

Gʻarbiy Osiyo ilk antropogenez jarayonlari roʻy bergan hududlardan biri hisoblanadi. Oʻrtayer dengizining sharqiy sohillarida joylashgan Sxul, Tabun kabi gʻorlarda neolit davri odamining makonlari

Sxul gʻori. Karmel togʻi (Isroil)

topilgan. Koʻpgina olimlarning fikricha, bu yerda ilk paleolitning soʻnggi davridan hozirgi qiyofadagi odamlarning shakllanishi jarayoni boshlangan. Gʻarbiy Osiyodagi madaniy oʻchoqlarning dastlabkilari soʻnggi paleolitga oid boʻlsa-da, madaniy oʻchoqlarning gullab yashnashi mezolit davriga toʻgʻri keladi. Bu paytda oʻlkada *Natufiy* madaniyati (Sharqiy Oʻrtayer dengizi), *Zarziy* madaniyati (Shimoliy Iroq), Gʻarbiy Turkmanistondagi *Dam-Dam chashma-2* madaniyati kabilar shakllangan. Shuningdek, mezolit davri manzilgohlari Janubiy Kaspiyoldi va Gʻori Karband pasttekisliklarida uchraydi. Ushbu madaniyat egalari birinchilardan oʻsimliklarni madaniylashtirish va hayvonlarni xonakilashtirish tajribasiga ega boʻlgan. Mil.avv. X-IX arlarda dehqonchilik ekinlarini madaniylashtirib, it, echki, qoʻylarni xonakilashtira boshlaganlar. Mezolit va neolitning ilk davrlarida aholi dehqonchilikdan chorvachilikni ajratmay, kompleks holda olib borgan. Faqatgina neolitning soʻnggida togʻoldi mintaqa aholisining dehqonchilik uchun qulay boʻlgan irrigatsiya dehqonchiligi hududlariga koʻchishi natijasida ilk dehqon aholisi manzilgohlari vujudga kela boshladi. Uzoq yillar davomida Gʻarbiy Osiyo mintaqasi turli siyosiy va madaniy jarayonlarning asosiy maydoniga aylandi. Shuning uchun bu yerda oʻziga xos madaniyat vakillari va etnik guruhlar shakllandi.

Gʻarbiy Osiyoning tosh davri aholisi yevropeoid antropologik qiyofada boʻlgan. Mil.avv. 4-3 mingyilliklarda, Shumer va keyingi davrlardagi davlatlarda Gʻarbiy Osiyo aholisi, ularning etnik tarkibi haqida ilk yozma maʼlumotlar paydo boʻldi. Qadimgi mixxat yozuvlari yodgorliklariga tayanib aytish mumkinki, Janubiy Mesopotamiya aholisi shumer tilida soʻzlashganlar. Bu til ham boshqa oʻlik tillar qatori “kaspiy”

tillar guruhi kiritilgan. Mixxat yodgorliklarida bu yerda xalqning ko‘p sonli va turli etnik tarkibga ega bo‘lganligi aytiladi. Mil.avv. 3-mingyillikka doir arxeologik va yozma manbalarning guvohlik berishicha, Old Osiyoning g‘arbiy qismida shumerlarning avlodi bo‘lgan semit tilli xalqlar yashagan. Shulardan biri akkadlar bo‘lib, ular bu yerdagi boshqa etnik guruhlar bilan birga Bobil davlatiga asos solgan. Mil.avv. 2-1-mingyilliklarda O‘rtayer dengizining sharqiy sohillarida semit tilli xalqlar yashaganlar. Ular ham ilk madaniy o‘choqlar asoschilaridan biri hisoblanadi. Birgina finikiyaliklarning yaratgan alifbosi asosida yunon, lotin, arab, oromiy kabi qator zamonaviy alifbolar yaratildi. Mil.avv. 1-mingyillikda oromiy tili Sharqiy O‘rtayer dengizi tillarida so‘zlashuvchi xalqlar ichida asosiy o‘rinni egallagan. Kichik Osiyoda tiklangan yodgorliklardagi mixxat va iyeroglif yozuvlar, mil.avv. 2-mingyillikda G‘arbiy Osiyoda hind-yevropa tillariga mansub *nesit*, *likiy* kabi xalqlar yashaganligidan dalolat beradi. Mil.avv. 1-mingyillikning o‘rtalarida Janubiy Kavkazorti hududlarida arman xalqi shakllana boshladi va ular o‘z davlatlariga asos soldilar.

Mil.avv. 1-mingyillikka kelganda G‘arbiy Osiyoda hindyevropa xalqlari bilan bog‘liq holda siyosiy va etnik jarayonlar ro‘y berdi. Bu bevosita Fors, Midiya, Parfiya kabi davlatlarning shakllanishi bilan bog‘liq edi. Ya’ni siyosiy hokimiyat ta’siri bu yerda hindyevropa tilli xalqlarning son jihatdan ko‘payib borishiga zamin yaratdi. Iroq va Turkiya Kurdistonidan tortib to Afg‘onistongacha bo‘lgan hududlarda g‘arbiyeron tilli *fors*, *kurd*, *pushtun*, *beluj* kabi ko‘plab etnoslar shakllandi. Mazkur xalqlarga xos bo‘lgan an’anaviy madaniyat namunalari arab istilosigacha bo‘lgan davrda mavjud edi. Arab xalifaligi davrida arablarning Mesopotamiya va Livan hududlaridagi tub aholi bilan aralashuvi natijasida Sharqiy O‘rtayer dengizi mintaqasida bugungi kundagi arab xalqlari shakllandi. Arab istilosi bu yerdagi aholining antropologiyasiga sezilarli ta’sir ko‘rsatmagan. Biroq, madaniyati haqida bunday deb bo‘lmaydi. Birinchi navbatda arab tili fan, adabiyotda bu mintaqa uchun umumiy til sifatida keng yoyildi. Old Osiyoning shimoli-g‘arbiy viloyatlari etnik xaritasida X asrdan keyingi bir asr davomida katta o‘zgarishlar ro‘y berdi. Bu bevosita hududga O‘rta Osiyodan turkiy xalqlarning kelib joylashuvi bilan bog‘liq edi. Turkiy xalqlarning Kichik Osiyo va Kavkazning bir

qismini bosib olishi natijasida bu yerda turk va ozarbayjon xalqi shakllana boshladi. Bu jarayonlar mo'g'ul bosqini davriga qadar davom etgan.

G'arbiy Osiyo aholisining zamonaviy etnik tarkibi xususida to'xtalinadigan bo'lsa, bu yerda bugungi kunda katta yevropeoid irqining turli irqiy guruhlari (*o'rtayer dengiz, pomir-farg'ona* va boshqalar), shuningdek, mongoloid (xazarlar Afg'oniston), Arabiston yarimorolidagi negritos guruhlari, qolaversa, Afrikadan ko'chib kelgan negroidlar istiqomat qiladi. Aholi asosan *hindyevropa, semit va turkiy* til oilalariga mansub tillarda so'zlashadilar.

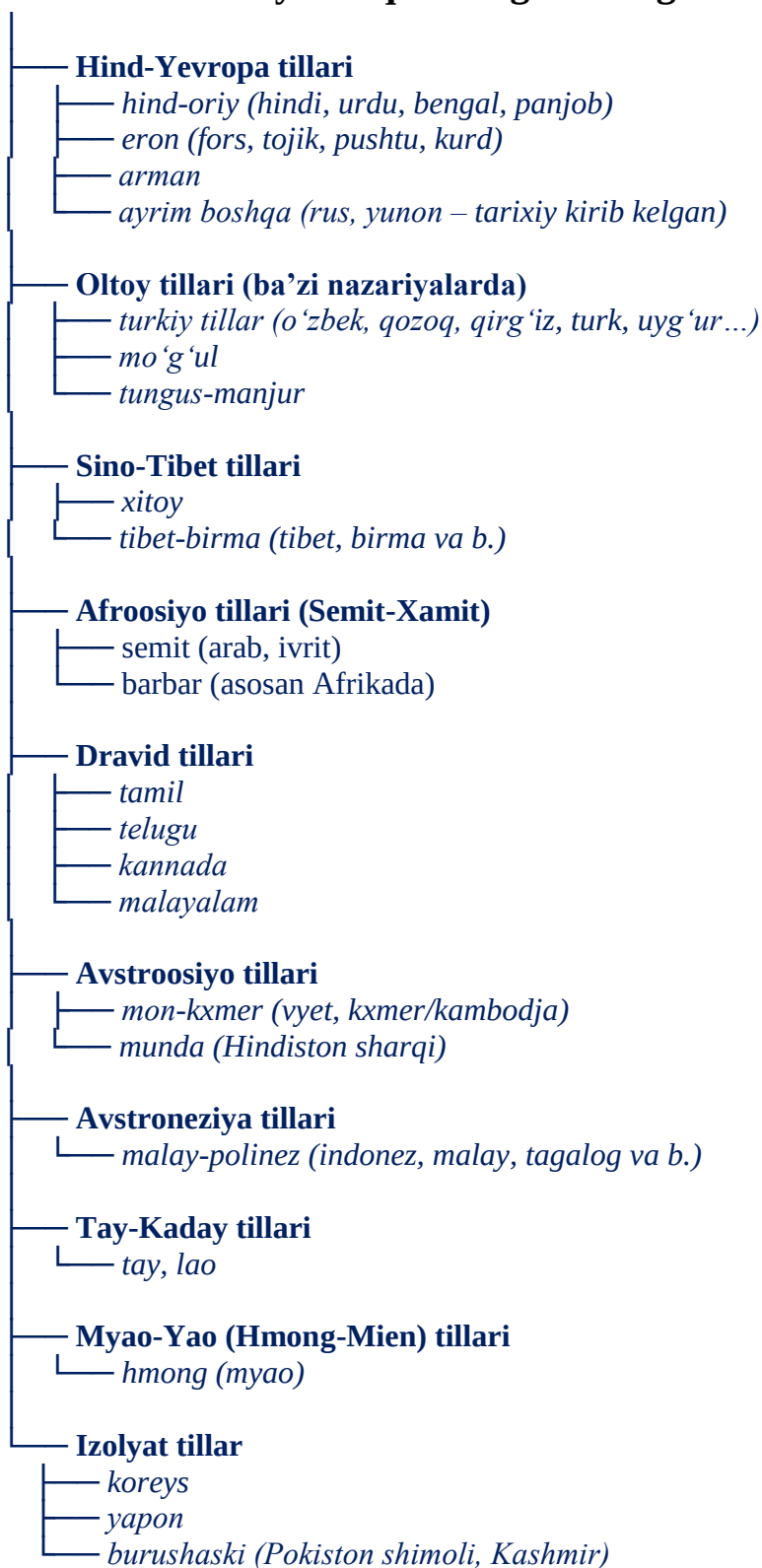
G'arbiy Osiyoda hindyevropa til oilasining asosan, Eron bo'limi keng tarqalgan. Bu fors, pushtun, tojik, kurd, lur, baxtiyar, beluj va boshqa tillarni o'z ichiga oladi. Bundan tashqari, zamonaviy yunon, arman, alban tillari ham birmuncha keng tarqalgan. Qolaversa, hind tillarida gaplashadigan kichik guruhlar ham ko'pchilikni tashkil qiladi.

Semit tillari ichida eng ko'p tarqalgani janubiy tarmoq bo'lgan. Arab adabiy tili va ko'plab mahalliy lahjalari tarqalgan. Boshqa semit tarmoqlarining tillarida *aturaya* (yangi ossuriyaliklar), yahudiylar, Suriya, Livan va boshqa mamlakatlar aholisining ayrim guruhlari so'zlashadi.

Oltoy oilasi turli tarmoqlarga mansub bir necha turkiy tillar bilan ifodalanadi: turk, ozarbayjon, tatar, turkman, gagauz, afshor va boshqalar. Kavkaz xalqi turli kavkaz tillarida gaplashadi.

Bugungi kunda ham bu yerda ko'chmanchi va yarimko'chmanchi bo'lgan nomadlar o'zlarining qabilaviy birlashmalarini saqlab qolgan. Old Osiyoning cho'l, tog'lari aholisi ko'chmanchilar hayoti dehqonlarnikidan o'zgacha kechgan. Nomadlar shaharlar va konlar barpo etishmagan. Ular yaylovlarda vaqtinchalik chodirlardan manzilgohlar tiklaganlar. Ot va tuyalarni xonakilashtirilgandan so'ng, uzoq masofalarga ko'chish boshlanadi. Tuyalarda chodirlarni, ayollar va bolalarni olib yurishsa, erkaklar otlarni minib zarur paytlarda mudofaa, ehtiyoji tug'lsa bosqinlar uyushtirganlar. Ko'chmanchilar hayoti murakkab kechib qishda sovuq va yog'ingarchiliklardan, yozda issiq va suvsizlikdan azob chekkanlar. Nomadlar chorvani asraganlari uchun oziq kam bo'lgan. Go'shtni faqat tantana va bayramlarda iste'mol qilishgan. Chorvadorlar oziqlarida dehqonlardan ayirboshlangan (teri, yog', sut mahsulotlariga) don, sabzavotlar, mevalar ham o'z o'rniga ega bo'lgan.

Osiyo xalqlarining etnolingvistik tasnifi

Umuman olganda, G'arbiy Osiyodagi deyarli barcha davlatlarning zamonaviy etnik tarkibi murakkab va ularning aksariyati ko'p millatlidir.

Turkiyaning etnik tarkibini shakllantirish muayyan qiyinchiliklar bilan bog'liq. Chunki mamlakatda faol assimilyatsiya jarayoni bo'lib, ko'plab etnik guruhlarining turklashishi kuzatilmoqda. Hozirda (2025) Turkiyada 87,7 mlnga yaqin aholi istiqomat qilib, ularning aksariyati turkiyzabonlar hisoblanadi. Son jihatdan tahlil qilinadigan bo'lsa eng yiriklari 60 mlnga yaqinini tashkil qilgan turklar va 6-10 mln oralig'ida kurdlardan iborat. Shuningdek, ozarbayjonlar, turkmanlar, arablar, tatarlar, gruzinlar, greklar, albanlar, yahudiylar, armanlar, cherkaslar (adigey) yashab kelmoqda. Ular ham turk va kurdarchalik bo'lmasa-da, sezilarli ulushni tashkil qiladi. Jumladan, 2 mlnga yaqin cherkas, 2 mlndan ortiqroq qrim tatarlar, 1 mln atrofidagi arablar, greklar, albanlarni ham ta'kidlash o'rinli. Turkiyada yashayotgan rus diasporasining shakllanishi esa XVIII asrda hududga rus dindorlari kichik guruhlarining kirib kelishi bilan bog'liq.

Bu borada Eronning etnik tarkibi yanada murakkabroq deyish mumkin. 1956-yilda o'tkazilgan birinchi umumiy aholi ro'yxatiga ko'ra, aholisining yarmidan kamrog'i fors tilida so'zlashuvchi forslar edi. Qolgan qismi esa 80 dan ortiq xalqlar bo'lib, Eron manbalarida ta'kidlangan "mahalliy tillarda" so'zlashgan. Bular 4 millionga yaqin ozarbayjonlar, 400 mingga yaqin turkmanlar, 300 mingdan ortiq kashkaylar, afshorlar, kurdlar, g'ilonlar, mozandorlar, lurlar, baxtiyorlar, belujlar va hokazo. Bundan tashqari, Eronda armanlar, yahudiylar, aysorlar va boshqa ko'plab kichik aholi guruhlar yashaydi.

So'nggi o'n yilliklarda Eronda yirik etnik jarayonlar ro'y berib, bunda yangi xalqlar (ozarbayjonlar, ehtimol g'iloniylar yoki mozondorlar), millatlar (kashkaylar) ning vujudga kelishi, kichik etnik guruhlarining esa yirikroqlarga birikayotganligini ko'rish mumkin. So'nggi ma'lumotlarga ko'ra, hozirda Eronda 92,3 mlndan ortiq kishi istiqomat qilib, ularning 60 foizdan ortig'ini forslar, keyingi o'rinlarni ozarbayjonlar (16 foiz), kurdlar (10 foiz), arablar (2 foiz), lurlar (2 foiz) egallagan.

Ha, jumla biroz cho'zilib ketgan, mantiqiy urg'ular ham chalkash tushadi. Mana qayta ishlangan, ravonroq variant:

Siyosiy va etnik o'zgarishlar davrida yirik xalqlar — pushtunlar, tojiklar hamda boshqa guruhlarining birlashuvi jarayoni yuz bergan. Xususan, pushtunlarning Afg'oniston va Pokiston hududlarida asosiy xalq sifatida shakllanib qolishi shunga misoldir. U yerda rasmiy til pushtun

bo'lsa-da, fors tili ham tobora keng tarqalib, muhim ikkinchi til maqomini egallab bormoqda. Yozuv esa arab alifbosiga asoslangan.

Arab mamlakatlari milliy ozchilikni tashkil etuvchi guruhlarining ko'p bo'lishiga qaramay etnik tarkibi jihatdan bir hil hisoblanadi. Arablardan tashqari, ko'plab mamlakatlarda kurdlar, forslar, hindlar, afrikaliklar, aysorlar, turkmanlar, belujlar, yahudiylar, Yevropadan kelgan o'rta asr muhojirlarining avlodlari – *levantinlar* yashaydi. Rasmiy tili va yozuvi arab tili bo'lsa-da, o'lkada adabiy arab tili bilan birgalikda uning mintaqaviy lahjalari ham saqlanib qolmoqda.

Isroil aholisi asosan, yahudiylardan iborat bo'lib, ular Amerika, Afrika, Osiyo hamda Yevropaning turli mamlakatlaridan ko'chib kelgan kishilardir.

Xo'jaligi. G'arbiy (Old) Osiyo dehqonchiligi aksari sun'iy sug'orishga asoslangan. Vohalarda to'g'on va kanallar qurilgan bo'lib, ekin maydonlarini sug'orishda suv manbalari balandroq joylashgan taqdirda, ilgari hayvonlar yordamida ishlatilgan suv ko'tarish moslamalari hozirda zamonaviy uskunalar bilan almashtirilgan. Soy va jilg'alar suvlarini to'sish usullari deyarli o'zgarmagan, ayrim hududlarda chig'irlardan yaqin yillarga qadar foydalanilgan. Sug'orish tizimini barqaror ushlab turish juda og'ir mehnatni talab qiladi. Sug'orma dehqonchilik asosan, O'rtayer dengizi sharqiy sohilida, Suriya, Iroq, Turkiya, Eron va Afg'onistonda daryo va soylar vohalarida tarqalgan.

Old Osiyoning ko'pgina mamlakatlarida tog' va tog'oldi hududlarida kichik suv manbalari bo'lib, ular unchalik katta bo'lmagan ekin maydonlarini sug'orish imkonini bergan. Tog'oldi adirlarni aynan suv yetishmasligi tufayli korizlar orqali yer osti suvlarini yuzaga chiqarib dehqonchilik qilishgan. Bu xildagi sug'orish inshootlari Eron va Afg'onistonda keng tarqalgan. Korizlarni qurish og'ir mehnat va yuksak tajribani taqozo qiladi. O'tmishdagi miroblar o'z tajribalarini avloddan-avlodga o'tkazib kelganlar. Old Osiyo dehqonlari bug'doy, arpa, sholi, dukkakli ekinlar, yog'li o'simliklar, paxta, tamaki yetishtirganlar. Ko'pgina arab davlatlarida hozirda qahva ekilmoqda. Mevalardan uzum, olma, nok, shaftoli va eng ko'p yetishtiriladigan – xurmolar ommalashgan.

Old Osiyoning ko'plab joylarida qishloq xo'jaligi ishlarida an'anaviy primitiv mehnat qurollari ishlatiladi. Ilgari yer haydashda yog'och so'qa,

keyinchalik esa temir plug, barona, mola va boshqalardan foydalanilgan. Donni o'rib olish ham an'anaviy tarzda o'roqlar ko'magida, yanchish esa zanjirlar va yirik shoxli mollar yordamida amalga oshiriladi. Qishloqlarda suv tegirmonlari keng tarqalgan.

Dehqonlar chorvani asosan, ishchi kuchi (transport), sut mahsulotlari manbai sifatida saqlaganlar. Molni qishloqlarga yaqin yaylovlarda yoki yozda tog' yaylovlarida boqish uchun jo'natishadi. Qo'rg'onlardan uzoqdagi yaylovlarda faqatgina o'ziga to'q kishilargina o'z chorvalarini boqqanlar.

Old Osiyoda cho'l, dasht va tog'li viloyatlarda hozirga qadar ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi chorvachilik keng tarqalgan. Mazkur xo'jalik turi bilan Markaziy Arabiston badaviylari, Suriya va Iroqning cho'l hududlaridagi kurdlar, Turkiyadagi yuryuklarining bir qismi shug'ullanishadi. Eronda esa ko'chmanchi chorvachilik bilan turkmanlar, lurlar, baxtiyorlar, kurdlarning bir qismi, belujiylar, shuningdek, Afg'onistonning janubida ko'p sonli pushtunlar mashg'ul bo'lgan.

Markaziy Arabiston badaviylaridan tashqari barcha ko'chmanchilar chorvachilikdan tashqari mayda yer maydonlarida sabzavot, ba'zida arpa ekadilar. Lekin bu mahsulotlar yetarli bo'lmagani uchun zarur miqdordagi qishloq xo'jalik mahsulotlarini vohalardagi bozorlardan sotib olgan.

Arab nomadlari

Chorvadorlar ishlab chiqargan gilam, kigiz, jun matolar, teri kabi mahsulotlarini bozorga chiqargan.

Ko'chmanchi chorvadorlar yil bo'yi yaylovdan-yaylovga ko'chib xo'jalik yuritadilar. Tekisliklarda nomadlar odatda yozda shimolga, qishda esa janubga tomon ko'chganlar. Bu an'anaviy chorvachilikda *meridional* ko'chish deyiladi. Tog'li hududlarda ular qishni vohada yem-hashak, yoqilg'i topiladigan joylarda, bahor-yozni esa tog'lardagi o'tloqlarda o'tkazganlar. Odatda ko'chish masofalari tabiiy sharoitga bog'liq bo'lgan. Markaziy Arabiston badaviylari tuyalari bilan bir yilda 2-2,5 ming km

masofani bosib o'tgan bo'lsa, Suriya va Iroq cho'ponlari asosan, vohalar atrofida ko'chish bilan chegaralangan. Yozda badaviylar tuya uyurlarini suv serob vohalarga yaqin joylarga haydab kelishsa, qishda cho'lning ichki hududlariga ketishadi. Odatda, badaviylar tuyaning bir o'rkachli-dramoderlar zotini boqadilar. Ayrim turkman-chorvadorlari quduqlar tevaragidan uzoqlashmasdan bir yilda atigi bir necha kilometr ga siljiydilar. Tog'li chorvadorlar ko'chishlari ham qisqa muddatli va qisqa masofalarga bo'ladi.

G'arbiy Osiyo aholisining katta qismi qishloq xo'jaligida faoliyat yuritadi. Shu bilan birga ushbu mintaqaning ko'pgina hududlarida katta neft zaxiralari mavjud bo'lib, bu ularning iqtisodiy rivojlanishida ma'lum iz qoldiradi. Uzoq vaqt davomida G'arbiy Osiyoning aksariyat mamlakatlari, asosan, xomashyo va oziq-ovqat mahsulotlari yetkazib beruvchi hamda mustamlakachi davlatlar uchun bozor bo'lgan. Qaysidir ma'noda bu holat bugungi kunda ham saqlanib qolmoqda. Biroq hozirda milliy sanoatni rivojlantirish borasida ko'p ishlar qilinmoqda.

Bir so'z bilan aytganda, G'arbiy Osiyo xalqlari turmushida an'anaviy xo'jalikning ikkita madaniy turi ustunlik qilgan. Bular yerni haydab dehqonchilik qilish va ko'chmanchi chorvachilik (nomadizm). Bundan tashqari, oraliq turlarning har xil ko'rinishlari ham shakllangan.

Mazkur mintaqada qishloq xo'jaligi ko'plab umumiy xususiyatlarga ega. Chunki issiq iqlim va yog'ingarchilik kam sharoitida xo'jalik yuritish asosan, sun'iy sug'orish orqali amalga oshiriladi. Shunday bo'lsa-da, tabiiy sharoitlarning farqi tufayli sug'orish dehqonchiligining ham bir nechta turlari mavjud bo'lgan.

Yirik va o'rta daryolar orqali sug'oriladigan yerlarda dalalar to'g'on, magistral va yordamchi kanallardan sug'orish inshootlarining kompleks tizimi orqali sug'oriladi. Ularni ish holatida saqlash suv inshootlarini loydan tozalash, sug'orish qurilmalarini ta'mirlash mashaqqatli mehnat talab qiladi. Dalalarni muntazam sug'orish uchun suv taqsimlashning kompleks tizimi ishlab chiqilgan. Daryo suvida ko'p miqdorda oqib keladigan mineral va organik zarralar sug'orish vaqtida dalalarni tabiiy ravishda o'g'itlaydi va shu orqali hosildorlikni oshiradi. Bunday sharoitda ekin maydonlari ikki xil usulda sug'oriladi: agar dalalar yoki bog'lar daryo sathidan past joylashgan bo'lsa, suv o'z oqimi (gravitatsiya) orqali yetkaziladi; suv sathi ekin

maydonlaridan pastda bo'lganda esa, maxsus moslamalar yordamida suv yuqoriga chiqarilib sug'orish amalga oshiriladi. Ikkinchi holda, sug'orish katta mablag' va kuch sarfini talab qiladi. Buning uchun suvning ko'tarilishini ta'minlaydigan suv omborlari, to'g'onlar va boshqalar ko'rinishidagi murakkab sug'orish tizimlari yaratilgan. Ko'plab hududlarda hanuzgacha suv ko'taruvchi g'ildiraklar kabi eski, samarasiz qurilmalar uchraydi. Ular mexanizmlar yoki hayvonlarning tortish kuchi yordamida harakatga keltiriladi.

Hokimiyatning ariqlarni tozalash, ekin maydonlarini kengaytirishga yetarlicha e'tibor bermayotgani suv sarfini ko'payishiga, bu o'z navbatida ayrim joylarda gravitatsiyaviy sug'orishning imkonsiz bo'lishiga, suv ko'taruvchi inshootlarni tashkil etish zarurligiga olib kelmoqda.

Kichik daryolar va soylarning suvi odatda to'g'ridan-to'g'ri dalalarga chiqariladi, buning natijasida murakkab sug'orish inshootlariga ehtiyoj qolmaydi. Biroq, kichik daryolardagi suv darajasi odatda doimiy emas. Uning miqdori yog'ingarchilik miqdoriga qarab juda o'zgarib turadi.

Afg'oniston, Eron va Turkiyaning daryo va soylari bo'lmagan ko'plab tog' oldi hududlarida "koriz" deb ataladigan sug'orish usuli qo'llaniladi. Korizni qurishda bir-biridan bir necha o'nlab metr masofada quduqlar zanjiri qaziladi. Eng chuqur quduq yonbag'ridagi tepada joylashgan. Har bir keyingi quduq

Korizlar

kichikroq bo'lib, oxir-oqibat suv oqim shaklida tekislikka chiqadi. Korizlarning uzunligi 5-6 km yoki undan ko'proqqacha yetadi. Ularni qurish katta kuch va mablag'ni talab qiladi. Ammo ular unumdor, ammo suvsiz yerlarni sug'orish va doimiy suv bilan ta'minlash imkonini beradi. Ko'pgina koriz tizimlaridan asrlar davomida foydalanilgan. Cho'l va qurg'oqchil hududlarda kichik dalalar yomg'ir yoki erigan qor suvlari to'planadigan sun'iy suv omborlaridan (*qoq*), shuningdek, quduq suvlari bilan sug'oriladi. Ammo quduq suvi faqat juda kichik maydonlarni sug'orishga yetar edi, xolos.

Gʻarbiy Osiyoning baʼzi mamlakatlarida, xususan, Eron va Afgʻonistonda “yomgʻirli” qishloq xoʻjaligi (lalmi dehqonchilik) keng tarqalgan.

Arab davlatlarining aksariyatida bugʻdoy, arpa, xurmo, baʼzi hududlarda texnik ekinlar, sholi, sitrus va bogʻdorchilik ekinlari, Yamanda qahva ekiladi. Turkiya, Eron, Afgʻonistonda boshqoli ekinlar bilan bir qatorda koʻplab paxta, uzum, tamaki, mevali daraxtlar yetishtiriladi. Eronda sholining sifatli navlari ekiladi. Yaqin-yaqingacha chekka hududlarda omochlar bor edi. Ular eng oddiy asboblardan: temir yoki yogʻoch tishlari boʻlgan taxtalar, tugunli novdalar bilan bogʻlangan.

Old Osiyo xalqlari etnologiyasi ularning qadimiy madaniyati, ijtimoiy tuzumi va xoʻjalik faoliyatini oʻrganish orqali mintaqaning tarixiy taraqqiyoti haqida muhim ilmiy maʼlumot beradi. Ushbu hudud xalqlari qadimdan dehqonchilik, chorvachilik va hunarmandchilik bilan shugʻullangan boʻlib, diniy eʼtiqodlar, urf-odatlar hamda turmush tarzi keyingi davrlarda shakllangan yirik sivilizatsiyalar uchun asos boʻlib xizmat qilgan. Shuningdek, Old Osiyo xalqlarining etnogenetik jarayonlari, tillari va madaniy aloqalari ularning umumiy tarixiy birligi va insoniyat taraqqiyotiga qoʻshgan hissasini koʻrsatadi.

4.3. Janubiy Osiyo xalqlari etnologiyasi

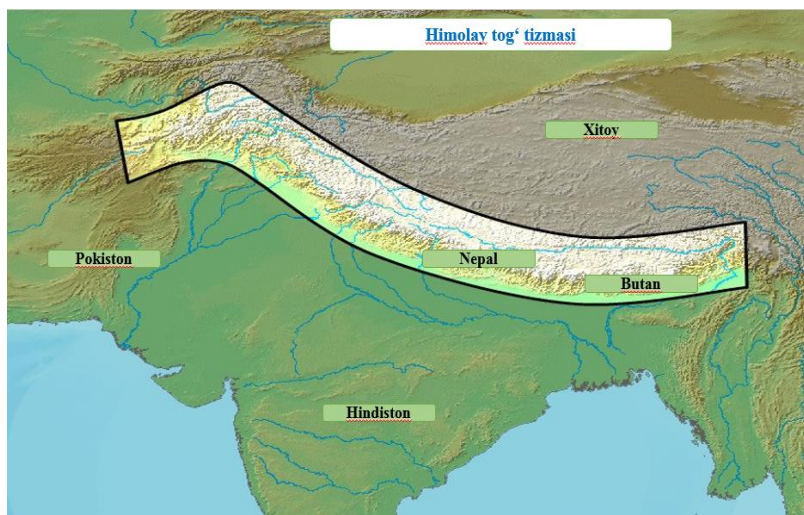

Janubiy Osiyo shimoldan dunyodagi eng baland Himolay va Qorakoram togʻ tizimi, shimoli-gʻarbdan Balujiston va Hindukush togʻlari, shimoli-sharqda Birma-Assam togʻlari bilan oʻralgan. Hindiston yarimorolining janubi va Janubiy Osiyo orollari Hind okeani, Arabiston va Andaman dengizlari, Bengal koʻrfazi suvlari bilan yuviladi.

Janubiy Osiyoning katta qismi keng platolar va pasttekisliklardan iborat. Shunday qilib, Hindiston yarim orolining muhim qismini Gʻarbiy va Sharqiy Gatlar bilan Dekan platosi egallaydi. Platoning janubida Nilgiri, Kardamon togʻlari va Animalay togʻlari boʻy koʻrsatadi. Katta maydonni Hind-Ganga tekisligi egallaydi. Shri-Lanka orolidagi pasttekisliklar mintaqada muhim ahamiyatga ega.

Janubiy Osiyoda Hind, Ganga, Brahmaputra, Jamna kabi yirik daryolar oqadi. Shular va boshqa ko‘plab daryolar keng allyuvial vodiylarni sug‘oradi.

Janubiy Osiyo tabiiy muhitining

xilma-xilligiga qaramay, uning barcha hududlarida, baland tog‘lardan tashqari, tog‘ etaklarida, asosan, tropik va subtropik iqlim sharoiti hukmronlik qiladi. Natijada bu hududning aksariyat qismida yog‘ingarchilik ko‘p bo‘ladi. Yilda uch yoki ikki fasl (issiq, yomg‘irli, salqin yoki quruq va yomg‘irli) mavjud. Ammo, subkontinentning shimoli-g‘arbiy va g‘arbiy qismida Balujiston, Sind, Rojastonda qurg‘oqchil, cho‘l hududlari mavjud.

Janubiy Osiyoning flora va faunasi juda boy. Bir vaqtlar uning tekisliklari va tog‘ etaklari doimiy tropik o‘rmonlar bilan qoplangan bo‘lib, hozirda ular inson faoliyati natijasida sezilarli darajada siyraklashgan. Ammo hozir ham o‘rmonlarda ko‘plab qimmatbaho daraxt turlari mavjud. Katta maydonlarni doimiy yashil “yomg‘ir” o‘rmonlari egallaydi.

Fikuslar, turli xil palmalar va butalar, qirqquloqli daraxtlar (paparotnik) keng tarqalgan. Sohil bo‘yida, suv toshqini va suzish zonasida *mangrov* o‘rmonlari o‘sadi.

N.I.Vavilov Janubiy Osiyoni ko‘plab muhim qishloq xo‘jaligi o‘simliklari xonakilashtirilgan hudud sifatida e’tirof qilgan.

Mangrov o‘rmonlari – bu dengiz va okeanlarning sohillarida, asosan tropik va subtropik hududlarda o‘suvchi o‘ziga xos o‘rmon ekotizimidir.

Miloddan avvalgi bir necha mingyilliklar davomida bu yerda sholi, bug‘doy, shakarqamish, dukkakli ekinlar, moyli o‘simliklar va turli texnik ekinlar, jumladan, Osiyo paxtasi yetishtirilgan. Keyinchalik, boshqa mamlakatlardan olingan banan, kokos palmalari va choy butalari keng tarqaldi.

Hayvonot dunyosi garchi o'tgan mingyilliklar davomida u sezilarli darajada kamaygan bo'lsa-da, juda boy. Uy hayvonlaridan dumbali zebu, hind buyvollari yetishtiriladi. Qurg'oqchil hududlarda tuya, qo'y, echki, ot boqiladi.

Aholisi. Janubiy Osiyoga Hindiston yarim oroli, Shri-Lanka oroli (Seylon), Likkadiv, Amindiv, Andaman va Nikobar orollari kiradi. Mazkur mintaqa olimlar tomonidan ilk odamzod paydo bo'lgan hudud sifatida qayd etilgan. Bundan 10 mln yillar avval bu yerda, dryapiteklar, ramapiteklar istiqomat qilganligi aytilgan. Zamonaviy qiyofadagi odamlarning qaysi davrdan yashay boshlagani haqida aniq ma'lumot yo'q. Islom dinida esa ilk odamzod Odam atoning shu hududda yashaganligi to'g'risida qarashlar bor. Antropologik topilmalar, Janubiy Osiyo mintaqasi va Shri-Lanka neolit davri odamlarining veddoid qiyofada bo'lganligini ta'kidlaydi. Bugungi

Veddoit qiyofa

kunda bu yerda istiqomat qiluvchi kam sonli aholi o'zida shunday belgilarni saqlab qolgan. Ularning til haqida hech qanday ma'lumotlar uchramaydi, lekin osiyo-okeaniya hududi til oilasiga taalluqli bo'lgan deb taxmin qilish mumkin. Mil.avv. 3-mingyillikda Janubiy Osiyoga ko'chib kelgan protodrauid va protomundalar bu yerda yashayotgan veddoid antropologik qiyofadagi odamlar bilan aralashadilar.

Dravid tilli aholi Hind vohasidagi qadimgi sivilizatsiyalar bo'lmish Mohenjodaro va Xarappaga asos soladilar. Mil.avv. 2-mingyillikda g'arbdan ko'chib kelgan oriylarning shimoliy yarimorolga migratsiyasi boshlanadi. Oriylar janubiy yevropeoidlar bo'lib, hindyevropa tillarida so'zlashgan. Sanskrit tilidagi yozma yodgorliklar shundan dalolat beradi. Bu aralashuv jarayoni Janubiy Osiyoga xos bo'lgan kishilarning bugungi qiyofasining shakllanishida muhim rol o'ynagan.

Skiflar davrining oxirlarida shimoliy va shimoli-g'arbiy mintaqalarga eron tilli xalqlarning ko'chib kelishi ro'y berdi va bugungi kunda pushtunlar, beludjiylar va boshqa etnoslar shu tilni saqlab kelmoqdalar. Ularning aksariyati chorvador bo'lib, bugungi kunda ham nomadlar sifatida saqlanib qolgan.

Hindistonning shimoli-sharqiy o'lkalarida qadimdan mongoloid antropologik belgilariga xos va tibet-birma tilida so'zlashuvchi aholi ham shakllangan.

Mil.avv. 1-mingyillikning o'rtalarida kam sonli vedda qabilalari istiqomat qilgan Shri-Lankaga hindyevropa tilli singallarning ajdodlari va dravid tilli tamillar kelib joylashdilar. Vedda qabilalarining katta qismi ko'chib kelgan aholi bilan aralashdilar. Kam sonli veddalar faqatgina yashash qiyin bo'lgan tog'li hududlardagina saqlanib qoldi.

Hindistonning shimoliga shu orada yunon-makedonlarning hujumlari boshlandi. Ular ham aholining etnik tarkibiga o'z ta'sirini ko'rsatmasdan qolmadi. Mo'g'ullarning bosqini davridagi tarixiy jarayonlar ham Shimoliy Hindiston aholisining etnik va madaniyat tarixida kam o'rin egallamaydi. Nihoyat, XVI-XVII asrlarda avval portugallar, keyin gollandlar va inglizlarning mintaqaga kirib kelishi ham bu hududdagi etnik jarayonlarga ta'sir ko'rsatdi. 1947-yilda Hindiston yarimorolida Pokiston va Hindiston kabi davlatlarning paydo bo'lishi, bu yerdagi aholining keyingi taraqqiyotini turli madaniyat, din, til jihatdan farqli bo'lishiga sabab bo'ldi.

Bu yerda mavjud bo'lgan 187 tildan 23 tasida hududdagi aholining 97 foizi so'zlashadi. Qolganlari esa juda kam sonli hisoblanadilar. Ularning ko'pchiligi o'zlarida ajdodlarining ibtidoiy jamiyat munosabatlarini saqlab qolganlar. Hindiston yarimorolining shimolida Pokiston, Bangladesh, Nepalda janubiy yevropeoid irqiy belgili aholi yashaydi. Hindistonning janubida, Shri-Lankaning bir qismida dravid qiyofadagi aholi saqlanib qolgan. Shimoli-sharqiy o'lkalarda, Birmaning Nepal bilan chegara qismida mongoloid irqiga mansub kishilar yashab kelmoqdalar. Andaman orolidagi pigmey-negritos belgilar hozirda yo'qolib ketish arafasidagi tur hisoblanadi.

Janubiy Osiyoda bir qator til oilalari mavjud bo'lib, ular hindyevropa va hindoriy, eroniy va nuriston til guruhlariga, dravid, avstroosiyo va sin-tibet til oilalaridir. Aholining 2/3 qismidan ortiqrog'i hindyevropa tillarida so'zlashadi. Shuning uchun bu yerda rasmiy til – hind tili, ikkinchi til esa ingliz tili hisoblanadi. Pokistonda esa urdu va ingliz, Nepalda nepal, Bangladeshda bengal, Shri-Lankada singal tillari rasmiy til hisoblanadi. Undan tashqari *panjob*, *gujorat*, *assam*, *pushtun* kabi ko'plab tillar mahalliy muloqot tili sifatida saqlanib qolgan.

Shuningdek, dravid til oilasiga mansub *telug, tamil, kannad, malaya* kabi guruhlar bo'lib, *kota, toda, chenchu* kabi kam sonli qabilalar shu tillarda so'zlashadilar. Yarimorolning shimoli-sharqida *munda, kxasi, nikobar* kabi etnik guruhlarda avstroosiyo til oilasiga mansub *santal, korku, munda* kabi til guruhlari saqlanib qolgan.

Hindistonning shimoli va sharqidagi kam sonli etnik guruhlar sin-tibet til oilasiga mansub til guruhlarida so'zlashadilar. Bular tibet-birma guruhidagi *naga, manipuri* va *sherpa*, bodo-garo guruhidagi *bodo, garo, tripur*, kachin-g'arbiy himolay guruhidagi *kanauri* va *laxulilardir*.

Janubiy Osiyoning etnik tarkibi XX asrda ham juda xilma xil edi. 200 ga yaqin xalq bo'lib, ularning aksariyati oz sonlidir. Mintaqa ko'p millatli hisoblanadi. Ammo Janubiy Osiyoning ko'pgina kichik xalqlari ibtidoiy jamoa munosabatlari qoldiqlarini turli darajada saqlab qolgan holda "qabila" deb ataladigan aholini tashkil qiladi.

Janubiy Osiyo aholisi hindyevropa oilasining hind (hindoriy), eron va dard shoxchalari tillarida gaplashadi. Eng ko'p hindyevropa tillarida so'zlashadigan xalqlar Janubiy Osiyo umumiy aholisining uchdan ikki qismini tashkil qiladi. Hind shaxobchasiga hind (Hindistonning rasmiy tili), urdu (Pokistonning rasmiy tili), bengal (Bangladesh Respublikasining rasmiy tili), nepal (Nepalning rasmiy tili), singal (Shri-Lankaning rasmiy tili), panjob, rojastoni, maratxi, gujarat, lahnda, bihar, oriy, assam va boshqalar kiradi. Eron bo'limiga esa pushtu, balochi (balochi) va boshqalar kiradi. Kashmir aholisining asosiy qismi dard tillarida so'zlashadi.

Dravidlar oilasi ko'plab asosiy va kichik tillar bilan ifodalanadi. Ulardan eng yiriklari *telugu, tamil, kannara, malayali*, kichik dravid "qabila" tillaridan biri *toda, kadar tillari, kota, irula, chenchu* va boshqa ko'plab tillarni qayd qilish mumkin.

Avstriya-Osiyo va Xitoy-Tibet oilalarining tillarida Janubiy Osiyo aholisining nisbatan kam qismi so'zlashadi. Avstroosiyo tillari oilasi vakillariga *santallar, xo, korku, munda, xasi, nikobarlar*; xitoy-tibet tiliga esa - *zongke* (Butanning rasmiy tili), *naga, garolar* kirgan.

Janubiy Osiyoda jadal lingvistik jarayonlar sodir bo'lmoqda. Xususan, kam sonli etnoslarning ko'p sonli qo'shni xalqlarning tillarini o'zlashtirishi va ularga aralashuvi bilan birga kechayapti.

Antropologik jihatdan Janubiy Osiyoning shimolidagi aholi janubiy kavkazoidlarga tegishli. Dravidlarning antropologik turi o'ziga xos bo'lib, unda ta'kidlanganidek, janubiy kavkazoid va avstroloid xususiyatlari birlashtirilgan. Mongoloidlar Janubiy Osiyoning shimoli va shimoli-sharqida joylashdilar. Shuningdek, aralash va oraliq antropologik turlari mavjud. Andamanlarni kichik avstraloid pigmey xalqlari qatoriga kiritish mumkin. Avstraloid irqining veddoid antropologik tipining vakillari veddalardir. Veddoid belgilari Janubiy Osiyodagi ko'plab zamonaviy antropologik guruhlarda uchraydi.

Xo'jaligi. Zamonaviy arxeologik, paleobotanik va paleozoologik ma'lumotlarga ko'ra, Janubiy Osiyo o'simliklar hamda hayvonlarning birlamchi, eng qadimgi xonakilashtirilgan hududiga kirmaydi. Shunga qaramay, samarali dehqonchilik va chorvachilik xo'jaligi ancha erta shakllana boshladi. Janubiy Osiyoning o'ziga xos xususiyati bu ulkan mintaqaning turli hududlarining kuchli notekis ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy rivojlanishi edi.

Daryo vodiylarida asta-sekin qadimgi dehqonlar va chorvadorlarning turar joylari paydo bo'la boshladi. Shundan so'ng, ishlab chiqarish xo'jaligi Hind-Gang daryosi oraliq'i bo'ylab tobora kengroq tarqala boshladi. So'ngra Hindiston va Shri-Lankaning janubiy hududlariga kirib bordi. Miloddan avvalgi 3-ming yillik o'rtalarida Hind daryosi bo'yida, Mohenjo-Daro va Xarappa mintaqasida Janubiy Osiyodagi eng qadimiy sivilizatsiya shakllandi. Ammo intensiv xo'jalik, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy rivojlanish, asosan, allyuvial vodiylarning nisbatan ochiq joylarida sodir bo'ldi.

Uzoq vaqt davomida o'rmon aholisi bu jarayonlarda cheklangan darajada ishtirok etgan. Faqat tropik o'rmonlar chekkasida

Alyuvial vodiy – bu daryo yoki soylarda toshqin vaqtida olib kelingan tuproq, qum, shag'al va loy qatlamlaridan hosil bo'lgan, yer yuzasida nisbatan tekisroq va unumdor vodiy hosilalari hisoblanadi.

yashagan aholi qo'shni, rivojlangan xalqlarning kuchli ta'sirini boshdan kechirgan. Natijada Janubiy Osiyoning ko'plab hududlarida xo'jalik va madaniyatning qadimiy shakllari saqlanib qolgan.

Shuning uchun bo'lsa kerak, o'tgan asrning oxirida ham keng, siyrak tropik o'rmonlar hamda tog'oldi hududlarda iqtisodiyot va madaniyatning

an'anaviy shakllariga ega jamoalar saqlanib qoldi. Tabiiy-geografik sharoitlarining xilma-xilligi mazkur mintaqada xo'jalik-madaniy tiplarning xilma-xilligini ham belgilab berdi. Lekin ularning orasida dehqonlar ko'pchilikni tashkil qiladi. Faqatgina shaharlarda yashovchi kichik guruhlar sanoat, savdo va xizmat ko'rsatish sohasida mehnat qiladilar.

Omoch *dehqonchilik*
chorvachilik va hunarmandchilik bilan birgalikda eramiz boshlarigacha ham eng keng tarqalgan xo'jalik-madaniy tur bo'lib qoldi. Antik davrining oxiri bu xo'jalik turi hukmronlik qildi. O'z navbatida omoch dehqonchiligi o'z ichiga ko'plab kichik turlarni ham olgan.

Alyuvial vodiy

Qishloq xo'jaligi rayonlari asosan, Hindiston, Pokiston, Bangladesh, Shri-Lankaning unumdor daryo vodiylari, shuningdek, Nepal tog' etaklari va vodiylari bo'ylab joylashgan. Hind tillarida so'zlashuvchi bengal, hind, urdu, assam, gujarat, marata, bixar va boshqalar barcha yirik xalqlar qadimgi dehqonlardir.

Dehqonchilikning ikkita asosiy turini ajratib ko'rsatish mumkin: sun'iy sug'orish asoslangan motiga dehqonchiligi va o'rmonni kuydirib qilinadigan tropik (arxaik) dehqonchilik.

Hindiston Respublikasida asosiy oziq-ovqat ekinlari sholi, faqat shimoli-g'arbiy qismida bug'doy ustunlik qilgan. Bug'doydan keyin ikkinchi o'rinda tariq va dukkaklilar turadi. Boshqa don, turli sabzavotlar, mevalar yetishtiriladi. Qishloq xo'jaligida texnik ekinlari bo'lgan paxta, shakarqamish, jut, kauchuk, Hindiston palmasi katta ahamiyatga ega.

Assamda qahva, tamaki va choy yetishtiriladi. Ekinlarning katta qismi eksportga mo'ljallangan. Hindiston qoramollar soni bo'yicha dunyoda birinchi o'rinda turadi. Chorvachilik muqaddas sanalib, qoramolga tabuning o'rnatilganligi ham buning sababidir. Himolay tog' etaklarida echki va qo'ylar ham boqiladi. Transport sifatida hayvonlardan fillar, eshaklar, qurg'oqchil joylarda tuyalar ishlatigan.

Ko'chmanchilik sharoitida sezilarli mulkiy va ijtimoiy tabaqalanish mavjud edi. Ko'chmanchilar nominal jihatdan o'zlari yerlarida yashagan

davlatlarga bo'ysungan. Nilgiri tog'lari yaqinida ko'chmanchi chorvachilik yaqin vaqtgacha mavjud edi. Ular jamoa mulki hisoblangan yirik sut beruvchi mollarni boqib, xo'jaligini yuritgan. Bugun ularning katta qismi o'troq yashaydi, cho'ponlari chorvasini mavsumiy yaylovlarga haydab boqadi. Ular o'z xo'jaligi mahsulotlari evaziga qo'shnilaridan sabzavot, oziq-ovqat va boshqa zarur tovarlarni oladilar. Hozirgi kunga kelib xo'jalikning bunday shakli o'zining ahamiyatini yo'qotib bormoqda.

Ovchilik, terimchilik va baliqchilik eng qadimiy xo'jalik-madaniy turi hisoblanadi. Bunday xo'jalik yurituvchi kichik guruhlarini o'tgan asrning oxirlarida ham uchratish mumkin edi. XX asrning boshlarida andamanliklar, veddalarning ko'pchiligi, chenchularning bir qismi, munda va dravid tilida so'zlashuvchi xalqlarning aksariyati ovchilar, baliqchilar va terimchilar bo'lgan. Ular tropik o'rmonning ma'lum hududini kezib yurishadi. U yerda yeyish mumkin bo'lgan hamma narsani, baliqlarni, dengiz toshbaqalarini va boshqa hayvonlarni ovlaydilar. Veddalar va andamanliklar kamon bilan ov qilishgan. Bu jarayonda ovchilar nayzalar, kaltaklar ishlatgan va turli xil tuzoqlar yasaganlar. Hozirda esa ularning ko'pchiligi o'troq hayotga va qishloq xo'jaligiga o'tgan.

Shu o'rinda bu hududda, ayniqsa, Hindistonda ishlab chiqarish sohasining, xususan, zamonaviy texnologiyalarning rivojlanayotganligini qayd qilish zarur.

Moddiy madaniyat. Janubiy Osiyo aholisining katta qismi qishloq joylarda yashaydi. Dehqonlarning turar-joylarining joylashuvi, turlari juda xilma-xildir. Hind-Ganga tekisligida bir necha o'nlab uylardan iborat ko'cha rejasidagi aholi punktlari shakllangan. Janubiy Osiyoning shimolida verandali bir yoki ikki xonali kichik g'ishtli uylar mavjud. Janubiy hududlarda tosh va yog'och qurilish materiallari sifatida ishlatiladi. Himoloy mintaqalaridagi binolar o'ziga xosdir. Bu yerda ustunlar yoki baland poydevorlarli uylar qurilishi keng tarqalgan. Gang daryosi vodiysida ham aholi punktlari, sinchli uylar bor. An'anaga ko'ra, turli kastalar vakillari turli mahallalarda joylashadilar. Pokistonda esa sindlar kichik mulklardan iborat yirik aholi punktlariga ega. Uylar yog'ochdan yoki guvala urilgan sinchlardan qurilgan. Aholining badavlat qismining uylari g'ishtdan qurilgan.

Janubiy Hindiston va Shri-Lankadagi aholi manzilgohlari va turar-joylari xilma-xildir. Andhralarda kichik aholi punktlari bo'lish ehtimoli ko'proq, tamillarda esa katta aholi punktlari mavjud. Andhra uylari loy yoki sinchdan, tamillarda esa g'ishtin uylar – *veedu*, quyi kastalar vakillari shoxlardan, palma barglari bilan qoplangan *kudi* (kulba yoki xirmoncha uy) deb nomlangan kulbalar qurishgan.

Dehqonlarning uylarida odatda bo'yralar bilan qoplangan past tapchanlar bo'lib, kishilar unda o'tiradilar hamda uxlaydilar. Shaharlarda esa milliy interyer bilan bir qatorda yevropacha bezak buyumlari ham qo'llanilgan. Bu borada Janubiy Osiyo shaharlarida juda sezilarli farqlar mavjud.

Ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar tufayli Janubiy Osiyo g'arbiy mintaqalarining ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi aholisi asta-sekin o'troq hayotga o'tgan bo'lsalar-da, uzoq yillar davomida an'anviy tarzida suv manbalari yaqinidagi mavsumiy ko'chmanchi manzilgohlarida yashashda davom etganlar. Ko'chmanchi pushtunlar va belujlar kigizdan tikilgan chodirlarda yashagan. Chodirning o'rtasida o'choq bor. Yerga esa sohibining iqtisodiy holatiga qarab oddiy to'shak yoki gilam to'shalgan. Ustunlarga sumkalar, qurollar, turli uy-ro'zg'or buyumlari osilgan. Qadimgi davrlarda andamanliklar bir yoki bir nechta yirik uylardan iborat aholi manzilgohlariga ega bo'lib, ularning har birida qabila yoki mahalliy guruhni tashkil etuvchi o'nlab, hatto yuzlab odamlar istiqomat qilgan. Oval rejadagi uy ikki qator ustunlardan iborat bo'lib, ularning ustiga palma barglari yopilgan. Osilib tushgan yaproqlar devorlar vazifasini ham bajargan. Har bir yotoqxonaning yonida alohida oilaviy o'choq bor edi. Keyinchalik andamanliklar qirg'oqlarda kichik shamolni to'sadigan shaklda aholi manzilgohlar qurishni boshladilar. Ularning har birida bitta oila yashagan.

Janubiy Osiyo xalqlarining rang-barang va o'ziga xos kiyimlarini tikilgan va tikilmagan kiyimlarga ajratish mumkin. Ayollar uchun *sari*, erkaklar *dxoti* kiyganlar. Erkaklar boshlariga qalpoq kiyishgan bo'lsa, bengallar va panjobliklarning bir qismi salla o'raganlar. Mahalliy aholining e'tiqodlari sabab charm poyabzal kiyishmagan. Bugungi kunda ham qishloq

Dxoti kiygan yigitlar

aholisining katta qismi yalangoyoq yuradi. Ayollarning asosiy kiyimlari – bu sari bo‘lib, bel va oyoqlarni o‘rab turuvchi 4-9 metrli mato hisoblanadi. Aslida sari so‘zi “uzun mato”, “o‘ram” degan ma’nolarni anglatadi. Odatda uning bir uchi yelkaga tashlanadi. Ba‘zan ular boshlarini ham yopishadi. Sarilar ro‘mollar bilan to‘ldiriladi. Kiyimlarning tikilgan turlari ham mavjud. Ba‘zi xalqlar uchun ayollar kiyimi ko‘ylaklar, keng yubkalar, shalvardan iborat. Bu ko‘proq ko‘chmanchi chorvadorlar orasida uchraydi. Barcha ayollar juda ko‘p zargarlik buyumlarini taqishadi. Qo‘llari va oyoqlarida bilaguzuklar, quloqlarida, burunlarida sirg‘alar, barmoqlar va oyoq barmoqlarida uzuklar, marjonlar bilan qoplanadi.

Sari kiygan ayollar

Bugungi kunda Janubiy Osiyoda an‘anaviy kiyimlar keng qo‘llaniladi. Ammo shaharlarda ayniqsa, erkaklar orasida milliy va yevropacha kiyimlarni aralash holda kiyish odatiy holga aylangan.

Ko‘chmanchi chorvadorlar Afg‘oniston va Erondagi qabiladoshlari bilan bir xil kiyim kiyishadi. Ayniqsa, motiga dehqonlari va daydi ovchilarning kiyimlari va bezaklarida an‘anaviylik kuchli saqlangan. *Gond* qabilasi erkaklari kichik dxoti va salla, ayollar esa sari kiyishadi. Tog‘li *naga* qabilasi erkaklari tikilmagan belbog‘ yoki dxoti va fartuk bilan kifoyalanadi. Ayollar tanani bir parcha mato bilan o‘rab olishadi. Yelkalariga yopinchiqlar, sharflar tashlagan. Naga erkaklarning bayramona liboslari juda ajoyib bo‘lib, o‘ziga xos bosh kiyimlar kiyganlar. Ularda an‘anaviy bosh kiyimlar odatda jangchi bosh kiyimi sifatida juda e‘zozlangan. *Todalarda* esa kiyimlar o‘ziga xos bo‘lib, erkaklar va ayollar uchun bir xilplash yoki togadan iborat bo‘lgan. Ularning bir uchi yelkaga tashlanadi. Veddalarning ajdodlari bir vaqtlar daraxt po‘stlog‘idan libos kiyib yurishgan bo‘lsa, hozirda ular paxta matolari bilan almashtirilgan.

Aholi orasida idish-tovoqlar asosan metall, sopol, yog‘ochdan yasalgan. Qishloqlarda quritilgan qovoq va bambukdan tayyorlangan idishlar ham ishlatilgan. Hatto barglarni “lagan” o‘rinda ham ishlatganlar.

Janubiy Osiyo aholisining asosiy ozuqasi sabzavot va sut mahsulotlari hisoblanadi. Dengiz va daryolar qirg‘oqlarida yashovchi aholi esa ko‘proq sabzavotlar, mevalar, baliqlar iste‘mol qiladilar. Hindlar go‘shni, ayniqsa

sigir go'shtini iste'mol qilmaydilar. Musulmonlar esa cho'chqa go'shti yemaydilar.

An'anaviy transport vositalari – bu ho'kiz yoki zebu qo'shilgan og'ir arava bo'lib, *baylgadi* (*ho'kiz qo'shilgan arava*) deb nomlangan. Ko'chmanchilar odatda yuklarni otlar va tuyalarga ortib tashig'nanlar.

Baylgadi – zebu qo'shilgan arava

Oila va ijtimoiy hayot. Oila va oilaviy munosabatlar Janubiy Osiyoda aholi muayyan guruhining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasiga, shuningdek, hindu, musulmon yoki boshqa dinga mansubligiga qarab farqlanadi. Hindlar va musulmonlar o'tmishda katta, patriarxal oilalarga ega bo'lgan. Hozirgi vaqtda esa jamiyatda kichik oilalar keng yoyilgan. Shu bilan birga, musulmonlar orasida ular ma'naviy huquq normalari - shariat asosida qurilgan. Ular orasida ko'pxotinlilik (*poliginiya*) bo'lib, odatda, aholining ma'lum qatlamlari (savdogarlar, sudxo'rlar, kichik ishlab chiqaruvchilar) orasida keng tarqalgan.

Nikohlar an'anaviy ravishda ota-onalar tomonidan tashkil qilingan. Shu bilan birga, yaqin vaqtgacha nikohga faqat bir kasta vakillari o'rtasida ruxsat berilgan. Kastadan tashqari nikoh uyatli deb hisoblangan. Janubiy Osiyoning ko'pgina hududlarida o'tmishda juda erta nikohlar qo'llanilgan. Masalan, yigit va qizlar 2-4 yoshidayoq unashtirilgan bo'lsa, 6-8 yoshida nikohlangan. Hozir bu kabi holatlar qonun bilan taqiqlangan bo'lsa-da, ayrim qabilalar orasida bu kabi va yana kastalarga mansublik talablari saqlanib qolmoqda. Ko'pgina xalqlar orasida, ayniqsa, shimoliy Hindistonda, an'anaga ko'ra, "er" juda erta vafot etgan bo'lsa ham, beva ayolga qayta turmush qurish mumkin bo'lmagan. Hindistonning ba'zi xalqlari orasida, masalan, nairlar orasida, oila va nikoh munosabatlarida matrilokal va matrilineal qoidalari kuchli saqlangan. Ism va meros onalik chizig'i orqali amalga oshiriladi. Ayollar erkaklar bilan teng huquqli hisoblangan.

Nikoh marosimi ko'plab marosimlarni o'z ichiga oladi va ko'pincha kuyovning kelinning bo'yniga maxsus gulchambar (*jaimala* yoki *varmala*) osib qo'yishi bilan yakunlanadi. Hozirgi kunda Janubiy

**Nikoh gulchambari – jaimala
taqish marosimi**

Osiyo xalqlari o'rtasida oila-nikoh munosabatlari sohasida jiddiy o'zgarishlar ro'y bermoqda. Jumladan, tabaqaviy to'siqlar sekin-asta yo'qolib bormoqda.

Urug'-qabilachilik saqlanib qolgan kichik xalqlarning oila va nikoh munosabatlarida monogamiyaga o'tuvchi juftlashgan oila shakllari ustunlik qiladi. Santals, kurumba, nagas va boshqalar orasida juftlashgan oilalar hali ham mavjud. Ba'zi kichik xalqlarda o'ziga xos er-xotinlik munosabatlarini kuzatish mumkin. Masalan, xasilar orasida yosh er xotinining uyiga joylashadi va bolalar onaning ismini meros qilib oladi. Garolarda qarindoshlik ona tomonidan belgilagan. Todalar orasida poliandriya ko'rinishidagi o'ziga xos ko'rinish bir vaqtlar mavjud bo'lgan. Oilaning bu shakli muayyan hayot sharoitlarida mehnat taqsimoti natijasida rivojlangan.

Janubiy Osiyoning eng qoloq xalqlari - andamanliklar, veddalar va boshqalar orasida oila – bu beqaror juftlikdir. Ular yosh sinflari tizimi bilan ajralib turadi. Ular bilan bog'liq holda yoshlar yoshga bog'liq inistiatsiyani boshdan kechiradilar. Shu bilan birga, yigitlar qabila sir-asrorlarini o'rganishga intiladi, ularning ovchilik mahorati, chidamliligi va jasorati sinovdan o'tkaziladi. Qizlar esa kelajakda oiladagi mas'uliyatini o'zlashtirib oladilar.

Janubiy Osiyoning aksariyat yirik xalqlari uchun sinfiy munosabatlar bir necha asrlar va ming yillar oldin vujudga kelgan. Shu bilan birga, tarixiy taraqqiyotning o'ziga xosligi va ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarning rivojlanishi ularning juda xilma-xilligiga olib keldi. Hozirgi kunda ham ayrim xalqlar orasida nafaqat feodal-patriarxal, balki ibtidoiy jamoa unsurlari saqlanib qolgan.

Janubiy Osiyo xalqlaridagi ijtimoiy tuzumning yana bir xususiyati – bu kasta tizimidir. Uning kelib chiqishi jamoa-qabila munosabatlarining parchalanishi davriga borib taqaladi. Kastalarning tarkibi juda murakkab. Ularning bir qismi qadimgi varnalarga borib taqaladi, ko'plari qadimgi jamiyatda mehnat taqsimotining rivojlanishi natijasida paydo bo'lgan. Kastalar tizimi din tomonidan muqaddas qilingan va ming yillar davomida ijtimoiy tizimning asosiga aylangan. Qadimda to'rtta “mumtoz kasta” (varnalar) bo'lgan: braxmanlar – ruhoniylar, kshatriylar – jangchilar, vayshiylar – dehqonlar, shudralar – xizmatkorlar. Bir paytlar oriylar tomonidan bosib olingan mahalliy aholining salmoqli qismi shudralarga

aylantirildi. Bizning davrimizda minglab kastalar (*jati*) mavjud. Kastalar endogamdir. Ulardan ba'zilar, ayniqsa, "nopok" kasblar bilan bog'liq bo'lgan ba'zi sohalar (masalan, teri shiluvchilar, chiqindi tozalovchilar va boshqalar) eng quyi qatlam hisoblanadi. Bundan tashqari, har doim ijtimoiy zinapoyaning eng quyi pog'onasida turgan "tegib bo'lmaydiganlar" va tabaqaga mansub bo'lmagan aholi (*chandal*) ham bo'lgan. An'anaga ko'ra, "tegib bo'lmaydiganlar" yuqori tabaqadagi odamlar bilan yashashga, narsalaridan foydalanishga, bitta quduqdan suv olishga haqli bo'lmagan. Eng og'ir, eng iflos, kam haq to'lanadigan ishlarni aynan shular qilgan.

Hozirgi kunda Janubiy Osiyodagi yirik xalqlarning hayotida bozor munosabatlari to'la qaror topgan bo'lsa-da, ayrim dehqon jamoalari, masalan, xasi, naga va boshqalar orasida qabilachilik munosabatlari kuchli saqlab qolingan. Biroq ularni avvalgidek "sof" shaklda uchratish mushkul. Veddalar, andamanliklar hamda Markaziy va Janubiy Hindistonning ayrim mahalliy guruhlarini kuchli ijtimoiy tashkilotga ega bo'lmagan, kam konsolidatsiyalashgan qabilalardan iborat edi.

Ma'naviy madaniyati. Janubiy Osiyo xalqlarining ma'naviy madaniyati ko'p asrlik an'analarga ega bo'lib, yangi yutuqlar bilan boyitilgan. Bugungi kungacha odamlar orasida keng tarqalgan Mahabharata, Ramayana va boshqalarning qadimgi epik asarlari sevib o'qiladi. Ularning mavzularida teatrlashtirilgan tomoshalar sahnalashtiriladi. Ko'p yillik xalq an'analarga asoslangan *katakali* teatr tomoshasining mashhur shaklidir. Har bir bayram qo'shiq va raqslar bilan kechadi. Sehergarlarning chiqishlari xalq orasida mashhur. Osiyo xalqlarining musiqasi xilma-xildir. Chertib chalinadigan (*vina*), kamonchali, nog'ora kabi musiqa asboblari eng mashhurlari hisoblangan.

Katakali teatri

Janubiy Osiyoda tasviriy san'at va me'morchilik yuksak taraqqiyot darajasiga ko'tarildi. O'rta asrlardagi Agra me'moriy majmuasi mashhur bo'lib, u Boburiylar davrining dunyoga mashhur maqbarasi – Toj Mahalni o'z ichiga oladi. Banoras ibodatxonalari va boshqa yodgorliklar o'zining go'zalligi bilan hayratda qoldiradi. Qadim zamonlardan beri rasm chizish

an'anasi mavjud. Ayniqsa, Ajanta g'or ibodatxonalari devoriy rasmlari mashhur. Yog'och o'ymakorligi va minatyura rivojlangan.

Janubiy Osiyo chegaralaridan uzoqda ham uning an'anaviy tibbiyoti mashhur bo'lib, o'zlarining tabiiy dorilari va inson ruhiyatiga ta'siri bilan mashhur bo'lgan. Yoga ta'limotlari ham yoyilgan.

Janubiy Osiyoda turli diniy e'tiqodlar keng tarqalgan. Hinduilik, islom va buddizm eng ko'p e'tiqod qiluvchilariga ega. Aholining alohida guruhlarini jaynizm, sikkizm va nasroniylikni qabul qilgan. Turli xil mazdaizm (parsi) tarafdorlari oz sonli. Hinduilikning ildizlari qadimgi oriylar va mahalliy qabilalarning dinlariga borib taqaladi. Hinduilik politeistik dindir. Ular o'zlari uchun Vishnu va Shivalarni ma'bud deb biladi. Shu bilan birga, har bir qishloqda mavjud mahalliy e'tiqodlarda ajdodlarga sig'inish ma'lum ahamiyatga ega.

Buddizm Shimoliy Hindistonda mil. avv. VI-V asrlarda paydo bo'lgan. Uning paydo bo'lishi braxmanizmga, kastalarning kuchli va keng tarqalgan tizimiga qarshi harakatlar bilan bog'liq edi. Buddizm hammani teng deb biladi. Ammo bu bilan birga u hayotga va adolatsizlikka nisbatan passiv munosabatni targ'ib qiladi. Hozirda u asosan, Janubiy Osiyoning Nepal, Butan va Shri-Lanka kabi davlatlarida keng tarqalgan. Hindistonda ham ularning soni bir necha millionni tashkil qiladi.

Jaynizm buddizm bilan bir vaqtda paydo bo'lgan. Buddizm singari, jaynizm ham kasta tizimini tan olmaydi va yovuzlikka qarshilik ko'rsatmaslik hamda o'zini o'zi yaxshilashga chaqiradi.

XVI-XVII asrlarda paydo bo'lgan sikkilarning dini o'zida hinduilik unsurlari bilan bir qatorda islom va boshqa dinlarning ayrim xususiyatlarini aks ettiradi. Sikhlar yagona xudoga sig'inadilar, kastalarni, rohiblikni, xudolarning tasvirlarini tan olmaydilar. Bu din, asosan, Panjobda keng tarqalgan. 2011-yilgi aholi ro'yxati mintaqaning konfessiallik holati bo'yicha hozircha eng so'nggi rasmiy ma'lumot bo'lib turibdi. Unga ko'ra:

- Hinduilik – 79.8foiz;
- Islom – 14.2foiz;
- Xristianlik – 2.3foiz;
- Sikxiylik – 1.7foiz;
- Buddaviylik – 0.7foiz;
- Jaynizm – 0.4foiz;

- Boshqa dinlar – 0.9foiz.

Janubiy Osiyodagi qabila dinlari juda xilma-xil bo‘lib, hinduilik ko‘plab xalqlarning e’tiqodlariga ta’sir qilgan. Janubiy Osiyoning kichik xalqlari tabiat hodisalari bo‘lmish shamol, momaqaldiraq, suv va boshqalarga sig‘inadilar. Diniy e’tiqodga ko‘ra, dunyoda yaxshi va yovuz ruhlar yashaydi. Totemizmnining qoldiqlari ham mavjud. Ruhlariga va ularning ko‘chishiga ishonch bor. Ajdodlarga sig‘inish keng tarqalgan.

Hozirgi vaqtda qabilaviy e’tiqodlardan hinduilik, islom, nasroniylik va boshqa dinlarga o‘tishning ancha qizg‘in jarayoni davom etmoqda.

4.4. Janubiy-Sharqiy Osiyo va uning aholisi

Janubi-Sharqiy Osiyo – bu shartli geografik tushuncha bo‘lib, unga Malakka, Singapur, Hindixitoy yarimoroli, Indoneziya (3 mingdan ortiq orollar Malay arxipelagi, ularning eng kattasi Yava, Sumatra, Kalimantan, Sulavesi), Yangi orolning g‘arbiy qismi, Gvineya (Irian Jaya), 7 mingdan ortiq orollari bor Filippin arxipelagi (ularning eng muhimlari Luzon, Mindanao, Samar, Negros, Palavan, Panay, Mindoro, Leyte) kabi hududlar kiradi. Janubi-Sharqiy Osiyoning umumiy maydoni taxminan 4 million km² dan ortiqni tashkil qiladi. U shartli 2 qismga – qi’ta va orollarga bo‘linib, jami 11 ta davlatni o‘z ichiga oladi. 2025-yilda Janubi-Sharqiy Osiyoda 700 milliondan ortiq aholi yashaydi. Ularning tarkibi turli antropologik irqalar, til oilalari va guruhlariga, shuningdek, iqtisodiy hamda madaniy turlarga mansubdir. Bu xilma-xillik mintaqada xalqlarini etnologik jihatdan o‘rganishni yanada qiziqarli qiladi. Chunki bu hududda rivojlangan sanoat xalqlari bilan bir qatorda, ibtidoiy jamoa munosabatlarining turli bosqichlarini saqlab qolgan, iqtisodiy faoliyatning qadimiy shakllarini davom ettirayotgan va geografik jihatdan ajralib qolgan guruhlar ham mavjud. Janubi-Sharqiy Osiyoning katta qismi nam tropik iqlim zonalarida joylashgan. Tog‘li hududlarda o‘rtacha, ba’zi joylarda qurg‘oqchil. Katta daryolar nisbatan kam. Mekong, Menam, Irravadi, Salvin, Barito bundan mustasno bo‘lib, qolganlari nisbatan kam suvli. Ko‘pgina hududlar, ayniqsa, Malakka, Sumatra, Kalimantan va Irian Jaya juda botqoq va yurish qiyin bo‘lgan makondir. Bir paytlar deyarli butun Janubi-Sharqiy Osiyo, mangrov

daraxtlari o'sadigan qirg'oq chizig'idan tashqari, zich tropik o'rmonlar (*utan, rimbu*) bilan qoplangan. Biroq, bizning davrimizga kelib, qishloq xo'jaligi maqsadlarida va qimmatbaho konlarni qazib olish uchun yog'ochlarni ommaviy qirg'in qilinganligi sababli,

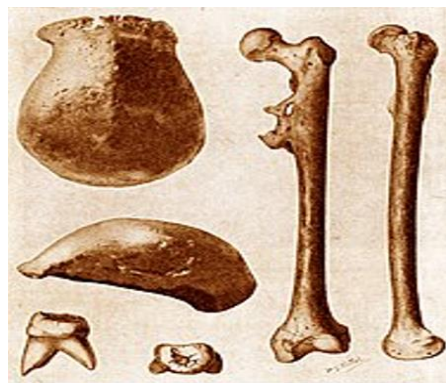
Janubiy-Sharqiy Osiyo davlatlari

ular juda siyraklashgan. O'rmonlarning qisqarishi, inson faoliyati bir vaqtlar boy hayvonlar dunyosining kamayishiga olib keladi. Janubi-Sharqiy Osiyoda ko'plab foydali qazilmalar – qalay, uran va boshqa qimmatbaho metallarning muhim konlari mavjud.

Etnik tarixi. Yava orolida tik yuradigan pitekantrop odaminging topilishi sababli, dastlabki etnogenez jarayonlari boshlangan hudud sifatida e'tirof qilinadi. Bu yerda tosh davriga oid juda ko'plab madaniy maskanlar aniqlangan. Paleoarxeologik topilmalar mazkur mintaqaning juda qadimdan Osiyo va Avstraliya qit'alarini bog'lovchi ko'priklarni bo'lganligini ko'rsatadi. Bu yerdagi etnogenez jarayonlari migratsiya jarayonlari tufayli juda murakkab bo'lgan. Taxminan mil. avv. 3-mingyillikning oxirlarida Malay arxipelagi, Malakka, Filippin va Hindixitoy yarimorolida antropologik xususiyatlar bo'yicha turli irq vakillari – avstroloid (veddo-avstroloid), negritoslarning past bo'yli pigmey guruhlar, melaneziya va papuas turlari mavjud edi.

Hindixitoy yarimorolidagi etnogenez jarayonlari mingyilliklarni o'z ichiga oladi. Masalan, Birma (Myanma)ning qadimgi aholisi veddo-avstroloid edi. Taxminan mil. avv. 3-mingyilliklarda Myanmaga mongoloidlarning kirib kelishining bir necha to'liqligi mavjud. Mil. avv. 1-mingyillikning oxirlarida shimoldan janubga, Irvadi daryosi vodiylariga zamonaviy birmaliklarning ajdodlari kirib keldilar. Mil.avv. 2-1-mingyilliklar arafasida Myanma hududida taylarning ajdodlari kirib keldilar. Milodiy I asrlarda Birmaning janubiy hududlarida birmaliklarning ilk davlatlariga asos solindi. XVIII asrlarda Myanmaga kachinlarning kelib joylashuvi boshlandi.

Tailandning qadimgi aholisi kxemer tillarida soʻzlashganligi fanda maʼlum. Faqatgina bu yerga tay tilida soʻzlashuvchi mongoloid boʻlgan tay, lao kabi etnik guruhlar kirib keldi. Ular bu yerda yashayotgan etnoslar bilan qorishib ketdilar.

Yava orolidan topilgan odam suyaklari qoldiqlari

Bu hududda istiqomat qiluvchi koʻpgina etnik guruhlar oʻrtasida oʻzaro yaqinlashuv XIX asrda ham davom etdi. Bu umumiy dushman boʻlgan mustamlakachi (yevropalik)larga qarshi kurash oqibatida roʻy berdi. Yaʼni oʻz mustaqilligi uchun kurashda oʻzaro yaqinlashdilar va integratsiya jarayonlari roʻy berdi.

Mustamlakachilik siyosati natijasida Hindixitoy yarimorolidagi davlatlarning etnik tarkibida mahalliy boʻlmagan etnoslar sezilarli darajada ortib bordi. Masalan, birgina Filippinni olsak, xitoylar, amerikaliklar, ispanlar koʻpchilikni tashkil etadi. Undan tashqari turli aholi tarixiy taraqqiyot bosqichiga koʻra, toʻrt guruhga boʻlinib, ular xoʻjalik-madaniy faoliyati, antropologik qiyofasi, turmush tarzi bilan ham bir-biridan keskin farq qiladilar. Xristianlar son jihatdan koʻpchilikni tashkil etib, mamlakatning markazi va shimolida, nisbatan rivojlangan tumanlarda yashaydi. Ikkinchi guruh – bu aholining musulmon qatlami boʻlib, ular “*moro*” deb yuritilgan. Ular asosan, Mindanao oroli, Sulu arxipelagi va Palavanning janubida yashaydilar. Aslida bu nom bir necha xalqlarni oʻzida birlashtirilib, uning qoʻllanilishi bevosita ispan mustamlakachilari bogʻliq. Maʼlumki, ispanlar oʻz tillarida musulmon boʻlgan barbar yoki boshqa arab xalqlarini “maur (moor, yaʼni musulmon)” deb nomlaganlar. Filippinga kelganlarida ham oʻzlariga uchragan musulmonlarni shunday atashni joriy qilgan. 2020-yil maʼlumotlariga koʻra, Filippinda 5-6 mlnga yaqin morolar boʻlib, ular orasida oʻzlarini mahalliy tilda *tausug*, *maranao*, *maguindanaon* va boshqa nomlar bilan ataluvchi etnoslar mavjud. Uchinchi guruhga togʻli oʻlkada joylashgan kam taraqqiy etgan qabilalar kiradi. Soʻnggi toʻrinchi guruhda esa *aeta* kabi oʻlkaning eng quyi darajada yashovchi qabilalar kiradi. Aslida aetalar Filippindagi eng qadimiy tubjoy negritos xalqlaridan biri boʻlib, ibtidoiy xoʻjalik shakllarini uzoq vaqtgacha saqlab qolgan. Ular bugungi kunda taxminan 30-50 ming kishini tashkil qiladi.

Filippinda rasmiy tillar sifatida *tagalog* (filippino) va ingliz tili qabul qilingan. XX asrning 90-yillariga kelib Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlarida milliy konsolidatsiya jarayonlari yuqori darajaga yetdi. Bu jarayon Yevropa va Shimoliy Amerikadagidan farqli bo'lib, bevosita mintaqaning ijtimoiy tizimi va mentaliteti bilan bog'liq. Xususan, Vetnam, Laos va Kambodjada etnik hamda iqtisodiy taraqqiyotning ikki asosiy yo'nalishi kuzatiladi: birinchisi – turli etnoslarning konsolidatsiyasi, ikkinchisi esa vetlar, laoslar va kxmerlar singari yirik millatlar bilan tog'li hududlarda yashovchi kamsonli etnik guruhlarining qo'shilib ketishidir. Masalan, Laosda laoslar bilan qabila guruhlari, Kambodjada esa tekislik kxmerlari bilan tog'li kxmerlarning integratsiyasi bunga misol bo'la oladi

Janubi-Sharqiy Osiyoning ko'pgina mintaqalarining etnik tarkibi antik davrda hozirgisidan juda farq qilar edi. Miloddan avvalgi 3-mingyillik oxirigacha Malay arxipelagi, Malakka va Filippin aholisi antropologik xususiyatlariga ko'ra, avstraloid (yoki veddo-avstraloid) irqiga mansub edi. Avstraloid irqi har xil turlar, xususan, *negrito*, *melaneziya* va *papua* ko'rinishidagi kichik pigmik guruhlar bilan ifodalangan. Hozirgi kunda ham qadimgi antropologik xususiyatlar Filippinning Aeta, Malakka *semanglari*, Xalmaxera orolining shimolida yashovchi aholi va Irian Jaya aholisining ko'pchiligi orasida saqlanib qolgan. Veddo-avstraloid xususiyatlari Indoneziya orollarining ayrim ichki qismlarining zamonaviy aholisiga xosdir: Sumatradagi *tubu*, Sulavesidagi *toala* va boshqalar shular jumlasidandir.

Miloddan avvalgi 2-mingyillikning birinchi yarmida qit'aga til jihatdan avstroneziyalik (avstroneziya yoki malay-polineziya oilasi) bo'lgan janubiy mongoloid qiyofasidagi odamlar kirib keldi. Janubiy mongoloidlarning ko'chishi uzoq vaqt, milodiy asr boshlarigacha davom etgan. Ushbu uzoq davom etgan jarayonlarning natijasi turli irqiy va etnik guruhlarining qo'shilishi va avstroneziya tillarining aksariyat hududlarida asta-sekin yoyilishiga imkon berdi. Dastlabki avstroneziya ko'chmanchilarining avlodlari (protoindoneziya bo'risi) *bataklar*, *niastsilar*, *mentavaylar* va boshqa ko'plab xalqlar bo'lib, ularning asosiy antropologik xususiyatlariga ko'ra, mongoloidlardir. Taxminan eramizning 1-mingyillik o'rtalarida Indoneziya va Malakkada keng tarqalgan *malaylar* nomini olgan murakkab etnik jamoa vakillari shakllana boshladi. Ular

asosan qirg'oqlarda yashaydilar. Eramiz boshlarida Janubiy Osiyodan ma'lum miqdordagi odamlar Yava va Sumatranga ko'chib o'tishdi va buning natijasida ma'lum etnik guruhlar, yangi dinlar (brahmanizm, hinduizm, buddizm) va ko'plab madaniy guruhlar o'rtasida kavkazoid xususiyatlari tarqaldi. XI-XII asrlardan boshlab islom dini Indoneziya va Malakkaga kirib kela boshlaydi. Asta-sekin uning tarafdorlari soni ortib bordi.

XVI asrda mustamlakachilik davri boshlandi. Bu Indoneziya arxipelagidagi orollarning aksariyatida Gollandiya, Sharqiy Timor, Malakka va Kalimantan shimolida Portugaliya hukmronligi o'rnatilishi bilan yakunlandi. Faqatgina 1945-yilda, uzoq davom etgan milliy ozodlik kurashi natijasida Indoneziya mustaqillikka erishdi. 1963-yilda Malakka hududi va Kalimantan shimolidagi ikkita sobiq Britaniya koloniyalarini o'z ichiga olgan Malayziya davlati tuzildi. Singapur mustaqillikka erishdi.

Filippinda Indoneziya kabi, qisman qadimgi mahalliy aholi bilan aralashgan avstroneziyaliklar yashagan. XVI asrda Filippin Ispaniya tomonidan mustamlaka qilingan. Uzoq va murakkab madaniy-etnik jarayonlar natijasida u yerda aholining diniy e'tiqodi bo'yicha *uch guruhi*: ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan nisbatan rivojlangan xristianlar, islom diniga e'tiqod qiluvchi janubiy orollar aholisi, ibtidoiy jamoa munosabatlari unsurlarini saqlab qolgan, qabilaviy dinlarga e'tiqod qiluvchi tog' qabilalari.

Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlarida xalqlari til xususiyatiga ko'ra, turlichadir. Birmada bir necha o'nlab xalqlar yashaydi, ularning 25 dan 50 gacha soni aniqlanadi. Birma tarmog'i tillarida mamlakat aholisining 2/3 qismini tashkil qilgan *karen, kaya, kachin, naga* kabi birma tili xalqlar so'zlashadi. Tay tillarida esa *shanlar* so'zlashadi. Avstriyaosiyo tillari oilasiga mansub xalqlarga *mon, palaun* va boshqalar kiradi.

Tailandda Tay oilasining tillarida *siam (xontay), lao, shan, li, kyun, fuan* va boshqalar so'zlashadi. Avstroneziya oilasining tillarida *malay, tyam* va boshqalar so'zlashadi.

Xitoy tillarida xitoyliklar so'zlashadi, tibet-birmada esa – tibetliklar, birma, karen, lisular so'zlashadilar. Bundan tashqari, Tailandga Janubiy Osiyo, Yevropa va Amerikadan ko'chib kelgan aholi bo'lib, ular o'z tillarida gaplashadilar.

Laosda 30 dan ortiq etnik guruhlar yashaydi. Tailand bo‘limining laotay guruhiga respublika aholisining 60 foizdan ortig‘ini tashkil etuvchi laos xalqlarining tillariga tay, li va boshqalar kiradi.

Vetnamning ham til va milliy tarkibi xilma-xildir. Aholining taxminan 3/5 qismi Vetnam (Vietnam) tilida so‘zlashadi. Vet tilini Avstroosiyo oilasining mustaqil tarmog‘i degan fikr ham mavjud. Ammo bu hali aniq isbotlanmagan. Muonglar vetnamliklarga yaqin. Vetnamda yashovchi kxmerlar, tog‘li kxmerlarning o‘nlab etnografik guruhlar mon-kxmer tillarida gaplashadi. Shuningdek, bir qator etnografik guruhlar tai tillarida gaplashadi. Bundan tashqari, miao-yao, tibet-birma tillarida so‘zlashuvchi *uni*, *kote*, *orula* va boshqa xalqlar yashaydi.

Malayziya aholisi asosan, malay (indoneziya) tillarida so‘zlashuvchi xalqlardan iborat. Ular orasida eng ko‘pi malaylarning etnografik turli guruhlar hisoblanadi. Shimoliy Kalimantanning “aborigen” aholisi bo‘lgan jakun va dayaklarning tillari bir qismi xuddi shu tarmoqqa tegishli. Malayziyada juda ko‘p xitoylar va hindlar ham yashaydi. Bundan tashqari, u yerda tillari malakka guruhiga mansub bo‘lgan, “aborigen” tillari sifatida tasniflangan bir necha *semang* va *senoy* kabi qabilalari yashaydi.

Kambodja kxmerlari

Indoneziya aholisi, asosan, indoneziyaliklar bo‘lib, respublika aholisining katta qismini tashkil qiladi. Ular malayya-polineziya tillari oilasining malay (indoneziya) bo‘limi tillarida so‘zlashadi. Biroq, bu xalqlar yagona etnik yaxlitlikni tashkil etmaydi, balki tilga oid bir qancha xalqlarga bo‘linadi. *Bahasa* Indoneziyaning milliy tili hisoblansa-da, bu tilda ko‘pchilik aholi gapirmaydi. Indoneziya xalqlarining eng yiriklari yavaliklardir. Ularga yaqin G‘arbiy Yava *sundalari*, Yava sharqida Madura orolida yashovchi *madurezlar*, Yavadagi kichik tog‘ qabilalari, *tenger* va boshqalar ham yashaydi.

Xo‘jalik. Janubi-Sharqiy Osiyoda xo‘jalik faoliyat turlari keng tarqalgan. Xo‘jalik-madaniy turlarning xilma-xilligi – ibtidoiy ko‘rinishdan eng zamonaviy rivojlanish darajasigacha.

XX asrning oxirlarida ham ayrim qabila guruhlari borish qiyin bo'lgan tropik o'rmonlarda yashab, daydichilik, ovchilik va terimchilik orqali kun kechirar edi.

Janubi-Sharqiy Osiyo dehqonlarining asosiy qismi suv bosgan tekis yoki terassali dalalarda sholi yetishtiradilar. Madura orolida aholining bir qismi chorvachilik bilan ham shug'ullangan. Baliqchilar dengiz va ko'llar qirg'oqlarida yashaydi. Biroq, baliq ovlashdan odatda qo'shimcha daromad manbai sifatida foydalanilgan. Janubi-Sharqiy Osiyo aholisining soni tez sur'atlarda ko'payib, hozirda ularning sanoat va iqtisodiyotning boshqa zamonaviy tarmoqlarida mehnat qilishi ortib bormoqda.

Shuningdek, mazkur mintaqada oraliq xo'jalik-madaniy subturlar ham mavjud. Masalan, ovchi terimchilarning kichik turlari, motiga dehqonlari, baliqchilar, motiga dehqonlari, sotish uchun tropik o'rmon mahsulotlarini (qatron, kauchuk, qimmatbaho yog'och va boshqalar) yig'uvchilar va boshqalar.

Aholining mutlaq ko'pchiligi yerni haydab dehqonchilik qiladi. Qulay tabiiy sharoit – unumdor tuproq, nam va issiq iqlim intensiv dehqonchilikni amalga oshirish, ko'p joylarda yiliga ikki marta hosil olish imkonini beradi. Ko'rib chiqilayotgan hududda asosiy oziq-ovqat ekinlari sholi hisoblanadi. Dukkaklilar, makkajo'xori, ildizli o'simliklar, bog'dorchilik ham keng yoyilgan. Katta maydonlarni texnik ekinlar egallaydi. Kauchuk, qahva daraxti, kokos palmasi va boshqa ko'plab o'simliklar yetishtiriladi.

Qishloq xo'jaligi asosan, tekisliklarda va tog' yonbag'irlari bo'ylab terassali dalalarda olib boriladi. Tog' tepasidagi buloq suvi avval yuqori, so'ngra pastki terrasalarni sug'orish uchun ishlatiladi. Ayrim tog'li hududlarda dehqonchilik sun'iy sug'orilmaydigan shaklda olib boriladi. Ya'ni, u yerda lalmi sharoitda o'sadigan sholi navi, makkajo'xori ekiladi. Ushbu turdagi ekinlar 1000-2000 metr balandlikda ekiladi.

Vetnamda asosiy oziq-ovqat ekinlari, butun Janubi-Sharqiy Osiyoda bo'lgani kabi, sholi va makkajo'xori hisoblanadi. Shuningdek, ildizmevali ekinlar yetishtiriladi. Plantatsiyalardan kauchuk, choy, paxta eng keng tarqalgan. Laos qishloq xo'jaligining asosini pushti guruch (o'zlari iste'mol qiladi) hamda oq guruch (eksport uchun), shuningdek, sabzavot va mevalar yetishtirish tashkil qiladi. Laos aholisining bir qismi chorvachilik bilan ham

shugʻullanadi. Qoramol va mayda tuyoqli hayvonlar boqiladi. Xoʻjalikda baliqchilik ham katta ahamiyatga ega.

Tailandning eng unumdor qismida, Menam daryosi vodiysida sholi yetishtiriladi. Janubda koʻp yerlarni kauchuk plantatsiyalari egallaydi. Birma qishloq xoʻjaligining asosini dehqonchilik, bogʻdorchilik tashkil etadi. Yozning yomgʻirli oylarida sholi, issiq qishda makkajoʻxori va dukkakli ekinlar yetishtiriladi. Ayrim hududlarda choy, qahva, shakarqamish, kokos va banan yetishtiriladi.

Moddiy madaniyat. Mehnat qurollari turli xil ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasi va turli xil xoʻjalik-madaniy turlarga mansub boʻlgan xalqlar orasida farq qiladi. Janubi-Sharqiy Osiyoning rivojlangan xalqlarining mehnat qurollari zamonaviy koʻrinishga ega boʻlib, eng oddiy dehqon qurollaridan tashqari ular zavodda ishlab chiqariladi. Ketmon kabi mehnat qurollari uy sharoitida yasalgani uchun ular anʼanaviy koʻrinishga ega. Masalan yogʻoch, suyak, tosh va metallardan yasalgan boshqa asboblardan ham xuddi shunday oddiy koʻrinishga ega. Koʻpincha ov va jangovar qurollar sotib olingan. Jang qurollari odatda, erkakning bayramona liboslari uchun bezak vazifasini ham oʻtagan. Koʻpgina xalqlarda, masalan, dayaklar orasida qilichlar muqaddas hisoblanib, otadan oʻgʻilga meros boʻlib oʻtgan.

Haqiqiy sanʼat asarlari darajasidagi anʼanaviy qurollar Janubi-Sharqiy Osiyodagi ovchi-termachilar orasida juda keng tarqalgan. Indochina yarim orolining togʻli hududlaridagi anʼanaviy kamon-oʻqlar, nayzalar, boltalar va pichoqlar shular jumlasidandir. *Senoylar* va *semanglar* yaqin davrgacha ham palma bargining oʻzagidan yasalgan uloqtiriladigan va puflanadigan kichik zaharli oʻqlar bilan ov qilishgan. Xuddi shunday *kuku*, *lubu*, *toal*, *aeta* va boshqa xalqlarida ham bu kabi sodda qurollar keng qoʻllanilib kelingan.

Janubi-Sharqiy Osiyodagi turar-joylar xilma-xildir. Shu bilan birga ularda qator umumiyliklar koʻzga tashlanadi. Dehqonlar asosan, daryolar, koʻllar, dengiz qirgʻoqlari boʻylab joylashadilar. Bu uylar turli tillarda turlicha nomlanadilar. Jumladan, Vetnamda

Bahay kubo (Filippinda bambuk va palma poyasidan qilingan ustunli uy)

na ha, Filippinda *bahay kubo*, Indoneziya va Malayziyada *rumah panggung*

va boshqalar. Daryolar, ko‘llar va dengizlar qirg‘oqlari aholisi ko‘pincha butun umrini suvda o‘tkazadilar. U yerda ular sollar va qayiqlarda suzuvchi qishloqlarni tashkil qiladilar.

Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlaridagi uylarning ichki bezaklari juda oddiy va turli xalqlar orasida juda ko‘p farq qilmaydi. Yerga bo‘yra to‘shalgan. Ba‘zan devorlarga idishlar, qurollar osilgan. Shaharlarning markaziy hududlarida, boy mahallalarda uylar ko‘pincha yevropacha uslubda bezatilgan.

O‘rmonli tog‘li va botqoqli hududlarda yashovchi ovchi va terimchilar bambuk va xashaklardan yasalgan yengil kulbalar yoki hatto shamol to‘siqlar bilangina kifoyalanadilar. Qisqa tungi dam olish uchun daraxt shoxlaridan supalar qurilgan. XIX asrning oxirlarida ham ko‘plab *toala* guruhlar g‘orlarda yashagan. Keyingi davrlarda esa yengil kulbalar qura boshlaganlar.

Janubi-Sharqiy Osiyo xalqlarining kiyimlari tashqi ko‘rinishidan xilma-xildir. Ayniqsa, ularning bezaklarida bu yaqqol namoyon bo‘ladi. Qadimgi davrlarda turli xil tikilmaydigan kiyimlar keng tarqalib, asta-sekin ular tikilgan kiyimlar bilan almasha boshladi. Vetnamda erkaklar kiyimi kamar, keng shalvar va kalta ko‘ylagi yoki xalatdan iborat edi. Boshiga konus shaklidagi shlyapa – *non la* kiygan. Bu albatta, ularning dehqonchilik bilan shug‘ullangani, dalada ishlash uchun qulayligidan kelib chiqqan.

Vetnamliklar asosiy bosh kiyimi – non la

An’anaviy ayollar kiyimi esa mato parchasi, uzun shim, yelkasiga kamzul kiyishgan. Bosh kiyimi to‘qilgan shlyapa edi. Erkaklar ham, ayollar ham oyoqlariga sandal kiyishgan. Kiyimning eng sevimli rangi oq va qora edi. Laos erkaklari ham keng va kalta shim, ko‘ylak hamda sandal kiyishgan. Ayollar qo‘ltig‘idan tizzagacha bo‘lgan matodan tikilgan kiyim kiyadi, belini ro‘mol bilan o‘rab oladi. Yalang oyoq yoki charm sandallarda yurganlar. Ilgari erkaklar ham ayollar ham qisqa soch turmagida yurishgan, hozirda esa bu usuldagi soch turmaklari erkaklarning bir qismidagina saqlanib qolgan. Birmada an’anaviy kiyimlar bugungi kungacha saqlanib qolgan. Erkaklar uchun u yubka tarzida kestirib, o‘ralgan

keng to'rtburchak matodan va ochiq ko'ylak yoki kamzuldin iborat. Ayollarning kiyimi ham erkaklarnikiga o'xshaydi, lekin uning kesimi kengroq bo'ladi. Qadimgi *kmmer* erkaklar kiyimi bo'ksaga o'ralgan va oyoqlar orasiga o'tkazilgan mato bo'lagi hamda tor ko'ylakdan iborat edi. Ayollar ko'ylak o'rniga yopinchiq kiyishgan. Hozirda bunday kiyimlarning o'rnini ko'plab Malay va Indoneziya xalqlari uchun xos bo'lgan *sarong* egalladi. U tanaga o'ralgan uzun matodan iborat. Sarong tizzagacha yoki

Sarong kiygan erkaklar

to'piqqacha bo'lishi mumkin. Ammo yavaliklar orasida sarong faqat uy kiyimi sifatida ishlatiladi. Erkaklar uchun ko'cha kiyimlari uzun shim va ko'ylakdan iborat. Boshiga *batik* ro'mol yoki qora baxmal qalpoq kiyiladi. O'rmon ovchiterimchilarining kiyimlari

erkaklar uchun kamar yoki yubka, ayollar uchun yubkadan iborat bo'lgan. Bu ko'rinishdagi liboslar an'anaviy ravishda daraxt po'stlog'idan tayyorlangan. An'anaviy liboslar turli xil uyda yasalgan yoki sotib olingan zargarlik buyumlari bilan bezatilgan. Tatyurovka odati diniy yoki estetik sabablarga ko'ra, keng tarqalgan. Ba'zi xalqlar uchun tishlarini qoraga bo'yash yoki uni egovlash odati ham bo'lgan.

Ijtimoiy munosabatlar. Janubi-Sharqiy Osiyo xalqlarining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasidagi farqlar oilaviy-nikoh munosabatlari va ijtimoiy hayot shakllarida sezilarli xilma-xillikka sabab bo'lgan. Ovchitermachilar juftlashgan oilalar ko'rinishda, oila-nikoh munosabatlarida arxaik urf-odatlarni saqlab qolgan. Yaqin vaqtgacha ham qabila jamoalari patriarxal ko'rinishdagi oilaviy an'analarni, ayrimlari esa matrilokal shaklini (masalan, *minangkabaular*) ham saqlab qolishgan. Oilaning bu arxaik shakllari hamma joyda monogam oilalar bilan almashtirildi. Diniy urf-odatlar Janubi-Sharqiy Osiyodagi aksariyat xalqlarning oila va nikoh munosabatlarida kuchli iz qoldirdi.

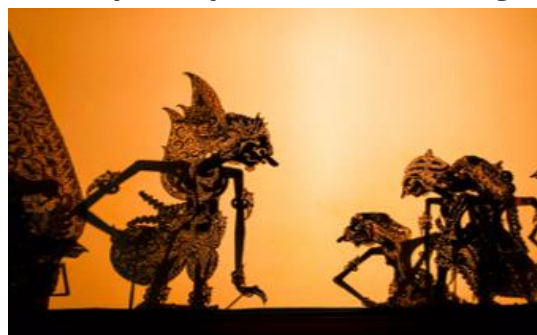
Janubi-Sharqiy Osiyo tropik o'rmonlarining ovchilari va terimchilari orasida bugungi kunda ham ibtidoiy jamoa munosabatlari elementlari saqlanib qolgan. Sumatra orolining shimolida yashovchi *batak*lar orasida

“uch qabila ittifoqi” deb ataladigan shakl mavjud edi. Bu tizim mahalliy aholi tilida “*dalihan na tolu*” (uch oyoqli o‘choq) deb nomlangan. Bunda asosan, qarindoshlikning 3 yo‘nalishi: *hula-hula* (qiz olgan tomon), *dongan tubu* (urug‘ a‘zolari), *boru ni raja* (qiz bergan tomon) nazarda tutilgan.

Ma’naviy madaniyat. Janubi-Sharqiy Osiyo xalqlarining ma’naviy madaniyati, xalq san’ati nihoyatda boy va rang-barangdir. Ular qo‘shni xalqlar madaniyati bilan bog‘liqligi bilan ajralib turadi. O‘rta asrlardayoq bu mintaqaning ko‘pgina mamlakatlarida fan, madaniyat, san’at rivojlangan, keng ma’naviy va dunyoviy adabiyot yaratilgan.

Ming yillik an‘analarda xalq ijodiyoti mavjud. Jumladan, vetnamliklar orasida turli janrdagi epik asarlar, musiqiy va dramatik spektakllar, xalq raqslari va milliy qo‘shiqlari keng tarqalgan. Tailand folklori juda boy hisoblanadi. Teatrlarda imo-ishoralar, qo‘g‘irchoqlar, niqobli aktyorlar orqali tomoshalar qo‘yilgan. Bu yerda mahalliy va hind asarlari asosida sahnalashtirilgan spektakllar, shuningdek, soya o‘yinlar ommalashgan.

Indoneziyadagi “Vaang-purvo” xalq soya teatri azaldan juda mashhur bo‘lib, unda qahramonlik mazmunidagi pyesalar ijro etiladi. O‘nlab va yuzlab zarbli asboblardan iborat Yava milliy gamelan orkestri juda mashhur. O‘rmon xalqlarining o‘ziga xos xalq amaliy san’ati: ularning jangovar ov raqslari, qo‘shiqlari, mimik chiqishlari qiziqarli va o‘ziga xosdir.

Vaang-purvo – soya teatri

Indoneziya yarim oroli dehqonlarining ko‘pchiligi – Birma, Tailand, Laos, Vetnam, Kambodjada – qadimgi e‘tiqodlarning turli xil qoldiqlari bilan birga buddaviylik dinining turli mazhablari saqlanib qolgan. Dehqonchilik kultlari, ajdodlarga sig‘inish, sehrli g‘oyalar va boshqalar shular jumlasidandir. Malayziya va Indoneziya aholisi sunniylik e‘tiqodidagi musulmonlardir. Buddizm va hinduilik e‘tiqodlari aralashmasi bo‘lgan Bali aholisining dini ham o‘ziga xosdir. Ovchi-terimchi qabilalar tabiatning, ruhlarning kuchlariga ishonish kabi qadimiy e‘tiqodlarini saqlab qolganlar. Sehrli tushunchalar bilan bog‘liq holda, o‘tmishda bosh ovlash keng tarqalgan. Kalimantan orolidagi *dayaklar* orasida bu ayniqsa, ommalashgan. Bu odat harbiy-ma’naviy marosim sifatida amalga

oshirilgan. Yangi uy qurish, urug‘ obro‘cini oshirish yoki diniy marosimlarda inson boshi qurbonlik sifatida muhim sanalgan. Keyingi davrlarda bu odat Indoneziya hukumati va tashqi ta’sirlar tufayli yo‘qolib ketgan.

Janubi-Sharqiy Osiyo xalqlari etnologiyasi mintaqaning tabiiy-geografik sharoiti, tarixiy taraqqiyoti va tashqi omillar ta’sirida shakllangan boy va xilma-xil madaniy an’analarini o‘z ichiga oladi. Bu hudud xalqlari turli xo‘jalik shakllari, ijtimoiy tashkilot va diniy e’tiqod tizimlariga ega bo‘lib, ularning oilaviy-nikoh munosabatlari, marosimlari va urf-odatlarida sezilarli farqlar kuzatiladi. Shu bilan birga, umumiylik sifatida qabila-urug‘chilik qoldiqlari, diniy sintez va jamoaviylik tamoyillari aks etib, mintaqaning etnografik manzarasini belgilab beradi.

4.5. Sharqiy Osiyo xalqlari

Sharqiy Osiyoda bugungi kunda dunyo aholisining katta qismi yashaydi. Jumladan, Xitoy Xalq Respublikasi (1,4 mlrd), Yaponiya (123,1 million), Koreya Xalq Demokratik Respublikasi (26,6 milliondan ortiq), Janubiy Koreya (51,7 million) va Mo‘g‘uliston Xalq Respublikasi (3,5 million) aholi istiqomat qiladi (2025).

Mintaqadagi etnik jarayonlar ham o‘ziga xos xususiyatga ega. Bu yerda mil. avv. 5-4-mingyilliklarga doir bir nechta madaniy markazlar shakllangan. Shulardan biri Sharqiy Primoreda (Shimoliy Xitoy) joylashgan *Sinlyangan* madaniyatidir. Bu yerlik aholi qoziq oyoqli boshpanalarda yashab, sholi ekish bilan shug‘ullangan. Sinlyangan aksariyat aholisining tili keyinchalik “sharqiy” nomini olgan avstroneziya olasiga mansub bo‘lgan. Sharqiy Osiyo xalqlari ularning etnolingvistik tasnifi uchun asos bo‘lgan tillarda gaplashadi. Sharqiy Osiyoda beshta asosiy til oilasi mavjud bo‘lib, bular *oltoy*, *xitoy-tibet*, *avstroneziya*, *tay-kaday* va *avstroosiyo* tillaridir. Faqatgina bu tasnifda ayn tili istisno tariqasida alohida o‘rin egallaydi.

Oltoy tillar oilasi uchta asosiy guruhga bo‘lingan. Turkiylarga asosan, O‘rta Osiyo uyg‘urlari, *salorlar*, *qozoqlar* va *qirg‘izlar* kirgan. Ularning asosiy qismi Shinjonda – G‘arbiy Xitoyda joylashgan. Mo‘g‘ul guruhiga XXR hududidagi Mo‘g‘uliston Xalq Respublikasi va Ichki

Mo'g'ulistondagi mo'g'ullar, shuningdek, XXRda yashovchi *dunshan*⁴ (musulmon mo'g'ullar), *tu* (mongor) va boshqalar kiradi. Tungus-manchjur guruhiga, asosan, XXRning shimoli-sharqida joylashgan - *manjurlar*, shuningdek, *sungar* xalqlari (hechje), evenk va orochenlar kirgan. Hozirgi vaqtda koreys va yapon tillari ham Oltoy oilasiga kiradi degan qarashlar ancha keng yoyilmoqda. Biroq bu masalada hali to'liq bir to'xtamga kelingan emas.

Sin-tibet oilasi Xitoyda ikki til guruhi – xitoy va tibet-birma tillariga bo'linadi. Xitoy tili o'zining ko'p lahjasi ekanligi bilan ham ma'lum. Ular orasidagi tafovut darajasini hatto alohida turkiy, slavyan yoki roman tillari o'rtasidagi tafovutlar bilan qiyoslash mumkin. XX asr oxirlarida *bay* tili ham xitoy tili guruhiga kiritildi. Tibet-birma guruhiga tibet tillari, shuningdek, *iszu*, *tujia*, *xani*, *lisu*, *naxi* kabi tillar kiradi.

Avstroosiyo tillarining asosan, mon-kxmer guruhi (*kava*, *benlun*, *bulan*) mavjud.

Sinlyangan madaniyati bilan deyarli bir vaqtda Xuanxening Veyxe daryosiga quyilish joyida *Yanshao* madaniyati vujudga kelgan. Yanshaoliklarning asosiy xo'jaligi *chumiza* yetishtirish bo'lgan. Ular *protosin-tibet* tilida so'zlashgan. Taxminan mil. avv. 4-mingyillikning o'rtalarida yanshaoliklar ikki qismga bo'linib ketdilar. Bir guruhi g'arbga

Chumiza

Xuanxening yuqori oqimi bo'ylab, ikkinchisi esa sharqqa Xuanxening o'rta oqimiga qarab siljidi. Uzoq yillik bir-biridan alohida holda yashash madaniyat va tilda lokal xususiyatlarni shakllantirdi. Yanshaoliklarning g'arbiy shohi bo'lg'usi tibet-birma xalqlarining, sharqiy tarmog'i esa qadimgi xitoyliklarning shakllanishida asosiy rol o'ynadi. Mil. avv. 2-mingyillikda *sya* va *shan* nomidagi protoxitoy qabilalari bu hududda juda yirik qabila ittifoqini barpo qildilar. Ilk davlatchilik belgilari shu tariqa qaror topa boshladi.

Antropologik tasnif. Sharqiy Osiyoning tub aholisining katta qismi yirik mongoloid irqiga mansub bo'lib, ularning dastlabki shakllanishi shu mintaqada sodir bo'lgan. Irqiy nuqtai nazardan, Sharqiy Osiyo xalqlari til nuqtai nazaridan qaraganda ancha katta birlikni namoyon qiladi. Katta

⁴ ***Izoh:** *dunshan* xitoycha "sharqiy qishloq" ma'nosini bildiradi.

mongoloid irq ikki kichik guruhga bo'linishi mumkin. Odatda ular *Tinch okeani* va *kontinental mongoloidlar* deb ataladi.

Tinch okeani va kontinental mongoloidlarning farqlanishini yuqori paleolitning paleoantropologik topilmalaridan kuzatish mumkin. Shandundun va Lyutzyan (Xitoy) dan topilgan qadimiy bosh suyaklari zamonaviy turdagi odamlarga – neoantropolarga tegishli bo'lib, Tinch okeani mongoloidlarining ba'zi xususiyatlarini ochib beradi. Bu bosh suyagining sezilarli balandligi, *alveolyar prognatizm* (tish va tish ildizlarining oldinga bo'rtib chiqishi) ning mavjudligidir. Keyinchalik, Tinch okeani mongoloidlari orasida antropologik turlarning ikki – *Sharqiy* va *Janubiy Osiyo* guruhlari paydo bo'ldi.

Tinch okeani mongoloidlarining Sharqiy Osiyo guruhiga kiruvchi zamonaviy aholisi orasida shimoliy xitoyliklar alohida irqiy tur sifatida keng tarqalgan bo'lib, ular asosan Shandun, Xebey, Shanxi, Shensi va Gansu provinsiyalarida yashaydi.

Tinch okeani mongoloidlarining Janubiy Osiyo guruhi Xitoyning janubida yashovchi ko'plab xalqlardan iborat. Unga quyidagi antropologik tiplar kiradi: tay xalqlariga mansub *tay-malaylar*, Sharqiy Himoloydagi - *zu*, ba'zi miao guruhlari shular jumlasidandir. Xitoyning janubiy qismida Sharqiy Osiyo va Janubiy Osiyo mongoloidlari aralashmasidan kelib chiqqan turlar ham bo'lib, ular, asosan, janubiy xitoyliklar orasida keng tarqalgan.

Sharqiy Osiyo xalqlarining antropologik tasnifida zamonaviy yaponlarning o'rni masalasi murakkab. Morfologik jihatdan ular Sharqiy Osiyo va Janubiy Osiyo mongoloidlari o'rtasida oraliq o'rinni egallaydi. Ularning tashqi qiyofasida Janubiy Xitoydagi *mon-kxmer* xalqlarining (kava, benlun, bulan) tashqi ko'rinishi xususiyatlari ham mavjud.

Aynlarning antropologik turi o'ziga xos bo'lib, nisbatan och rangdagi teri va uchinchi darajali soch chizig'ining kuchli rivojlanishi bilan ajralib turadi. Aynlarning "kavkazoid" xususiyati haqidagi ilgari keng tarqalgan mulohazalar hozirda o'z ahamiyatini yo'qotgan. Aynlar jismoniy xususiyatlari sezilarli darajada o'zgargan bo'lsa-da, avstraloid xususiyatlarini saqlab qolgan Sharqiy Osiyodagi yagona xalqdir.

Kontinental yoki "klassik" mongoloidlarga kelsak, ular birinchi navbatda MXR va Ichki Mo'g'uliston (XXR) aholisining ko'p qismini

tashkil qiluvchi mo'g'ul xalqlari, shuningdek, ba'zi turkiy xalqlarni o'z ichiga oladi. Kontinental mongoloidlar ikki guruh – *O'rta Osiyo* va *Janubiy Sibir* turlariga bo'linadi. Kontinental mongoloidlar yoyilgan hududlar chegarasining g'arbiy qismida kavkazoidlar (uyg'urlar, qisman qozoqlar) bilan aralashish jarayonida rivojlangan umumiy turlar ham shakllangan.

Protoxitoy qabilalari turli irqqa mansub ko'plab etnik guruhlar bilan yaqin aloqada bo'ldi. Natijada bu hududga xos *klassik mongoloid* antropologik qiyofa paydo bo'ldi. Bu keng va qisqa bosh chanoq suyagi, keng va shu bilan birga yapaloq yuz edi. Mongoloidlarning Janubiy Osiyo tarmog'i vakillarida kalta bosh chanoq, baland miya qobig'i, keng burun rivojlangan. Sharqiy-Osiyo mongoloidlari esa *in* (shan)larga juda yaqin, zamonaviy shimoliy xitoy turi hisoblanadi. Ushbu ma'lumotlardan ko'rish mumkinki, tibet tilli syanlar g'arbdagi inlardan o'zlarining antropologik qiyofasi bilan farqlangan.

Bu davrda Shimomli-Sharqiy Xitoy va Koreya yarimorolining bir qismida o'zining tashqi ko'rinishi va tili bo'yicha protoxitoylardan farq qiluvchi etnoslar yashagan. Ular bugungi tungus-manjur xalqlarining ajdodlari hisoblandilar.

Yapon orolining tub aholisi bo'lgan protoaynlarning paydo bo'lgan vaqtini aniq aytish mushkul bo'lsa-da, ularning Janubi-Sharqiy Osiyoning janubiy qismida shakllanganligi haqidagi qarashlar ko'proq. Neolit davriga oid "*dzemon*" nomini olgan madaniyat sohiblari bo'lgan protoaynlar avstroneyziya va protoans etnik guruhlarining qorishuvi natijasida vujudga kelgan. Janubiy qabilalar qadimgi koreyslarning kelib chiqishida ishtirok etdilar.

Mil. avv. 1-mingyillikning boshlarida O'rtaxitoy tekisliklarida qadimgi xitoy etnoslarining qo'shilish jarayoni davom etdi. Natijada *huaxiya* etnosi shakllandi.

Taxminan shu davrlarda Mongoliya cho'llarida oltoy tilli ko'chmanchi syunnlarning qabila birlashmalari vujudga kela boshladi. Xan imperiyasi bilan uzoq davom etgan urushlar natijasida syunnlar milodiy birinchi asrlarda ikki qismga bo'linib ketdi. Ulardan biri O'rtaxitoy davlatining shimoliy chegaralarida yashovchi, Xan imperiyasini tan olgan guruhlar bo'lib, ular o'tgan bir necha yuz yillar davomida butunlay aralashdilar. Boshqasi esa shimoliy-g'arbga joylashib, keyinroq bir qancha

etnik guruhlarni o'z ichiga olgan holda *xunn* nomi bilan yangi bir etnos sifatida namoyon bo'ldi. Milodiy birinchi asrlarda Mo'g'ulistonning o'rmon-dasht hududlariga syunnlar o'rniga mo'g'ul tilli *syانبiylar* keldi. Bu davrda Koreyaning shimolida hukmronlik qilgan Choson davlati, Koguryo podsholigi, Yapon orollarida esa Yamomoto singari qadimgi davlatlar vujudga kelgan edi. Bir so'z bilan aytganda, milodiy asr boshlarida Sharqiy Osiyodagi xalqlar madaniyatidagi o'xshashlik, qaysidir ma'noda bevosita yoki bilvosita ko'chmanchi etnoslar ta'sirida bo'lganligi bilan izohlanadi.

Xo'jaligi. Xo'jalik faoliyatning xilma-xilligi va u bilan bog'liq bo'lgan Sharqiy Osiyo aholisining madaniy xususiyatlarini ham hududiy, ham xronologik chegaralarga ega bo'lgan bir nechta xo'jalik-madaniy turlarga ajratish mumkin.

Sharqiy Osiyoda xo'jalik-madaniy turlar xususiyati geografik muhit bilan bog'liqlik holda shakllangan. Shu nuqtai nazardan, ushbu mintaqada ikki geografik hududning turli xil xo'jalik-madaniy turlari mavjudligini ko'rish mumkin. Bular issiq (subtropik va qisman tropik) va mo'tadil. Namlik darajasi xo'jalik-madaniy turlarning shakllanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatgan. Mo'tadil mintaqaning qurg'oqchil qismida xuddi shu zonaning boshqa zonalariga nisbatan tarixan butunlay o'zgacha iqtisodiy faoliyat turlari rivojlangan. Shu tufayli hududni vertikal tasniflash ahamiyatli hisoblanadi. Ya'ni, baland tog'li hududlarda ham o'ziga xos xo'jalik-madaniy turlar shakllangan.

Umuman olganda, Sharqiy Osiyo xalqlari orasida o'tmishda keng tarqalgan xo'jalik-madaniy turlarning aksariyati bizning davrimizda jiddiy o'zgarishlarga uchrab, ularning bir qismi faqat qoldiq shaklida saqlanib qolgan. Ovchilar, baliqchilar va terimchilarning xo'jalik-madaniy turlari Sharqiy Osiyoda tarixan eng qadimiy hisoblanadi. Ular bu yerda mezolit davrida paydo bo'lgan va mazkur mintaqaning hech bir xalqi orasida sof shaklda saqlanmagan.

Qishloq xo'jaligi bilan bog'liq bo'lgan ikkinchi guruh iqtisodiy va madaniy turlarning shakllanishi neolit davri bilan bog'liq. Mo'tadil mintaqada qo'l dehqonlarining iqtisodiy va madaniy shakllar Markaziy Xitoy tekisligida miloddan avvalgi 5-ming yillik oxirida rivojlangan. Suv toshqinida nisbatan qurg'oqchilikka chidamli chumiza va tariq kabi

ekinlarni yetishtirish *ley* (oyoqqa urgʻu berilgan ikki tishli yogʻoch tayoq) kabi qazish asboblari yordamida amalga oshirilgan. Oʻrim-yigʻim uchun tosh yoki sopol pichoqlar ishlatilgan.

Xitoyning shimolida motiga dehqonchiligi miloddan avvalgi I ming yillik oʻrtalarigacha davom etgan. Keyinchalik yerlarni shudgorlash usuli keng qoʻllanila boshlagan boʻlsa-da, motiga dehqonchiligi oʻzining ayrim xususiyatlarini saqlab, keyingi

Ley dehqonchilik quroli

davrlargacha yetib kelgan. Tayvan *gaoshanlari*, shuningdek, *xay-nan li*, qisman - *miao* va *yao* kabi xalqlar orasida bu shakl saqlanib qolgan. Bu xoʻjalik-madaniy turi oʻzining har xil ildiz ekinlarini (asosan, *taro* va *yams*, keyinchalik *batat*) yetishtirish bilan tavsiflanadi. Shu bilan birga bu yerda qadimdan sholi yetishtirish ham keng tarqalgan. Asosiy asboblari qazuvchi *tayoq* va *ketmon* edi. Baʼzi xalqlarda yer ekishdan oldin boʻshatilib, dala boʻylab buyvollarni haydab yuborgan. Lozular va maʼlum darajada tibetliklar togʻli hududlarda sovuqqa chidamli ekinlar - *suli*, *arpa* va *grechixa* yetishtirishga asoslangan motiga dehqonchiligining oʻziga xos xoʻjalik-madaniy turini yaratdilar.

Xoʻjalik-madaniy turlarning uchinchi guruhi haydaladigan dehqonchilikning tarqalishi bilan bogʻliq. Bu miloddan avvalgi 1-mingyillik oʻrtalaridan temir asboblardan foydalanishning yoʻlga qoʻyilishi bilan bogʻliq. Xitoyning shimolida moʻtadil mintaqadagi dehqonlarning xoʻjalik-madaniy turi, keyinchalik xitoylar, koreyslar, manjurlar va boshqalar orasida hukmron boʻlib, *ral* (keyinchalik shudgor) kabi ekin qurollaridan foydalanishga asoslangan. Don hosili temir oʻroqlar bilan yigʻib olinadi. Bu xoʻjalik-madaniy tur don ekinlaridan (bugʻdoy, tariq, chumiza va kamroq darajada sholi) tashqari dukkaklilar, ayniqsa, soya yetishtirish bilan ajralib turadi. Undan tuzlangan soya sousi va loviya tvorogi tayyorlanadi. Texnik ekinlar orasida paxta, rami, tut katta ahamiyatga ega. Ratsionning muhim qismi shirin kartoshka hisoblanadi. Sharqiy Osiyoning janubidagi koʻplab xalqlar orasida, shuningdek, Yaponiya va Koreyaning janubida issiq iqlimli dehqonlarning xoʻjalik-madaniy turi keng tarqalgan. Sanoat ekinlarida paxta, moyli oʻsimliklar va choy ekinlari ustunlik qilgan. Janubi-Sharqiy

Osiyoning tog‘li hududlarida yashovchi xalqlar (tibetliklar, quduq, dulong, zu) tog‘li dehqonlarning xo‘jalik-madaniy shaklini rivojlantirdilar.

Iqtisodiy asosi chorvachilik bo‘lgan to‘rtinchi guruh xo‘jalik-madaniy shakllar asosan, mo‘g‘ul, turkiy va qisman tungus-manjur xalqlari orasida keng yoyilgan. Mo‘g‘uliston hududida miloddan avvalgi 1-mingyillikda mo‘tadil iqlimli qurg‘oqchil hududida yashovchi ko‘chmanchi chorvadorlarning o‘ziga xos xo‘jalik-madaniy turi shakllana boshladi. Tarixan Mo‘g‘ulistonning cho‘l va yarim cho‘llarida yashagan xiongnu, syanbiy, qadimgi turkiy, xitan, mo‘g‘ul kabi xalqlarning hayoti u yoki bu yo‘l bilan shu xo‘jalik turiga bog‘langan. Qo‘y va otlar (kamroq darajada qoramol va tuyalar) yetishtirish mavsumiy migratsiyaga asoslangan. Ko‘p o‘tmay, Tibet platosida baland tog‘larning ko‘chmanchi chorvadorlarining xo‘jalik-madaniy turi shakllandi. Nihoyat, XXR shimoli-sharqida Sharqiy Osiyo ko‘chmanchi chorvachilik markazi ta’sirida vujudga kelgan *oroxenlar* va evenklarning ayrim guruhlari orasida tayga bug‘usi chorvadorlarining o‘ziga xos xo‘jalik-madaniy turini ajratib ko‘rsatish mumkin. Biroq, bug‘ularni yetishtirish faqat *yagel* (tundra o‘simligi) o‘sadigan joylarda, ya’ni Katta Xingan viloyatidagina mahalliyashtirishga olib keldi.

Moddiy madaniyat. Sharqiy Osiyo xalqlari orasida uy-joylarning xilma-xilligi, avvalo, xo‘jalik-madaniy shaklning o‘ziga xosligi bilan belgilanadi. O‘troq dehqonlarning turmush tarzi doimiy va uzoq muddatli turar-joylarning keng tarqalishiga olib kelgan bo‘lsa, ko‘chmanchi chorvadorlar orasida esa turli ko‘chma uylar (o‘tov) ustunlik qilgan. Iqtisodiy tuzilma hamda tabiiy muhit sharoitlari uylarning ko‘rinishi va an’anaviy qurilish materiallarida ham o‘z aksini topgan.

Karkas va ustunli qurilma Sharqiy Osiyoning qadimgi va zamonaviy xalqlari – xitoy, koreys, yapon, tay va mon-kxmer xalqlarining yerdagi turar-joylari hamda qoziqli turar-joylari uchun ham xosdir. Aksincha, Shinjon uyg‘urlari, shuningdek, tibetliklar va zular orasida xom g‘isht yoki yo‘nilgan toshdan qurilgan devorlari bo‘lgan uylar keng tarqalgan.

Sharqiy Osiyo turar-joylarining doimiy turlarini tavsiflashda o‘choqning mavjudligi va joylashishi alohida ahamiyatga ega. Issiq mintaqaga xos bo‘lgan qoziqli uylarda o‘choq faqat pishirish uchun xizmat qiladi. Olov ko‘pincha bu yerda tuproq bilan to‘ldirilgan tekis qutida tayyorlanadi. Janubiy Xitoy va Yaponiyaning yerdagi uylarida doimiy

o'choq yo'q va sovuq mavsumda ular bu yerda ko'chma mangallar bilan isitiladi. Shimoliy xitoylar va koreyslar orasida maxsus isitiladigan yotoqlar (xitoycha "kan") keng tarqalgan.

Ko'chmanchilarning ko'chma turar-joylari bu xalqlar tarixi davomida o'z dizaynini o'zgartirmagan. Xiongnular, xitoy tilidagi manbalarning ma'lumotlariga ko'ra, majnuntol shoxlaridan qurilgan va tepasida kigiz bilan qoplangan kulbalarda yashagan. Miloddan avvalgi 1-mingyillik o'rtalarida Sharqiy Osiyo ko'chmanchilarida zamonaviy mo'g'ul va turkiy xalqlarning kundalik hayotida saqlanib qolgan. Tog'li ko'chmanchi chorvadorlarining yashash joyining asosiy turi – bu birlashtirilgan ustunlarga yopilgan kigiz yoki qo'pol jun matodan (ko'pincha qora rangda) qilingan chodir bo'lgan.

Bir so'z bilan aytganda Sharqiy Osiyo xalqlari etnologiyasi – bu mintaqadagi qadimiy xo'jalik shakllari, ijtimoiy an'analar va madaniy qadriyatlarning murakkab uyg'unligini yorituvchi soha hisoblanadi. Bu yerda dehqonchilik, chorvachilik va hunarmandchilikning turli ko'rinishlari tarixiy davomiylik kasb etib, turmush tarzi va dunyoqarashni shakllantirgan. Xalqlar hayotida tabiat bilan uyg'unlik, urf-odatlarining avloddan-avlodga o'tishi hamda ijtimoiy tuzilmadagi o'zgarishlar madaniy jarayonlarning asosiy yo'nalishlarini belgilab bergan. Shu bois, Sharqiy Osiyo xalqlarining etnologik tahlili nafaqat o'tmish tajribasini ochib beradi, balki ularning bugungi madaniy qiyofasini ham chuqurroq anglashga yordam beradi.

4.6. Shimoliy Osiyo (Sibir) xalqlari

Shimoliy Osiyo (Sibir) sharqda Tinch okeani qirg'oqlari, g'arbda esa Ural tog'larigacha bo'lgan ulkan hududni egallagan yirik tarixiy-etnografik viloyatdir. Bu yerda ruslardan tashqari ko'plab mahalliy tub millatlar, xalqlar, elatlar, qabilalar yashaydilar.

Aholining hudud bo'yicha joylashuvi bir tekis emas. Masalan, o'lkaning janubida, Sibirning o'rta qismi va Uzoq Sharqda zichroq yashaydi. Shimoliy hududlar Arktika va Subarktika zonalarida esa nisbatan siyrak. Sababi, o'lkaning bu qismida uzoq vaqt mobaynida sovuq havo va qor qatlami saqlanib turishidir. Qisqa davom etadigan yoz mavsumidagina o't-o'lanlar, daraxtlar va butalar o'sadi. Undan janubroqda esa Tayga

oʻrmonlari joylashgan. Sibirning mahalliy aholisi ov va baliqchilik bilan kun kechiradilar.

Jumladan, hozirda bu yerdagi oʻttizga yaqin xalq aynan, tayga va tundra ovchiligi, dengiz hayvonlarini ovlash, baliqchilik va bugʻuchilik bilan shugʻullanmoqda. Ular 200 kishidan tortib yarim millionni tashkil etuvchi xalqlardir.

Tayga hududlari

Sibirning etnik qiyofasi. Sibir xalqlari etnolingivstik jihatdan farqli hisoblanadilar. Jumladan, ural til oilasiga kiruvchi *komi*, *nenes*, *xanti* va *mansilar*, shuningdek, fin, samodiy hamda ugor guruhlariga mansub xalqlar mavjud.

Uzoq yillar davomida ular orasida etnik jarayonlar davom etgan. Xususan, ugor qabilalarining bir qismi uzoq sharqqacha siljib mahalliy qabilalardan baliqchilikni va ovchilikni oʻzlashtirganlar.

Xanti va mansilar erkaklarining xanjar va nayzalar bilan raqsi, jangari hayqiriqlari urushga tayorgarlik koʻrayotgan jarayonni eslatadi. Hozirda bu kabi odatlar bor yoʻgʻi mahalliy aholi marosimiy hayotining ajralmas qismigagina aylanib qolgan xolos.

Xanti va mansilar ovda ham yuksak mahoratli hisoblangan. Ularning asosiy ov quroli kamon edi. Oʻq-yoydan foydalanishga bolalarni yoshligidan oʻrgatishgan. Ov aholiga faqat oziq emas, balki, kiyim-kechak, mehnat qurollari idishlar yasash uchun imkon yaratgan. Xoʻjalikda yogʻochdan ham keng foydalanilgan. Beresta (oq qayin) poʻstlogʻidandan idishlar tayyorlangan. Shuningdek, Taygada yashovchi xalqlar yogʻochdan changʻi, narta, qayiqlar tayyorlagan. Qishda muzlab qolgan daryolar ustida it qoʻshilgan changʻilar asosiy transport vositasiga aylangan. U neolitda paydo boʻlib, oʻtroq baliqchilik sharoitida faqat odamlarga emas, itlarga ham yetarlicha oziq boʻlishi lozim edi. Keyinchalik it bilan birga bugʻular ham chanalarga qoʻshila boshlangan.

Xanti va mansilardan tashqari Ob daryosi vohasida tili boʻyicha neneslarga, turmush tarzi va xoʻjaligi boʻyicha esa ugorlarga yaqin selkuplar yashaydi. Yana bir kam sonli ketlar tayga ovchi va baliqchilik bilan shugʻullanadi. Bugungi kunda ketlar Yenisey til oilasining yagona vakilidir.

Qolganlari esa Janubiy Sibir turkiylari, ruslar, selkuplar bilan aralashib oʻz tillarini yoʻqotganlar.

Arxangelskdan Taymir tundrasigacha boʻlgan ulkan hududda yashovchi neneslar oʻz bugʻu podalari bilan Arktikaning cheksiz tekisliklarida koʻchib yurishadi. Bugʻu ushbu aholining barcha zarur ehtiyojlarini qondirishda muhim manba boʻlgan. Ural til oilasiga kiruvchi *enilar* bugʻu goʻshti, baliqni aksari holatda xomligicha yoki tuz sepib isteʼmol qilganlar. Qish mavsumida muzlatilgan baliq – *stroganina* sevimli taom hisoblangan. Baliqdan shuningdek, ozuqa

Selkup vakili olov
tayyorlash jarayonida

zaxirasi ham tayyorlangan. Bu albatta, hududda meva-sabzavotlarning yetarli emasligidandir. Neneslar manzilgohlari qishda janubda, bahor kelishi bilan esa bugʻularni tundra va oʻrmonga haydaganlar. Tajribali choʻponlar bugʻular qayerdan yetarlicha ozuqa topa olishini yaxshi bilgan. Ularning eng yaxshi yordamchilari itlar boʻlgan. Neneslar turar-joylari koʻchma uy - *chum* boʻlgan. Uning sinchida 25-40ta yogʻoch boʻlib, usti *nyuk* - bugʻuni juni tepaga qaratib tikilgan terilaridan qoplangan. Yozda esa *chumni* beresta (daraxt poʻstlari) yoki eski bugʻu terilari bilan yopishgan. Kuz va qishda neneslar yovvoyi bugʻularni, moʻynali hayvonlarni, yozda baliq ovlash maqsadida jamoalarga birlashganlar. Bu paytda ularning bugʻulari va oila azolari asosiy yashash manzilgohlarida qolgan.

Neneslar barcha tabiat kuchlari osmon, yer olovni ilohiylashtirganlar. Aholi ongida ruhlarga eʼtiqod alohida oʻrin egallagan. Neneslar uchun oliy iloh osmon xudosi boʻlgan. Yovvoyi bugʻular egasi *Ilebemberatini* eʼzozlaganlar.

“Uy ruhlari” ham turli tuman boʻlib, ularning ayrimlarini inson qiyofasida tasvirlashsa, boshqalarini qandaydir buyum yoki antiqa koʻrinishdagi tosh bilan ifodalashgan. Neneslar ovda omadlari kelmasa, ilohning haykali ramzini jazolaganlar, aksincha, ovlari baroridan kelsa, qon yoki ovlangan qush yoki baliqning yogʻi bilan siylaganlar.

Neneslarga qardosh tilli nganasanlar ulardan bugʻuchilikni oʻzlashtirib katta bugʻu podalariga ega boʻlsalar-da, taomlanishda, asosan, yovvoyi hayvonlar goʻshtini isteʼmol qilishgan. Bugʻular kuzda shimoldan

janubga tomon siljiganida nganasanlar go'sht tayyorlashni boshlaganlar. Omadli ov mavsumida tayyorlangan go'sht zaxirasi bahorga qadar yetgan. Xo'jalikning ushbu yovvoyi bug'ularni ovlash Yevroosiyoning shimolidagi eng qadimgi turlaridan biri bo'lgan. Ayrim ma'lumotlarda uning neolitda paydo bo'lganligi qayd qilingan.

Yeniseydan sharqqa tomon Tinch okeani sohillariga qadar bo'lgan o'rmonli o'lkada qadimdan evenklar istiqomat qilganlar. Kam sonli bo'lishiga qaramasdan evenklar yirik hududni egallaganlar. Evenklar hayvonlarni odatlarini yaxshi bilishdan tashqari yaxshi mergan, abjir va chidamli bo'lishgan. Shuning uchun ham evenklarda "oson erishilgan narsa omad emas" degan naql keng tarqalgan. Ovchilarning bepoyon taygada yo'l topib yurishlari ularning ulkan tajribasidan dalolat beradi. Ular uchun hatto, daraxt tanasi-yi, hayvon oyog'i izlari yoki qushning ovozi, bularning barchasi ma'lumot manbai hisoblangan. Evenklarning ko'chishi baliq izlash sababidan ro'y bergan. Qishki, bahorgi, kuzgi manzilgohlar barpo etilgan. Ovchilar guruhi ba'zida hayvonni bir necha kunlab taqib qilgan. Agar mavsum omadli kelsa, go'shtning bir qismini zaxiraga qoldirishgan. Uni dudlab quritishgan, yaqin orada yeyiladigan go'shtlarni esa qopga solib olib yurishgan. Shunday bo'lsa-da, evenk xo'jalik madaniyatining ajralmas qismi bug'ichilik bo'lgan. Ularning qo'shnilari evenklarni *bug'udagi chavondozlar* deb bejizga aytishmagan. Aynan bug'ular evenklarga harakatchan xo'jalik yuritishi taygani o'zlashtirish imkonini bergan.

Bug'i mingan evenk

An'anaviy kiyimlari ham ovchilik hayotiga moslashgan. Qishgi po'stin bu'g'u terisidan oldi ochiq qilib tikilgan. Etaklari tizzasigacha bo'lib, bug'ida o'tirishga yoki keng ovchi chang'isida hayvonni taqib etishda qulay bo'lgan. O'tmishda ko'krakni issiq saqlash uchun maxsus kashtalangan yoping'ich bilan to'silgan. Yozda oldi ochiq kafdan kiyingan.

Evenk tilida ushbu xalqlar xo'jaligida o'ziga xoslikni ifodalovchi ko'plab so'zlarni uchratish mumkin. Ovlanadigan hayvonlarning nomlari xilma xil berilgan. Lekin ayiqning nomi hech qachon ovoz chiqarib

aytilmagan. Tayga egasini odatda bobo yoki buvi, tog‘a va hokazo ko‘chma ma’nolar bilan atashgan. Evenklar ayiqni nomi bilan atashsa, u albatta, u gap nima haqida ketayotganini tushunadi. O‘rmon hayvonlari qushlar va baliqlar bilan bog‘liq ko‘plab tabular va irmlar bo‘lgan. Ularni ayrimlarini ma’lum mavsumlarda, boshqalarini butunlay o‘ldirish taqiqlangan.

Yoqutlarning xo‘jaligi Sibirdagi aksariyat xalqlardan farqli o‘laroq ov yoki baliqchilik emas, balki, chorvachilik tashkil etgan. Yoqutlar (o‘zlarini “*saxa*” deyishadi) dunyoning eng shimoliy hududidagi chorvadorlar bo‘lib, yirik shoxli hayvonlar hamda otlarni saqlaganlar. Yoqutlar xo‘jaligida Arktika sovug‘iga chidamaydigan qo‘y, echki, tuyalar kabi hayvonlar, shuningdek, dehqonchilik o‘z ahamiyatini yo‘qotgan. Ular o‘ziga xos shimol chorvachiligi tizimini yaratganlar. Uning asosini ikki – qishki va yozgi manzilgohlarga ko‘chish tashkil etadi. Qishki uylarga – *xoton* molxonalar taqab qurilgan. Yoqutlarning qishga yetarlicha ozuqa g‘amlash hayot-mamot masala bo‘lgan. Yozgi manzilgohlar – daryo vohalarida *Alas*⁵larda joylashgan bo‘lib, unda daraxtlardan bo‘sh, o‘t-o‘lanlar serob joylar tanlangan. Bu yaylovlarda mollar iyun-sentabr oylarida boqilgan. Alasda odatda bir necha oila o‘z chorvasi bilan to‘plangan, unda yozgi uylar qurilgan.

Yoqutlarning asosiy ozuqalari sut va undan olinadigan mahsulotlar bo‘lgan. Qishning eng sovuq bo‘lgan oylarida sigirlar sog‘ilmagan. Yoz va kuzda sutdan qatiq qilib, unga turli o‘simlik ildizlari, mevalari, ziravorlar solinib, daraxt po‘stloqlaridan qilingan idishlarda muzlatilgan *jara* tayyorlangan. Qishda undan sindirib olib eritib suv, un solib, sho‘rva – *butugos* tayyorlangan. Ko‘pincha qahraton qishda bu taom yoqutlarni yagona ozig‘i bo‘lgan. Yoqutlar hayotida avvallari qishning oxiri bahor boshida tez-tez ocharchiliklar takrorlanib turgan.

Shuning uchun ham yoqutlar dalalardan qor ketib o‘t-o‘lanlar unib chiqishini sabrsizlik bilan kutganlar. Qimiz qishdan holsizlanib chiqqan kishilarga quvvat bo‘lgan. Tayga chorvadorlari xo‘jaligida muhim yordamchi sohalar baliqchilik va ovchilik bo‘lgan. Shunday bo‘lsa-da, chorvasidan ajralgan oilalar uchun baliqchilik asosiy mashg‘ulotga

⁵ **Izoh:** * Alas (yoqutchi Alaas) - Yoqutiya va Tyumen viloyati tekisliklariga xos geologik shakllanish. Mahalliy aholi orasida bunday relyefdagi manzilgohlar **xasire** deb ham ataladi.

aylangan. Baliqni odatda to‘r yoki novdalardan yasangan maxsus moslama bilan ovlashgan.

Yoqutlar xalq ijodiyotida qahramonlik dostonlari – *olonxo* qiyofasi alohida o‘rin tutadi. Ularda botirlar qahramonliklari, ularning yovuz maxluqlar bilan kurashi tarannum etiladi. Dostonchi *olon-xosut*larni xalq nihoyatda e‘zozlagan. Ayrim dostonlarni bir necha kunlab ijro etishgan.

Olonxo – bu saxalarning qadimiy qahramonlik eposi va xalq og‘zaki ijodi. Shuningdek, alohida dostonlarga ham shu nom beriladi.

Ular odatda qo‘shiq (she‘riy) va nasriy bo‘lib, hajmi hatto o‘nlab ming misraga yetishi mumkin.

Afsonaviy ajdodlar qahramonliklari o‘n minglab she‘riy satrlarda mujassamlashgan bo‘lib, baxshilar ularni yoddan aytganlar. Yoqutistonning shimoliy sharqida Kolima daryosi havzasida qadimgi

xalqlardan biri *yukagirlar*ning avlodlari yashaydilar. Qadimda yukagirlar Yeniseydan Chukotkagacha yerlarda yashaganlar. Ularning xalq og‘zaki ijodida aytilishicha, ilgari qarg‘alar oq bo‘lgan ekan. Ular yukagirlarning ko‘plab gulxanlari ustidan uchib o‘tganlarida qora rangli bo‘lib qolganlar. Yukagirlar tili paleoosiyo tillari hisoblanadi. Olimlar yukagirlar tilida uning ural tillari bilan qadimiy aloqalarini mavjudligini tasdiqlovchi izlarini topganlar.

Yukagir tillariga mansub aholi piyoda ov qilgani sababli juda siyrak joylashgan. Ehtimol, shu sababdan yukagir qabilalari aholisi soni kamayib, o‘rmonli tundradagi o‘z o‘rnilarini *tongus* va *chukchalarga* bo‘shatib berganlar.

Osiyoning shimoliy-sharqiy chekkasida yashovchi xalqlarning an‘anaviy mashg‘ulotlari va hayot tarzlari qisman hozirgi kunga qadar saqlanib qolgan. Tundra yirik uyurli bug‘uchiligi bilan qisman chukchalar, koryaklar mashg‘ul bo‘lsa, sohil bo‘yida yashovchi chukcha, koryak hamda eskimoslar dengiz hayvonlarini ovlash bilan shug‘ullangan.

Dengiz sohillaridan uzoqdagi chukcha va koryaklar uchun asosiy mashg‘ulot bugunga qadar bug‘uchilik bo‘lib kelmoqda. Bug‘u insonlar hayoti uchun barcha zarur narsani: go‘sht, teri, transport vositasi va hokazolar manbai bo‘lgan. Bug‘u go‘shtiga sohil aholisidan yog‘, tyulen terisi va boshqalarni ayriboshlaganlar.

Chukchalar, koryaklar va itelmenlar hayotida daryo dengiz sohili baliqchiligi katta o‘rin tutgan. Shimoliy-Sharqiy Osiyo xalqlarining kiyimi va poyafzallari bug‘u hamda tyulen terisidan tikilgan. Chukcha, eskimos, yoqutlarda “*torbasa*”, evenklarda “*unt*”, koryak va itelmenlarda “*chiz*” nomli an’anaviy kiyimlar bo‘lgan.

Torbasa

Ushbu xalqlarning dunyo haqidagi tasavvurlarida qadimgi e’tiqod va kultlar talaygina. Ularning barchasida ham qarg‘a haqida rivoyatlarda uni dunyoni o‘rnatuvchi, ayyor, shum va aldoqchi, ayni paytda odamlarga ko‘plab yaxshiliklar qilgan jonzot sifatida tavsiflanadi. Aynan u daryo, tog‘lar, tundrani, dengiz, itlarni, kitlarni, tyulenlarni, qushlarni, ilk odamlarni yaratgan. Qarg‘a odamlarga so‘zlashish, hayvon go‘ishtini iste’mol qilish, kiyim tikish, olov yoqish va yana ko‘plab narsalarni o‘rgatgan.

Amur odamlar tomonidan neolit davrida o‘zlashtirilgan. Aynan o‘sha davrda o‘troq baliqchilar madaniyati shakllanib, uning yaratuvchilari qayiq va to‘rlardan foydalanishgan. Ayniqsa, dengizdan daryoga urug‘ tashlashga chiqqan lasos baliqlaridan ozuqa zaxirasini tayyorlagan. Amurbo‘yi tub aholisi tilida avgust-sentyabr oylari “buyuk baliq oyi” deb nomlangan. Hatto chanaga qo‘shilgan itlarga ham baliqlar berilgan.

Xo‘jalik hayotida baliqchilikdan tashqari yovvoyi o‘simliklarni terish, dengiz hayvonlarini ovlash muhim hisoblangan. Mehnat taqvimini ushbu xo‘jalik mashg‘ulotlariga qarab maydan oktabrgacha ochiq havzalarda baliq ovlash, aprel-may oylarida qayiqlarda dengizga chiqib *nerpa* va *sivuchlar* ovlangan. Qishda esa taygadagi qushlarni ovlash, muz ostidan baliq ovlash asosiy faoliyat turiga aylanadi.

Daryobo‘yi baliqchilarining makonlari odatda ko‘p hovliligi bo‘lgan. Ular uy-xo‘jalik binolarini sohilga yaqinroq qurishga intilgan. Ular hatto mehmondorchilikka ham qayiqlarda borishgan. Sohilda suvdan 5-10 metr yuqorida qayiqlar turgan. Ulardan so‘ng to‘rlarni quritish uchun yog‘ochdan ustunlar, undan keyin esa yozgi yog‘och po‘stloqlaridan uylar, undan narida omborlar, chang‘ilar uchun ayvonlar qurilgan. Nihoyat qishki mavsum uchun yog‘ochlardan qurilgan uy – *fanzalar*, uning orqasida itlar uchun bostirma bo‘lgan.

Qishki uylar tutun tuynugi orqali isitilgan. Bu xildagi isitish moslamalari Xitoy va Koreyada ham qo'llanilganligi manbalarda qayd qilingan.

Janubiy Sibirda oltoyliklar, xakaslar, tuvaliklar, buryatlar istiqomat qilgan. Sanab o'tilgan barcha xalqlar tili oltoy til oilasi, aksari qismi turkiy tillar guruhiga mansub. Mo'g'ul til guruhiga faqat buryatlar kiradi.

Fanza turar-joylari

Mazkur hudud aholisi bug'uni xonakilashtirib, yangi chorvachilik sohasi uy bug'uchiligini yo'lga qo'ygan. Odatda bu jarayon *samodiy* va *tongus* qabilalarining ajdodlari bilan bog'lanadi.

Xo'jalik yangi turlarining shakllanishi migratsiya jarayonlarini va aholi sonini o'sishiga sabab bo'ldi. Ilk temir davrdan Janubiy Sibir va Markaziy Osiyoga turkiy guruhlar kela boshlaganlar. Hududda chorvador guruhlarining: hindyevropa, poleoosiyo, ural, tungus tilli aholining turkiylar bilan aralashuvi jarayoni kuchaydi. Ayni paytda yevropeoid va mongoloid irqalarining aralashuvi ham ro'y berdi.

Janubiy Sibirning barcha xalqlari uchun umumiylik – bu temirchilikni bilganligidir. Bu borada *shortslar* alohida e'tirof qilingan. Shuning uchun mo'g'ullar ulardan soliqlarni mo'yna emas, balki temir hisobida olganlar.

Kiyimlarda ham turli an'analar ko'zga tashlangan. Chorvadorlar aksari uzun etakli o'ngga yopiladigan chopon (xalat) kiyganlar. Mahalliy zodagonlar esa xitoy yoki ruslarning movut, shoyi, atlas, barqutdan tikilgan kiyimlarini afzal ko'rishgan. Zodagonlar po'stinlari ustidan xitoy shoyisi va qimmatbaho mo'yna yoqali yengil xalat kiyishgan. Boylarning bosh kiyimlari rangi, unga tikilgan taqinchoqlariga qarab xo'jayinining amali, jamiyatdagi mavqeini aniqlash mumkin bo'lgan. Janubiy Oltoyda turmush qurgan ayollarning kiyimida o'ziga xos element tanasiga yopishib turadigan yengsiz – *chegedek* bo'lgan. Qishda uni qo'y terisidan po'stin ustidan kiyishgan, yozda esa xalatni ustidan kiyib yurilgan.

Janubiy Sibir aholisi ijtimoiy jihatdan ham bir toifali bo'lmagan. Har bir kishi o'z urug'ini – turkcha *syon* (suyan), buryatcha *yasu* (suyan) bilgan va yetti otasi ismini yoddan ayta olgan. Har qanday notanish kishidan uning urug'ini so'rab, qarindoshlik darajasini osongina aniqlash mumkin bo'lgan.

Osiyo xalqlari etnologiyasi nihoyatda rang-barang va murakkab jarayonlarni qamrab oladi. Bu hudud aholisi qadimdan turli tabiiy-geografik sharoitlarda shakllangan bo‘lib, ularning xo‘jalik yuritishi, turmush tarzi, diniy e‘tiqodlari va ijtimoiy tashkiloti katta xilma-xillikni namoyon qiladi. Ko‘chmanchi chorvadorlar, dehqonchilikka asoslangan o‘troq jamoalar, dengizbo‘yi ovchi-baliqchilari hamda shahar madaniyatini rivojlantirgan xalqlar o‘zaro iqtisodiy va madaniy aloqalar orqali boy etnik an‘analarning shakllanishiga zamin yaratgan.

Umuman olganda, Osiyo xalqlari etnologiyasi turli xalqlar o‘rtasidagi tarixiy aloqalarni, ularning o‘ziga xos madaniy merosini, urf-odat va marosimlarini hamda hozirgi zamonda yuz berayotgan ijtimoiy-madaniy o‘zgarishlarni ilmiy jihatdan tadqiq qilishga imkon beradi.

Nazorat va mustahkamlash uchun savollar

1. Indoneziya yarimorolidagi qaysi ijtimoiy qatlam orasida qadimgi e‘tiqodlar saqlanib qolgan?
2. Hozirgi kunda qaysi omil tufayli Hindistondagi ijtimoiy tabaqa – kastalarga munosabat o‘zgarib bormoqda?
3. Shimoliy Osiyo xalqlariga asosan kimlar kiradi?
4. Iglular nima maqsadda barpo etilgan?
5. Osiyoda qaysi til oilalari eng ko‘pchilikni tashkil etadi?
6. Osiyoning qaysi hududlari etnogenez jarayonlari ro‘y bergan mintaqalar hisoblanadi?
7. Ko‘chmanchi aholi Osiyo qit‘asining qaysi qismida joylashgan va nima uchun?
8. Osiyoda hindyevropa til oilasi chizig‘i deyilganda qaysi hududlar tushuniladi?
9. Old Osiyoning ko‘pmillatli davlatlari deyilganda qaysi hududlar tushuniladi?
10. Osiyo qit‘asining tarixiy-geografik viloyatlari va ularning o‘ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?

Mavzu yuzasidan kazus savollari

1-kazus

Osiyo qit'asi tarixiy-etnografik viloyatlari aholisi madaniyatida umumiylik va o'ziga xosliklar mavjud. Bu xalqlarning xo'jalik hayotida ham aks etadi. Quyidagi jadval asosida yo'qolib ketgan yoki bugungi kungacha mavjud XMT lar va ularning saqlanib qolish sabablarini tahlil qiling.

XMT lar shakli	Sabablari	
	Yo'qolib ketgan	Hozirda mavjud

2-kazus

Hindistonda kastalar tizimi va zamonaviy tenglik muammosi

Vaziyat:

Hindistonda konstitutsiya bo'yicha kastalar tizimi rasman bekor qilingan bo'lsa-da, ayniqsa qishloqlarda "dalitlar" va past kasta vakillari hanuzgacha kamsitilish holatiga duch kelishmoqda. Davlat ularga ijtimoiy kvotalar ajratgan, ammo teng imkoniyatlar hali ham muammoli.

Topshiriq:

- Kastalar tizimining tarixiy va madaniy ildizlarini qisqacha tushuntiring.
- Davlat siyosati orqali bu tizimni qanday yumshatishga harakat qilinmoqda?
- Agar siz hind universitetida ishlovchi sotsiolog bo'lganingizda, yosh avlodda tenglik madaniyatini shakllantirish uchun qanday strategiya ishlab chiqar edingiz?

3-kazus

Yaponiyada ilmiy safarda bo'lgan talaba birinchi marta milliy restoranda ovqatlandi. U guruhdoshi bilan suyakli baliq yeb o'tirar ekan, pishgan go'shtni tayoqchasi bilan olib, to'g'ridan-to'g'ri do'stining tayoqchasiga uzatdi. Mahalliy odamlar hushyor tortib, unga yo'l-yo'riqni to'g'rilashdi. Chunki bu harakat yaponlarda faqat dafn marosimida qilinadigan ramziy amalni eslatadi.

Savol: Ushbu holatda talaba qanday qilib yaponlarning odob qoidalariga rioya qilishi mumkin edi?

Mavzu yuzasidan test topshiriqlari

TEST

1. Osiyoning qaysi qismida qit'a aholisining katta qismi yashaydi?

- A) janubiy
- B) sharqiy
- C) g'arbiy
- D) shimoliy

2. Sharqiy Osiyoda quyidagi qaysi til oilasining uchrashi odatiy emas?

- A) oltoy, avstroneziya
- B) fin-ugor
- C) xitoy-tibet
- D) tay-kaday va avstroosiyo

3. Dunsyanlar kimlar?

- A) Xitoydagi past tabaqa vakillari
- B) islomni qabul mo'g'ullar
- C) Shimoliy Osiyoning nomadlari
- D) koreyslarning etnografik guruhlar

4. Yakun va dayaklar qaysi hududning "aborigenlari" hisoblanadi?

- A) Shimoliy Rodeziya
- B) Shimoliy Kalimantan

- C) Kamchatka
- D) Taklamakon dashtlari

5. Morolar kimlar?

- A) Hindistondagi huquqsiz tabaqa
- B) Hindixitoydagi musulmon qatlam
- C) nomadlarning kambag‘allashgan qismi
- D) G‘arbiy Osiyodagi o‘troq aholi

Glossariy

Jati – kasta, tabaqalar mahalliy aholi tilida shu atama bilan izohlangan.

Katakali – Hindistonda qadimdan shakllanib kelgan an‘anaviy teatri.

Rimbu – (*utan*) bir paytlar deyarli butun Janubi-Sharqiy Osiyoni qoplagan zich tropik o‘rmonlar.

Tagalog – (pilippino) Filippin aholisining rasmiy tili.

Sarong – Malay va Indoneziya xalqlari uchun xos bo‘lgan, tanaga o‘ralgan uzun matodan iborat an‘anaviy libos. U tizzagacha yoki to‘piqqacha bo‘lishi mumkin. Yavaliklar orasida sarong faqat uy kiyimi sifatida ishlatiladi.

Vaang-purvo – Indoneziyadagi xalqlarning azaldan juda mashhur bo‘lgan soya teatri. Unda qahramonlik mazmunidagi pyesalar ijro etiladi.

Mustaqil ishlash uchun mavzular

1. Globallashuv, urf-odatlar, an‘analar va transformatsiya jarayonlari (tahliliy esse yozing).

2. Osiyo aholisining antropologik tasnifi haqida mustaqil ish tayyorlash.

3. An'anaviy xo'jalik saqlanib kelayotgan mintaqalar (Osiyo xalqlari misolida referat tayyorlash).

4. Moddiy madaniyatning ajralmas qismi bo'lgan turar-joy va an'anaviy taomlarda o'zgarishlarning ro'y berishi va uning sabablari mavzusida maqola tayyorlash.

5. Mavzuga oid atamalarning tavsifi va tahlili.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Ashirov A.A. Etnologiya. – Toshkent: Yangi nashr, 2014. – 544 b.
2. Jabborov I.M. Jahon xalqlari etnologiyasi asoslari. – Toshkent: O'qituvchi, 2008.
3. Salimov T.U. Jahon xalqlari etnologiyasi. – Toshkent: VNESHINVESTPROM, 2019. – 344 b.
4. Salimov T.U. Jahon xalqlari etnologiyasi. – Toshkent: Donishmand ziyosi, 2020. – 368 b.
5. Behera Maguni Charan (Ed.). Tribal Studies in India: Perspectives of History, Archaeology and Culture. Springer, 2019. – 318 p.
6. Народы и религии Евразии 2021 №03 (26). - Барнаул: Алтайский государственный университет, 2021. — 192 с. — ISSN 2542-2332.

5-MAVZU: O‘RTA OSIYO VA QOZOG‘ISTON XALQLARI

Reja

5.1. O‘rta Osiyoning geografik tavsifi va xalqlari tarixi

5.2. O‘rta Osiyo xalqlari tarixi

5.3. O‘rta Osiyo xalqlari moddiy madaniyati

5.4. Ma’naviy madaniyat

Tayanch so‘zlar: Mittel Azia, “issiqlik qutbi”, tarixiy-etnografik viloyat, Avesto, mongoloid, meridional ko‘chish, statsionar ko‘chish, vertikal ko‘chish, ikki daryo oralig‘i tipi, kaspiyorti tipi, urug‘-qabila, qoq, quduq, turkman gilamlari.

5.1. O‘rta Osiyoning geografik tavsifi va xalqlari tarixi

O‘rta Osiyo – Yevroosiyodagi o‘ziga xos tarixiy-geografik mintaqadir. O‘rta Osiyo g‘arbda Kaspiy dengizidan sharqda G‘arbiy Xitoy chegarasigacha cho‘zilgan Osiyoning markaziy qismi hisoblanadi. Shimolda Rossiya, janubda Eron, Afg‘oniston va Xitoy bilan chegaradosh. Hozirda mazkur nomdagi geografik birlikka O‘zbekiston, Tojikiston, Qozog‘iston, Qirg‘iziston va Turkmaniston respublikalari kiradi. “O‘rta Osiyo” atamasi birinchi bor 1834-yilda A.F.Gumbolt tomonidan ishlatilgan bo‘lsa-da, turli davrlarda O‘rta Osiyo deyilganda, bir-biridan farqli hududlar nazarda tutilgan. Nemis olimi esa hududga nisbatan “Mittel Azia” (“O‘rta Osiyo”) atamasini qo‘llash orqali Osiyo qit‘asining ichki qismlarini ifodalagan. Shu bilan birga Gegelning mazkur atama orqali mo‘g‘ullar yashaydigan hududlarni nazarda tutganligi haqidagi ma’lumotlar ham bor.

Sovetlar davrida geografik nuqtai nazaridan Balxash ko‘ligacha bo‘lgan janubiy va janubi-sharqiy hududlar ham O‘rta Osiyoga kiritilgan. Tarixiylik tamoyili bo‘yicha esa G‘arbiy Turkiston hududini, Shinjon-Uyg‘ur avtonom viloyati yoki Shinjon nomi bilan Xitoy tarkibiga kirgan Sharqiy Turkistonni nazarda tutgan.

Oʻrta Osiyo landshaftini shimolda Qozogʻistonning keng oʻtloqli dashtlari va janubda Orol dengizi drenaj havzasiga boʻlish mumkin. Mintaqaning 60 foizga yaqinini choʻl yerlari tashkil etadi. Asosiy choʻllar Turkmanistonning katta

Oʻrta Osiyo davlatlari va unga chegaradosh mamlakatlar (sivosiylar xaritasi)

qismini egallagan Qoraqum va Gʻarbiy Oʻzbekistonning katta qismini egallagan Qizilqumdir. Choʻl hududlarining aksariyati qishloq xoʻjaligida foydalanish uchun yaroqsiz. Janubiy va sharqiy togʻ tizmalaridan Qirgʻiziston, Tojikiston, Sharqiy Oʻzbekiston va Turkmaniston orqali shimoli-gʻarbga oʻtuvchi Amudaryo va Sirdaryo havzalari esa bundan mustasno. Bu ikki yirik daryo Orol dengiziga quyiladi va mintaqadagi suv resurslarining katta qismini taʼminlaydi. Shimoliy Qozogʻistonda esa Rossiyaga shimoldan oqib oʻtuvchi daryolar ham quyiladi. Oʻrta Osiyo mintaqasi sharq va janubda Gʻarbiy Oltoy va Eron, Afgʻoniston va Gʻarbiy Xitoygacha choʻzilgan baland togʻ tizmalari bilan chegaralangan.

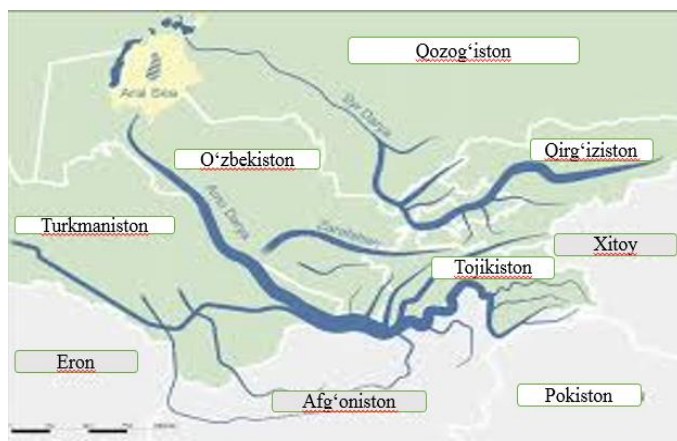
Oʻrta Osiyoda juda quruq iqlim sharoiti tufayli, yogʻingarchilikning yetarli boʻlmashligi, xoʻjalikda sugʻorish uchun Sirdaryo va Amudaryo suvlariga kuchli bogʻlangan. Umuman olganda, mintaqa issiq yoz va sovuq qishni boshdan kechiradi. Yilning katta qismi quyoshli, yogʻingarchilik esa juda kam. Suv bilan bogʻliq bu kabi masalalar aholining hudud boʻylab juda notekis taqsimlanishiga sabab boʻlgan. Aksariyat odamlar zich holatda janubi-sharqda daryolarning unumdor qirgʻoqlarida yoki unumdor togʻ etaklarida yashaydi. Markaziy va Gʻarbiy Qozogʻiston, Gʻarbiy Oʻzbekiston va Turkmanistonning keng qurgʻoqchil hududlarida esa aholi nisbatan siyrak. Bu xususiyatni Yer yuzidagi barcha mamlakatlarda uchratish mumkin. Yaʼni, aholining hayot uchun qulay hududlarda zich joylashgan, aksincha, noqulay sharoit hukm surgan joylarda esa siyrak. Albatta, bu uzoq yillar davomida shakllangan boʻlib, xalqlarning xoʻjalik hayotida ham oʻz taʼsirini koʻrsatgan. Bu haqida quyida batafsilroq toʻxtalinadi.

Iqlimshunoslik nuqtai nazaridan Markaziy Osiyoni quyidagi 2 ta zonaga ajratish mumkin:

Tekislik: Turkmaniston va O'zbekiston tekisliklari, Tojikiston va Qirg'iziston vodiylari issiq yumshoq subtropik qish (qor kamdan-kam yog'adi va odatda bir necha kun), yomg'irli bahor va juda issiq quruq yoz (iyundan sentyabrgacha deyarli yog'ingarchilik bo'lmaydi). Eng ko'p yog'ingarchilik aprel-may oylariga to'g'ri keladi.

Tog'li: Tojikiston, Qirg'iziston va O'zbekistondagi Tyan-Shan va Pomir-Oloy tog'lari.

Markaziy Osiyoda 12 mingga yaqin daryo bo'lib, ulardan 10 mingdan ortig'i tog'li hududlardan boshlanadi. Bu esa, daryolar sersuv bo'lgan vaqtlarda juda shiddatli bo'lishini anglatadi. Cho'l hududlarini esa faqat

O'rta Osiyo mintaqasining asosiy suv manbalari

yirik daryolargina kesib o'tadi. Markaziy Osiyodagi asosiy daryolar Orol dengiziga quyiladigan Amudaryo va Sirdaryodir. Daryolar O'rta Osiyo hududida notekis taqsimlangan. Hududining deyarli 70 foizini egallagan tekisliklarda suv manbalari

kam. Asosan, tog' va tog'oldi hududlarida daryolar tarmog'ining zichligi yuqori. Oqayotgan suvlarning bunday notekis taqsimlanishi iqlimning o'ziga xos xususiyatlari va relyef tuzilishi bilan bog'liq. O'rta Osiyoning ko'pgina yirik va kichik daryolarining manbalari baland tog'larda joylashgan bo'lib, ular daryolar, ko'llar, suv omborlari va kanallar uchun asosiy manba hisoblanadi. Demak, tog'lar suv resurslari to'planadigan joy, tekisliklar esa suv iste'mol qilinadigan, bug'lanib ketadigan joydir. Bu Markaziy Osiyoning eng muhim gidrologik xususiyatlaridan biridir. Bu borada Orol dengizi xususida to'xtalish muhim. Bir paytlar O'rta Osiyoning ikkita qudratli daryosi bilan to'yingan dunyodagi eng buyuk ko'llardan biri bo'lgan Orol dengizining katta qismi hozir bug'lanib ketgan. 2007-yilda ko'l to'rtta havzaga bo'lindi. Bular janubiy Orol dengizining shimoliy, sharqiy va g'arbiy havzalari va ular orasida joylashgan kichikroq ko'l. Aynan shu yili janubi-sharqiy havza 600 yildan ortiq vaqt ichida birinchi marta qurib

qolgani e'lon qilindi. Ma'lumki, qariyb besh million yil avval shakllangan Orol dengizi mintaqa xalqlari madaniyati, iqlimi va tarixiga katta ta'sir ko'rsatgan edi.

O'rta Osiyoda ko'llar nisbatan kam. Ulardan eng yiriklari Orol, Issiqko'l, Balxash, Qorako'llardir. Havzalarning shakllanishiga ko'ra ular tektonik ko'llardir. Katta va kichik ko'llar vodiylar, deltalar va tekisliklarda joylashgan. Arnasoy, Aydarko'l kabi suv oqishi natijasida hosil bo'lgan ko'llar ham bor.

Markaziy Osiyodagi eng yirik beshta etnik guruhlar, kamayish tartibida o'zbek, qozoq, tojik, turkman va qirg'izlardir. Bu guruhlarning barchasi (tojiklardan tashqari) turkiy tilli xalqlardir. Aholining katta qismi islom dinining sunniylik yo'nalishiga mansub. XIX asrning 2-yarmi va XX asr davomida o'lkaga ko'plab yevropalik millat vakillari ham ko'chib keldi. XX asrning oxirida qishloq xo'jaligining jadal rivojlanishi, sun'iy sug'orishga haddan tashqari qaramlik va daryo suvlaridan keng foydalanilishi ekologik vaziyatga o'z ta'sirini ko'rsatmasdan qolmadi.

Hududda eng issiq va qurg'oqchil cho'llari bilan birgalikda ulkan abadiy muzlik hamda qorli baland tog'lar joylashgan. Amudaryoning o'rta oqimida joylashgan Termiz shahrida O'rta Osiyoning o'ziga xos "issiqlik qutbi" mavjud. Shu bilan birga, o'ziga xos botiqlar ham uchraydi. Bular Mang'ishloqning janubiy qismida Karagie ("qora og'iz") (- 132 m), Shimoli-g'arbiy Qoraqumdagi Ishek-Ankrenkir platosi yaqinidagi Akchakaya (- 81 m).

O'rta Osiyoning cho'l tekisliklarida yog'ingarchilik juda kam (Turon pasttekisligi markazida yiliga 100 mm dan kam), lekin bu yerda suvsiz cho'llar orasida dunyodagi eng katta ko'llardan biri – Orol dengizi bor.

Okeanlardan uzoqda joylashgan hududning tog'lar bilan o'ralganligi janubdan va janubiy-g'arbdan O'rtayer dengizi siklonlari va Janubiy Osiyo mussonlarining kirib kelishiga to'sqinlik qiladi.

Haroratning sezilarli yillik va kunlik tebranishlari, quyoshning ko'pligi va nurlanishning katta intensivligi bilan tavsiflanadi.

Sharqiy Pomirda cho'l tekisliklarining eng qurg'oqchil joylaridagidek kam yog'ingarchilik bo'lsa, g'arbda, Pomir-Oloy tizmalarida ba'zi joylarda yiliga 1000 mm dan ortiq yog'in yog'adi.

Oʻrta Osiyo qadimiy va yangi sugʻoriladigan yerlar mamlakati boʻlib, u yerda paxta, sholi, uzum va mevali daraxtlar koʻp yetishtiriladi. Oʻrta Osiyoning togʻli hududlarida qishloq xoʻjaligi mintaqaning boshqa joylariga qaraganda ancha rivojlangan.

Umuman olganda, Oʻrta Osiyo mintaqasi oʻziga xos tabiiy sharoitga ega. Shuningdek, uning chegaralarini belgilashda ham qator oʻziga xosliklar bor. Masalan, ayrim manbalarda Oʻrta Osiyo va Qozogʻiston deyilganda, Oʻzbekiston, Qozogʻiston, Qirgʻiziston, Tojikiston, Turkmaniston davlatlari joylashgan 4 mln km² ga yaqin boʻlgan katta hudud qayd qilinsa, boshqalarida uning maydoni 5-6 mln km² gacha kengayadi. Nima boʻlganda ham mazkur mintaqaning katta qismini choʻl hududlari tashkil etadi. Uning janubi va janubi-sharqiy qismi boʻylab ulkan Tyan-Shan, Pomir va Kopettogʻ togʻ tizmalari oʻrin olgan. Togʻ vodiylaridagi iqlim sezilarli darajada yumshoq boʻlganligi uchun bu yer juda qadimdan odamlar yashay boshlaganlar. Mazkur hudud uchun eng katta suv manbaalari – bu Kaspiy va Orol dengizi boʻlib, ochiq okeanga chiqib ketish yoʻli yoʻq. Asosiy daryolar boʻlgan Amudaryo, Sirdaryo, Zarashon bu mintaqani toʻliq qamrab olish imkoniyatiga ega emas. Asosiy dehqonchilik manzilgohlari shu daryo boʻylari va togʻ oldi hududlarida joylashgan. Maʼmuriy jihatda esa hozirda bu yerda Oʻzbekiston, Qozogʻiston, Qirgʻiziston, Tojikiston, Turkmaniston davlatlari joylashgan. Hududi boʻyicha Qozogʻiston eng yirigi hisoblanib, uning maydoni 2,7 mln km² ni tashkil qiladi. Keyingi oʻrinlarda esa Turkmaniston (491 210 km²), Oʻzbekiston (448 900 km²), Qirgʻiziston (199 900 km²), Tojikiston (143 009 km²) turadi.

Aholi koʻrsatkichi boʻyicha esa 2025-yil holatiga koʻra Oʻzbekiston 38 mln kishi bilan birinchi oʻrinni egalladi. Bu mintaqadagi qolgan davlatlarning barchasidagi aholiga deyarli teng degani edi. Bu borada Qozogʻiston – 20,2 mln, Tojikiston – 10,4 mln, Turkmaniston – 7,1 mln, Qirgʻiziston – 7,2 mln kishilik koʻrsatkichga ega.

5.2. Oʻrta Osiyo xalqlari tarixi

Oʻrta Osiyo jahon sivilizatsiyasi oʻchoqlari sifatida qitʼaning oʻz oʻrniga ega qismi hisoblanadi. Ibtidoiy odamlarning ilk manzilgohlari qadimgi tosh davriga borib taqaladi. Neolit davriga kelganda

odamlar tomonidan bu hududlar o'zlashtirilgan edi (Markov). O'rta

Joytun madaniyati manzilgohlari

Osiyoning janubiy qismida (Kopettog') jahondagi eng qadimgi dehqonchilik madaniyati manzilgohlari topilgan. Arxeologik qidiruvlar davrida u yerdan dehqonchilik qurollari va uy hayvonlari suyaklari qoldiqlari topilgan. Lekin ushbu odamlar

jamoasining tili masalasi aniqlangan emas. Neolit davri O'rta Osiyo o'lkasini kishilarning xo'jalik-madaniy mansubligiga qarab ikki turga ajratish mumkin. Birinchisi – ovchilik, baliqchilik va termachilik bilan shug'ullanuvchi aholi joylashgan shimoliy cho'l hududlar, ikkinchisi – sug'orma dehqonchilik, chorvachilik (bronza davridan boshlab) bilan mashg'ul aholi yashaydigan janubiy mintaqalar. Demak, ikkita tarixiy-etnografik viloyatlar aholisining turmushida, xo'jalik faoliyat turining (dehqonchilik va chorvachilik) o'ziga xos ko'rinishlari yetakchi o'rinni egallagan. Bu davrda yashagan aholining qaysi tilda so'zlashganliklari borasidagi qarashlarda hindyevropa tillari oilasiga mansubligi xususidagi fikrlar keng tarqalgan. Ushbu fikrlarning barchasi paleoarxeologik materiallari asosida shakllangan.

O'rta Osiyo aholisi tarixiga oid ilk yozma ma'lumotlar "Avesto"da uchraydi. Unda geografik joy nomlari, xalqlari xususida qator qaydlar joy olgan. Mil. avv. 1-mingyillikning birinchi yarmida Ahamoniylar O'rta Osiyoga kirib kelgan bo'lib, ularning hukmdorlari yozdirgan bitiklarda ham bu hudud haqida ma'lumotlar uchraydi. Forslar, ulardan keyin kirib kelgan yunon sayyohlari voha aholisini xorazmliklar, so'g'dlar, baqtiriyaliklar deb, cho'l mintaqasida yashovchilarni skiflar, sal keyinroq sak va massagetlar deb nomlashgan. Ushbu ma'lumotlarda ta'kidlanishicha, antik davrda bu yerdagi qabilalar hindyevropa tillarida so'zlashganlar.

Mil.avv. 1-mingyillikning ikkinchi yarmida bu yerlarning yunon-makedonlar tomonidan bosib olinishi natijasida parfiyaliklar kabi xalqlar tilga olinib boshladi. To'g'ri, bunda yunon-makedon madaniyatining ta'siri bo'lganligini inkor qilmagan holda, parfiyaliklarni shakllangan yangi xalq

sifatida baholab bo'lmaydi. Balki ularni paydo bo'lgan yangi davlatlar nomini olgan, yunon madaniyati bilan tanish bo'lgan, avvaldan shu yerda yashab kelgan aholi deyish to'g'riroqdir. Bu davrda ham aholining katta qismi sharqiy eron tillari guruhiga mansub lahjalarda so'zlashgan. Parfiyaliklar tilini esa sharqiy va g'arbiy eron tillari guruhi oralig'idagi o'ziga xos til sifatida e'tirof etish mumkin.

Aytish mumkinki, milodiy asr boshlarida O'rta Osiyoda yashovchi aholining katta qismi eroniy tillarda so'zlashganligi xususidagi ma'lumotlar ko'p. Lekin bronza davridan boshlab chorvador aholining janubga siljishi natijasida O'rta Osiyoda turkiyzabon aholining ko'payib borganligi haqidagi qarashlar ham mavjud (A.Asqarov). Ayrim adabiyotlarda Turk hoqonligi davrida aholining tarkibida turkiyzabon etnoslarning sezilarli darajada ko'payganligi aytiladi (B.G'afurov). Endilikda eroniy tillarda so'zlashuvchi aholi turkiylasha boshladi.

Arab xalifaligi bosqini davri O'rta Osiyo xalqlarining etnik tarixida muhim bosqich hisoblanadi. Bu albatta, islom dinining kirib kelishi, shuningdek, turli eroniy tilli xalqlar va arablarning mazkur mintaqaga kelib joylashuvi bilan bog'liq. Arab xalifaligi istilosi natijasida O'rta Osiyoda diniy, etnik va madaniy jarayonlarning yangi bosqichi boshlandi. Islom dini asta-sekin mahalliy an'analar bilan sintezlashib, ijtimoiy-siyosiy hayotning barcha sohalariga chuqur singib bordi. Arab yozuvi va islomiy ilm-fanning kirib kelishi esa mahalliy madaniy muhit va intellektual taraqqiyot uchun qudratli omilga aylandi. Shu bilan birga, arab, eroniy va turkiy etnik unsurlarning o'zaro aloqadorligi kuchayib, keyingi davrlarda mintaqa xalqlarining shakllanish jarayoniga bevosita ta'sir ko'rsatdi. Lekin bu jarayonlar yangi etnoslarni shakllantirdi deyish to'g'ri bo'lmaydi.

XIII asrda esa O'rta Osiyo mintaqasiga mo'g'ullar bosqini ro'y berdi. Mazkur davrda aholining etnik tarkibida ham qator o'zgarishlar ro'y berdi. O'rta Osiyo aholisining tarkibida mongoloid irqiy belgilariga ega tashqi qiyofaga ega guruhlar ko'paydi. To'g'ri, ungacha bo'lgan davrda ham Qozog'istonnig shimoliy hududlari va Qirg'isitonda mazkur qiyofa belgilarini o'zlarida aks ettirgan etnik guruhlar istiqomat qilib kelishgan. Lekin mo'g'ullar bosqini davri mintaqaning antropologik xaritasini o'zgartirdi. O'rta Osiyo endilikda ikki irq – yevropeoid va mongoloidlarning aloqa qiladigan markaziga aylandi.

O'rta Osiyodagi asosiy etnoslar hisoblangan o'zbek, tojik, turkman, qozoq, qirg'iz va qoraqalpoqlarning shakllanishi bir-biriga yaqin ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va tabiiy sharoitlarda kechdi.

O'zbek xalqining shakllanishida ikki madaniyat sohiblari, qadimdan shu yerda yashab o'troq dehqonchilik bilan shug'ullangan eroniy va turkiy etnoslar hamda keyinchalik hududga ko'chib kelgan chorvador turkiy tilli xalqlarning qorishuv (konsolidatsiya) jarayoni muhim rol o'ynaydi. XVI asrda O'zbekiston hududiga ko'chib kelgan Dashti Qipchoq qabilalari bu yerda yashayotgan aholiga o'z nomlarini berdilar.

Tojiklar azaldan o'troq dehqonchilik bilan shug'ullanib kelishgan. Mo'g'ullar bosqinidan keyingi davrda tojiklar yirik Xo'jand, Ko'lob, Buxoro, Samarqanda kabi turli iqtisodiy markazlar atrofida to'plana boshladilar. Bu omil keyingi davrda tojiklar orasida turli etnografik guruhlarining shakllanishiga turtki bo'ldi. Etnografik guruhlariga xos xususiyatlar ularning moddiy madaniyat va shevalarida aks etadi. Bu orada ayrim hududlardagi tojiklar hududga kelib joylashgan turkiy xalqlar tilini o'zlashtirgan bo'lsalar, o'z navbatida Pomir atrofida yashovchi yag'nobliklar, vaxanliklar, shug'nonlarga o'z tillarini berdilar.

O'rta Osiyoning g'arbiy qismida yashovchi turkmanlardagi etnik jarayonlar o'ziga xos bo'lgan. Kaspiy bo'yi cho'llarida asosan, ko'chmanchi chorvachilik bilan shug'ullanuvchi aholi yashagan bo'lsa, Kopettog' yaqinidagi tog'oldi hududlarida o'troq dehqonchilik keng yoyilgan edi. Turkmanlarda mo'g'ullashish ko'chmanchi chorvador turkiy aholi orasida sezilarli darajada kam. Turkmanlardagi turkiy til va mongoloid belgilari bu yerda yashagan turkiylashgan va antropologik jihatdan mo'g'ullashgan eroniy tilli xalqlar hamda yevropeoid ko'chmanchi chorvador bilan bog'liq. XIV asrga oid yozma manbalarda ham Kaspiy bo'yi cho'llarida eroniy tilli ko'chmanchi chorvadorlar yashaganligi tilga olinadi. Geografik joylashuviga ko'ra, turkmanlar yashadigan hududning O'rta Osiyoning sharqi bilan izolyatsiya holatida bo'lishi, bu yerda turkiylashishgacha bo'lgan moddiy madaniyat belgilarining saqlanib qolishiga sabab bo'lgan. Masalan, turkman gilamlarining hanuzgacha saqlanib qolingani shular jumlasidandir.

Qozoqlarning shakllanishi Kaspiy dengizining shimoliy qismidan Sharqiy Turkistongacha bo'lgan mintaqada joylashgan ulkan cho'l

kengliklari bilan bog‘liq. Geografik joylashuv sababli, qozoqlar sharqdan ko‘chib kelgan etnoslar ta’sirida dastlab turkiy shevalarni qabul qildi, keyinroq mo‘g‘ullashdi. Qozoqlar shakllanishi jarayonida bu yerda yashagan qadimgi sharqiy eroniy tilli saklarning moddiy madaniyati namunalarinigina saqlab qoldi. XV-XVI asr boshlariga kelib bu yerda yashovchi turli qabilalarni birlashtirgan siyosiy-hududiy birlik – xonliklar (Katta, O‘rta, Kichik juzlar) shakllandi.

Qirg‘izlarning etnik tarixi nisbatan kamroq o‘rganilgan. Bu masala bilan shug‘ullangan olimlar asosan qirg‘iz xalqining tarixi emas balki, “qirg‘iz” etnonimining paydo bo‘lishiga e’tibor qaratishgan. Qirg‘izlar mil.avv. 2-mingyillikda O‘rta Osiyoga ko‘chib kelgan ko‘chmanchi chorvador qabilalardan biri sifatida tadqiq etilgan. Bu paytda mazkur hududdagi turkiy tilli xalqlar mo‘g‘ullashib, Qozog‘istonning janubiy mintaqalarida ko‘chib yurgan. XVI asrgacha bu qirg‘izlar yashaydigan hududlar Mo‘g‘uliston deb atalgan. Manbalarda qayd etilishicha, qirg‘izlarning dastlabki vatani Enasoy havzasi bo‘lib, ular haqida ilk yozma ma’lumotlar xitoy manbalarida uchraydi. Xususan, “Suyshu” hamda “Tanxuyao” kabi manbalarda qirg‘izlar turkiy qabilalar safida tilga olinadi. IX asrda ular Enasoy havzasida qudratli Qirg‘iz xoqonligini barpo etib, Markaziy Osiyo tarixida muhim o‘rin egallagan. Keyingi davrlarda esa turli siyosiy jarayonlar natijasida qirg‘iz qabilalari janubga siljib, Farg‘ona vodiysi, Tyan-Shan va Yettisuv hududlariga tarqalgan.

Shuningdek, o‘rta asr arab va fors mualliflari (al-Istaxriy, al-Mas’udiy, Rashiddin va boshqalar) o‘z asarlarida qirg‘izlarni ko‘chmanchi chorvador xalq sifatida tasvirlab, ularning siyosiy va iqtisodiy hayoti haqida muhim ma’lumotlar qoldirgan. Bu manbalar qirg‘izlarning etnik shakllanishida turkiy va mahalliy unsurlarning uzviy uyg‘unlashuvi muhim rol o‘ynaganini ko‘rsatadi.

Tarixiy manbalarda qayd etilishicha, qoraqalpoqlar dastlab Sirdaryoning quyi oqimidagi qadimiy qabilalar – jumladan, bijanaklar negizida shakllangan bo‘lib, ularning etnik tarkibi turkiy va qisman eroniy unsurlar bilan boyigan. VIII–XI asrlarda bu hududda siyosiy jihatdan mustaqil tuzilmalar paydo bo‘lgan, ayrim yozma manbalarda esa qoraqalpoqlar tomonidan siyosiy birliklar barpo etilgani ta’kidlanadi.

O'rta asr arab va fors geograflari (al-Istaxriy, al-Muqaddasiy, Ibn Havqal va boshqalar) yozuvlarida Sirdaryo quyi oqimidagi ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi turkiy qabilalar haqida ma'lumot berilib, ularning savdo yo'llarida faol qatnashgani, qo'shni xalqlar bilan iqtisodiy-madaniy aloqada bo'lgani qayd etiladi. Qoraqalpoqlar ham ana shu tarixiy jarayonlarning faol ishtirokchilari sifatida tilga olinadi.

Shu tariqa, etnik shakllanish jarayoni yakuniga yetib, qoraqalpoqlar keyingi davrlarda Dashti Qipchoqdagi boshqa turkiy qabilalar bilan uzviy aloqada rivojlanib bordilar. Bu esa ularning o'ziga xos til, madaniyat va ijtimoiy tuzilishiga zamin yaratdi.

5.3. O'rta Osiyo xalqlari moddiy madaniyati

O'rta Osiyo tabiiy sharoitining o'ziga xosligi u yerda yashayotgan xalqlarning hayotida muhim rol o'ynagan. Mazkur mintaqada qadimdan yashab kelayotgan xalqlarning turmush tarzida bu jihat ayniqsa, yaqqol namoyon bo'ladi. Xususan, an'anaviy xo'jaligi, turar-joylari, taomlari va hokazolar shular jumlasidandir.

An'anaviy xo'jaligi. Etnograflar O'rta Osiyo xalqlarining an'anaviy xo'jaligini tarixan shakllangan uchta turga bo'ladilar. Bular: 1) o'troq dehqonchilik vohalari; 2) ko'chmanchi-chorvachilik cho'llari; 3) yarimo'troq va yarimko'chmanchi dehqon-chorvadorlar yashaydigan yirik daryo deltalari va chekka vohalardir. Lekin bu xo'jalik-madaniy chegaralar etniklikka mos kelmaydi. Chunki, o'troq dehqonchilik bilan bir vaqtning o'zida tojiklar, o'zbeklar va turkmanlarning katta qismi, qoraqalpoqlar va uyg'urlar shug'ullanganlar. Ko'chmanchi chorvadorlik bilan esa, qozoqlar, qirg'izlar, o'zbek va turkmanlarning bir qismi shuningdek, kompleks xo'jalik turi (yarimo'troq) bilan o'zbek, qozoq, qoraqalpoq, qirg'izlar shug'ullanganlar.

Dehqonchilik madaniyati mil. avv. V mingyillikdayoq Turkmanistonning janubida paydo bo'lgan. Mil. avv. 1-mingyillikda esa O'rta Osiyoning butun janubiy mintaqasi bo'ylab dehqonchilik asosiy xo'jalik turiga aylandi. Bronza o'rnida temirdan foydalanishning boshlanishi keng dehqonchilik hududlarini o'zlashtirish imkonini berdi. Xuddi shu davrda hosildorlikni intensiv oshirib borish ko'nikmasi paydo

bo'ldi. Ya'ni yerga ishlov berishning takomillashuvi natijasida kichik maydondan ko'proq hosil olish imkoni yaratildi. O'rta Osiyoning tabiiy sharoiti asosan sun'iy sug'orishga ixtisoslashganligi tufayli, sug'orish tizimi ham takomillashib bordi. Chig'irlar, kanallardan keng foydalanildi. Bu kabi suv inshootlarini har yili ta'mirlash talab etilar edi. To bugungi kungacha ham dehqonchilik vohalarida ariq va kanallarni tozalash eng muhim mavsumiy tadbir (hashar) hisoblanadi. Chunki yil davomida suv ta'minotining me'yorda bo'lishi ariq va kanallarning tozalanishiga bog'liq bo'lgan. Dehqonchilik vohalarida aholi aksariyat vaqtini yer ishlari bilan o'tkazgan. Unga juda ko'p miqdorda aholi jalb etilgan. Yerga ishlov berishda uzoq davr maboynida temir tishli yog'och so'qalardan foydalanilgan. Yog'och boranalarni, omochlarni tortishda, ho'kiz, ot, ayrim joylarda tuyalar asosiy ishchi kuchi hisoblangan. Asosan bug'doy, arpa, tariq, jo'xori ekilgan. Texnik ekinlardan eng ko'p paxta ekilgan. Dehqonchilik ob-havoning qanday kelishiga kuchli bog'langan. Yog'ingarchilikning miqdori, havoning keskin isishi yoki sovishi dehqonlarning ahvolini og'irlashtirgan.

Chorvachilikda esa bu darajada qiyinchiliklarga duch kelinmaydi. O'rta Osiyoda ko'chmanchilikning o'ziga xos uchta turi qayd etilgan: *meridional*, *vertikal* va *statsionar*. Chorvachilikning qaysi turi bilan shug'ullanish qator ijtimoiy omillar (xo'jalikdagi chorvaning soni)ga va geografik sharoitga u yoki bu qabilaning qaysi hududda joylashganligiga ham bog'liq bo'lgan.

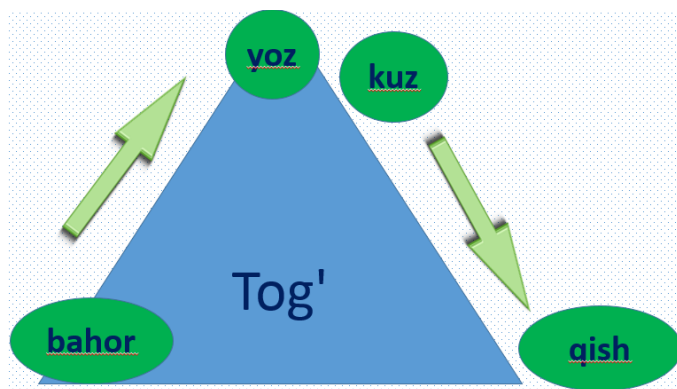
Meridional ko'chish – O'rta Osiyoning eng janubiy mintaqalarida yashovchi chorvadorlar orasida keng tarqalgan. Bahor kelgach, kular kunlar isishiga qarab shimolga qarab ko'chish boshlangan. Yoz bo'yi shimoliy hududlarda chaylalarda yashab, kuz kelishi bilan qishlash uchun janubga qarab ko'chish boshlangan. Bunday chorvachilik bilan shug'ullanuvchilar qishlash mavsumini eng qiyin davr sifatida baholashadi. Chunki, butun chorva bir joyga to'planadi. Bu yerda boshqa xo'jalik turi bilan shug'ullanuvchi aholi bilan nizolar kelib chiqadi. Meridional

Meridional ko'chish hududlari

ko'chmanchilar o'z yo'nalishlarini birinchi navbatda suv manbalarini mo'ljal olish bilan amalga oshiradi. Bu usulda ko'chish Qozog'istonning markaziy va shimoliy qismi va Turkmanistonda keng tarqalgan.

Vertikal ko'chish – O'rta Osiyoning tog'li mintaqalari Qirg'iziston va Qozog'istonning shimoliy-sharqiy qismida amalga oshiriladi. Ular qish

oylarida tog'ning izg'iridan himoyalaniish uchun tog' vodiylarida joylashadilar. Ozuqani shu yerda g'amlaydilar. Bahor kelishi bilan tog'ning janubiy qismi bo'ylab, qor tez eriydigan adirlari orqali yuqoriga qarab

harakatlanadilar. Yoz bo'yi yuqoridagi qishlash uchun pastga tusha boshlaydilar.

Statsionar ko'chish – O'zbekistonning janubi, Mang'ishloq va Turkmanistonda keng tarqalgan. Bunda o'zlarining yaylovlarini o'zgartirish orqali ko'chadilar. Qish oylarida chorva uchun ozuqa bor cho'l yoki tog'li mintaqalarda yashaydilar. Yozda esa suv manbalariga yaqin joyga ko'chib o'tadilar. Ular ko'pincha aholi manzilgohidan bir kunlik, suvloq yerlardan 1-2 kunlik yo'l masofada aylanib yuradilar.

Ko'chish turlariga qarab qaysi hayvonni boqish ham belgilanadi. Meridional ko'chishda asosan ot, tuya, qo'y boqiladi. Vertikal ko'chishda yirik shoxlilar boqiladi. Chunki ular uzoq masofaga yura olmaydilar. Statsionar ko'chishda esa iqlim sharoitlari muhim rol o'ynaydi. Masalan, o'zbeklar va turkmanlarda statsionar ko'chishda asosan qo'y va tuya boqiladi. Qozoqlar va qirg'izlardan farqli ravishda otlar faqat minish uchungina saqlanadi. Chunki otlar va yirik shoxli hayvonlar katta hajmdagi suvli yemishlarni talab qiladi.

Hunarmandchilik bilan har uchala xo'jalik-madaniy tur vakillari ham shug'ullangan. Ularning ichidagi maxsus ustalar jamoasi qabila a'zolariga

Kigiz tayyorlash jarayoni

kerakli bo'lgan anjomlarni tayyorlashgan. Shuning uchun bo'lsa kerak, hunarmandchilik alohida xo'jalik-madaniy tur bo'lib to'la rivojlana olmadi. Deyarli har bir xonadonda namat, arqon kabi xo'jalik uchun zarur anjomlar tayyorlanar edi. O'rta

Osiyo hunarmandlari tomonidan tayyorlangan ko'pgina mahsulotlar boshqa davlatlarda ham yaxshi baholanganligi ma'lum bo'lsa-da, keng qamrovli bo'lmadi. Rishton sopol buyumlari, Samarqand gazlamalari, turkman gilamlari kabi doiradagina taraqqiy etdi.

An'anaviy turar-joylari. Turar-joylarning qurilishida o'ziga xususiyatlarning shakllanishiga qator omillar ta'sir qiladi. Birinchi nabatda – bu tabiiy sharoit. Biroq, o'xshash hududda yashovchi O'rta Osiyo xalqlarining an'anaviy turar-joylaridagi mavjud farqli jihatlar, tabiiy sharoitning ulardagi o'ziga xosliklarni shakllantirishdagi yagona omil emasligini ko'rsatadi.

O'zbeklarning an'anaviy turar-joylari asrlar davomida mahalliy tabiiy sharoit, xo'jalik faoliyati va ijtimoiy hayot talablariga moslashgan holda shakllangan. Ularning asosiy tipi hovlili uylar bo'lib, markaziy hovli atrofida yashash uylari, oshxona, ombor, tandirxona va ba'zi hollarda mehmonxona joylashgan. Hovlining markaziy qismida daraxt ekilishi, ariqlar o'tkazilishi va bu orqali muhitga salqinlik berilishi o'zbek uylarining muhim xususiyatlaridan hisoblanadi.

O.Suxarevaning tadqiqotlarida bu borada hududiy xususiyatlar mavjudligi qayd qilingan. Jumladan, Samarqand va Buxoro kabi qadimiy shahar uylarida ichkari va tashqari tamoyiliga amal qilingan bo'lib, ikki qavatli, zich joylashgan turar-joylar keng tarqalgan. Farg'ona vodiysi uylari esa keng hovli va ko'plab xo'jalik binolari bilan ajralib tursa, Qashqadaryo va Surxondaryo hududlarida paxsa devorli, somon aralash loydan qurilgan, yarim cho'l sharoitiga moslashgan uylar uchraydi. Yana o'zbek uylarining ajralib turadigan belgilaridan biri ayvondir.

O'zbeklarning an'anaviy turar-joylari

Ayvon yozgi salqin joy, mehmon kutish va turli yumushlarni bajarish uchun xizmat qilgan. U yog‘och ustunlarga tayanib qurilgan bo‘lib, ko‘pincha bezaklar bilan boyitilgan. Xorazmda ayvonlarning yog‘och o‘ymakorligi, Farg‘onada esa ularning keng va baland shaklda bo‘lishi alohida ajralib turadi. Uy qurilishida ishlatilgan materiallar ham hududiy imkoniyatlarga bog‘liq bo‘lgan. Odatda, o‘zbeklar uy qurishda paxsa, guvala, xom g‘isht va yog‘ochdan foydalangan bo‘lsalar, tog‘li hududlarda yashovchilar toshdan keng foydalangan. Bu borada hozirgi kunda ham Forish, Boysun va boshqa shu kabi tog‘li hudud aholisi orasida toshlarning keng foydalanishning davom etib kelayotganligini qayd qilish mumkin.

Ma’lumki, o‘zbeklarning an’anaviy turar-joy tizimida ijtimoiy-madaniy omillar ham muhim o‘rin tutadi. Xususan, mehmon uchun alohida xona (mehmonxona), ayol-qizlar uchun ichkari qism va xo‘jalik binolari ajratib qurilishi oilaviy va ijtimoiy munosabatlarning turar-joylarda ham ifodalanganidan dalolat beradi. Shu tarzda, o‘zbeklarning an’anaviy turar-joylari nafaqat yashash uchun qulay maskan, balki ijtimoiy, madaniy va estetik qadriyatlarni mujassamlashtirgan muhim etnografik meros sifatida ajralib turadi.

Qozoqlarning an’anaviy turar-joylari ularning ko‘chmanchi chorvachilik turmush tarzidan kelib chiqib, asrlar davomida ijtimoiy hayot, tabiiy sharoit va xo‘jalik ehtiyojlariga bog‘liq holda shakllangan. Qozoqlarning eng qadimiy va mashhur turar-joyi “*kigiz uy*” hisoblanadi. Uning asosiy qismlari yog‘och karkasdan (*uyiq* – yoyuvchi tayoqlar, *kerega* – panjara devor, *shaniraq* – tomning markaziy halqasi) va kigiz qoplamalardan iborat bo‘lgan. Bunday har bir unsur ramziy ma’noga ega. Masalan, shaniraq (uy tepasidagi halqa) – qozoqlar uchun oila va avlod timsoli bo‘lib, bugungi kunda ham milliy ramz sifatida qo‘llaniladi. Ichki bo‘linishda *turmis* (turmush qismi) va *qonaqjay* (mehmon qismi) aniq ajratilgan, ayollar va xo‘jalikka oid buyumlar esa alohida joylashtirilgan. Ma’lumotlarga ko‘ra, qozoqlarda o‘tovlarning kattaroq va bezakli turlari uchragan. Boy-badavlat oilalar “aq orda (oq orda)” yoki “altin uy” (oltin uy) deb nomlangan. Bu uylar naqshinkor kigizlar, kashtali o‘rin-ko‘rpalar, yog‘och o‘ymakorligi bilan bezatilgan bo‘lib, ular nafaqat turar-joy, balki ijtimoiy mavqe timsoli ham hisoblangan.

Qozoqlarda shuningdek, qishki turar-joy shakli ham mavjud bo‘lib, ular “*qamiys uy*” yoki “*jerto‘le*” deb atalgan. Qamiys uylar qamish va loy aralashmasidan qurilgan bo‘lib, ko‘proq daryo bo‘ylarida keng tarqalgan.

Jerto'le esa sovuq mavsumda issiqlikni saqlash uchun yarim yer ostida qurilgan, usti yog'och va tuproq bilan yopilgan uy turi edi.

Qozoqlarning an'anaviy uy tizimida ijtimoiy va madaniy qadriyatlar ham aks etgan. Masalan, kigiz uyning ichida buyumlarning qat'iy joylashishi, mehmonni o'ng tomonga joylashtirish odati, oila boshlig'i va mehmon o'rtasida alohida marosimiy munosabatlarning shakllanishi qozoq xalqining ijtimoiy hayotidagi tartib-intizomni ham ifodalaydi.

Qozoq o'tovlarining ichki ko'rinishi

Qirg'iz xalqining asosiy turar-joyi "bo'z uy" (oq uy) hisoblanadi. U asosan ikki qism: yog'ochdan ishlangan karkas va ustiga yopilgan oq bo'zdan iborat bo'lgan. Birinchi qismining o'zi bir necha bo'laklardan iborat bo'lgan. Jumladan, *kerege*, *uuk* (keragadan tundukka ulanadigan qism), *tunduk* (o'tov tepasidagi xalqa)dan iborat. "Tunduk" qirg'izlarda nafaqat uy markazi, balki milliy ramz sifatida ham muhim ahamiyat kasb etadi. Bugungi kunda ham Qirg'iziston davlat gerbida tasvirlangan.

Qirg'iz o'tovidagi tunduk

Bo'z uy ichki tuzilishi ham qat'iy tartibga ega. Erkaklar uchun mo'ljallangan joy odatda kirishning o'ng tomonida, ayollar va xo'jalik anjomlari uchun esa chap tomonda joylashgan. O'rtada esa "to'r" – mehmonlar o'tiradigan joy bo'lgan. Uy o'rtasida o'choq bo'lib, u uy ahlining farovonligi va oilaviy birlik timsoli sanalgan.

Qirg'izlarda doimiy uy shakllari ham uchragan. Tog'li hududlarda ba'zan yog'ochdan qurilgan "tam" yoki "kashar" shaklidagi uylar qurilgan. XIX–XX asrlarda qishloq joylarda loydan ishlangan uylar ham paydo bo'la boshladi, biroq bo'z uy qirg'izlarning etnografik-madaniy ramzi sifatida saqlanib qoldi.

Tojiklarning an'anaviy turar-joylari Markaziy Osiyoning dehqonchilikka asoslangan hayot tarzi va iqlim sharoitlariga moslashgan me'moriy an'alarini o'zida mujassam etadi. Tog'li hududlarda, xususan, Pomir va Hisor atrofida toshdan barpo etilgan ikki qavatli uylar keng tarqalgan bo'lib, pastki qavatida odatda xo'jalik ishlari, ombor yoki chorva

saqlash uchun, yuqorisi esa yashash uchun xizmat qilgan. Tojik uylari iqlim sharoitiga ko'ra, keng ayvonlar bilan qurilgan. Hovlilarda “*dalan*” va

Tojik uylaridagi o'txona (o'choq) qismi

supalar bo'lib, ular xo'jalik ishlari uchun xizmat qilgan. Qurilish materiallari hududga qarab farqlangan: vodiylarda paxsa va xom g'isht, tog'li joylarda esa toshdan foydalanilgan. Uyning ichki tuzilishida mehmonxona, yashash xonasi, oshxona, o'txona kabi alohida qismlar bo'lgan. Bezakda yog'och o'ymakorligi va devoriy

naqshlar keng qo'llanilib. Ayniqsa Hisor viloyatlarida yog'och ustunli ayvonlar mashhur bo'lgan. Pomir hududida esa quyosh nuri tushishini ta'minlovchi markaziy deraza – ravoqli “pamirona uylar” uchraydi. Umuman, tojiklarning an'anaviy turar-joylari o'zining chorbog'li hovlisi, ayvonli tuzilishi va ichki bezaklari bilan boshqa Markaziy Osiyo xalqlaridan ajralib turadi hamda xalqning turmush tarsi va ijtimoiy hayotini ifodalaydi.

Turkmanlarning an'anaviy turar-joy madaniyati ularning yarim ko'chmanchi hayot tarzi bilan chambarchas bog'liq bo'lib, asosan ikki turga bo'linadi: ko'chma uylar “*ala uy*” yoki “*gara uy*” deb nomlangan o'tov va doimiy uylar. O'tovlar boshqa ko'chmanchi chorvadorlarda bo'lgani singari

Turkman o'tovi – gara uy

yog'ochdan yasalgan keraga, uuk, *bo'ruk* (shiypon qismi) va *keche* (ustiga yopiladigan jun mato) lardan iborat bo'lgan. Turkmancha terminologiyada yana “*chumra*” (eshik qismi), “*kurte*” (ichki qoplama) kabi qismlar ham mavjud. O'tovdan tashqari, daryolar bo'yida yoki yarim vohalarda joylashgan turkmanlar loy va paxsadan qurilgan “*tam uy*” yoki “*karpich uy*” (g'shtli uy)larda ham yashaganlar. Turkmanlarning turar-joylariga oid tasvirlarni ko'plab etnograflar, xususan, rus olimi N.A.Aristov XIX asr oxirlarida turkman o'tovlarining o'ziga xos tuzilishi va ichki jihozlari haqida yozib qoldirgan. Umuman, turkmanlarning an'anaviy uylari ularning ijtimoiy hayoti, oilaviy tuzilishi va ko'chmanchi madaniyatining yorqin ifodasi sifatida qadrlanadi.

Qoraqalpoqlarning turar-joy madaniyati ham ularning tarixiy yarim ko'chmanchi hayot tarzi, tabiat sharoiti va xo'jalik faoliyati bilan bog'liq.

Uylar ikki asosiy shaklda namoyon bo'lib, bular ko'chma uylar – “otaw” (o'tov) va doimiy uylar – “tam uy” hisoblanadi. Ularda ham o'tov qurishda keraga, *uwıq* (yuqoriga qaragan yog'och tirgaklar), shanyraq, ko'pincha jun mato yoki yog'ochdan tayyorlangan eshik, kiyiz (kigiz) keng qo'llanilgan. O'tov ichini bezashda esa “tuski kilim”, “julhirs” (qalin gilam), “oramal” (to'r pardasi) kabi buyumlar keng qo'llangan. O'choq uy o'rtasida joylashib, unda ovqat pishirilgan va o'tov isitilgan. Qoraqalpoqlarning uy-joylariga oid ma'lumotlar etnograf olimlar A.Semyonov, V.Bartold, Vamberi boshqalarning asarlarida ko'p bora tilga olingan. Bugungi kunda o'tovlar qoraqalpoq xalqining milliy ramziga aylangan bo'lib, to'y va bayram marosimlarida, madaniy tadbirlarda keng namoyish etiladi.

Bir so'z bilan aytganda, O'rta Osiyo xalqlari moddiy madaniyati juda boy va xilma xil bo'lib, ularning har biri alohida ilmiy-etnografik tadqiqotlarni talab qiladi

5.4. Ma'naviy madaniyat

a'naviy madaniyat – bu xalqning tarixiy taraqqiyot jarayonida shakllangan, avloddan-avlodga og'zaki va amaliy tarzda o'tib keladigan urf-odatlar, marosimlar, afsona va rivoyatlar, diniy e'tiqodlar, axloqiy me'yorlar, estetik qarashlar hamda xalq ijodi majmuasidir. Etnologiyada ma'naviy madaniyat xalqning turmush tarzi va dunyoqarashi bilan chambarchas bog'liq bo'lib, u jamiyatning ichki ruhiy birligini, milliy o'ziga xosligini va ijtimoiy xotirasini ifodalaydi. Shu bois, u nafaqat yozma manbalarda, balki xalq og'zaki ijodi, marosim amaliyoti va ramziy urf-odatlarda ham yaqqol namoyon bo'ladi.

Ma'lumki, O'rta Osiyo xalqlari o'zlarining boy ma'naviy merosiga ega. Bu yerda turli tilda so'zlashuvchi, farqli xo'jalik faoliyati bilan shug'ullanadigan xalqlar yashaydi. Albatta, bu O'rta Osiyoda yashayotgan xalqlarning urf-odat, marosim va xalq og'zaki ijodiga o'z ta'sirini ko'rsatmasdan qolmagan. Ya'ni, bu boradagi xilma-xillik yuqorida ta'kidlangan sabablar tufayli ro'y bergan deyish mumkin.

Urf-odat va marosimlar har bir xalq ma'naviy madaniyatining muhim jihati deyish mumkin. Chunki unda o'sha xalqning o'tmishi, taqdiri, ruhiyati, kelajakka bo'lgan ishonchi va orzu istaklari namoyon bo'ladi. Chunonchi, o'zbeklarga xos urf-odat va marosimlar shu xalqining qadimiy an'analarning davomchisi bo'lib, ularning jamiyat hayotidagi ijtimoiy, ma'naviy va diniy qadriyatlarni ifodalaydi. Etnografik manbalarda qayd

etilishicha, o'zbeklarning marosimlari asosan oilaviy, mavsumiy va diniy udumlardan iborat. Masalan, beshik to'yi yangi tug'ilgan chaqaloqni beshikka qo'yish marosimi bo'lib, u bolaga baxt va sog'liq tilash ramzidir. Sunnat to'yi esa o'g'il bolalarning jamiyat hayotiga qadam qo'yishini bildirgan muhim urf-odatdir. Nikoh esa kishilar orasida qarindosh-urug'chilik munosabatlarini shakllantiruvchi rishta hisoblangan.

Mavsumiy marosimlardan Navro'z eng qadimiysi bo'lib, u tabiatning uyg'onishi va yangi yil kirib kelishini anglatadi. "Hosil bayrami" yoki "Mehrjon" udumlari esa dehqonchilik hosilining barakali bo'lishiga intilish tufayli edi.

Qozoq xalqining ma'naviy madaniyati asrlar davomida ko'chmanchilik turmushi, tabiiy sharoit va ijtimoiy munosabatlar ta'sirida shakllangan. U xalq og'zaki ijodi (қазақ халық ауыз әдебиеті), diniy e'tiqodlar, urf-odatlar, marosimlar va qadriyatlarda o'z ifodasini topadi. Qozoqlar uchun "ata-baba ruhi" (ajdodlar ruhi)ni ulug'lash, tabiat bilan uyg'un yashash va mehmondo'stlik eng muhim ma'naviy qadriyatlar qatoriga kiradi.

Ko'pgina xalqlarda bo'lgani singari qozoqlarda ham urf-odat va marosimlari bola tarbiyasi, oila-nikoh qurish, motam bilan bog'liq turlarga ajratiladi. Birgina bola tarbiyasi bilan bog'liq "Керекере орамал тану", "Курсак шашу", "Жарысқазан", "Тымаққа салу" kabi ellikka yaqin bir-biridan qiziqarli urf-odatlarni ko'rish mumkin. Shuningdek, qozoqlar o'zlarining ko'chmanchi chorvadorlik turmush tarizdan kelib chiqib, bolalar o'ndan oshganda "qo'zi yoshi", o'n besh yoshdan yigirma besh yoshgacha "qo'y yoshi" yoki "qo'y asri" deb nomlanadi. Bu o'g'il bolalar uchun eng sinovli yillar hisoblanadi. Dasht hayotiga ko'nikish – bu so'zsiz amal qilish kerak bo'lgan qonun hisoblanadi. Bu "qo'y asri"dan "ot yoshi"ga faqat mard va o'ziga ishonganlar o'tadi. "Ot yoshi" yigirma besh yoshdan boshlanib, beli mustahkam, qovurg'alari mustahkam bo'lgan davr hisoblanadi. Va nihoyat "podsho yoshi" davri keladi.

Bir so'z bilan aytganda, qozoqlarning urf-odatlari va marosimlari ularning tarixiy turmush tarzi, dunyoqarashi va ijtimoiy hayoti bilan chambarchas bog'liq. Har bir marosim – tug'ilish, nikoh yoki dafn – jamiyatni birlashtirish, qadriyatlarni avloddan avlodga yetkazish vazifasini bajargan. Shu bois, qozoq urf-odatlari nafaqat maishiy ehtiyojlarga xizmat qilgan, balki xalqning ma'naviy madaniyatini ham shakllantirgan.

Qirg'izlarning urf-odat va marosimlari ham ularning tarixiy ko'chmanchi turmush tarzi va qadimiy diniy e'tiqodlari bilan uzviy bog'langan. O'zbek, qozoq va qardosh xalqlarda bo'lgani singari qirg'izlarda tug'ilish bilan bog'liq an'analar ichida "сүйүнчү" (yangi chaqaloq xushxabarini aytgan kishiga beriladigan sovg'a - suyunchi), "бешикке салуу" (bolani ilk bora beshikka solish marosimi), "кыркын чыгаруу" (chaqaloqning qirq kunligi nishonlanishi) alohida ahamiyatga ega bo'lgan. Nikoh va oila bilan bog'liq udumlarda esa "сүз көч" (sovchilik marosimi), "келин киргизүү" (kelinni uyga olib kirish), "кайым айтыш" (ikki taraf qarindoshlari o'rtasida hazil-mutoyiba she'r aytish) qirg'izlarning boy og'zaki ijodi va ijtimoiy hayotining yorqin namunasi.

O'lim va motam marosimlarida esa diniy va qadimiy dunyoqarash unsurlari birgalikda ko'zga tashlanadi. Masalan, "жоқтоо" (marhumni yo'qlab aytiladigan marsiya), "асы берүү" (marhum xotirasiga bag'ishlab katta yig'in, xudoyi taom berish) keng tarqalgan. Shu bilan birga, qadimiy tangrichilik unsurlaridan bo'lgan "отко таазим кылуу" (olovga ta'zim qilish) marosimlari olovning muqaddas kuch sifatida e'zozlanganini ko'rsatadi. Shunday qilib, qirg'izlarning urf-odat va marosimlari ularning ijtimoiy hayotini tartibga solib, jamiyatni birlashtirgan hamda boy ma'naviy-madaniy merosini avlodlarga yetkazishda muhim rol o'ynagan.

Tojik xalqining urf-odat va marosimlari ularning qadimiy dehqonchilikka asoslangan turmush tarzi, diniy e'tiqodlari va ijtimoiy hayotini aks ettiradi. Tug'ilish bilan bog'liq marosimlar ichida "чиллах барордан" (chaqaloqning qirq kunlik marosimi), "номгузори" (ism qo'yish marosimi), "гаҳворабанди" (bolani beshikka bog'lash marosimi) keng tarqalgan. Nikoh udumlari esa tojik jamiyatining eng muhim marosimlaridan biri bo'lib, "хостгори" (sovchilik), "аp'ysi" (to'y marosimi) jarayonlari orqali ikki oilaning ijtimoiy birdamligi mustahkamlangan.

Ona tomonidan tog'aning eng yaqin qarindosh sifatidagi ahamiyati ayrim to'y marosimlarida ham ko'zga tashlanadi. Masalan, ko'pincha u kelinning "ishonchli otasi" (padar-vakil) sifatida ishtirok etadi, ya'ni kelinni rasmiy ravishda nikohga uzatuvchi shaxs hisoblanadi. Xuddi shuningdek, kelinni kuyov uyiga olib borishda, otadan amaki o'g'liga qaraganda tog'a o'g'li afzal ko'riladi. Suxarevaning ma'lumotlariga ko'ra, Samarqand yaqinidagi Kusoxo qishloqlarida esa kelinning o'zini kuyov uyiga tog'asi olib boradi. Tog'aning roli dafn marosimlarida ham aks etadi. Masalan,

Samarqand tojiklari orasida ayolni qabrga qo'yishda uning yuzini ochib, qiblaga qaratish vazifasini odatda uning ukasi yoki tog'asi bajaradi. Bu ishni marhumning eri hech qachon qilmasligi kerak, deb hisoblanadi. Demak, ona tomonidan tog'a, o'z akasidan keyin eng yaqin qarindosh hisoblangan.

Bir so'z bilan aytganda, tojiklarning urf-odat va marosimlari xalqning ijtimoiy hayotini tartibga solib, ma'naviy merosini avlodlarga yetkazishda muhim rol o'ynaydi.

Turkman xalqining urf-odat va marosimlari ularning qadimiy ko'chmanchi hayot tarzi, chorvachilikka asoslangan xo'jaligi va islomiy e'tiqodlari bilan chambarchas bog'liq. Tug'ilish bilan bog'liq udumlarda chaqaloqning qirq kunligi (chilla chiqarmoqa), ism qo'yish (at dakmak kabi an'analar mavjud bo'lgan. Nikoh marosimlari esa turkmanlarda eng muhim ijtimoiy an'ana hisoblanib, sovchilik, to'y marosimi, kelinni kuyov uyiga olib kelish kabi odatlar orqali jamiyatdagi birdamlik va hamjihatlik ifodalangan.

Motam marosimlarida ham qadimiy va diniy unsurlar uyg'unlashib ketgan. Masalan, motam tutish, marhum uchun yig'in o'tkazish (o'turma), xudoyi qilish kabi marosimlar keng tarqalgan. Shu bilan birga, turkmanlar orasida yil fasllari va tabiat bilan bog'liq udumlar ham muhim o'rin tutadi. Shunday qilib, turkmanlarning urf-odat va marosimlari ularning ma'naviy merosini boyitib, xalq hayotini tartibga soluvchi ijtimoiy institut sifatida avloddan avlodga yetib kelmoqda.

Qoraqalpoq xalqining urf-odat va marosimlari ularning qadimiy ko'chmanchi hayoti, Orolbo'yi tabiat sharoiti va islomiy e'tiqodlari bilan chambarchas bog'langan. Tug'ilish marosimlari orasida "suyunshi" (yangi tug'ilgan chaqaloq xabarini aytgan kishiga beriladigan sovg'a), "qirq shig'aruv", "besikke saluv" kabi odatlar keng tarqalgan. Nikoh marosimlari esa qoraqalpoqlar ijtimoiy hayotining markazida turib, "quda tusu" "qiz korimlik", "toy", "kelin tusiru" kabi odatlar orqali qarindoshlik va jamoaviy birdamlikni mustahkamlagan.

Motam marosimlari ham qoraqalpoqlarda alohida o'rin tutadi. Masalan, "joqtav, "yettilik, qirqliq, jilliq" kabilar keng tarqalgan. To'g'ri aytasiz, matn yakuni qolgan xalqlar bo'yicha yozilgan variantlar bilan uyg'un chiqishi uchun ozgina o'zgartirish kiritisa yanada chiroyli bo'ladi. Umuman olganda, qoraqalpoq urf-odatlari va marosimlari nafaqat kundalik hayot tartibini belgilashda, balki xalqning ma'naviy-madaniy merosini

asrab-avaylab, uni avloddan-avlodga yetkazishda ham muhim ahamiyat kasb etgan.

Ma'lumki, O'rta Osiyoda qadimdan turli etnik guruhlar yonma-yon yashab kelib, o'zaro madaniy aloqalar, iqtisodiy hamkorlik va ijtimoiy munosabatlar orqali umumiy madaniy makonni shakllantirganlar. Masalan, uyg'urlar asosan Sharqiy Turkistondan tarqalib, savdo yo'llari orqali O'zbekiston, Qozog'iston va Qirg'iziston hududlariga kelib joylashgan bo'lib, ular ipakchilik, hunarmandchilik va savdo an'analari bilan tanilgan. XIX asrda Xitoydan ko'chib kelgan dunganlar (xitoy musulmonlari) esa dehqonchilik, sabzavotchilik va oshpazlik madaniyatini O'rta Osiyo xalqlariga olib kirgan; bugungi kunda ularning oshxona madaniyati (lag'mon, somsa va boshqalar) butun mintaqada mashhur. O'rta Osiyo lo'lilari qadimdan ko'chmanchi hayot tarzini saqlagan bo'lib, ular asosan temirchilik, musiqachilik va folbinlik kabi kasblar bilan shug'ullanib, boshqa xalqlar marosim va bayramlarida ham faol ishtirok etib kelgan. Arablar esa VIII asrdagi arab istilolari davrida islom dini bilan birga mintaqaga kirib kelib, ko'plab hududlarda mahalliy aholi bilan qo'shilib ketgan, ba'zi guruhlar esa o'z arabiy kimligini saqlab qolgan holda, diniy-ma'rifiy faoliyat bilan shug'ullangan. Shu tariqa, O'rta Osiyo hududi tarixan ko'plab etnoslarning birgalikda yashash, madaniy meros almashish va yangi qadriyatlarni yaratish jarayonining yorqin namunasidir.

O'rta Osiyo xalqlarining urf-odat va marosimlari qadimiy turkiy, eroniy va islomiy qatlamlarning sintezidan tarkib topib, jamiyat hayotining barcha sohalarini tartibga soluvchi kuchli ijtimoiy institut vazifasini bajargan. Ular tug'ilish, nikoh va o'lim bilan bog'liq hayot aylanishi marosimlari, shuningdek, mavsumiy va xo'jalik urf-odatlari odamlarning dunyoqarashi, diniy tasavvurlari va ijtimoiy munosabatlarini ifodalagan.

Bir so'z bilan aytganda, O'rta Osiyo xalqlari etnologiyasi tarixan ko'p qatlamli madaniy jarayonlar, turli etnoslarning o'zaro ta'siri va uyg'unlashuvi natijasida shakllangan. Bu hudud qadimiy ko'chmanchi chorvadorlar, sug'd-tojik dehqonlari, turkiy qabilalar, shuningdek, arablar, uyg'urlar, dunganlar, lo'lilar kabi ko'plab etnik guruhlarining yashash, madaniyat va ijtimoiy hayotini birlashtirgan umumiy makon bo'lib xizmat qilgan. Etnologik jarayonlarda mahalla, urug'-qabila va avlodchilik kabi an'anaviy institutlar ijtimoiy hayotning tayanchi sifatida muhim rol o'ynagan. Marosim va urf-odatlar, til va diniy qadriyatlar orqali xalqlar

o'zligini asrab qolish bilan birga, o'zaro madaniy almashinuvni ham amalga oshirganlar.

Shu bois, O'rta Osiyo xalqlari etnologiyasini o'rganish – nafaqat alohida etnoslarning tarixiy tajribasini ochib beradi, balki ularning mintaqaviy uyg'unlashuvi, madaniy sintezi va zamonaviy transformatsiyalarini ham yoritadi. Demak, O'rta Osiyo xalqlari etnologiyasi xalqaro miqyosda ko'pmillatli hamkorlik, madaniy xilma-xillik va ijtimoiy birlashuvning yorqin namunasidir.

Nazorat va mustahkamlash uchun savollar

1. O'rta Osiyoni qanday tarixiy-madaniy viloyatlarga bo'lish mumkin?
2. O'rta Osiyodagi turli xalqlarning an'anaviy xo'jaligidagi umumiylik va o'ziga xoslik nimaning natijasida shakllangan?
3. Kaspiyorti tipi vakillariga asosan kimlar kiradi?
4. O'rta Osiyoning qaysi xalqlari hindyevropa tillari oilasi vakillari hisoblanadi?
5. Turkmanlar moddiy madaniyatidagi o'ziga xoslik, masalan an'anaviy gilamdo'zlikning saqlanib qolganligini nimalarni anglatadi?
6. O'rta Osiyodagi qaysi xalqlarning nomi nisbatan qadimiyroq?
7. Mo'g'ullar bosqini O'rta Osiyodagi etnik jarayonlarga qanday ta'sir ko'rsatdi?
8. O'rta Osiyodagi turkiy xalqlarning ichida eng kam mo'g'ullashgani kimlar va uning sababi nimada?
9. Mahalliy aholining sug'orish tizimidagi o'ziga xosliklar nimalardan iborat?
10. Migratsiya jarayonlaring O'rta Osiyodagi etnomadaniy jarayonlarga ta'sirini qanday baholaysiz?

Mavzu yuzasidan kazus savollari

1-kazus

Oʻrta Osiyoda turli ziyoratgohlar keng tarqalgan. Ularni ziyorat qilish amaliyotlarida ham xilma-xillik bor. Masalan, Oʻzgan (Qirgʻiziston) yaqinida “Bibi seshanba ostonasi” degan joy bor. Bu yerga faqat ayollarning kirishiga ruxsat beriladi. Erkaklar kirsam “u yerning barakasini uchirishi” haqida streotiplar shakllangan. Ayollar bu yerda farzand, sogʻlik, baxt soʻrashadi. Kazus vazifasi quyidagicha:

1. Bu jarayonda gender va muqaddaslik munosabatlari qanday?
2. Faqat ayollar uchun xos boʻlgan yopiq jamiyatning entografik vazifasi nimadan iborat?

2-kazus

Oʻrta Osiyo aholisining anʼanaviy xoʻjaligida bugungi kunda koʻplab transformatsiyalar roʻy bermoqda. Buning sabablari esa turlicha. Tabiiy sharoitning oʻzgarishi, ijtimoiy-iqtisodiy tuzumning oʻzgarishi va hokazolarni keltirish mumkin. Quyidagi jadval asosida sabablarni tasniflang.

Oʻzgarish roʻy bergan xoʻjalik turi	Taʼsir qilgan omillar	Oqibatlari

3-kazus

Qozogʻiston hududining kattaligi boʻyicha dunyoda 9-oʻrinda turadigan davlat. Uning geografik jihatdan joylashuvi toʻliq Osiyoda emas deyiladi. Biroq Qozogʻiston xalqlarining etnomadaniyatida koʻp jihatdan Oʻrta Osiyo xalqlariniki bilan umumiylik bor. Xalqlarning madaniyatida tabiiy muhitning roli katta ekanligini inobatgan olgan holda buni qanday baholash mumkin?

Mavzu yuzasidan test topshiriqlari

1. Oʻrta Osiyoda qaysi XMT vakillari hunarmandchilik bilan shugʻullanadilar?

- A) Faqat dehqonlar
- B) Uchala XTM vakillari ham
- C) Asosan chorvadorlar
- D) faqatgina shahar aholisi

2. XVI asrgacha Qozogʻistonning jnubida qirgʻizlar yashaydigan hududlar nima deb atalgan?

- A) Yenisey
- B) Moʻgʻuliston
- C) Chigʻatoy
- D) Oʻrta ovul

3. Qoqlar asosan qanday vazifalarni bajargan?

- A) choʻl mintaqalarda ekinlarni sugʻorish uchun
- B) chorvani sugʻorish uhcun
- C) issiqdan jon saqlash uchun
- D) shamollarda panalanish uchun

4. Soʻqa nima?

- A) jang quroli
- B) omoch
- C) suv manbasi
- D) suvsizlikka chidamli oʻsimlik

5. Mugat tili kimlarning tili hisoblanadi?

- A) togʻ xalqlar
- B) loʻlilar
- C) Shimoliy Osiyo aholisi
- D) ta Osiyo arablari

Glossariy

Meridional ko‘chish – O‘rta Osiyoning eng janubiy mintaqalarida yashovchi chorvadorlar orasida keng tarqalgan. Bahor kelgach, kular kunlar isishiga qarab shimolga qarab ko‘chish boshlangan. Yoz bo‘yi shimoliy hududlarda chaylalarda yashab, kuz kelishi bilan qishlash uchun janubga qarab ko‘chish boshlangan.

Vertikal ko‘chish – O‘rta Osiyoning tog‘li mintaqalari Qirg‘iziston va Qozog‘istonning shimoliy-sharqiy qismida amalga oshiriladi. Ular qish oylarida tog‘ning izg‘irinidan himoyalaniş uchun tog‘ vodiylarida joylashadilar.

Statsionar ko‘chish – O‘zbekistonning janubi, Mang‘ishloq va Turkmanistonda keng tarqalgan. Bunda o‘zlarining yaylovlarini o‘zgartirish orqali ko‘chadilar. Qish oylarida chorva uchun ozuqa bor cho‘l yoki tog‘li mintaqalarda yashaydilar.

So‘qa – dehqonlarning yer haydaydigan moslamasi bo‘lib, yog‘ochdan va uchi temirdan yasalgan bo‘ladi.

Mittel Azia – O‘rta Osiyo, 1834-yilda A.F.Gumbolt tomonidan qo‘llanilib, mazkur atamani qo‘llash orqali Osiyo qit‘asining ichki qismlarini ifodalagan edi.

Mustaqil ishlash uchun mavzular

1. Globallashuv, urf-odatlar, an‘analari va transformatsiya jarayonlari (tahliliy esse yozing).
2. O‘rta Osiyo aholisining antropologik tasnifi haqida mustaqil ish tayyorlash.
3. An‘anaviy xo‘jalik saqlanib kelayotgan mintaqalar (O‘rta Osiyo xalqlari misolida mustaqil ish tayyorlash).

4. Moddiy madaniyatning ajralmas qismi bo'lgan turar-joy va an'anaviy taomlarda o'zgarishlarning ro'y berishi va uning sabablari mavzusida maqola tayyorlash.

5. Mavzuga oid atamalarning tavsifi va tahlili.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Ashirov A.A. Etnologiya. – Toshkent: Yangi nashr, 2014. – 544 b.
2. Jabborov I.M. Jahon xalqlari etnologiyasi asoslari. – Toshkent: O'qituvchi, 2008.
3. Salimov T.U. Jahon xalqlari etnologiyasi. – Toshkent: VNESHINVESTPROM, 2019. – 344 b.
4. Salimov T.U. Jahon xalqlari etnologiyasi. – Toshkent: Donishmand ziyosi, 2020. – 368 b.
5. Weller R.C. 'Pre-Islamic Survivals' in Muslim Central Asia: Tsarist, Soviet and Post-Soviet Ethnography in World Historical Perspective. Palgrave Macmillan, 2023. – 424 p.
6. Камолиддин Ш.С. (отв. ред.). Вопросы этногенеза и этнической истории народов Средней Азии. Древность. Средние века. Новое время. Выпуск 2. – Saarbrücken: LAP, 2017. – 208 с. – ISBN 978-3-330-32801-3.
7. Қазақ салт-дәстүрлері. Құрастырған Әлижан Тауұлы. – Алматы: Балауса баспасы, 2017. – 384 б.

6-MAVZU: AFRIKA XALQLARI ETNOLOGIYASI

Reja

- 7.1. Qit'aning geografiyasi va aholisi
- 7.2. Afrika xalqlariga oid etnografik ma'lumotlarning to'planishi
- 7.3. Shimoliy Afrika
- 7.4. Sharqiy Afrika xalqlari
- 7.5. Janubiy Afrika xalqlari
- 7.6. G'arbiy Afrika xalqlari
- 7.7. Markaziy Afrika xalqlari

Tayanch so'zlar: Abissin, Olduvoy, mag'rib, Punt mamlakati, tiffinag, dira, mexari, agadir, duar, tarbush, gundur, zenag, imxar, shaduf, Afrikaning tomi, tigray, tigre, arusi, afar, somali, konso, beja, sidamo, darassa, bantu, agava, uzufukt.

6.1. Qit'aning geografiyasi va aholisi

Afrika Yer yuzidagi o'ziga xos qit'a hisoblanadi. U yerda yashayotgan xalqlarning tarixi va madaniyati, aholining tili, irqi, etnik mansubligiga oid xilma-xillik qit'aning geografik joylashuvi, turli tabiiy sharoitlarda yashayotganligi bilan izohlanadi. Afrika Yer yuzidagi quruqlikning beshdan bir qismini o'z ichiga oladi. Tegishli orollari bilan birga 30,3 mln km² ni tashkil etadi. U kattaligi bo'yicha faqatgina Yevroosiyodan keyingi o'rinda turadi. Albatta, bu eski ma'lumotlar. Ya'ni, bu XVIII asrda paydo bo'lgan "Merkator loyihasi"ga asoslangan. "New York times" gazetasining 2025-yil 21-avgust sonida chiqqan ma'qolada qit'a uchun berilgan bu o'lchamlar to'g'ri emasligi, aslida Afrika bundan ancha katta ekanligi yozildi. Mazkur maqolada dunyo olimlarini shimoliy va janubiy yarim sharni qayta o'lchashga chaqirilgan.

Nima bo'lganda ham ekvator chizig'i qit'ani deyarli teng ikkiga ajratadi. Qit'aning shimolida O'rta dengizi, janubida Atlantika okeani, sharqida Hind okeani joylashgan. 1869-yilda Suvaysh kanalining ochilishi bilan qit'a Osiyo bilan bog'landi. Yevropa bilan esa 14 kmlik Gibraltar

Merkator loyihasi

**“Teng huquqlilik” harakati
vakillarining taklifidagi ko‘rinish**

bo‘g‘ozi ajratib turadi. Qit‘aning qirg‘oqlari dengiz sathidan yuqorida joylashgan va kam taraqqiy etgan. Qit‘aning reliefi deyarli bir xil. Bu keng hudud bo‘ylab ingichka tog‘ tizmalarining sharqdan g‘arbga va janubdan shimolga qarab pasayib borishidir. Hududning dengiz sathidan o‘rtacha balandligi 750 metr, Yevropaniki esa 300 metrni tashkil qiladi. Afrika biror yirik pasttekisliklar va tog‘ tizmalariga ega emas. Uning eng baland qismi sharqda joylashgan Abissin yassi tog‘lari bo‘lib, dengiz sathidan 2 ming metr balandda joylashgan. Bu hudud qit‘aning “tomi” hisoblanadi. Eng yirik daryolari Nil, Kongo, Zambezi, Niger daryolari bo‘lib, qit‘adagi ko‘pgina daryolar yoz mavsumida butunlay parlanib yoki qumlikka singib ketadi. Afrikada ko‘l havzalari kam uchraydi. Faqatgina Sharqiy Afrikada tektonik yoriqlar natijasida Viktoriya, Tanganika, Rudolf, Nyasa kabi chuqur ko‘llarning tizmasi paydo bo‘lgan. Shuningdek, Efiopiyada Tana (Ko‘k Nildan suv oladi), Sahroi Kabirda Chad, Kalaxara cho‘lida esa Ngami kabi kam suvli ko‘llar mavjud.

Afrika eng issiq mintaqqa bo‘lib, ekvatorning atrofi tropik hudud hisoblanadi. Tropik mintaqalar qit‘aning to‘rt dan uch qismini tashkil etadi. Qit‘adagi yil davomiyligi ikkita asosiy mavsumga bo‘linadi. Bu yoz faslidagi quruq va qishdagi yomg‘irli nam mavsum. Tuproq qatlami ham turlicha. Ba’zi joylari unumsiz yerlar, qumloq, toshloq va vulqon natijasida paydo bo‘lgan tog‘ jinslari va hokazo.

O‘simlik dunyosi boy va juda xilma-xil. Ayniqsa, namgarchilik yaxshi bo‘lgan qirg‘oqlar, ko‘l va daryo havzalarida bu xilma-xillik juda ortadi. Bu yerda kedrlardan iborat doimiy yashil o‘rmonlar bor. Subtropik mintaqada O‘rtayerdengiz o‘simliklari bo‘lgan *palma*, *zaytun*, *mirt* (xushbo‘y butasimon o‘simlik)larning keng maydonlari joylashgan.

BMT ma’lumotlariga ko‘ra qit’ada bugungi kunda 1,5 mlrd aholi yashaydi (2025). Bu butun Yer yuzi aholisining deyarli 1/5 qismini tashkil etmoqda. Agar qiyoslash uchun ko‘riladigan bo‘lsa XX asrning 60-yillarida mazkur mintaqa aholisining ulushi 8 foizni (1/12) tashkil qilgan edi. Yillik o‘sishi 36 mlndan ortiq kishini tashkil etadi. Bunga Afrikada har yili bitta O‘zbekiston aholisi dunyoga kelmoqda deyish mumkin. Ularning ichida Nigerya, Efiopiya, Misr, Kongo Demokratik Respublikasi 100 mlndan ortiq aholiga ega. Shu bilan birga bir necha yuz ming aholisi bo‘lgan Kamoro, Kabo-Verde, San-Tome, Seyshel orollari kabi mamlakatlar ham mavjud.

Qadimdan bu yerdagi aholining aksariyat qismi xo‘jalikning termachilik, ovchilik va baliqchiik turlari bilan shug‘ullanib kelganlar. Keyingi davrlarda yerga ishlov berishning dastlabki ko‘rinishlari paydo bo‘ldi. Nihoyat, bu yerda ham ishlab chiqaruvchi xo‘jalikning

motiga va omoch dehqonchiligi, yaylov va ko‘chmanchi chorvachilik turlari shakllandi. Xo‘jalikning bu tarmoqlari turli darajada bugungi kunimizgacha ham saqlanib qolgan. Mustamlakachilik davrida Afrikada plantatsiya va fermer xo‘jaliklari ham juda keng yoyildi. Xo‘jalikning subtropik madaniyati vakillari asosan sitrus, zaytun, uzum va anjir yetishtiradi. Tropik madaniyati vakillari esa ko‘proq texnik ekinlardan paxta, g‘alla, qahva, tamaki yetishtiradi.

Ko‘plab paleoantropologik, arxeologik, etnografik va lingvistik ma’lumotlar qit’a aholisining juda uzoq tarixiy yo‘lni bosib o‘tganligi va o‘ziga xos madaniyatni yaratganligini ko‘rsatadi. Ko‘pgina tadqiqotchilar Afrikani ilk antropogenez jarayonlari boshlangan “insoniyatning beshigi”, deb baholaydilar. Bunga asosan Sharqiy Afrikada (Efiopiya) olib borilgan qazishmalar natijasida Viktoriya ko‘li bo‘ylaridan avstrolopitek odam qoldiqlarining topilishi sabab bo‘lgan. 2 mln yil muqaddam yashagan ushbu

“ishbilarmon odam” va uning “olduvoy tosh qurollari” topilishiga qaramay, Afrikaning odamzodning ilk vatani xususidagi masalalar hali hanuz to‘liq yechilmagan.

Arxeologik topilmalar Afrika hududida zamonaviy qiyofadagi odamlarning tarqalishi ilk paleolit davridan boshlanganini ko‘rsatadi. Shuningdek, paleoantropologik materiallar bu paytda aynan, Afrikaning tub aholisiga xos antropologik qiyofa shakllanganligini ko‘rsatadi.

Ming yillar davomida iqlimning o‘zgarishi qit’ada aholining migratsiyasiga, ularning keng mintaqa bo‘ylab yoyilishiga sabab bo‘lgan. Masalan, Sahroi Kabirdagi geologik asoratlar qachonlardir bu yerning sersuv joy bo‘lganligini ko‘rsatadi. Lekin keyingi davrdagi tabiiy sharoitning o‘zgarib borishi aholining ko‘chishiga, ularning xo‘jalik madaniy faoliyatning almashinuviga sabab bo‘lgan.

Shimoliy Afrika hududlari dunyodagi eng qadimgi ishlab chiqaruvchi xo‘jalik madaniyati markazlari bo‘lgan. O‘rta Nil bo‘yidagi Tasiy va Badariy manzilgohlari mil. avv. 6-5-mingyilliklar bilan davrlashtirilgan. Olimlarning fikricha Afrikaga madaniy o‘simliklar va xonakilashtirilgan jonivorlar G‘arbiy Osiyodan kirib kelgan.

Afrikada Misr, Meroe, Napata, Aksum kabi juda qadimiy davlatlar ham bo‘lgan. Ular gullab-yashnagan davrda barpo etilgan madaniy o‘choqlar bugungi kunimizgacha saqlanib kelmoqda.

Portugaliyaliklar G‘arbiy Afrikaga kirib kelgan mahalda bu yerdagi mahalliy aholi allaqachon temir va bronzaga ishlov berishni o‘zlashtirgan edilar. Metallurgiya rivojlanganligini ko‘rsatuvchi manzilgohlar Janubiy Kongo, Rodeziya, Zambezi daryosi havzalaridan topilgan. Ko‘rinib turibdiki, Afrikaning shimoliy, g‘arbiy va sharqiy mintaqasida jamiyat taraqqiyoti azaldan bo‘lgan. Faqatgina uning “qora Afrika” deb nomlangan tropik mintaqasi uzoq yillar davomida izolyatsiya holatda bo‘lib, aholisi yaqin kunlarga ham ibtidoiy jamoa shaklida yashab kelganlar.

O‘rta asrlarda yevropaliklarning qit’a aholisni ovlab qulga aylantirish natijasida ularning soni sezilarli darajada kamayib ketdi. Tarixning ushbu mash’um qismida Afrika o‘zining 150 mlndan ortiq aholisni yo‘qotdi.

Afrika xalqlarining o‘rganilishi mustamlakachilik jarayoni bilan birgalikda vujudga kelganligi bois, tub aholiga nisbatan yevropaliklarning past irq, qoloq xalqlar sifatida yondashuvi ustuvor bo‘lgan. Masalan, ulardan

birida Afrikaga taraqqiyot ilk paleolit davridayoq Arabiston yarimorolidan kelgan yevropeoid xamit xalqlari olib kirilganligi e'tirof etiladi. Bu yondashuvning irqchilik ruhida bo'lganligi tadqiqotchi D.Olderogge tomonidan ta'kidlangan. U "xamitlar" etnik tushunchani anglatmasligi, aslida uning paydo bo'lishi irqchilik g'oyalarining natijasi ekanligini aytgan.

Afrika aholisining uzoq yillik tarixi davomida ko'plab migratsiyalar bo'lgan. Uning tabiiy omillari sirasiga qurg'oqchilik, epidemiyalar, chigirtka va setse pashshalarining bosib ketishi va hokazolarni kritish mumkin. Odamlar hayot kechirish uchun qulay manzillarga joylashib qolaverdilar. Shuningdek, qabilaviy urushlar ham aholining ko'chishlariga sabab bo'lgan.

Bir so'z bilan aytganda, Afrika hududi bo'ylab turli ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotga, madaniyatga, tillarga va tashqi qiyofaga ega bo'lgan bir biridan farqlanuvchi odamlar jamoasi shakllanib bordi. Shuning uchun olimlar Afrika xalqlarini tadqiq qilishda uni beshta tarixiy etnografik viloyatga bo'lib o'rganadilar. Bular Shimoliy, Sharqiy, Markaziy, G'arbiy va Janubiy Afrika mintaqalaridir.

6.2. Afrika xalqlariga oid etnografik ma'lumotlarning to'planishi

Afrika qit'asi odamlar yashay boshlagan eng qadimgi manzilgohlardan biri hisoblanadi. Mazkur qit'a xalqlari tarixi olimlar tomonidan boshqa hudud aholisiga nisbatan kamroq o'rganilgan. Bu boradagi yozma manbalar asosan, Shimoliy va Shimoli-Sharqiy Afrika hududlarida yashagan xalqlar tarixiga bag'ishlangan. Ulardagi *Misr, Jazoir, Tunis, Marokash* kabi davlatlariga oid ma'lumotlarning miloddan avvalgi asrlarga tegishli ekanligi shundan dalolat beradi. Bu borada Tropik Afrika xalqlari haqidagi ma'lumotlar faqatgina XV-XVI asrlarda, yevropalik sayohatchilarning hududga kelishi bilan paydo bo'la boshlagan. Ushbu ma'lumotlarning aksariyati dastlab, qit'aning qirg'oq bo'yi mintaqalari bilan chegaralangan edi. Buni yevropaliklarning Afrikaga bevosita dengiz yo'li orqali kelganligi bilan izohlash mumkin.

Shu o'rinda aytish mumkinki, Afrikaning O'rtayer dengiziga tutash bo'lgan sharqiy mintaqalari, xususan, Efiopiya, Sudan kabi davlatlar haqida ham qator ma'lumotlar uchraydi. Ularning ichida afsonalarga boy

ertaknamo hikoyalar ko'pchilikni tashkil qiladi⁶. Bu bejiz emas albatta.

Barbar savdogarlari

Mazkur hudud haqidagi ma'lumotlar arab va barbar savdogarlari hamda sayyohlarning sarguzashtlarga boy hikoyalarida o'z aksini topgan. Ma'lumki, arab adabiyotida ma'lumotlarning bu tarzida berilishi asosiy uslublardan biri hisoblangan. Bundan tashqari *songai*, *xausa* va *suaxili* xalqlaridan yetishib chiqqan mahalliy yilnomachilarining asarlaridan ham Afrika xalqlari tarixiga oid qiziqarli ma'lumotlar berilgan. Ular o'z asarlarida bayon etgan tarixiy voqealar taxminan mil.avv. X-IX

asrlardan boshlanadi.

Afrika xalqlarining tarixi haqida yozma ma'lumlardan tashqari, arxeologiya, etnografiya, lingvistika kabi sohalarga oid dalillar ham ko'pchilikni tashkil etadi. Bu borada etnografiyaga oid ma'lumotlar ahamiyatli hisoblanadi.

Yevropaliklar "Afrika" nomi bilan Rim imperiyasining provinsiyasi hisoblangan Karfagen davlati orqali mil.avv. II asrlar o'rtalaridan tanish bo'lsalar-da, bu yerda yashovchi xalqlar haqidagi etnografik ma'lumotlar ancha qadimiyroq hisoblanadi. Rimliklar, yunonlar, misrliklar, finikiyaliklar Nubiya va Liviya sahrolari asosan, qirg'oq bo'yi Afrikasi haqida bilishgan. Biroq, qadimda misrliklarning qit'aning bir muncha ichkarisigacha kirib borganligi xususida ma'lumotlar ham bor. Ularda qayd etilishicha, mil.avv. XV asrdayoq misrliklar Nil bo'ylab yuqoriga 2 ming chaqirim yo'l yurib, "Punt mamlakati"⁷ (Somali) ga kelishgan. Keyingi davrlarda Misr fir'avni Nexoning topshirig'i bilan finikiyalik dengizchilar mil.avv. VII-VI asrlarda butun qit'ani aylanib chiqishga muvaffaq bo'lishgan.

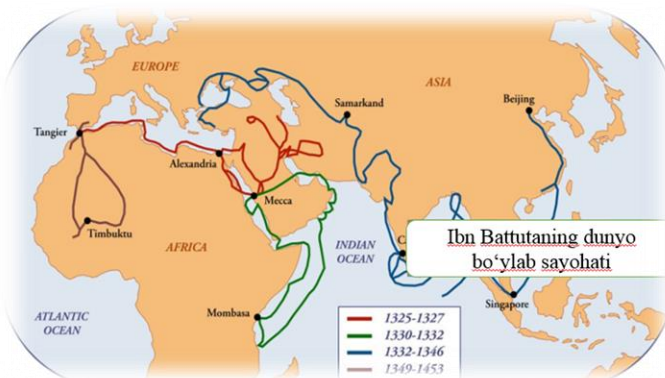
Yunon-rim tarixchilari bo'lgan Gerodot, Ptolomey, Pliniy Starshiylarning asarlarida Afrika aholisining etnografiyasiga doir qiziqarli ma'lumotlarni topish mumkin. Shuningdek, keyingi davrlarda yozilgan muallifi noma'lum bo'lgan "Peripl Eriteriya dengizi" ("Перипл Эритрейского моря", milodiy I asr), Kozma Indikoplovning (Козьма

⁶ Kon K. Madut. The Luo People in South Sudan: Ethnological Heredities of East Africa. – Cambridge, 2020. – P. 26.

⁷ * Punt mamlakati – Sharqiy Afrikada joylashgan misrliklar uchun ma'lum hudud bo'lib, misrliklar tilida "Xudolar yeri" ma'nosini bildirgan.

Индикоплов)⁸ “Xristian topografiyasi” (“Христианская топография”, milodiy VI asr) asarlarida ham Afrika qit’asi aholisining tarixi va etnografiyasiga oid qimmatli ma’lumotlarni olish mumkin.

Keyingi asrlarda al-Bakri, Ibn Battuta, Hasan al-Vazzan kabi arab sayyohlarining Afrika xalqlari tarixiga doir qiziqarli kitoblari yaratildi. Bu bevosita qit’adagi ayrim hududlarning arab xalifaligi tomonidan bosib olinishi bilan bog’liq edi.

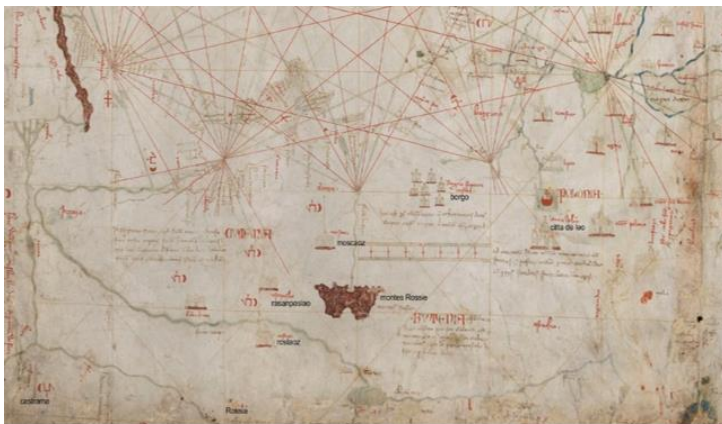

Ularda bugungi Senegal, Mali, Niger daryosining o’rta oqimidan to Chad ko’ligacha bo’lgan hududlar haqida so’z boradi. Xususan, hudud bo’ylab xalqlarning joylashuvi, turli etnik guruhlarining urf-odatlarini, jamoaviy hayoti, mashg’ulotlari va davlat tuzilishi bayon qilingan. Aytish mumkinki, ko’pchilik, jumladan, yevropaliklar ham o’tgan 5-6 asr maboynida afrikaliklar haqidagi bilimlarini aynan, arab sayyohlarining yozgan sarguzashtli hikoyalari orqali boyitib bordilar.

XIV asrning boshlariga kelib, yevropaliklarning o’zlari endilikda bevosita Afrika xalqlariga “yaqinlasha” boshladilar. Bu davrda genuyalik savdogarlar Marokashga kelib, Niger vodiysi aholisi bilan savdo aloqalarini yo’lga qo’ygan edilar. Shulardan genuyalik savdogar A.Malfante 1447-yilda arablarning karvonida to Tuat vohasidagi shu nomdagi davlatgacha⁹ borgan bo’lsa, florensiyalik B.Dei 1469-yilda Tombuktuga sayohat qilgan. Bu kabi savdogarlar va sayyohlarning olib borgan ma’lumotlari o’laroq, XIV asr Yevropa xaritalarida Afrikadagi ayrim davlatlar, xalqlar va shaharlarning nomlari qayd qilinda boshlandi. 1375-yilda yaratilgan Kataloniya xaritasida Tenbuk (Tombuktu), Dulsert (Anjelino Dalorto) ning xaritasida esa (1339-yil) Melli (Mali) ko’rsatilgan. Ulardan keyin ushbu xaritalarga Melinge (Malindi), Fuli (Fulbe), Habash qirolligi yoki Hamarish (Efiopiya) kabi o’lkalar qo’shib borildi. Buyuk geografik kashfiyotlar davrida portugaliyalik

⁸ * Kozma Indikoplov vizantiyalik savdogar bo’lib, unga berilgan “Indikoplov” familiyasi yunonchadan (Ινδικοπλεύστης – Hindistonga suzib boruvchi) ma’nosini bildiradi. 535-547-yillar oralig’ida o’zining “Xristian topografiyasi” asarini yozgan.

⁹ * Tuat qirolligi Mag’ribida (hozirgi Jazoir hududi)o’rta asrlarda hukmronlik qilgan yahudiylar davlati hisoblanadi.

Italiyalik xaritashunos olim Anjelino Dalorto yoki Dulsertning portualani (XIII-XVI asrlarga oid Oʻrtayer va Qora dengizlar akvatoriyasini oʻz ichiga olgan xarita)

savdogarlar va qaroqchilar tomonidan ham afrikalik xalqlar haqidagi turli maʼlumotlar, hududning tabiiy sharoiti xususidagi qiziqarli maʼlumotlar toʻplandi. Seuta (Gibraltar boʻgʻozining yaqinidagi Ispaniya eksklavi), qitʼaning Atlantikaga tutash

boʻlgan gʻarbiy qirgʻoqlaridagi Yashil burn, Yaxshi Umid burni, Kongo daryosining quyilishidagi hududlar, Mozambik, Madagaskar haqida yevropaliklar, aynan, portugaliyalik sayyohlarning qaydlari orqali maʼlumotga ega boʻldilar. Oʻsha vaqtlarda portugallar okean qirgʻogʻidagi qalʼalarga egalik qilish bilan bir vaqtda, qitʼa ichiga kirib borgan botiqlar orqali ham bir muncha quruqlikning ichkari qismiga ham kirib bordilar. Bu esa ularga Afrikada yashayotgan turli qabilalar bilan tanishish imkoniyatini berdi. Shu tufayli ularning esdaliklarida juda qimmatli etnografik maʼlumotlar qayd qilib borildi. Shu kabi yigʻilgan qaydlar asosida XVI asrning oʻrtalarida Alvarish oʻzining “Efiopiya tavsifi” asarini yaratdi. Ushbu maʼlumotlar XVI asr oxirida Monomotape tomonidan toʻldirilgan boʻlsa, XVIII asr davomida portugaliyalik sayyohlar ruhoniyy Pinto va Laserdalar uni yanada boyitdilar. Pinto va Laserdalar Afrika qitʼasining markazigacha – hozirgi Zambiya va Sharqiy Zairgacha kirib borgan edilar.

XVI asrning ikkinchi yarmidan boshlab portugallardan tashqari golland, ingliz, fransuz sayyohlari va savdogarlari ham Afrika qitʼasiga faol qatnay boshladilar. Buni shu davrda Gollandiya, Angliya va Fransiya davlatlarining jahon siyosiy maydonidagi rolining mustahkamlanib borganligi bilan izohlash mumkin. Endi Afrikani oʻrganishning xususiyati ham oʻzgarib bordi. Agar dastlabki davrdagi maʼlumotlar asosan, sayyohlarning taassurotlari asosidagi tavsifiy xususiyatga ega boʻlgan boʻlsa, endilikda ular siyosiy maqsadlarni ham koʻzda tutar edi. Afrika qitʼasida, aynan shu davrdan koʻchib kelgan yevropaliklarning dastlabki

koloniyalarining (Kap koloniyasi, 1652-yil)¹⁰ paydo bo'lganligi ham yuqoridagi fikrlarni tasdiqlaydi. Qolaversa, XVIII asrda Yevropa davlatlarining g'arbiy yarimshardagi siyosiy mavqelarini qo'ldan boy berishi Afrikada mustamlakalarga egalik qilishga bo'lgan intilishni kuchaytirdi. 1788-yilda Londonda "Afrika uyushmasi"ning tuzilishi ham bejiz emas edi. Uyushmaning asosiy maqsadi Afrikaning ichkari hududlarini tadqiq qilish orqali Angliyaning savdo imkoniyatlarini oshirish bo'lgan. Ushbu uyushma 1830-yilda Qirollik geografiyasi jamiyatiga birlashtirildi. Shuning uchun ham XIX asrdagi britaniyalik tadqiqotchilarning asosiy yo'nalishlari mazkur jamiyat vazifalari doirasida belgilandi. Turli millat vakillaridan iborat yigirmadan ortiq tadqiqotchilarning aksariyati hududni geografik jihatdan o'rgandilar. Etnografik ma'lumotlar yo'l-yo'lakay to'plandi. Qayd qilish kerakki, asosiy tadqiqotlar geografik nuqtai nazardan bajarilgan bo'lsada R.Kay, V.Kameron, S.Beyker, M.Park kabi olimlarning qaydlar Afrika xalqlarining etnografiyasini o'rginish uchun juda qimmatli dalillarni o'zida jamlagan edi. Bir so'z bilan aytganda, yuqorida to'xtalib o'tilgan manbalarning deyarli barchasida Afrika xalqlari etnografiyasini o'rganilishi tavsifiy xususiyatga ega bo'lib, asosan, olimlarning empirik kuzatuvlari natijasida ega bo'lgan taassurotlaridan iborat bo'lgan. Shuning uchun ham bu davrda Afrika xalqlari tadqiq etilmadi, balki, materik aholisi haqidagi etnografik bilimlar to'plandi, deyish o'rinlidir.

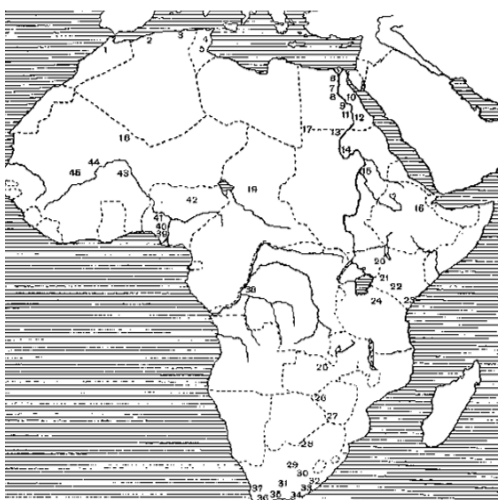
XIX asr oxiri – XX asrning dastlabki yillaridan o'tgan davr mobaynida to'plangan etnografik ma'lumotlar asosida Afrika xalqlarini tadqiq etish boshlandi. Uzoq yillar davomida faqatgina kuzatuvlardan iborat bo'lgan afrikashunoslik, endilikda turli nazariya vakillari tomonidan berilgan xulosalar bilan boyib bordi. Evolyutsionistlar, diffuzionistlar, madaniy-tarixiy yo'nalish vakillari aynan, Afrika etnografiyasiga oid ma'lumotlar asosida o'z qarashlarini ilgari surdilar. Shu o'rinda bu davrda etnologiyaning alohida fan sifatida taraqqiy topib, qator ilmiy yo'nalishlar shakllanganligini ham ta'kidlash o'rinli. Bu borada Amerika va Yevropa mamlakatlarida ko'plab tadqiqotlar amalga oshirilgan.

¹⁰ McClellan III James E. Colonialism and Science: Saint Domingue and the Old Regime. – Chicago: University of Chicago Press, 2010. — 416 p. — ISBN 0226514676, 9780226514673.

Afrika hududlarini ilk odamlar yashagan manzilgohlar sifatida e'tirof etish XIX-XX asr ilm-fanida ayniqsa, ustuvorlik qilib keldi. Bunda ushbu

qit'aning turli qismlaridan qadimgi tosh davriga oid ko'plab manzilgohlar topilishi asos qilib olindi.

Jumladan, qit'aning g'arbiy qismida, Kongo o'rmonlaridan tana tuzilishi jihatidan

Afrikadagi asosiy arxeologik tadqiqot manzilgohlari

1-Rabat; 2-Oran; 3-Afalu-Rummel; 4-al-Mekta; 5-Gafsa; 6-Merimde; 7-al-Favum; 8 – Devr-Tasa; 9 Al-Amro; 10-Badari; 11-Nagada; 12-Sebil; 13-Aniba; 14-Na-pata; 15-Myero; 16-Diredava; 17-Uenat; 18-Asselvar; 19-Fitri; 20-Magosi; 21-Almenteita; 22-Naasha; 23-Mombasa; 24-Olduvay; 25-Brokken-Xill; 26-Zimbabwe; 27-Mumbva; 28-Boskop; 29-Forsmis; 30-Smisfild; 31-G'arbiy Viktoriya; 32-Glemgrey; 33-Vilton; 34-Elizabet porti; 35-Still Bey; 36-Stellenbosh; 37-Fish Xuk; 38-Tumba; 39-Benin; 40-Ife; 41-Nule; 42-Bauchi; 43-Gao; 44-Tombuktu; 45-Gana

odamlarga yaqin bo'lgan maymunlarning topilganligi, ularning Osiyo antropoidlaridan ko'ra insonlarga juda o'xshash qiyofada ekanligi to'g'risidagi qarashlar ilgari surildi. Biroq, odamzodning ilk ajdodlari Afrikada yashaganligi xususidagi nazariyalar ilmiy jihatdan o'z tasdig'ini topgan emas. Shunday bo'lsa-da, mazkur g'oya tarafdorlari Janubiy Afrikadan topilgan avstrolopitekdagi odamzodga xos belgilar mavjudligini inobatga olib, "odamzodning vatani Afrika" degan g'oyalarida turdilar. Avstrolopitekning geologik yoshi fan nuqtai nazaridan to'rtlamchi davr qilib belgilangan. U holda avstrolopiteklar pitekanthrop va sinantropplar bilan bir davrda yashagan bo'ladi. Agar pitekanthrop va sinantropplarining Janubiy-Sharqiy Osiyo hududidan topilganligi¹¹ nazarda tutiladigan bo'lsa, yuqoridagi fikrlarning asossiz ekanligi yana bir bor o'z tasdig'ini topadi. Bu esa odamlarning Osiyo va Yevropaga Afrikadan tarqalganligini inkor etadi. Lekin bu Afrikada qadimdan odamlarning yashaganligini inkor etmaydi. Stellenbosh¹² kabi madaniyat o'choqlari borki, ulardan topilgan mehnat qurollari paleolit davriga to'g'ri keladi.

Ayniqsa, o'tgan asrning birinchi yarmida G'arb arxeologlarining izlanishlari tufayli Janubiy Afrika Ittifoqi, Rodeziya, Tanganika va Keniyaning ba'zi hududlarida qator tadqiqotlar amalga oshirildi. To'g'ri, bu hududlarning tabiiy zaxiralarini o'rganish, oltin va olmos konlarini topish

¹¹ Wood B. [Birth of Homo erectus](#) // Evolutionary Anthropology. – 2020. Vol. 29, no. 6. – P. 293-298.

¹² Stellenbosh madaniyati Janubiy Afrikadagi mil.av. 2300-1800-yillarga oid manzilgoh. Shu nomdagi shahar yaqinidan topilgan.

yevropalik tadqiqotchilarning asosiy vazifalaridan biri bo'lgan. XX asr o'rtalarida Kongo daryosi havzasida uran konlarining aniqlanishi bu hududning harbiy-strategik ahamiyatini oshirib, faol ilmiy va amaliy tadqiqotlarning yo'lga qo'yilishiga turtki berdi. Aytish mumkinki, hududdagi aksariyat arxeologik izlanishlar geologik razvedkalar bilan birgalikda olib borildi. Jumladan, Sahroi Kabirning tadqiq etilishining kengayishi ham yevropaliklarning XX asrning 20-yillaridan, bo'lajak urush uchun harbiy tayyorgarlik davriga to'g'ri keldi.

Afrikaning turli tarixiy-etnografik qismlarga bo'linishi haqida yuqorida to'xtalangan edi. Ular ichida Shimoliy Afrika o'ziga xos o'ringa ega.

6.3. Shimoliy Afrika

Shimoliy Afrikaga Jazoir, Misr, G'arbiy Sahroi Kabir, Liviya, Mavritaniya, Marokash, Sudan, Tunis kabi davlatlar kiradi. Tarixiy va etnomadaniy jihatdan bu hududning g'arbiy qismi ajratib ko'rsatiladi. *Mag'rib* deb atalgan bu qismga Jazoir, Marokash, Tunis, Liviya, Mavritaniya va G'arbiy Sahroi Kabir kiradi. Mag'rib aholisining asosiy qismi yevropeoid irqining o'rtayerdengiz tarmog'iga mansub. Mazkur mintaqaning eng janubiy chegarasida Sahroi Kabir vohalarida qoratanlilar va *xaratinlar* (qora tanli qullarning avlodlari) istiqomat qiladi. Mag'rib aholisining katta qismi afroosiyo til oilasida so'zlashadilar.

Mag'rib

Vohaning janubi va Atlas tog'lari atrofida yashovchi kabil, tuareg, shauiy kabi qabilalar barbar til guruhiga mansub bo'lishgan. Undan tashqari bu hududda yashovchi aholining katta qismi arab tillarida so'zlashadilar. Buni mazkur hududning Arab xalifaligiga kirganligi, aholining aksariyat qismi Arabiston yarimoroli va Suriyadan ko'chib kelgan kishilarning avlodlari ekanligi bilan izohlash mumkin. Mag'ribning asosiy aholisi arab tilini qabul qilgan Shimoliy Afrikaning *liviyaliklar*, *getullar*, *mavrusilar* kabi qadimgi aholisining avlodlaridir. Hozirgi kunda bu yerdagi yirik shaharlar va sanoat markazlarida hindyevropa tilli fransuzlar, yahudiylar, italiyanlar istiqomat qiladi. Arab imlosi keng tarqalgan. Faqatgina tuareglar o'zlarining *tifinag*

deb nomlangan qadimgi yozuvlarini saqlab qolganlar. Afrikaning boshqa mintaqalarida boʻlgani singari Shimoliy Afrikada ham davlat chegaralari etnik chegaralarga mos kelmaydi. Masalan, tuareglar bir vaqtning oʻzida Jazoir, Mavritaniya, Mali va Niger kabi davlatlarda istiqomat qiladilar. Magʻribning geografik sharoiti turlicha. Qirgʻoq boʻyi mintaqalarida birmuncha yumshoq subtropik iqlim, togʻli hududlar va vodiylar, janubdagi yarimdasht hamda choʻl tabiiy sharoiti hukm suradi.

Tifinag – tuareglar anʼanaviy yozuvi

Aholining xoʻjalik-madaniy faoliyati ham shunga mos ravishda rivojlangan. Masalan, qirgʻoqboʻyi aholisida baliqchilik keng oʻrin egallagan. Shuning uchun bu yerda *argerabe* kabi oʻziga xos ulkan qayiqlar yasash rivojlangan. U *tui* yoki *argan* daraxtidan tayyorlanib, uning uzunligi 7,5 metrgacha boʻlgan. Dehqonchilikda esa gʻalla, uzumchilik, sitrus mevalarni yetishtirish keng tarqalgan. Chorvachilikda yirik shohli hayvonlarni *zebular* bilan birgalikda boqishgan. Togʻli hudud aholisi esa oʻtroq dehqonchilik yoki yaylov chorvachiligi bilan mashgʻul boʻlgan. Hatto ular qiyaliklarda uncha katta boʻlmagan ekin ekiladigan sunʼiy maydonlarni ham yarata olishgan. Bu yerda chorvachilikning *vertikal* tarmogʻidan foydalanilgan. Togʻoldi hududlari va tekisliklarda (*dira*) sugʻorma dehqonchilik keng yoyilgan. Daryolarda “*uggut*” yoki “*tafraut*” (oqava suvlar) larni barpo qilganlar. Ularning davomidan “*segi*” irrigatsiya kanallarni qurgan.

Mavriylar, tuareglar, barbar va arab qabilalari vakillari koʻchmanchilar boʻlishgan. Ularning mashgʻuloti asosan tuyachilik, qoʻychilik va echkichilik boʻlgan. Bu yerda poygachi oq tuyalar (*mexari*) juda qimmatbaho hisoblangan. Tuyalar barcha xoʻjalikda asosiy boylik manbai hisoblangan. Uning juni, suti va goʻshtidan keng foydalanishgan. Hatto koʻchish davrida dushman hujum qilganda himoya devori sifatida ham foydalanganlar. Aholi asosan kuz va bahor oylarida koʻchganlar. Qish kelishi bilan ular palmazorlar yaqinida toʻplanishib, uncha katta boʻlmagan haydaladigan yer maydonlariga ishlov beradilar. Shuningdek, bu yerda ular yozning oʻrtasidagi eng issiq jaziramadan jon saqlaganlar.

Koʻchmanchilar hayotida tranzit savdo yoʻllari ham muhim rol oʻynagan. Ular shimolga asosan xurmo olib boradilar. U yerdan esa shakar,

Mexari

choy, ishlab chiqarilgan mahsulotlarni olib kelganlar. Bu yerdan o'tuvchi savdo karvonlarini qo'riqlash yoki aksincha ularni talash qo'shimcha daromad manbai hisoblangan. Qishloq hunarmandlari to'quvchilik, kulolchilik, teri va metallga ishlov berish bilan shug'ullangan.

Bu yerda yashayotgan aholining oziq-ovqatlari ham o'ziga xos. Ularning hayotida tariq, bug'doy, jo'xoridan tayyorlanadigan atala va nonlar asosiy rol o'ynagan. Loviya, no'xot, yong'oqlardan o'simlik oqsillarini olishgan, jonivorlar oqsillarini esa asosan qora mol, qo'y, tuya va paranda go'shtlaridan olganlar. Zaytun, yong'oq va palmadan yog' olish keng tarqalgan. Qo'y yog'lari (dumbasi)dan ham keng foydalangan.

Meva va sabzavotlar keng iste'molda bo'lib, unda xurmo asosiy o'rinni egallaydi. Sutni bijg'itish orqali undan tvorog va turli sut mahsulotlarini olishgan. Eng sevimli taomlaridan biri bu "*kuskus*" bo'lib, u bug'doy yoki jo'xori yormasidan tayyorlanadigan taomdir. Ular kuskusni achchiq sous va ziravorlar bilan birga iste'mol qilgan. Undan tashqari xamirli "*motta*", quritilgan o'tlarni qaynatib, undan yog'li bo'tqa "*xassid*"larni tayyorlagan. Ushbu taomlar qishloq aholisining kundalik ovqati hisoblangan. Mahalliy aholi hatto tariq yoki arpadan pivo va palmadan vino tayyorlashgan. Eng shimolda yashovchi aholi uzumchilik va vinochilik bilan keng shug'ullangan. Boshqa Afrika hududlarida bo'lgani singari bu yerda ham aholining odatiy ovqatlanish vaqti kunda ikki bor – ertalab va quyosh botgandan so'ng bo'lgan.

Shimoliy Afrikada shaharning ikki qismga bo'linish qoidasi saqlanib qolgan. Bular shaharning arabcha (madina) va yevropacha qismidir. Qishloq joylarida esa tog'liklarning turar joylari dehqonlar va chorvador aholiniki ko'rinishida farqlanadi. Tog'liklar asosan yaylov chorvachiligi bilan shug'ullanadilar. Ularning turar joylarining ikki xil ko'rinishi keng tarqalgan. Bular doimiy – to'rtta burchagida yog'och minorali *agadir* yoki *tigremt* va vaqtinchalik – chodirlar guruhi *duar* yoki tog' yaylovidagi yengil uylar *aziblar* qurilgan. Marokashning janubidagi *dukkala*, *shiadma*, *abda* kabi qabilalar *meshta* deb nomlangan somonli chaylalarda yoki poydevori toshdan qilingan paxsali uylar *darda* yashagan.

O'troq aholi qishloqlarda istiqomat qilishgan. Ularning turar joylari yo'l bo'ylab joylashgan. Ba'zi joylarda *gurbi* deb nomlangan eski kulbalar saqlanib qolgan. Ularning devorlari yog'ochlardan, tosh yoki poxol aralashgan guvaladan qilingan. Bu an'anaviy turar joylar arabcha deb nomlangan. Odatda ular to'rtburchak, bir qavatli va ingichka tomli qilib qurilgan. Ular *ksur* deb nomlangan yog'och minorali yoki qo'rg'onli turar joylarni ham barpo etganlar. Bunday uylarning devorlari Mavritaniyadagidek o'simliklar va geometrik ornamentlar bilan bezatilgan.

Ko'chmanchilarning uylari ko'chuvchi o'tovlar yoki chodirlar bo'lgan. Mavrlar va arab qabilalari ularni "*felij*", tuareglar esa "*exan*" deb nomlagan. Aksariyat ko'chmanchilar uylarini kigizlar bilan, tuareglar esa 30-40 tagacha to'rtburchak teri bo'laklari bilan yopilgan. Bir o'tovda bitta oila yashagan. Odatda erkaklar o'tovning sharqiy yarmida band qilib, u yerda tuya egari, quroli, xurjunini saqlagan. Ayollar esa o'ziga tegishli g'arbiy qismida kiyim-kechaklar va shaxsiy buyumlari solingan xaltalarni osib qo'ygan, shuningdek, ozuqa zaxirasi, oshxona anjomlarini saqlagan.

Shimoliy Afrika xalqlarining kiyimlarida umumiy arab xususiyatlari aks etadi. Bular uzun oq ko'ylak *jellab*, uning ustidan issiqroq va to'q rangdagi *burnus* (yaktak, mursak) kiygan. Boshiga salla (*rezva*) o'ragan. Shaharlarda esa savdogarlar boshlariga do'ppi (*tarbush*) kiygan. Oyoqlariga orqasi ochiq *belxa* kiyganlar. Erkaklarda doimo qizil chilvirdan to'qilgan *shukara* (sumka), uch tomoni egri bo'lgan "*kumiya*" (xanjar uchun qin) osib yurishi zurur bo'lgan. O'g'il bolalar 7-8 yoshga to'lganda bu anjomlarni otalaridan olishgan. Ayollar esa oq, pushti va och yashil matodan tikilgan yengil shalvor va uzun ko'ylak kiygan. Shaharlik ayollar yuzlarini "*charshaf*" yoki "*leuj*" deb nomlangan turli rangdagi matolardan tayyorlangan yopinchiqlar bilan bekitishgan. Qishloqlarda esa ayollar ochiq yuz bilan yurishgan. Shaharlarda yevropacha uslubdagi liboslar keng tarqalgan.

An'anaviy libosdagi tuareg

Tuareglarning an'anaviy kiyimlari ham o'ziga xosdir. Erkaklari keng shalvor va egniga to to'piqqacha tushib turadigan keng qilib to'rtburchak mato bo'lagidan tayyorlangan *gandur*, boshlariga esa *tagelmust* degan yopinchiq kiygan. Xuddi sallani eslatsa-da, tagelmustda faqat odamning

ko'zi ochiq qolib, butun yuzi bilan birga o'ralgan. Bu cho'l issig'i va shamollaridan himoya vositasi sifatida shakllangan bo'lsa kerak. An'anaga ko'ra, tagelmustlar qilich bilan birga otalar tomonidan o'g'il balog'atga yetganda berilgan. Burnuslarni onda-sonda kiyib, uning o'rnida ko'pincha *dakkali yoki xaik* degan butun tanani berkitib turuvchi uzun yopinchiq yopib yurganlar. Ko'kraklariga esa jun yoki teri chilviridan to'qilgan, kashtalar va popuklar bilan bezatilgan o'ziga xos "hamyon" osib yurganlar. Tuareg ayollari esa arab ayollaridan farqli ravishda keng shalvor kiymagan, balki tananing bu qismini oq mato bo'laklari bilan o'rab yurgan. Ular ham erkaklar kabi jun va ipakdan tayyorlangan gandur kiyganlar. Ularning sevimli rangi havorang bo'lib, bunday matolar xauslar yeridagi Kano shahrida (shimoliy Nigeriya) tayyorlangan. Bundan tashqari bayram liboslari sifatida ko'psonli va turli rangdagi bezaklari bor ko'ylaklar va sallalar kiyishgan. Oyoqlariga teridan qilingan sandallar kiyishgan.

Ijtimoiy hayot. Shimoliy Afrikada hozirgi kunda ham qishloq jamoalari ko'rinishidagi jamiyatlar saqlanib qolgan. Mavritaniyada jamiyat ikkiga bo'lingan. Bular imtiyozli tabaqa bo'lgan harbiylar (*assani*) va vassal bo'lgan *zenag* (yerga egalik huquqi bo'lmagan dehqonlar). Amalda Shimoliy Afrikaning barcha xalqlarida jamiyat patriarxal oilalardan iborat bo'lib, shariatga amal qilingan.

Tuareglarda hozirgacha o'ziga xos ijtimoiy birliklar saqlanib qolgan. Ularning jamiyatida ayollar yuksak mavqega egadir. Ulardan biri ayollarning ajdodlardan meros bo'lib kelayotgan erni tanlash huquqidir. Hatto tuareg ayollari an'anaviy yozuv bo'lgan "*tifinag*", musiqiy va tarixiy meroslarning saqlovchilari hamdir. Jazoir tuareglarida ayollar hatto amenokal boshchiligidagi o'zlarining konfederatsiyalariga ham ega hisoblanadi. Tuareglar jamiyati ham imtiyozli harbiylar "*imxar*" va ularga qaram bo'lgan "*imrad*" larga bo'linadi. Imradlar yaylov uchun soliq sifatida tug'ilayotgan chorvaning yarmini beradilar. Hunarmandlar "*inad*", yer egalari "*xaratin*", hech qanday ijtimoiy huquqqa ega bo'lmagan uy xizmatkorlari "*iklan*" tabaqalari bo'lgan. Bu yerda qulchilikning bekor qilinishi Jazoirning janubida neft qazib olishning boshlanishi bilan bog'liqdir. Aynan aholining shu qatlami ishchilarga aylanganlar.

Diniy e'tiqod. Shimoliy Afrika xalqlari deyarli yagona diniy e'tiqodga ega. Aholining katta qismi Jazoirda 90 foiz, Tunis va

Mavritaniyada 99 foiz dan ortig‘ini musulmonlar tashki etadi. Bular arablar, kabillar, tuareglar, shuaylar va hokazo. Ularning hammalari sunniylar bo‘lib, molikiy yoki hanafiylik mashabiga mansubdirlar. Darveshlik va sufiylik ommalashgan. Mag‘rib xalqlarining islom dini e‘tiqodida o‘ziga xos farqlar mavjud. Bu turli tumorlarga munosabat, qabrlarni ziyorat qilish, Yaratganning marhamatiga ishonishda ko‘zga tashlanadi. Agar shaharlarda chiroyli masjidlarda ibodat qilinsa, tuareglar toshlar to‘siqlardan iborat maxsus joylarda uni bajarishgan. Ular

***Kabil tili** – Afroosiyo tillar oilasining barbar guruhiga mansub bo‘lib, asosan Jazoirning shimoliy-sharqidagi Kabiliya mintaqasida yashovchi kabil xalqi tomonidan qo‘llaniladi.*

ruhlarga, arvohlarga ishonchni saqlab qolganlar. Shuningdek, folbinlik, jodugarlik, sehrgarlik bilan ham shug‘ullanganlar. U yerdagi xristian diniga mansub aholi juda kam sonli. Ular asosan yevropalik kishilar bo‘lib, ularning ko‘pchiligi bu yerlardan ko‘chib ketgan. Tunisda 80-yillarda 90 ta katolik cherkovi bo‘lgan bo‘lsa, ularning soni hozirgi 10 taga ham yetmaydi.

Madaniyati. Mag‘rib xalqlari o‘zlarining qadimiy boy an‘anaviy madaniy merosini saqlab qolgan. Arab adabiyoti hozirda yangi *kabil* adabiy tilidagi so‘zlar bilan boyib bormoqda. Tub aholi va arablar an‘anaviy madaniyatining qorishuvi o‘ziga xos usulni yaratgan. Bunday o‘ziga xoslik me‘morchilikda yog‘och o‘ymakorligi va sopol buyumlardan turli mozaikalarning ishlanishida yaqqol ko‘zga tashlanadi. Shimoliy Afrika davlatlaridagi Kayruan, Marokashdagi “pushti” masjid (Kutubiya) kabi inshootlar bunday qorishuvning o‘ziga xos namunasi. Unda yog‘och o‘ymakorligiga qo‘shimcha xattotlik san‘atining yuksak did bilan qo‘llanilganligi ham shular jumlasidandir. Mag‘ribliklarning zamonaviy badiiy merosi XX asrning o‘rtalaridan boshlab rivojlanishining yangi bosqichiga ko‘tarildi. Hozirda bu yerda xalq amaliy san‘ati metallga ishlov berish, teriga naqsh berish, kulolchilik va zargarlik, gilam to‘qish kabi sohalarda aks etib kelmoqda.

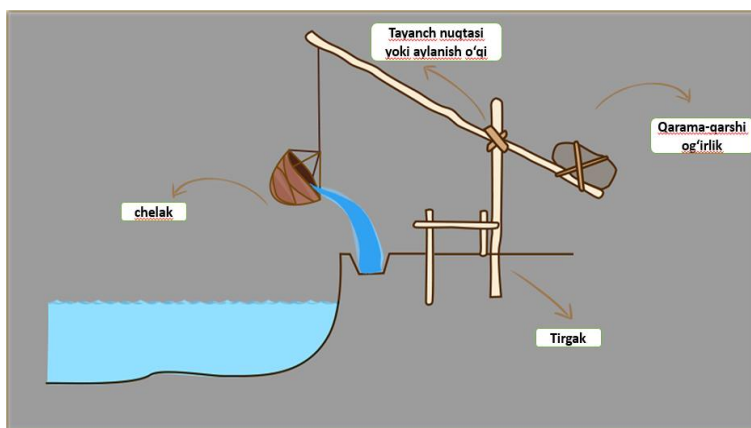

Marokashdagi Kutubiya masjidi

Xo‘jaligi. Shimoliy Afrikaning sharqiy qismi tabiiy sharoiti tufayli bu yerdagi xalqlar o‘ziga xos xo‘jalik, madaniyat va tarixni yaratdilar. Bunda

ularning hayotida Nil daryosi asosiy o‘rinni egallaydi. Gerodot shuning uchun ham “Misr – Nil tuhfası” deb ta’riflagan. Nil esa tabiat irodasi bilan Efiopiyaga sovg‘adir. Chunki, 6,5 ming km daryo Afrikaning ulkan hududidan oqib o‘tib, uning vodiysida yashovchi ko‘p sonli aholining hayot manbaiga aylangan. Nil vodiysidagi ingichka “hayot chizig‘i”ning kengligi 1-2 kmdan oshmagan. Nil daryosi relyefining xususiyatlari qadimgi davrlardan oq irrigatsiya tizimining shakllanishiga asos bo‘lgan. Natijada hozirgi zamon Misr dehqonlarining qishloq xo‘jaligi texnologiyalari qadimgilarnikidan sezilarli darajada farq qilmaydi. Omoch, motiga, o‘roq, g‘allani yanchish uchun ho‘kiz qo‘shilgan “nureg” (metal qoplamali yoki tosh tishli yog‘och bo‘lagi) yoki o‘ziga xos zanjirlardan foydalanilgan.

Sug‘orma dehqonchilikda misrliklar suvni yuqoriga chiqarishda asosan, turnasimon “shaduf” yoki “saki” (sopol ko‘zalar qotirilgan g‘ildirak) lardan keng foydalangan. Misrda dehqonchilik yili uchta mavsumga bo‘lingan: 1)

Shadufning ishlash texnikasi

qishda bug‘doy, arpa, piyoz va dukkakli ekinlar ekilgan; 2) yozda paxta, kanop, shakar qamish, sholi va jo‘xori ekilgan; 3) kuzda esa tariq, jo‘xori, sholi va boshqalar. Mustamlakchilik davrida Misrda paxtaning ingichka tolali navlarini ekish keng yoyildi.

Chorvachilik bu yerda pasttekislik hududlardagiga solishtirilganda deyarli rivojlanmagan. Faqatgina dehqonchilikda ishchi kuchi bo‘lgan buqa, buyvol, eshak kabi jonivorlarni saqlaydigan og‘il chorvachiligi mavjud bo‘lgan. Nil bo‘yi aholisida baliqchilik ham xo‘jalikning asosiy turlaridan biri bo‘lgan. Hunarmandchilikning to‘quvchilik, metallga ishlov berish, temirchilik, zargarlik kabi turlari rivojlangan. Dehqonlar uy xo‘jaligi uchun zarur buyumlarini o‘zlari tayyorlashgan. Ayollar asosan qo‘lda idishlar yasagan bo‘lsa, erkaklar ko‘pincha kulolchilik charxi orqali uni amalga oshirishgan. Poxoldan, xurmo barglaridan zarur narsalarni to‘qish keng rivojlandi. An‘anaviy to‘quvchilik buyumlari fabrika kiyimlaridan arzon bo‘lgan.

Og‘ir sanoat deyarli taraqqiy etmagan. Sanoat asosan qishloq xo‘jaligi mahsulotlariga ishlov berishga ixtisoslashgan edi. Unda asosan xurmo yetishtirish yetakchilik qiladi. Xumoning 30 ga yaqin navi yetishtirilgan. Nilning qumloq vodiylarida banan, bodom, tarvuz, qovun ekiladi. Uzun va boshqa turdagi mevalar faqatgina boy xo‘jaliklarda yetishtiriladi. Fallohlar pomidor va ertapishar piyozlarni eksport qiladilar. Qish oylarida bedaga o‘xshash “**bersim**” deb nomlangan ekin ekiladi. Bir mavsumda u 4-5 marta o‘rib olingan. Ushbu ekin chorvachilik xo‘jaligida asosiy ozuqa hisoblangan.

Misrliklarning uylari ham Shimoliy Afrikaning boshqa hududlarida bo‘lgani singari to‘rtburchak shakldagi bir qavatli va tekis yopilgan tomli ko‘rinishda bo‘lgan. Uyning xomashyosi asosan xom g‘isht, oq gil, ohakdan iborat bo‘lgan. Uyning poli yerli bo‘lib, uning ustiga bo‘yra to‘shalgan.

Misrliklarning an‘anaviy kiyimlari – oq chitdan tikilgan ishton, uzun yengli ochiq yoqali uzun ko‘ylak bo‘lgan. Qish oylarida esa uning ustidan “*djubba*” deb nomlangan qo‘lda to‘qilgan junli yopinchiq kiygan. Shahar aholisida esa ko‘ylak ustidan nimcha kiyish urf bo‘lgan. Bundan tashqari shaharlarda yevropacha uslubdagi kiyimlar ko‘p tarqalgan. Ayollari esa qora rangli matodan uzun va keng ko‘ylak hamda shalvor kiygan. Fallohlar kam hollarda oyoq kiyim kiygan. Qishloq aholisining boy qatlami esa ko‘pincha oyoqlariga sandal kiygan.

Hozirda katta patriarxal oilalar o‘rnida kichik oilalar vujudga kelmoqda. Boy qishloq aholisi bittadan ortiq xotinga uylangan. Xuddi shaharlardagi kabi ko‘proq monogam oilalar ommalashgan.

Fallohlar kunda uy o‘choqlarida taomlar tayyorlashgan. Kunda ikki bor ovqatlanishgan. Ularning kundalik taomlari boshqa Afrika xalqlarida bo‘lgani singari asosan jo‘xori, ba‘zida bug‘doydan tayyorlangan non, ziravorlar qo‘shilgan dukkakli ekinlar bo‘tqasi, sabzovot va sut mahsulotlaridan iborat bo‘lgan. Go‘sht kam iste‘mol qilingan. Asosiy ichimligi shakarsiz qora qahva, choy, xurmo sharbati (alkogol), arpa pivosi bo‘lgan.

Qadimdan Misrda doira, nog‘ora, qayroqtosh, torli, nay kabi musiqa asboblari shakllanib kelgan.

Bu yerda asosan arablar, qadimgi misrliklarning avlodlari bo‘lgan xristian-monofizitlar, ularning arablar bilan aralashgan guruhi, nubiyaliklar,

janubroqda Liviya vohasi yaqinida esa ko‘chmanchi barbarlar, kelib chiqishi Yaqin Sharqqa doir bo‘lgan ko‘p sonli grek, arman kabi etnoslar yashaydi.

Sudan hududi arab shimoli va Qora Afrika xalqlarining madaniy va etnik aloqalarni o‘rnatilishida o‘ziga xos ko‘prik vazifasini bajargan. Sudanliklarning qiyofasi janubiy yevropeoid turiga mansubdir. Aholining tili afroosiyo til oilasiga mansub. Uning janubiy qismi aholisida esa negroid belgilari ko‘proq sezilib, nil-saxara oilasiga mansub tilda so‘zlashadi. Sudan arablari aholining deyarli yarmini tashkil etib, asosan Nil bo‘ylari, Xartum atrofida, Ko‘k va Oq Nil uchburchagi orasidagi hududlarda istiqomat qiladi. Nildan Sharqqa qarab arablarning *xasaniy*, *shukriy* kabi chorvador qabilalari, Nildan g‘arbga tomon esa *baggara*, *xomran*, *xamar* va *kababish* kabi qabilalar joylashgan. Nil va dengiz oralig‘i mintaqalarida esa ko‘chmanchi badaviylar yashagan. Ularning barchasi *kushit* tillarida so‘zlashgan.

Oq Nilning quyi qismidagi hududlarda qadimgi nilotlar – *nuer*, *luo*, *shilluk*, *anuak* qabilalari joylashgan. Ularning barchasi chorvador aholi bo‘lib, dehqonchilik faqatgina yordamchi xo‘jalik sifatida mavjud edi. Sudanda jami 500 tagcha etnik guruhlar yashaydi. Aholining katta qismi musulmonlar bo‘lsa-da, janubdagi *latuko*, *bari*, *luo* kabi etnoslarda mahalliy diniy e‘tiqodlar saqlanib qolgan. Qolaversa, ushbu etnoslarning ba‘zi guruhlari, masalan *mundular* xristianlik diniga e‘tiqod qiladi.

Sudanliklarning kiyim-kechaklari va oziq-ovqatlari misrliklarnikidan deyarli farq qilmaydi. Sudanliklar asosan marosimga atab so‘yilgan yoki yarador bo‘lgan, kasalga chalingan jonivorlarning go‘shini iste‘mol qilgan. Oilaviy-maishiy turmushi ham misrliklarnikiga o‘xshash bo‘lgan.

6.4. Sharqiy Afrika xalqlari

Sharqiy Afrika tushunchasi Nil daryosining sharqiy qismida, Misr hududidan tashqarida joylashgan mamlakatlarni ifodalash uchun ishlatiladi. Mazkur mintaq – “baland Afrika” yoki “Afrikaning tomi” hisoblanib, qit‘aning eng baland qismi hisoblanadi. Efiopiya tog‘lari va Sharqiy Afrika platosidan hosil bo‘lgan Hind okeani bo‘ylab meridional yo‘nalishda cho‘zilgan. Shimoldan janubga (taxminan 4000 km, kengligi 100 km gacha) Sharqiy Afrika Rift vodiysi yoki Sharqiy Afrika yorig‘i o‘tadi. Afrikaning Buyuk ko‘llari bor. Bu hudud Afrika platformasining

tektonik jihatdan eng faol qismi bo'lib, yuqori seysmik zonalarga ega. Natijada turli balandlik va shakllardagi relyef paydo bo'ldi. Eng past nuqtasi Assal ko'li (-153 m) va qit'aning eng baland cho'qqisi esa Kilimanjaro tog'i hisoblanadi.

Assal ko'li (Jibuti)

Assal ko'li eng sho'r suv manbalaridan biri hisoblanib, u yerdan qazib olingan tuz tuya karvonlari orqali Efiopiyaga yetkaziladi.

Danakil botig'i ham eng past nuqtalardan biri hisoblanadi (-125 m). U shu nomdagi cho'lning bir qismi, yer yuzidagi eng issiq joylardan biri hisoblanadi. Qalin tuz konlari (ba'zi joylarda 2000 m chuqurlikda) va toshga aylangan marjonlar bu yerda ilgari okean bo'lganligini ko'rsatadi.

“Kilimanjaro” so'zining ma'nosi aniq emas. Ba'zi tadqiqotchilar uni suahili tilidagi “*kilima*” (tog') va chagga tilidagi “*njaro*” (oq yorqinlik, qor) so'zlari bilan bog'laydi va “oq tog'” ma'nosida ifodalaydi. U qit'aning eng baland cho'qqisi (5895 m), tekis savannaning o'rtasida joylashgan. U *Kibo*, *Mavenzi*, *Shira* nomlaridagi uchta asosiy cho'qqidan iborat bo'lib, ular so'ngan vulqonlardir. O'tgan asrda cho'qqilarni qoplagan qor va muz miqdori 80 foizdan ko'proq kamaydi. Sharqiy Afrika mintaqasining chegarasi Hind okeani havzasi, O'rtayer dengizi va Kongo daryolar tizimi havzalari hisoblanadi.

Kilimanjaro tog'ining ko'rinishi

Relyefning parchalanishi mintaqaning iqlim sharoitlarining xilma-xilligi va qarama-qarshiligini belgilaydi. Hududning katta qismi ekvatoridan shimol va janubda joylashgan subekvatorial iqlim hududlari bilan ajralib turadi. Yog'ingarchilik sharqdan g'arbga ko'payadi.

Plato va baland tog'larda savannalar ustunlik qiladi. Vodiylarda va tog' etaklarida nam ekvatorial va tropik o'rmonlar saqlanib qolgan.

Sharqiy Afrika – bu ko'plab olimlarning fikriga ko'ra, aholining ajdodlari yashaydigan hudud hisoblanadi.

Olduvay darasi ko'plab topilmalarga ega. Xususan, bu yerdan zamonaviy inson ajdodlarining suyaklari va yo'qolib ketgan hayvonlar skeletlari parchalari topilgan.

O'simlik va hayvonot dunyosining xilma-xilligi o'ziga xosdir. Bu qahva daraxti, arpa, javdar, bug'doy va boshqa o'simliklarning vatanidir. Hayvonlarning 1/3 qismidan ko'prog'i *endemik* hisoblanadi. Yirik hayvonlarning ko'pligi xususiyatlidir. Afrika faunasining boyligi va xilma-

Endemik tur – bu ma'lum bir geografik hudud yoki ekotizimda shakllanib, tabiiy tarqalishi faqat shu hudud bilan chegaralangan hayvon turi.

xilligi millionlab sayyohlarni jalb etuvchi qo'riqlanadigan hududlarning shakllanishiga turtki bo'lgan. Shu tufayli mazkur hududlarda

muntazam ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda.

Sharqiy Afrikada Burundi, Jibuti, Zambiya, Zimbabve, Keniya, Komor orollari, Mavrikiy, Madagaskar, Malavi, Mozambik, Reunion, Ruanda, Seyshel orollari, Somali, Tanzaniya, Uganda, Efiopiya kabi ma'muriy va tabiiy birliklardan iborat bo'lib, aholisi 513,5 mln kishini tashkil qiladi (2025). Bu butun Afrika aholisining 1/3 qismi deganidir. Mazkur davlatlar orasida yuz mingdan tortib bir necha o'n milliongacha aholiga egalari bor. 2025-yil ma'lumotlariga ko'ra, Tanzaniya (64,8 mln), Keniya (52,2 mln), Madagaskar (29,4 mln) aholiga ega bo'lsa, Komor orollari (886,8 ming), Seyshel orollari (97,7 ming) kishini tashkil qilgan. Hududda 200 dan ortiq xalqlar yashaydi.

Mintaqaning shimoliy yarmi aholisi negroidlar va kavkazoidlar o'rtasida oraliq tur hisoblangan egallagan efiopiya irqiga tegishli. Sharqiy Afrikaning janubiy aholisining aksariyati negroid irqiga mansub, hatto uning janubida bushmen tipiga mansub aholi yashaydi. Joylarda nigmei (negril) irqi vakillari guruhleri tropik o'rmon zonasida joylashgan.

Etnolingvistik tasnif asosida, mintaqaning shimoliy-sharqida yashovchi aholining asosiy qismini afroosiyo (semit-hamit) tillari oilasiga mansub xalqlar tashkil etadi. Ular orasida *amxara, gurage, tigrayi, tigre, arusi, afar, somali, konso, beja, sidamo* va *darassa* xalqlari mavjud. Keniya va Tanzaniyada tor chiziqda joylashgan sharqiy qismning aholisi *nilo-saxara* oilasi kiruvchi *nuer, dinka, jie, turkana, masai, nandi, luo* xalqlaridan iborat. Ekvator hududlari va uning janubida niger-kordofan tillari oilasining niger-kongo guruhiga kiruvchi, benue-kongo shoxiga mansub bantu xalqlari istiqomat qiladi. Ularga *nyamvezi, ganda, kikuyu, suahili* va boshqa xalqlar kiradi. Mintaqadagi eng keng tarqalgan til bu suahili bo'lib, unda 40

milliondan ortiq kishi soʻzlashadi (Markov, 1994). Barcha mamlakatlarda Yevropa, Yaqin Sharq va Osiyodan kelganlar ham bor. Madagaskar aholisi – *malagasilar* boʻlib, ularning tili avstroneziya tillari oilasiga kiradi. Bu hududdagi orollarda Afrika aholisidan tashqari, koʻplab Janubiy Osiyo mintaqasi vakillari istiqomat qiladi.

Sharqiy Afrika aholisining anʼanaviy mashgʻuloti asosan dehqonchilik va chorvachilik boʻlgan. Joylarda baliqchilik, ovchilik va terimchilik ikkinchi darajali ahamiyatga ega. Anʼanaviy qishloq xoʻjaligida don, tropik va subtropik ekinlar keng tarqalgan. Omoch Efiopiya aholisiga

Madagaskar va uning aholisi

uzoq vaqtdan beri maʼlum boʻlib, koʻplab qoʻshni xalqlar ulardan oʻzlashtirganlar. Faqat Efiopiyada qoramol va tuyalar dalalarda ishchi kuchi sifatida ishlatilgan. Bu mamlakat dehqonchilik madaniyatining eng qadimiy markazlaridan biri boʻlganligini koʻrsatadi. Oʻlka bir qator boshqali ekinlar (qattiq, bugʻdoy, qora arpa va boshqalar) va qahvaning vatani hisoblanadi. Bu yerda hozir boshqali donlar *teff*, *durra*, *dagussa*, *dukkaklilar*, *arpa*, *bugʻdoy*, *paxta* yetishtiriladi. Qahva ham yovvoyi holda, ham qahva daraxti plantatsiyalaridan olinadi. Dehqonlar motiga va choʻkichlar (oxirida dumaloq ogʻirlikdagi toshli (*maresh*) keng qoʻllaniladi. Efiopiya janubida konsolarda, *darassa* – terrasali dehqonchilik texnologiyasi keng tarqalgan.

Dehqonchilik intensiv shakldagi chorvachilik bilan birgalikda rivojlangan. Chorva mollarini yem-xashak va oziqlantirish orqali boqish faqat Efiopiyaning maʼlum joylarida, koʻllar va orollar hududida amalga oshiriladi.

Oʻtroq dehqonlarning taomlari xamirturushsiz tariq, kamroq bugʻdoy pishiriqlari (*injera*), issiq souslar va sabzavotlardan oʻsimlik moyiga sous, achchiq qizil qalampir, sarimsoq, piyoz va pomidorlardan iborat. Goʻshtli sous yoki qalampirlangan yangi xom goʻsht bayram taomlari hisoblanadi. Sut mahsulotlari asosan, bolalar uchun qoʻshimcha oziq-ovqat hisoblanadi. Qitʼada keng tarqalgan ushbu taomda juda koʻp tola, kraxmal, ammo oz miqdorda protein mavjud. Anʼanaviy ichimliklar – qora qahva, ilgari koʻpincha tuzli, endi shakarli yoki qoʻshimchasiz; qahva poʻstlogʻi, daraxt

barglari va qobig'i damlamasi, eski asaldan tayyorlangan spirtli "tej", arpa pivosi "tellya" keng tarqalgan.

Kiyim oq paxta matosidan tikilgan. Erkaklar "galife", tizzagacha bo'lgan uzun yengli ko'ylaklar, ko'pincha yoqasiga kashtado'zlik tikilgan, noyob oq rangli matodan "shamma" deb nomlangan hoshiyali yoki hoshiyasiz ikki metrli liboslar kiyishadi. Oyoqlariga sandal kiyishadi, shaharlarda yevropacha tufli kiyishsa, qishloqlarda esa ko'pincha yalangoyoq yurishgan. Erkaklar an'anaviy kiyimiga qo'shimcha ravishda zebu dumidan yasalgan chivin haydagichlar biriktirilgan. Ayollarning an'anaviy kiyimi odatda to'piqqacha yetadigan keng va uzun ko'ylak uzun yengli yopinchiq (shamma) dan iborat bo'lgan. Ko'ylak va shamma rang-barang, boy naqshli kashtalar bilan bezatilgan. Shamma bog'lashning 100 dan ortiq usullari ma'lum. Zargarlik buyumlari yog'och yoki metallardan taroq, halqa, sirg'a, bilaguzuk, charmdan yoki suyakdan yasalgan marjonlardan iborat bo'lgan. Duxoba yoki poxoldan tayyorlangan soyabondan foydalanishgan. Hunarmandlar kiyim-kechak va idishlar yasaydilar. Temirchilik, zargarlik, to'quvchilik (ayniqsa, qishloq xo'jaligi aholisi orasida) keng tarqalgan. Efiopiyalik kulollar oddiy qora loydan sirlangan kichkina qahva stakanlaridan tortib suv tashish uchun ulkan "gombo" kabi turli xil idishlarni yasaganlar.

Efiopiyadagi an'anaviy qishloq uyi – bu *tukul* bo'lib, konus shaklidagi dumaloq kulbalar bo'lgan. An'anaviy nasroniy qishloqlaridagi, ko'pincha shahar cherkovlari kattaroq tukulni eslatadi. Tukulning tomi ustun bilan mustahkamlangan, uning tepasi yomg'irdan himoya uchun loy bilan suvalgan. Kulbaning ichida kalta oyoqli, kamar bilan bog'langan krovat bor. Ichki interyerni qopqoqli va keng dumaloq asosli teri yoki poxoldan to'qilgan stol savati to'ldiradi. Unda oziq-ovqat saqlanadi, ovqatlanish vaqtida esa uning qopqog'i ag'darilib, ustiga dasturxon to'shaladi. Oila va mehmonlar stol atrofida yerga o'tirishadi. An'anaviy odob-axloq qoidalari mezbon mehmonni o'z qo'li bilan ovqatlantirishi, non yoki go'sht bo'laklarini mehmonning qo'liga tutishni talab qiladi. Loy bilan suvalgan to'rtburchak shakldagi turar-joy turi ham keng tarqalgan. Bunday uylar shaharlarga olib boradigan yo'llar bo'ylab qurilgan. Iqlimi issiq bo'lgan tog'li hududlarda turar-joylarning o'ziga xos turi mavjud bo'lib, ularning bir devori toshdan tashkil topgan (to'g'ridan to'g'ri tog' qoyasi), qolgan

devorlari unga biriktirilgan. Uyda salqinlikni saqlash maqsadida uning atrofida ayvonlar qurilgan.

Aksariyat amxara, oromo, sidamo kabi aholi manzilgohlarida ko'chmanchilarga xos binolar qurilgan. Konsolarda shahar tipidagi aholi manzilgohlari ham bo'lib, ular mahallalar va ko'chalardan iborat edi.

Sharqiy Afrikaning janubiy rayonlari – bantu (kongo, ganda, zulu va boshqalar) xalqlari orasida qadimdan, sun'iy sug'oriladigan joylarda tropik dehqonchilik keng tarqalgan. Qadimgi ekinlardan jo'xori, kunjut, arpa, palma, dukkaklilar, maniok ildizlari va yams yetishtirilgan. Keyinchalik tariq, sholi, makkajo'xori ham o'zlashtirilgan. Yevropaliklar kelishi bilan plantatsiya ekinlari: paxta, qahva, choy, tamaki, sisal (agava) ommalashgan. O'troq dehqonlar zich yashaydigan Ruanda va Burundida sug'orishda kanallar, suv oqimi uchun yog'och tarnovlardan foydalanilgan. Tog' yonbag'irlarida terrasali dehqonchilik o'zlashtirilgan.

Tropik dehqonchilik zonasida yordamchi xo'jalik sifatida echki, qo'y, cho'chqa va parranda boqilgan. Aholining ratsioni ovchilik, baliqchilik va terimchilik mahsulotlari bilan yanada to'ldiriladi.

Bantu xalqlari, yevropaliklar Afrikaga kelishidan ancha oldin, temir va misni eritib, uni quyishda katta termit uylari yoki loydan yasalgan pechlardan foydalanishgan. Sharqiy Afrikaning o'troq xalqlari orasida temirchilik hali ham keng rivojlangan. Temirchilar boltalar, pichoqlar, qilichlar, jang vaqtida qo'llaniladigan bir nechta tig'li maxsus pichoqlar tayyorlashgan. Qurollar mis va bronza naqshli, o'yma tutqichlar bilan bezatilgan. To'quvchilar poxoldan, lian tolalari va palma barglaridan bo'ya ishlab chiqarishgan. Savatlar qamishdan to'qiladi. To'qilgan idishlar shunchalik zichki, hatto ulardan suv sizmagan. Qovoqdan barcha turdagi uy anjomlari (*kalabash*) tayyorlanadi. Ular sirasiga kosalar, cho'michlar, shishalar, kalyan qismlari, ari uyalari va boshqalarni kiritish mumkin. Qovoqlarni hali xomligida kelgusida nima maqsadda foydalanishiga qarab, kerakli shaklga solib qo'yanlar. Pishgan qovoqlar chumoli uyasiga joylashtiriladi va chumolilar qovoqning yumshoq joylarini yeydi. Keyin bo'sh qovoq issiq qum bilan to'ldiriladi va quyoshda quritiladi. So'ngra ularning tashqi qismiga o'yma naqshlar va turli ranglar bilan bezak beriladi.

O'troqlashgan bantu manzilgohlari tukullar shaklidagi qishloq uy-joylari yumaloq yoki to'rtburchak shaklida barpo qilingan. Yog'och sinchlar

orasi qamish yoki xashak bilan o‘ralgan, so‘ngra, loy, somon va sigir go‘ngi aralashmasi bilan suvalgan. Qishloq yaqinida odatda diniy marosimlarni o‘tkazish uchun erkaklar yig‘iladigan marosim bog‘i bo‘lgan. Qishloqning markazida jamoa a‘zolari yig‘ilishlari uchun bostirma (naves) bo‘lib, odatda uning markazida katta nog‘ora o‘rnatilgan.

Tropik mintaqalar aholisining kiyimlari – *oxra* bilan bo‘yalgan teri, o‘simlik tolalaridan to‘qilgan matolar, fikus daraxtlarining po‘stlog‘idan tayyorlangan yopinchiqlar bo‘lgan. Afrikaning sharqiy qirg‘oqlarida yashovchi xalqlar arab madaniyati ta‘sirida musulmonlarga xos uzun oq paxta liboslarini kiyishadi.

Fikus

O‘troq dehqonlar orasida qishloq hududiy jamoalari ustunlik qilib, umumiy yerga egalik qiluvchi, jamoa a‘zolari o‘rtasida yer maydonlarini ajratuvchi va qayta taqsimlaydigan ijtimoiy tashkilot hisoblangan. Yaylovlar umumiy foydalaniladigan jamoa yerlari sifatida hozirgi kunga qadar saqlanib qolgan. Biroq, endilikda ekin maydonlarining yakka tartibdagi yer maydonlariga xususiy mulk huquqi mustahkamlanmoqda.

Ijtimoiy munosabatlar tizimida patriarxal-geneologik munosabatlar, ota-ona qarindoshligi, patrilokal nikoh hukmronlik qiladi. Ammo hali ham onalik qarindoshlik hisobini saqlaydigan xalqlar (masalan, Zambiyadagi bembalar) mavjud. O‘troq jamiyatlarning asosiy ijtimoiy birligi azaldan yakka tartibdagi oila – uy xo‘jaligi bo‘lib kelgan. Aholi punktlari borgan sari ijtimoiy va qarindoshlik rishtalariga asoslangan uyushma xususiyatini yo‘qotib, aholi punktlari esa tobora qo‘shni jamoalarga aylanib bormoqda.

Chorvachilik turlarining shakllanishi tabiiy muhit bilan ham bog‘liq. Sharqiy Afrikada kichik cho‘l hududlari mavjud bo‘lib, ularda suv manbalari va sho‘rlangan botqoqlarga ega kichik yaylovlar keng tarqalgan.

Qit‘aning boshqa tabiiy hududlari bilan taqqoslaganda, Sharqiy Afrika chorvachilik uchun eng qulay hisoblanadi. Bu yerda bir nechta XMTlarni uchratish mumkin. Afrikaning qolgan qismiga qaraganda kamroq darajada bo‘lsa ham, nasldor otlar yetishtirilgan.

Chorvachilik Sharqiy Afrikaga miloddan avvalgi 2-1-mingyilliklarda kirib kelgan. Qadimgi chorvadorlar uzun shoxli qoramol, cho‘chqa, qo‘y va echki boqishgan. Miloddan avvalgi 1-mingyillik boshlarida Sharqiy

Afrikada bukri zebu qoramollari paydo bo'ldi. Zebuni uzun shoxli qoramollar bilan chatishtirish natijasida bu yerda ikkita yangi tur paydo bo'ldi. Bular kalta shoxli *bukri zebu* va uzun shoxli "*sanga*" (ankole). Ularga egalik qilish o'troq dehqonlar orasida hozir ham nufuzli ijtimoiy ahamiyatga ega hisoblanadi.

Afrika qoramollarining o'ziga xosligi sonining ko'p bo'lishiga qaramay kam mahsuldorligi bilan izohlanadi. Sigirlar juda kam sut bergan. Yosh mollarning o'limi yuqori. Ko'chmanchilarning uzoq yurishlari chog'ida chorvalar ozib, ko'plari nobud

Zebu

bo'ladi. Hozirgi kunda esa hayvonlarni bozorga transportlarga haddan tashqari ko'p yuklanishi oqibatida shunday yo'qotishlar ko'paygan.

Somalining shimoli, Beja, Saxo, Afar, Turkana, Gabbraning qurg'oqchil joylarida bir o'rkachli tuyalar keng tarqalgan. Tuyalar yil davomida yuqori miqdorda sut berishi, sutining yog'liligi bilan ajralib turishi bilan birga, qumli va toshloq cho'llarda, mavsumiy yomg'ir hamda daryolar toshqinlari natijasida hosil bo'lgan botqoq hududlarda ham bimalol harakatlana oladi. Shu bois ular "qumlikdagi sayohatchi" (trekker) deb ham ataladi. Tuyalar katta yuklarni ko'tarishga qodir, nihoyatda chidamli bo'lib, qattiq sovuqda, buloqlar qurib qolgan davrda va uzoq quruq mavsumlarda ham kuch-quvvatini saqlab qola oladi. Ular kuniga 140 km gacha yo'l bosib, 20 kundan ortiq suvsizlikka ham chidaydi.

Eng harakatchan chorvadorlar – nomadlar xo'jaligida ahamiyati bo'yicha qo'y va echki boqish tuyachilikdan keyingi muhim soha hisoblangan. Ular chidamli bo'lib, kishilarning go'shtga bo'lgan ehtiyojini qondirish bilan birga, pul zaxirasini yaratishda ham muhim vosita edi. Sharqiy Afrikadagi bu turdagi chorvachilikning o'ziga xos xususiyati shundaki, ular sog'ilmaydi, xo'jalikda sut va jun ishlatilmaydi. Qo'y va echkilar go'shti, teri va shoxlari hunarmandchilik uchun boqiladi. Ayni paytda mayda tuyoqlilar kundalik hayotda pulning ekvivalentiga aylangan.

Ot uzoq vaqtdan beri Somalining shimolida, Efiopiyada va janubiy qirg'oqda keng tarqalgan. XIV asrga oid Efiopiya yilnomalarida u haqida to'xtalib o'tilgan. Mahalliy ot zotlari o'rkachlardan ko'ra minish uchun

qulay bo'lgan. Otlarning mahalliy zotlari xachir va eshaklarga qaraganda kamroq chidamli bo'lsa-da, keng tarqalgan. Chunki ular setse pashshalari chaqishiga qarshi immuniteti uchun qadrlangan.

Setse pashshasi – Afrikada yashovchi, odamlar va hayvonlarga qon so'rib yashaydigan, xavfli uyqu kasalligini (tripanosomoz) tarqatuvchi hasharotdir.

Setse pashshasi

Mahalliy qoramol zotlari suti kam bo'lsa-da, ular tez ko'payadi, yaxshi sharoitda to'rt yilda podalar ikki barobar ortadi. Ko'chmanchi chorvadorlarning asosiy oziq-ovqati sut mahsulotlari bo'lgani uchun, mintaqada an'anaviy chorvachilik asosan go'sht emas, balki sut yo'nalishida rivojlangan. Afrikaliklar har doim chorvalarning mahsuldorligi haqida emas, balki ularning soni haqida qayg'urgan. Zotlarning yaxshilanishi esa mustamlaka davrida, Yevropa zotlari fermalarga olib kelinib, mahalliy zotlar bilan chatishtirila boshlangan paytda boshlandi.

Chorvachilik o'troq dehqonlar xo'jaligining qo'shimcha tarmog'i bo'lgan. Osiyo va Afrikadagi ko'chmanchilik haqidagi ma'lumotlarni qiyosiy tahlili ularda sezilarli farqlar mavjudligini ko'rsatadi. Avvalo, ular tabiiy sharoitdagi farqlar bilan izohlanadi. Osiyoda keng cho'l hududlari mavjud. Afrikada ular ancha kichikroq va tarqoq. Osiyonikiga o'xshash ekologik sharoitlar faqat shimoliy Somali ko'chmanchilari yashaydigan Afar cho'li hududida uchraydi. Nomadlar jamoasi (*reer*) ko'chishida hayvonlar turiga qarab bo'lingan. Ya'ni, tuyalarni erkaklar, qo'y va echkilarni ayollar, qariyalar hamda bolalar haydashadi. Ko'chmanchilar "*aggal*" deb nomlangan teri bilan qoplangan karkasdan iborat ko'chuvchi uylarda yashaydi. Aggallar odatda, ayollar tomonidan o'rnatiladi. U yig'ilmagan holda tuyalarda tashiladi. Tuyalar uyuri uchun tikanli butalardan qilingan yumaloq shaklda "*kraal*"lar barpo qilingan. Kraalga odatda 100 boshgacha hayvonlarni sig'dirish mumkin bo'lgan.

Tuya podalari bilan yurgan o'smirlar va erkaklar og'ir hayot kechirishgan. Ular yerda uxlashadi, hech qanday chodir qurmaydilar, faqat sut iste'mol qiladilar. Bu yoshlar kamolot maktabi bo'lib, o'g'il-qizlar xo'jalik va harbiy bilimlarni puxta egallaydi. Shunga o'xshash ko'chmanchi XMT ma'lum darajada afar, adal, beja, saxo xalqlari orasida ham keng tarqalgan. Yarim ko'chmanchilik Afrikada ancha keng tarqalgan. Ular

ko'chmanchilarnikiga qaraganda sekinroq yuradilar, yo'llari qisqaroq va manzilgohlari tez-tez uchraydi. Xo'jalikdagi tafovutlardan tashqari ko'chmanchi va yarim ko'chmanchilar o'rtasida ijtimoiy tuzilishda ham farqlar ko'zga tashlanadi. Ko'chmanchilar orasida qabilaviy tashkilot ijtimoiy tashkilotning bo'lim tuzilishini belgilovchi patriarxal-geneologik aloqalari tizimiga asoslanadi. Ekstremal sharoitdagi bu bog'lanishlar tizimida ko'chmanchilar jamiyatining tez sur'atda qabila, qabilalar ittifoqi yoki xalqqa birlashishi mexanizmi mavjud. Afrikadagi ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi shakllari o'rtasidagi farqlarning butun doirasini hisobga olgan holda, shartli ravishda ko'chmanchilikni Osiyodagiga o'xshashligi tufayli "Osiyocha" shakli, Afrikada esa yarim ko'chmanchilikni "Afrikacha" shakli deb tasniflash mumkin. Ularning orasidagi farq tabiiy muhit va madaniy va tarixiy an'analarga bog'liq.

Ko'chmanchi chorvadorlar uchun oila – bu uning xotinlari va turmush qurmagan bolalaridan iborat birlikdir. O'g'illar uylangach, oilaning tarkibi qo'shma (bo'linmagan) oilaga, ya'ni uylangan o'g'illar oilalari bilan birgalikdagi katta xo'jalikka aylanadi. Bunday barqaror oila tuzilishi, avvalo, oilaning xavfsizligini ta'minlagan va tirikchilik asosini tashkil etgan chorva podasiga umumiy egalik qilish an'anasi bilan izohlanadi. Oila boshlig'i podani to'liq nazorat qilish huquqiga ega. Xotinlar nikoh paytida sovg'a qilingan hayvonlardan *uzufрукt* (mulkning yaxlitligi, qiymati va iqtisodiy maqsadini saqlab qolish sharti bilan undan foydalanish huquqi) huquqidan foydalanadilar. O'g'illar oila suruvidan kelinga qalim to'lashgan. Ota vafot etgach, uning barcha o'g'illari boshqa oila qurganda, oila podasi bo'linmaydi, aka-uka qo'shni xonadonlarda yashaydi, har biri turmushga chiqayotgan opa-singillari uchun to'lov evaziga o'z ulushini oladi. Qarindoshlik rishtalari oilaviy chorvachilik huquqi orqali amalga oshiriladi. *Nuer, dinka, dassanech* oilalari shunday. Yana *ujie* birodarlik oilasi bo'lib, u xotinlari va bolalari bir onaning o'g'illari "*ekkal*" bilan aka-ukalarning mulklari majmuasi hisoblanadi. Ekkal, uning asoschilaridan kamida bittasi tirik qolgan bo'lishi talab qilinadi. Keyin oila podasi qolgan ekkal erkaklariga bo'linadi. Aka-ukalarning xonadonlari qulagandan so'ng, onalarining mulki atrofida aka-ukalarning yangi birlashuvi sodir bo'ladi.

Ko'chmanchilar uchun eng oddiy oila – bu uy xo'jaligi hisoblanib, uning tarkibi oila boshlig'i (ota), uning xotinlari va bolalaridan iborat

bo'lgan. Shimoliy somaliliklar orasida – bu “*raas*” deb atalib, bunday lager har qaysisi o'z *kraaliga* ega bo'lgan. Ko'chmanchi hayot sharoitida bunday xonadonlardan biri o'z-o'zidan yashay olmaydi, shuning uchun bir nechta raas – ota va uning oila qurgan o'g'illarining xonadonidan tarkib topgan ko'chmanchi jamoaga “*reer*” ga birlashadi. Turkanalarda yarim ko'chmanchilarga xos oila shakli, ya'ni oila boshlig'i, uning xotini va bolalaridan iborat “*avi*” bo'lgan. Oila qurgan o'g'illar otalari bilan qoladilar va oila birlashgan katta oilaga aylanadi. Otasining vafotidan keyin u alohida ko'chmanchi xo'jalikka bo'linadi. *Boran* va *gabbralar* bir xil oilaga ega. *Masailar* orasida o'g'illar jangchi sinfga yetganda, umumiy oilaviy kraal 2ta – ota kraali “*enkang*” va jangchi kraal (o'g'il) “*emanyata*” ga bo'linadi. Jangchining onasi boshqa bolalari bilan birga unga o'tadi. Bu ajralish jangchi oila qurganda va o'zining kraal xo'jaligini tashkil qilganda tugaydi. Ammo ota o'zi uchun jamoat podasini saqlab qoladi, o'g'liga faqat “uylanish” molini, kelin uchun to'lovni beradi, xolos.

Mintaqa xalqlari orasida oila ko'pincha XMTdan qat'i nazar, ko'pxotinli mavjud bo'lgan. Ammo monogamiya holati ham mavjud. Kichik qabila bo'linmalarining yaqin qarindoshlari uchun nikohni taqiqlash bundan mustasno. Bu yerda ekzogamiyaning aniq izlari yo'q.

Ijtimoiy tabaqalanish tendentsiyasi asosan o'troq xalqlar orasida rivojlandi. Ular orasida eng unumdor ekin maydonlariga merosxo'rlik sekin-asta shakllangan. Ko'chmanchi jamiyatlarda esa mulkka jamoaviy (oilaviy) egalik nisbatan uzoqroq davom etgan.

Umuman olganda, Sharqiy Afrikaning an'anaviy jamiyatlarida XX asr boshlarida ham ijtimoiy munosabatlar darajasi patriarxal bosqichida qolgan.

Bu esa ularning ijtimoiy tuzilishida urug' va qabilalarning saqlanib qolganligidan dalolat beradi.

Diniy e'tiqod xususida to'xtaladigan bo'lsak, Sharqiy Afrika, birinchi

Monofizitlar – bu xristianlikdagi diniy oqim bo'lib, ular Iso Masihning tabiatini yagona – Ilohiy tabiat sifatida tan oladilar. Afrikada monofizitlik asosan Misr, Efiopiya va Eritreyada keng tarqalgan bo'lib, Koptiy va Efiopiya cherkovlari monofizit an'analarga sodiq qolgan. Ushbu oqim V-VI asrlardan boshlab Sharqiy Afrikadagi diniy-madaniy hayotda muhim rol o'ynagan.

navbatda, qirg'oq mamlakatlarida islomning keng tarqalishi bilan

tavsiflanadi. Alohida etnik guruhlar orasida mahalliy diniy e'tiqodlar ham mavjud. Efiopiyada aholining 70 foizi monofizit nasroniylardir. Ular qadimgi yozuv kabi bu yerda Aksum davlati davridan beri saqlanib qolgan.

Umuman olganda, Sharqiy Afrika bir nechta muhim xususiyatlar bilan ajralib turadi. XMT sohasida chorvachilikning ko'chma shakllarining eng keng tarqalgani bu "Osiyo" va "Afrika" shakllaridagi ko'chmanchilikdir.

6.5. Janubiy Afrika xalqlari

Janubiy Afrika chegaralari to'liq aniqlanmagan. An'anaga ko'ra, Janubiy Afrikaga Janubiy Afrika Respublikasi (JAR), Lesoto va Svazilend kichik shtatlari, Namibiya, shuningdek, Botsvana kiradi. Bu mamlakatlarning barchasi Janubiy Afrika Bojxona ittifoqining bir qismidir va BMT tasnifiga ko'ra Janubiy Afrikaga tegishli.

Tabiiy, tarixiy va geografik xususiyatlariga ko'ra, Zimbabve ko'pincha yuqoridagi mamlakatlarga Janubiy Rodeziyaning vorisi sifatida qo'shiladi. Ba'zan Janubiy Afrikaning shimoliy chegarasi Kunene va Zambezi daryolari bilan belgilanadi, ya'ni Portugaliya Mozambikining janubiy qismi mintaqaga qo'shiladi. Mintaqaning shimolga yanada rivojlanishi Zambiya (sobiq Shimoliy Rodeziya sifatida), Malavi va Afrika Riftining g'arbiy qismida joylashgan Mozambik, Angolani ham o'z ichiga oladi. Biroq bu hududlarning Markaziy Afrikaga yaqinroq ekanligi ham e'tirof etiladi.

Sharqdan Janubiy Afrikani iliq Hind okeani, g'arbdan esa Janubiy Atlantikaning sovuq suvlari yuvib turadi. Okeanlar qit'aning janubiy nuqtasi – Iqolniiy (Cape Agulhas) burnida birlashadi va Hind okeani bo'ylab sohilda qulay, issiq hamda nam iqlimni vujudga keltiradi. Atlantika bo'ylab esa cho'l sifatida qit'aga chuqur kirib boradigan qurg'oqchil hududlar mavjud. Janubiy Afrikaning butun g'arbiy va markaziy qismini keng Namib va Kalaxari cho'llari egallaydi. Ularning janubida Karu yarim cho'li joylashgan. Mintaqaning sharqiy tomonida dengiz sathidan 1000-2000 metr balandlikda, cho'l va savanna tekisliklari deb ataladigan platolar joylashgan. Ular Ajdar (Drakensberg) tog'lari tomon ko'tarilib tushgan holatda yastanib yotadi. Inglizlar tomonidan berilgan mazkur Drakensberg nomi mahalliy zulular tomonidan *uKhahlamba*, sesotolar esa *Maluti* yoki *Maloti* shaklida ifodalashgan.

Afrika Riftining janubiy qismi Zimbabve, Malavi va Mozambikda boshqa tog‘ tizmalarini hosil qiladi. Bu hudud suv bilan yaxshi ta'minlangan, o‘simliklar o‘rmon savannasiga, butaga aylanadi. Tabiiy va sun'iy ko‘llar hamda daryolar mavjud. Eng yiriklari Limpopo va Zambezidir. Afrikaning janubiy nuqtadagi Keypp mintaqasi maxsus ekotizimni (Yerning oltita va eng kichik floristik shohliklaridan biri) tashkil etadi. Bu yerda o‘simliklarning 90 foizga yaqini endemikdir. Ya'ni ular tabiiy holatida boshqa hech qanday joyda uchramaydi.

Shuni ta'kidlash kerakki, Janubiy Afrikaning cho‘llari ham, tog‘lari ham Yer yuzidagi eng qadimgilari hisoblanadi. Bu yerda Mendeleyev davriy jadvali elementlarining deyarli yarmi mavjud. Ular orasida oltin va olmos qazib olish dunyoda eng mashhur bo‘ldi.

Kalaxara cho‘li

Janubiy Afrikadagi davlatlar aholisi juda notekis joylashgan. 2025-yildagi ma'lumotlar bo'yicha Janubiy Afrika Respublikasi (JAR) (64,4 mln), Botsvana (2,5 mln), Lesoto (2,3 mln), Namibiya (3 mln), Svazilend (2018-yildan Esvatini) (1,2 mln) kishini tashkil qilgan. O'tgan 50 yil bo'yicha tahlil qilinadigan bo'lsa, mintaqaning deyarli har bir davlati aholisi uch barobarga ko'paygan. Botsvana kabi davlatlarda esa bu ko'rsatkich olti barobarni tashkil qiladi. Mintaqaning eng yirik va iqtisodiy rivojlangan davlati – bu so'zsiz Janubiy Afrika Respublikasidir. Uning okeanlar oralig'ida joylashganligi ham bunga zamin yaratgan. Bejizga uni “Ikki okean mamlakati” deb ham atashmaydi.

Mintaqaning avtohton aholisi haqida so‘z ketganda ko‘pincha bantu xalqlari (*kongo, ganda, zulu, xosa, svazisi, tsvana, tsonga* va boshqalar) deb nomlanuvchi *benue-kongo* lingvistik kichik guruhidagi xalqlar tilga olinadi. Antropologik jihatdan Janubiy Afrika aholisi *negroid, koysan, kavkazoid* irqlari hamda aralash guruhlar bilan ifodalanadi.

Aholining joylashuvi bo'yicha xilma-xillikni ko'rish mumkin. Hududning eng rivojlangan davlati bo'lgan JARda shaharliklar mamlakat umumiy aholisining yarmidan ko'pini tashkil qiladi. Aholi zichligi Pretoriya va Yoxannesburg orasidagi konchilik mintaqasida, shuningdek, “bantustan” (afrikalik aholi bo'lgan qo'riqxonalarda) da 1 km² ga 200 kishigacha yetadi.

Migratsiya jarayonlari, ayniqsa, mintaqaning o'ziga xos xususiyatidir. Bu ko'p jihatdan hukmron bo'lgan oq tanlilarning uzoq yillik aparteid siyosati natijasi edi. Qolaversa, respublika sanoat korxonalariga qo'shni davlatlardan har yili yuz minglab ishchilarning qayta taqsimlanishi aholining harakatchanligiga ta'sir ko'rsatgan.

Xo'jaligi. Tarixan Janubiy Afrikada ikkita asosiy XMT shakllangan. Bular tropik dehqonchilik va ko'chmanchi chorvachilik. Qishloq xo'jaligida asosiy ekinlari jo'xori, kunjut, palma, manikot ildizi, yams, tariq, makkajo'xori, sholi bo'lgan. Iqlimi quruqroq bo'lgan sharqiy qismida esa tariq, jo'xori, dukkaklilar, makkajo'xori, arpa, ildiz hosillilar asosiy ekinlar hisoblanadi. Afrikaning boshqa qismida bo'lgani kabi yevropaliklar bu yerda ham plantatsiya ekinlarini: paxta, qahva, choy, tamaki, sisal va boshqalarni ommalashtirganlar.

Zambezi daryosining janubidagi savanna va yarim cho'llarda yashaydigan qadimgi ko'chmanchi zulu, xosa, suto, tsvana, svaziy kabi yirik xalqlar orasida nomadizm keng tarqalgan edi. Mahalliy aholi yirik shoxli va mayda tuyoqli hayvonlarni boqishgan. Buqalardan yuk tashish va minishda foydalanilgan. *Garerolardan* tashqari barcha ko'chma chorvador xalqlar turli darajada yerga ishlov berish bilan shug'ullangan. Bugungi kunga qadar mintaqada chorvachilik yaylov-o'tloq shaklini olgan. Bu yevropaliklarning yerlarni egallab olishi natijasida keng yaylovlar maydonlarining qisqarishi natijasi edi. Bundan tashqari, qo'riqxonalarda bantu aholisining to'planishi an'anaviy ko'chmanchi chorvachilikni ham buzdi. Endilikda dehqonchilik sobiq chorvador aholining asosiy tirikchiligiga aylandi.

Hozirda esa ko'chmanchi chorvachilikni bushmenlar, gottentotlar, shuningdek, o'troq va asosan dehqonchilik bilan shug'ullangan tsvanalar davom ettirmoqda.

Bantu xalqlari metallurgiya bilan yevropaliklar kelishidan oldin tanish edi. Temirchilik hunarmandchiligi uzoq vaqtdan beri Janubiy Afrikaning ko'plab xalqlari orasida rivojlangan. To'g'ri, hozir temirchilik xorijdan keltirilgan temir parchalarini qayta ishlashga asoslangan. Boshqa an'anaviy hunarmandchilik turlari ham keng tarqalgan. Bular kulolchilik, to'quv, terini qayta ishlash, turli xil uy-ro'zg'or buyumlari, o'simlik tolalari va chorvachilik mahsulotlarini ishlab chiqarishdan iborat.

Moddiy madaniyati. Janubiy Afrika xalqlari orasida eng keng tarqalgan turar-joy – bu “kraal” ko‘rinishida bo‘lib, uning markazida qoramol uchun qo‘ra, kulbalar, don omborlari, o‘choq uchun joylar joylashtiriladi. Ushbu turar-joy majmuasi tikanli butalar panjarasi bilan o‘ralgan.

Tropik mintaqalar aholisining kiyimlari belbog‘, fartuk, paxta matolaridan tikilgan yubkalar, charm va to‘nlardan iborat bo‘lgan. Shaharlar va unga tutash hududlarda yevropacha uslubdagi kiyimlar keng tarqaldi.

Janubiy Afrikadagi Afrika xalqlarining aksariyatida qarindoshlik ota tomonidan belgilangan. Ammo tropik mintaqalardagi ayrim xalqlarda qarindoshlikni ona hisobiga aniqlaydigan jamoalar ham mavjud. Katta patriarxal oila bir necha joylarda saqlanib qolgan. Eng kichik ijtimoiy birlik – bu individual oiladir. Qabilalar esa eng katta tuzilmaviy ijtimoiy hamjamiyat hisoblangan.

Asosiy ijtimoiy birlik yerga egalik qiluvchi qishloq jamoasidir. Jamiyatning har bir a‘zosi o‘z oilasidan foydalanish uchun ajratma oladi. Undan tashqari o‘rmondan ekin ekish uchun ochilgan yangi yer-maydonlari

Bantular yashaydigan hududlar

xususiy mulk ko‘rinishida rivojlanmoqda. Bu esa urug‘-aymoqchilik tizimini yemirishga, jamiyat ichida ijtimoiy va mulkiy tabaqalanishni kuchaytirishga xizmat qilgan. Shunday bo‘lsa-da, qabilaviy munosabatlarning ayrim ko‘rinishlari saqlanib qolgan. Ularning qarindoshlik munosabatlari hozirda ham kuchli ijtimoiy va siyosiy birlashtiruvchi omil bo‘lib xizmat qilmoqda. Misol uchun, har bir svaziyalik o‘zining birinchi navbatda butun svaziy xalqiga, keyin esa 26 qabilasidan biriga tegishli ekanligini aniq biladi.

Xalqlar hayotining an‘anaviy shakllariga tovar-pul munosabatlarining ancha erta kirib borishi, tog‘-kon sanoatining rivojlanishi va yirik shaharlarning o‘sishi kuchli ta‘sir ko‘rsatdi. Bu kuchli urbanizatsiya jarayonlariga, aholi migratsiyasiga, ijtimoiy va mulkiy tabaqalanishning chuqurlashishiga olib keldi.

Mintaqa mamlakatlari rivojlanishining alohida tarixiy sharoitlari, siyosiy va iqtisodiy xususiyatlari zulu, xosa, suto va ularning qabilaviy

bo‘linishlarining ko‘p yillik o‘zaro kurashlar natijasida shakllangan ittifoqlarga birlashishini taqozo qildi.

Janubiy Afrika xalqlari madaniyatining umumiy rivojlanishiga qit’a bo‘ylab ko‘chib yurgan aholining katta qismining qadimgi migratsiyalari kuchli ta’sir ko‘rsatdi. Bushmenlar va gottentotlarni bir vaqtlar butun Janubiy va Sharqiy Afrikaning muhim qismida yashagan

Bushmanlar

deyishga asos bor. Bantu qabilalarining bir qismi Sharqiy Afrika bo‘ylab harakatlanib, gottentot chorvadorlarini siqib chiqarishdi va ular o‘z navbatida bushmenlarni janubga quvib chiqarishdi. Bantu xalqlari bushmenlar va gottentotlar yashagan Janubiy Afrikaning Keyp provinsiyasidan tashqari butun Janubiy Afrikada yoyilgan. Bu vaqtga kelib, bantular gottentot va bushmenlarga qaraganda ancha yuqori rivojlanish darajasida edi. Bantu o‘shanda metallurgiyani, ko‘plab hunarmandchilikni bilar edi. Ularda aniq ijtimoiy mehnat taqsimoti bo‘lib, xo‘jalikning asosi dehqonchilik va chorvachilik edi. Bantu, gottentot va bushmenlar o‘rtasida doimiy almashinuv mavjud edi. Ular o‘zlarining tamaki, fil suyagi qoshiqlari, bilaguzuklar, mis va temir taqinchoqlar, metall uchlar bo‘lgan bolta va nayzalar, charm qalpoqlar kabi o‘z mahsulotlarini Oranj daryosi bo‘yidagi ayirboshlash shoxobchalariga olib kelishdi. Bularning barchasi bantu-gottentot vositachilari orqali qoramolga ayriboshlangan. Bushmenlardan tuyaqush patlari va tuxumlarini, yovvoyi hayvonlarning terilari va shoxlarini oldilar. Mahalliy Afrika xalqlarining hayotiga Keyp yarim orolidagi bur, portugal va boshqa yevropalik savdogarlar, missionerlarning Yevropa tovarlarini ichki qismlarga yetkazib berganliklari katta ta’sir ko‘rsatdi.

Gottentotlar katta patriarxal oilalarda yashagan. Ularning ba’zilarining oilaviy podasida bir necha ming hayvonlar bo‘lgan. Ular ovchilik bilan ham shug‘ullanishgan. Terilar kiyim-kechak, idish-tovoq yasash uchun yoki kulbalarni yopishda ishlatilgan. Qurollar nayza, kamon, o‘q, tayoqlardan iborat edi.

Ijtimoiy hayot. Gottentotlarning ijtimoiy tashkiloti qabilaviy edi. Unga saylangan rahbar va oqsoqollar kengashi boshchilik qiladi. Boylik qabila a’zolari orasida taqsimlangan. Harbiy asirlar qul bo‘lib, boy

gottentotlarning chorvasini boqishgan. Gottentotlarning eng yirik qabilalari – *ixaron*, *demis*, *chumakve*, *chuvavular* bo'lgan. Janubiy Afrikani mustamlaka qilish davrida gottentotlarning bir qismi yo'q qilindi, bir qismi esa yevropaliklar yoki bantu xalqlari bilan aralashib ketdi.

Omon qolgan gottentot qabilalarining asosiy mashg'uloti ko'chma chorvachilik bo'lib, bu ularning an'anaviy ko'chmanchi XMT o'rnini egalladi. Hozirgi vaqtda gottentotlar Botsvana, Svazilend, Namibiya va Janubiy Afrikada yashaydilar.

Bushmanlar ovchilar va terimchilar edi. Kichik kamon va tosh uchli o'qlar ularning asosiy qurollari bo'lib, ular yuqori paleolit davriga oiddir. Yevropaliklar kelishi bilan bushmenlar shishadan o'q uchlarini yasashni boshladilar. Bushmenlarning yagona kiyimi – bu belbog'i edi. Ularning idish-tovoqlari deyarli yo'q edi. Tuyaqush tuxumlari qobig'ida suv saqlaydilar. Poxoldan kichik sumkalar va savatlar tayyorlangan. Erkaklarning asosiy mashg'uloti ovchilikdir. Yagona uy hayvoni ovchilarga hamrohlik qilgan it edi. Bushmenlar ovda juda kuchli va mohir hisoblanadi. Ba'zida antilopani ikki-uch kun ta'qib qilgan bushmen qurbonni quvib yetib, uni tosh zarbasi bilan o'ldirishi mumkin edi. Bushmenlar o'q uchlarini zaharlash usulidan ham foydalanganlar. Yirik hayvonlar uchun tuzoqlar tashkil etib, ayollar va bolalar hayvonni unga haydash bilan band bo'lgan.

Bushmanlarning uylari va turar-joylari yo'q edi. Ular kulbalarda yashagan yoki tunni butalar orasida o'tkazishgan. Shuning uchun ham ular gollandlar tomonidan *bushman* (*butazor odami*) deya nomlangan. Bushmenlar o'zlarini Kalaxara qumlariga surib chiqargan gottentotlar va bantu xalqlari bilan doimo urush olib borishgan. Ajdar tog'laridagi bushmenlarning qoyatosh rasmlarida bu janglar sahnalari saqlanib qolgan. Oranj daryosi havzasidagi qadimiy yashash joylaridan bushmenlar gollandiyalik tomonidan yovvoyi hayvonlar sifatida yo'q qilindi. Oxir-oqibat, ularni Kalaxaraning suvsiz hayotiga mahkum qildi.

Bushmanlar bugungi kunda ham 50–150 kishidan iborat patriarxal guruhlarda yashaydilar. Ular oziq-ovqat mavjud bo'lgan hududlarda ko'chib

yuradilar. Quruq va och mavsumlarda esa bu guruhlar kichikroq qismlarga bo'linib, 10–12 kishidan iborat bo'lib qoladi. Chunki tajribali ovchi uchun kam sonli guruh bilan oziq-ovqat va suv izlab yurish ma'qulroq. Bushmenlar shunchalik aqlliki, ular cho'lda suvni boshqa odamlar topa

Bushmenlar

olmaydigan joyda olishlari mumkin. Eng yirik bushmen qabilalari – bu *kung*, *nusan*, *sarvalar*dir. Ular Botsvananing g'arbiy va markaziy mintaqalarida, Namibiya va Angolaning qo'shni mintaqalarida joylashgan.

Ma'naviy madaniyat. Ovchilik kulti bushmenlarning ma'naviy g'oyalariga asos bo'lgan. Ularning dunyo haqidagi tasavvurlarida asosiy o'rinni tabiat kuchlari – quyosh, oy, yulduzlar egallagan.

Tropik o'rmon zonasida pigmeyalarning kichik guruhlar tarqalgan. Ular baland bo'yli qo'shnilarining tillarida gaplashadigan madaniy jihatdan qoloq aholi edi. Pigmeylar metallni qanday ishlashni bilmaydigan, na dehqonchilik, na chorvachilik bilan shug'ullanmaydigan tropik ovchilar va terimchilardir. Ovchilik va terimchilikdan olgan narsasi evaziga qishloq xo'jaligi mahsulotlari (banan va sabzavotlar), temir buyumlar (pichoq, nayza va o'q uchlari, taqinchoqlar)ni qo'shnilar bilan ayriboshlaganlar.

Pigmeylarning e'tiqodlari markazida ov kulti yotadi. Totemik otanonalar – hayvonlar va o'simliklarni hurmat qilish rivojlangan.

Pigmeyalarning eng katta guruhi – *batva* (bachva) Kongo daryosining janubida tarqalgan. Pigmeylar madaniyatining ibtidoiy tabiati ularni negroid irqining atrofdagi xalqlaridan keskin ajratib turadi. Afrika aholisining ushbu guruhining kelib chiqishi, antropologik turi bugungi kungacha fan uchun sir bo'lib qolmoqda.

Janubiy Afrikada qit'adagi yevropaliklarning 80 foizi va osiyoliklarning 70 foizi yashaydi. Ularning aksariyatini yevropalik kelib chiqishga mansub guruhlar — afrikanerlar (burlar), mestizolar va anglo-afrikaliklar tashkil etadi.

Janubiy Afrika aholisining to'rttdan bir qismidan ko'prog'i an'anaviy e'tiqod tizimlariga amal qiladi. Xristianlik aholining yarmi – yevropaliklar, mestizolar va mahalliy afrikaliklarning bir qismi orasida keng tarqalgan. Bu

yerdagi hindi-pokistonliklarning 70 foizi hinduilar, 30 foizi esa musulmonlardir.

Janubiy Afrikaning tarixiy va madaniy rivojlanishining eng yorqin xususiyatlari bushmenlar va gottentotlarni janubga koʻchirgan kuchli migratsiya oqimlari va ularning joylariga bantu xalqlarining joylashishi edi. Bu yerda ilk yevropalik mustamlakachilarning paydo boʻlishi va tez rivojlanayotgan sanoat hamda qishloq xoʻjaligi, shuningdek, shaharlari boʻlgan bur koloniyalarining tashkil topishi muhim omil boʻldi. Janubiy Afrika uzoq vaqt davomida oq ozchilik va mahalliy qora tanlilar oʻrtasidagi siyosiy hamda iqtisodiy qarama-qarshiliklar markazi boʻlib keldi. Bu qarama-qarshiliklarning oqibatlarini yaqin yillargacha ham sezilib turdi. Jumladan, yevropaliklar istiqomat qiladigan shaharlarning boyligi mahalliy qora tanli aholi yashaydigan hududlardagi qashshoqlik bilan keskin tafovutda namoyon boʻlib kelmoqda.

6.6. Gʻarbiy Afrika xalqlari

Gʻarbiy Afrika – Markaziy Sahara janubida joylashgan va gʻarb va janubdan Atlantika okeani bilan oʻralgan. Sharqdagi tabiiy chegara esa Kamerun togʻlaridir. Mazkur mintaqa Sahel va Sudanning yarim choʻl hududlarini, shuningdek, Ekvatorial Gvineyaning tropik oʻrmonlarini qamrab oladi. Passat shamollari tufayli iqlim oʻzgaruvchan boʻlib, nam va qurgʻoqchilik fasllarga boʻlinadi. Sahelda deyarli hech qanday oʻsimlik yoʻq, Sudanda savannalar hukmronlik qiladi va qirgʻoq boʻylab tropik oʻrmon chiziqlari mavjud. Bu yerda qitʻaning eng katta davlati – Nigeriya va eng kichigi – Kabo-Verde (Kabo-Verde orollari) joylashgan. Gʻarbiy Afrika aholisi 467,6 million kishidan oshadi. Boshqacha qilib aytadiganda, subregionda Afrikaning Sahroi Kabirdagi jami aholisining taxminan 36 foizi istiqomat qiladi.

Gʻarbiy Afrika

Jumladan, 2025-yilgi maʼlumot boʻyicha Benin (14,5 mln), Burkina-Faso (23,5 mln), Gambiya (2,8 mln), Gana (34,4 mln), Gvineya (14,6 mln), Gvineya-Bisau (2,2 mln), Kabo-Verde (524,9 ming), Kot-d’Ivuar (31,9 mln), Liberiya (5,6 mln), Mali (24,5 mln), Niger (27 mln), Nigeriya (232,7

mln), Senegal (18,5 mln), Syerra-Leone (8,6 mln), Togo (9,5 mln) aholiga ega.

Gʻarbiy Afrika oʻz xalqlari, til oilalari, antropologik guruhlar, xoʻjalik faoliyat shakllari va diniy eʼtiqodlarining xilma-xilligi bilan ajralib turadigan mintaqadir. Aynan qitʼaning shu qismidan ikkita yirik irq – kavkazoid va negroid vakillari yashaydigan hududning chegarasi oʻtadi. Mali va Nigerning shimoliy hududlarida katta kavkaz irqining Oʻrtayer dengizi turiga mansub tuareglar yashaydi. Biroq, Gʻarbiy Afrika xalqlarining aksariyati yirik negroid irqiga mansub boʻlib, ularning shakllanishi, aftidan, Niger va Kongo daryolari havzalarida sodir boʻlgan.

Gʻarbiy Afrika etnolingvistik xaritasining xilma-xilligi mintaqaning uzoq tarixiy rivojlanishi natijasidir. Asta-sekin, Sahroi Kabirning “qurishi” xalqlarning janubga va janubi-gʻarbga sezilarli koʻchishiga olib keldi. Sahel hududida Gana, Mali, Songai kabi yirik oʻrta asr davlatlarining vujudga kelishi, etnik yaqinlashuv jarayonlarining kuchayishiga xizmat qildi. Bu urushlar natijasida aholi migratsiyasi, yangi aholi manzilgohlarining vujudga kelishi roʻy berdi. Shuningdek, Gʻarbiy Afrikaning yevropaliklar qul savdosiga tortilishi ham mintaqaning etnik qiyofasiga sezilarli taʼsir qildi. Ayrim etnik guruhlar butunlay qirilib ketdi, boshqalari esa koʻchib ketdi, ularning oʻrniga yangi bir xalqlar kelib joylashdi.

Afroosiyo oilasining tillari barbar tili tamashek (tuareg) va chadik guruhining tillari (xausa va boshqalar) bilan ifodalanadi. Koʻpchilik niger-kordofan oilasining niger-kongo guruhiga tegishli. Uning ichida bir nechta kichik guruhlar mavjud. Gvineya kichik guruhi (*kva*) Kot-dʼIvuar (*abron* va boshqalar), Gana (*akan*, *tvi*, *ashanti*, *fangi*), Benin (*fon*) xalqlarining tillarini oʻz ichiga oladi. Janubiy Nigeriya (*yoruba*, *nupe*), Senegal va Gambiya daryolarining yuqori oqimi *mande* xalqlarining yashash joyidir: shimoliy (*malinke*, *bamana*, *soninke*) Malida, janubiy (*koko*, *kpelle*, *jild* va boshqalar) Liberiyada, baʼzi janubiy Nigeriya tillardagi xalqlar Syerra-Leoneda yashagan. Senegal daryosidan Liberiyagacha boʻlgan Atlantika sohillari aholisining tillari ham bir kichik guruhga birlashtirilgan. Bular Gʻarbiy Atlantika: Senegaldagi *volof* va *serer*, Gvineya-Bisaudagi *balante*, Gvineyadagi kisilardir. Niger daryosining qayrilish joyidagi aholi *volt* kichik guruhining tillarida gaplashadi. Bular Burkina-Fasoda *mina*, *grusi*, *gurma*, Malidagi *bobo*, *dogon*, *senufol*lardir.

Nilo-Saxara oilasining tillarida *songailar* soʻzlashadi. Bular Chad, Niger, Nigeriyada *kanuri* (saxara guruhi), Chad va Sudan chegaralarida *maba* (maba guruhi) laridir.

Butun Tropik Afrikaga xos xususiyatlardan biri – bu etnik hududlar bilan mustamlakachilik davrida sunʼiy tarzda belgilangan davlat chegaralari oʻrtasidagi nomuvofiqlikdir.

Evalar Gana, Togoda yashaydi; Nigeriya, Niger va boshqa mamlakatlarda xausa; tuareglar Mali, Mavritaniya, Jazoir; senufo Mali va Kot-d'Ivuarda yashaydi. Gʻarbiy

Akanlarning baraban tili – bu nafaqat musiqa, balki ijtimoiy boshqaruv, marosim, axborot almashish va madaniy identikligining oʻziga xos shakli boʻlib, u xalqning tarixiy xotirasi va ogʻzaki anʼanasining ajralmas qismidir.

Afrikaning baʼzi xalqlari (xausa, fulbe, kanuriy) arab yozuvi asosidagi adabiyotga ega edi. Boshqa xalqlar maʼlumot uzatish uchun oʻziga xos tizimlariga ega edi. Jumladan, akanlar “*baraban tili*”dan (atumpan barabani) keng foydalangan; janubiy Nigeriya qirgʻogʻida esa “*nsibidi*” harfi soddalashtirilgan piktografik belgilardan foydalanilgan.

Atumpan barabani

Gʻarbiy Afrika yevropaliklar tomonidan mustamlaka qilinganidan soʻng lotin alifbosi ommalashdi. Arab yozuviga asoslangan xat faqatgina Qurʼon maktablaridagina saqlanib qolgan. Keyingi davrlarda Gvineya sohilidagi baʼzi mamlakatlarda (Gana, Kot-d'Ivuar) baraban tilini jonlantirishga urinishlar boʻlgan. Mintaqaning shimoliy qismini Sahroi Kabir egallaydi. Janubda savannalar kamari joylashgan boʻlib, “sahel” (sohil – arabcha) nomi bilan mashhur. Hatto janubda, Gvineya koʻrfazining qirgʻoqlari boʻylab nam, deyarli oʻtib boʻlmaydigan ekvatorial oʻrmonlar mavjud. Gʻarbiy Afrika xalqlarining kasblari va moddiy madaniyati yashash zonasining geografik sharoitlariga chambarchas bogʻliq. Ularning barchasi ishlab chiqarish bilan shugʻullanadi.

Xoʻjaligi. Gʻarbiy Afrikaning chorvador xalqlari, asosan, yirik shoxli zotlarni boqadilar. Biroq, Gvineya qirgʻogʻida “laguna”, Dagomeyda “somba” kabi kalta shoxli zotlar boqilgan. Gvineyada esa uzun shoxli “ndama” zotlarini boqish ommalashgan. Gʻarbiy Afrikaning katta qismida qoramolchilik echki va qoʻy boqish bilan birlashtiriladi. Qurgʻoqchil

zonalarda tuyachilik keng tarqalgan. Ko'chmanchi chorvachilik, xususan, *fulbe-bororolar* tomonidan amalga oshirilmoqda. Xususan, G'arbiy Afrikada Senegaldan Kamerungacha bo'lgan fulbe aholisining aksariyati ko'chmanchi cho'ponlikka o'tdi. Bu yerdagi chorvachilik xo'jaligining umumiy xususiyatlari – bu go'sht va sut seleksiyasining yo'qligi, faqat yaylovda boqiladigan chorva mollari, yem-xashak xaridining yo'qligi, mahsuldorlikning pastligidir. Chorvador uchun qoramol asosiy boylik va hayotining asosidir. Bu eng oliy qadriyat bo'lib, uning miqdori insonning jamiyatdagi o'rnini belgilaydi. Chorvalar kamdan-kam hollarda, tug'ilish, to'y, eng hurmatli mehmonlarni ziyorat qilish munosabati bilangina so'yilgan.

Chorvachilik harakati mavsumiy bo'lgan. Ular yaylovlar va suvlarning mavjudligi, shuningdek, chorva uchun xavfli bo'lgan sesse chivinining quruq va nam mavsumiga qarab harakatlari bilan bog'liq. Migratsiya yo'llari asrlar davomida rivojlangan va chegaralardan qat'iy nazar, an'anaviy ravishda hozir ham qo'llaniladi. Fulbe-bororo chorvadorlari Niger, Nigeriya va Burkina-Fasoda ko'chib yuradilar. Ayniqsa quruq va issiq oylarida ular yaylovlarda uzoq safarlarga chiqadilar. Yollanma cho'ponlar bir yillik mehnati uchun oziq-ovqat va kiyim-kechak bilan ta'minlanadi, yil oxirida esa mukofot tariqasida bir yoshli buqa, katta podani boqishda esa uch yoshli buqa beriladi.

Yomg'irli mavsum va hosil (makkajo'xori va tariq) tugagandan so'ng, fulbelar o'z suruvlarini janubga haydaydi hamda quruq mavsumni shu yerda o'tkazadi. Bu davr uchun yengil vaqtinchalik turar-joylar quriladi. Asosiy aholi maznzilgohlarida esa keksalar va bolalar qoladilar. Yomg'irlar mavsumi boshlanishi bilan cho'ponlar shimolga qaytib, daladagi ishlar boshlanguniga qadar o'sha yerda bo'ladilar. Bu vaqtda erkaklar chorva mollarini yosh yigitlarga topshirib, dehqonchilik bilan shug'ullanadilar. Yigitlar ertalabdan kechgacha chorva boqadi. Yomg'irli mavsum tugashi bilan, taxminan noyabr oyida, kattalar fulbe erkaklari chorvachilik vazifalariga qaytib, yana janubga ketishadi.

Dehqonlar Afrikada ko'plab don (jo'xori, tariq, sholi, arpa), ildizmevalar (turli xildagi yams), dukkaklilar, moyli o'simliklar (karite, kunjut, loviya), palmalarning har xil turlari (moy, xurmo, kokos) ekiladi. Gvineya qalampiri (*malageta*), qahva (ehtimol Efiopiyadan) mahalliy ekin

bo'lgan. Osiyodan esa banan, taro, *dagussa (elevsina)*, arablar bosib olganidan so'ng qit'aga anor, shakarqamish, piyoz kelgan. Keyinchalik, portugallar mintaqaga kassava, shirin kartoshka, ananas, makkajo'xori, yeryong'oq, avakado, qovun daraxtini olib kelishgan. Hatto keyinroq Amerikadan kakao va pomidor, Hindistondan mango ham kirib keldi.

Moddiy madaniyati. Chorvachilik bilan shug'ullanadigan xalqlarning oziq-ovqatlari, asosan, turli sut va sut mahsulotlaridan iborat bo'lgan. Masalan, fulbelar sutni ham yangi, ham nordon iste'mol qiladilar. Sevimli taom – bu *fonio*, guruch, makkajo'xori bilan iste'mol qilinadigan tvorogdir.

Barbar va tuareg chorvadorlari qo'y, echki, tuyalarning suti kabi noyob oziq-ovqat mahsulotiga ega. Undan sariyog', pishloq ham tayyorlagan. Cho'l aholisining eng muhim oziq-ovqatlaridan biri – bu xurmo hisoblanadi.

G'arbiy Afrikadagi eng malakali to'quvchi – bu *xausalardir*. Ular nafaqat bu mintaqaning boshqa xalqlarini o'zlarining paxta matolari bilan ta'minlaganlar, balki Shimoliy Afrika xalqlariga ham sotganlar. Matolarning turlari xilma-xil, yorqin, chiziqli edi. Ipak bilan to'qilgan paxta matolari ayniqsa, qadrlangan. Eng mashhur rang – och ko'kdan to'q ko'kgacha bo'lgan. Qizil, yashil, sariq ranglar uchun qamishning ma'lum turlaridan o'simlik bo'yoqlari, o'simlikning ildizlari, limon sharbati va boshqalar ishlatilgan. Bu savdo bilan Kano va boshqa shaharlardagi butun kvartallarning aholisi shug'ullangan. Bo'yash matolarni 10 kungacha saqlab, yerda kavlangan chuqurlarda amalga oshirildi. Mazkur xalqlarda to'quvchilik – bu erkakning ishi. Bu borada xausalar ancha keng gorizontaldastgohdan foydalangan. Gvineya qirg'oqlari (yoruba, akan) xalqlari orasida erkak to'quvchilar gorizontaldastgohlarda to'qishadi, bu esa 30-50 sm dan oshmaydigan chiziqlar olish imkonini beradi. Shuning uchun kiyim tikishda bir nechta chiziqlar tikilgan.

Matolarga rang berish jaravoni (Kano, Nigeriya)

Fulbe, tuareg, xausalar – mohir ko'nychilardir. Ular teridan katta sumkalar, ular uchun bog'lovchilar, kamar, egar, sandal, baland etik, og'ir sumka va boshqalar tikadilar. Bugungi kunda ham ishlayotgan xausa ko'nychilar terini qayta ishlashda katta mahoratga erishganar. Qizil, yashil,

sariq rangga bo'yalgan, nozik ishlangan mato – *safyan* Shimoliy Afrika uchun muhim mahsulotlardan biri bo'lib kelgan. Buqa terisidan asal va moy uchun zich, ammo juda nozik, deyarli shaffof idishlar – "*gandu*", yana qutilar qilingan.

An'anaviy kiyim har doim nafaqat sof utilitar funktsiyalarni (sovuq, issiqlik yoki yomon ob-havodan himoya) bajargan, balki soch turmagi kabi etnik va ijtimoiy ko'rsatkich ham bo'lgan. Hozirgi vaqtda esa bu semantik yuklama yo'qolib, mamlakatning turli xalqlari vakillari bir xil turdagi kiyimlarni kiyishadi. G'arbiy Afrikada xalq kiyimlarining ayrim turlari, jumladan, *ashantilar* orasida keng tarqalgan "*kente*" matosi alohida mashhurlikka ega. Kente – bu uzunligi taxminan 4 metr, kengligi 2,5 metr bo'lgan katta mato paneli bo'lib, u 24 tagacha rangli mato chiziqlaridan to'qiladi. Ilgari uning naqshlari va ranglaridagi

Kente kiygan erkaklar

ramziylik qat'iy tartib asosida belgilanar edi. Erkaklar uchun mo'ljallangan katta kente tanaga ko'krak darajasidan o'rab olinib, uchi chap yelkaga tashlab qo'yiladi. Ayollar kentesi esa ikki qismdan iborat bo'lib, biri belga, ikkinchisi ko'krak qafasiga o'raladi. Uchinchi qism odatda chaqaloqni orqaga bog'lash yoki san'atkorona tugunli ro'mol sifatida ishlatiladi. Turmushga chiqqan ayollar odatda bir xil naqshli matodan tikilgan libos kiygan bo'lsa, qizlar rang-barang kiyimlarni afzal ko'rganlar.

Xausa erkaklarining an'anaviy ustki kiyimlari – *haram* shimlari va ko'krakning chap tomonida katta naqshli cho'ntakli uzun bo'sh ko'ylak "*tobe*" bo'lgan. Uning ustidan keng, yengsiz xalat kiyishadi, lekin yon tomonlarga tikilgan. Hozirgi vaqtda "*bubu*" umumiy nomi ostidagi bunday ko'ylaklar, ayniqsa fulbe, volof, mandingolar orasida mashhurdir. Yorubalar orasida erkaklar kiyimlarining 30 dan ortiq turlari ma'lum. Eng keng tarqalganlari – boldir yoki to'pig'igacha toraygan keng shimlar, beldan va tizzadan pastga tushib turuvchi yengsiz yoki yelkalarida yumshoq burmalar bor keng yengli ko'ylak "*agbada*"dir.

Eng rivojlangan va qadimiy hunarmandchilikdan biri metallurgiya va metallga ishlov berishdir. Dastlab, mis, temir va qotishmalar asosan e'tiqodlar bilan bog'liq unsurlarni tayyorlash uchun ishlatilgan. Metallni qayta ishlash Nigeriyada yashovchi bini va yoruba xalqlari orasida juda

qadimdan ma'lum. Bular marosim qo'ng'iroqlari, boltalar, odamlar va hayvonlarning haykaltaroshlik tasvirlari. Bu san'atning asosiy markazlari Benin va Ife shaharlaridir. Yuz ifodasi aks etgan janrdagi minatyuralar Kamerunda mashhur.

Yog'och o'ymakorligi ham xuddi shunday qadimiy san'atdir. Yog'ochdan kursilar, bosh o'rindiqlar, kosalar, turli qutilar kesilgan. Ular zoomorf yoki antropomorf shakllardagi o'ymakorlik naqshlari bilan bezatilgan. Islom dini hukmron bo'lgan hududlarda geometrik yoki gulli naqshlar bilan bezatilgan. Katta-katta buyumlar – nog'ora va *pirbgi* ham yasardilar. Eng mohir yog'och o'ymakorlari bular senufo, dogon, bambara, ashantilardir. Bambara va senufolar yog'ochdan yuz niqoblarini ham kesib olishgan.

Turar-joy turi va xususiyati xo'jalik faoliyatiga, etnik va ijtimoiy mansublik hamda qurilish materialiga bog'liq edi. Cho'l va Sahel ko'chmanchilari teri, bo'yra yoki gilam bilan qoplangan yengil ko'chma turar-joylarni qurishgan. Yarim cho'l hududlarida dehqonlar ham, o'troq chorvadorlar ham turar joy qurishda loy, tosh, butalardan foydalanganlar. Savanna hududida tomlarini yopish uchun tariq, paxta va boshqa o'simliklarning poyalaridan; o'rmon hududlarida esa palma, rafiya, bambuk, banan va fikus barglaridan keng foydalanilgan. Uy qurishning asosiy ishi erkaklar tomonidan amalga oshiriladi. Mandeda mezbonlar mehmonlarni har doim ham "*sukal*" (turar-joy majmuasining ichki binolari)ga taklif qilmasdan, tashqi "*bunum*"da qabul qilganlar. Loydan yasalgan uylar ko'pincha rasmlar yoki *barelyeflar* (fransuzcha bas-relyef – past relyef) – tasvir fon tekisligidan o'z hajmining yarmidan ko'p bo'lmagan qismiga chiqib turadigan usul) bilan bezatilgan.

6.7. Markaziy Afrika xalqlari

Markaziy Afrika – qit'aning g'arbiy qismida ekvatorial va subekvatorial chiziqda cho'zilgan geografik hudud. Kongoning keng pasttekisligini o'z ichiga oladi. G'arbda u Atlantika okeani va Gvineya ko'rfaziga tutashgan. Shimolda esa Azande platosini o'z ichiga oladi. Janubda Lunda platosi va uni davom ettiruvchi Angola platolarini qamrab oladi. Sharqda Sharqiy Afrika Rift tizimining G'arbiy Rift tarmog'i bilan chegaralangan.

Kongo daryosining chuqurligi 300-500 metr bo'lib, uning tubi botqoqlikdan iborat. Eng baland tog'lari Kamerundagi Adamava platosi (3008 m gacha) va Kamerun vulqon massivi (4040 m gacha). Umuman olganda, Markaziy Afrika ko'p tebranishlarsiz sokin relyeflilik bilan ajralib turadi. Ekvatorial Afrika, ayniqsa, Kongo botig'i Afrikadagi eng zich daryolar tarmog'i bilan ajralib turadi. Ularning eng kattasi Kongo daryosi (Zair)dir. Gvineya qo'ltig'iga Ogove, Kvanza va boshqa daryolar ham quyiladi. Keng maydonlarni botqoqlar egallagan. Ekvatorial iqlim zonasida zich, qalin tropik yomg'ir o'rmonlari o'sadi. Subekvatorial zonada galereya o'rmonlari, suv havzalarida esa turli ko'rinishdagi savannalar keng tarqalgan. Gvineya qo'ltig'iga oqib tushadigan daryolarning deltalarida mangrov o'rmonlar yastanib yotibdi.

Markaziy Afrika

Ekvatorial iqlim – bu Yer ekvatori atrofida shakllangan iqlim turi bo'lib, uning asosiy belgisi yil davomida deyarli o'zgarmas, yuqori harorat (o'rtacha 25–28 °C) va mo'l-ko'l yog'ingarchilik (yiliga 2000–3000 mm dan ortiq)ning bo'lishi. Bu hududlarda kunduz va tun davomiyligi deyarli teng, yil fasllari deyarli farqlanmaydi, faqat yomg'irli va nisbatan quruq mavsumlar almashinadi.

Markaziy Afrikada 2025-yil ma'lumotlariga ko'ra, 220,6 mln aholi yashaydi. Shulardan, Angolada 37,9 mln, Kongo Xalq Respublikasi 6,3 mln, Kongo Demokratik Respublikasi 109,3 mln, Markaziy Afrika Respublikasi 5,3 mln, Chad 20,3 mln kishi mavjud.

G'arbiy Afrika bilan chegaradosh hududlarda yirik negroid irqi vakillari yashaydi. Bu yerlarda xususan, Chad antropologik tipi (xausa xalqi) hamda Sharqiy Saharada keng tarqalgan sara xalqi ajralib turadi. Ularning ko'pchiligi o'rmon yoki Gvineya turiga mansub bo'lib, eng aniq negroid xususiyatlari bilan tavsiflanadi. Ekvatorial o'rmonlarda esa pigmeylar – kichik markaziy Afrika irqi vakillari yashaydi. Ular past bo'yli (o'rtacha 145 sm), sarg'ish yoki qizg'ish tusli, nisbatan ochroq teri rangiga ega bo'lib, negroidlarga nisbatan kamroq prognatizm va torroq lab shakliga ega.

Markaziy Afrikaning etnolingvistik qiyofasi G'arbiy Afrikaga qaraganda nisbatan bir hil. Aksariyat xalqlar niger-kordofan tillari oilasining *benue-kongo* guruhining tillarida so'zlashadilar.

Xuddi shu tillar oilasining adamaua-sharqiy guruhiga mansub tillarda Kamerun shimolidagi Adamaua tog'lari aholisi, Zairning eng shimoliy

Pigmeylar

qismi (*bamum*, *banda*, *azande*, *sere-mundu*), Sudan bilan chegarada yashovchi pigmeylar so'zlashadi. Fulbe tilida so'zlashuvchilar g'arbiy atlantika guruhiga tegishli bo'lgan Kamerunda yashaydi. Shimolda afroosiyo oilasining tillari (*xausa*, *kotoko* va *boshqalar*) keng

tarqalgan; nilo-saxara tillari oilasi sahro guruhi (*kanuri*, *tubu*), sharinil guruhi esa bagirmi, *sara*, *moru-mangbetular* bilan ifodalanadi.

Mintaqaning barcha tillari haqida (kanuriy tilidan tashqari) yaqin vaqtgacha yozilmagan. XX asrning boshlarida yaratilgan bo'g'inli *bamum* yozuvidan (Kamerun) faqat bir necha o'n yillargina foydalanildi, xolos. Keyinchalik lotin grafikasi asosida yozuv ishlab chiqildi. Millatlararo muloqotda foydalaniladigan bir necha tillari ham keng tarqaldi. Bular shimolda *xausa*, viloyat markazida *lingala*, Zairning sharqiy hududlarida *kingvana*, *suahili* lahjalari edi.

Mintaqaning katta qismini ekvatorial o'rmonlar va ularni o'rab turgan nam savannalar egallaydi. Ulardan keyin quruq savannalar belbog'i (janub, sharq va shimolda) joylashgan. Shimolda ular cho'llarga yaqinlashadilar. Markaziy Afrika xalqlari ham o'ziga xos xo'jalikka ega.

Xo'jaligi. Markaziy Afrika xalqlari o'zlashtirma xo'jalik (pigmeylar), ishlab chiqaruvchi xo'jalik – dehqonchilik va qisman (mintaqaning shimolida) chorvachilik bilan shug'ullanadi. An'anaviy xo'jalikda *ekofil* xususiyatlar ustunlik qildi. Ya'ni ovchilarga hayvonlarni keraksiz o'ldirish taqiqlangan, dehqonlar tuproq unumdorligini tiklashni nazorat qilishdi, chorvadorlar qat'iy migratsiya yo'llarini ishlab chiqdilar, yaylovlar va quduqlarning xavfsizligini nazorat qildilar.

Pigmeylarning xo'jaligi maxsus ov-termachilik XMT hisoblanadi. Bir paytlar pigmeyalar Markaziy Afrikaning keng hududlarini egallab olishgan, ammo negroid dehqonlari ularni chegaraga, keyin esa ekvatorial

oʻrmonlarga surib chiqargan edi. Ularning alohida guruhlari Zair, Kamerun, Gabon, Kongo, Ruanda, Uganda, Burundida yashaydi. Hanuz ularning asosiy mashgʻulotlari ovchilik va terimchilik boʻlib qolmoqda. Ular boshqariladigan ovni, quvishni, toʻr va turli tuzoqlardan foydalanishni biladilar. Asosiy qurollar kichik nayzalar va oʻqli kamondir. Ratsionidagi oziq-ovqatning 70 foizdan ortigʻi bevosita tabiatdan terib olingan. Pigmeylar orasida ovchilik erkaklarning, termachilik esa ayollarning mashgʻuloti hisoblangan. Pigmeylar yarim koʻchmanchi turmush tarzini kechirganlar. Ijtimoiy-iqtisodiy hayotning asosini 6-7 ta kichik oilalarning birgalikda koʻchishlari tashkil etadi. Hududdagi hayvonlar va qushlarning kam yoki koʻpligiga qarab, bunday jamoalar parchalanishi yoki boshqa guruhga qoʻshilib yanada yiriklashishi ham mumkin. Meros va qarindoshlik ota chizigʻidan oʻtadi.

Pigmeylar mulkka faqat jamoaviy egalik qilishgan. Ularning tabiat uchun muhim boʻlgan odatlari boʻlgan. Unga koʻra eng ogʻir jinoyat – bu hayvonlarni goʻshtga muhtoj boʻlmagan holda ham asossiz oʻldirish, daraxtlarni kesish, oqar suvning ifloslanishi va hokazo. Agar shu kabi jinoyatlar sodir etilsa, unga jazo tayinlangan. Eng ogʻir jazo – bu surgun, guruh bilan ov qilishni taqiqlashdir.

Kongo va mangbetularning dastlabki davlat birlashmalarida pigmeylar hududni yaxshi bilganligi, ovchilikda epchilliklari tufayli harbiy xizmatga jalb qilingan. Aksariyat pigmeylar anʼanaviy hayot tarzini olib borishni afzal koʻradilar. Shuning uchun ham XX asrning 2-yarmidan boshlab, ovchilik taqiqlangan qoʻriqxonalarining kengayib borishi natijasida pigmeylarning ahvoli ogʻirlashdi. Pigmeylar *Ituri* daryosi (Zair) havzasida eng koʻp izolyatsiya qilingan. Kamerun va Kongoda esa pigmeylarni zamonaviy hayotga jalb qilishga urinishlar mavjud.

Markaziy Afrika xalqlarining koʻpchiligi ekvatorial mintaqada dehqonchilik bilan shugʻullanadi. Bu hududlarda don ekinlari yetishtirilsa-da, asosiy oʻrinni ildizmevalar – shirin kartoshka, yams, taro va manokon egallaydi. Anʼanaviy qishloq xoʻjaligida esa almashlab ekish tizimi shakllangan boʻlib, u ekin yetishtirishning toʻliq sikliga asoslangan edi.

Bu yerda yashovchi xalqlarda Gʻarbiy Afrikadagichalik metall quyish rivojlanmagan boʻlsa-da, temirchilik sharaflilik va keng tarqalgan hunarmandchilik sohasi edi. Zairning janubi-sharqiy hududlari qadimdan

butun Markaziy Afrikani rudalar bilan ta'minlab kelgan. Temirchilar nafaqat qurol-yarog' va asboblarni yasashni, balki kongo, kub, bast kabi xalqlar marosim pichoqlarini quyishni ham bilishgan.

To'quvchilar vertikal dastgohlarda ishlagan, xomashyo palma barglari edi. Yevropalik sayohatchilari mahalliy matolarning Yevropanikidan kam emasligini ta'kidladilar. Pigmeylar fikus bastasidan "mbugu" yasaganlar. Keyinchalik an'anaviy to'quvchilik o'rnini chetdan keltirilgan matolar egallay boshladi.

Ishlatishdan oldin *rafiya xurmo* barglari murakkab ishlov berishdan o'tkazildi. O'simlik tolalari bo'yalgan. To'plamlarga bog'lab, ular bir necha kun davomida botqoq suviga botirib qo'yilgan. Odatda suvda turgan vaqtiga qarab, turli ranglar – qora, jigar yoki qizil-jigar tusini olar edi. Temir oksidi ham bo'yoq sifatida ishlatilgan. To'quvchilik erkaklar hunari hisoblangan, ammo keyingi barcha ishlar (maxsus kaltaklar bilan yumshatish, chizish bilan bo'yash, kashta tikish va hokazo) ayollar tomonidan amalga oshirilgan.

Rafiya xurmo daraxti – *Raphia palm*

Pigmeylar oziq-ovqatining asosini ovchilik va terimchilik mahsulotlari tashkil qiladi. O'ldirilgan hayvon go'shti butun ov guruhi tomonidan shu yerning o'zida iste'mol qilingan. Go'sht odatda butunligicha olovda yoki bo'laklarga bo'linib o'choq cho'g'ida pishiriladi. Tuz o'rniga o'simlik kulidan foydalaniladi. Ulardagi yagona ichimlik – bu suvdur.

Ekvatorial zona dehqonlari ratsionida asosiy o'rinni yams, maniok, kassava kabi ildizmevalar egallaydi. Kongolar maniokdan qilinadigan "chikvango" nonini tayyorlaydi. Shuningdek, ular echki go'shti, qo'zichoq yoki ovlangan o'ljasini iste'mol qiladilar. Ko'pincha oziq-ovqat va qishloq xo'jaligi mahsulotlarining yetishmasligi natijasida termitlar, chigirtkalar bilan qorin to'ydirilgan.

Markaziy Afrika xalqlarining an'anaviy kiyimi erkaklar uchun – belbog' yoki tikilmagan yubka, ayollar uchun – ko'kragiga mahkamlangan va yelkalarni ochiq qoldiradigan tikilmagan mato bo'lgan. Faqat mintaqaning shimolida yelkali kiyim kiyilgan. Pigmeylar charmdan yoki o'simlik poyasidan qilingan *apron*lar bilan cheklangan. Kongodagi Zairda och rangli matodan tikilgan erkaklar uchun ochiq yoqa va kalta yengli yengil

shim, ko'ylak, ayollar uchun esa yorqin rangli matolardan tikilgan bluzkali uzun ko'ylaklar yoki yubkalar an'anaviy kiyimlar hisoblanadi.

Markaziy Afrikada ham kvadrat, ham dumaloq shakldagi uylar mavjud. Birinchi tur Kongo havzasining bir qator xalqlariga (kongo, kuba va boshqalar) xosdir, ikkinchisi ko'proq tarqalgan. Kamerun Bamileke orasida turar-joylar

Apron – pigmeylarning asosiy kiyimi

o'yilgan yog'och ustunlar va eshik ustunlari bilan bezatilgan. Atrofi panjara bilan o'ralgan bu turar-joylarning bir nechtasida bir oila yashagan. Qishloq xo'jaligining o'zgaruvchanligi va yetarli bo'sh yer sharoitida dehqon xo'jaligi ustunlik qilgan. Endi ular yanada ixchamlashib bormoqda.

Ma'naviy madaniyat. Markaziy Afrika xalqlarining aksariyati mahalliy an'anaviy e'tiqodlarini saqlab qolishgan. Tabiat ruhlariga, ajdodlarga sig'inishgan. Fetishizm, sehru jodu, tilsimga ishonish hozir ham kuchli. Mustamlakachilikdan oldingi davrda o'z davlatlarini yaratgan xalqlar (kongo, kuba, lunda, luba)da ham muqaddas hukmdorga sig'inish rivojlangan. Biroq, Markaziy Afrikada hech bir xalqda politeizm rivojlanmagan. Barcha e'tiqodlar mahalliy xususiyatni saqlab qoldi va bir xalqning yashashidan tashqariga chiqmadi. Hatto bir xil xalq ichidagi turli etnik guruhlar orasida ham (masalan, kongo) turli xil topinish shakllari va kosmogonik hamda antropogonik afsonalar mavjud edi. Mahalliy an'anaviy kultrlarga e'tiqod qiluvchi Markaziy Afrikaning deyarli barcha xalqlari dunyoning yaratuvchisi haqida tasavvurga ega. Ular *Nzambi*, *Nyambe* va boshqalardir.

Mahalliy an'anaviy kullarning qoldiqlari mintaqaning barcha mamlakatlarida mavjud bo'lib, ba'zilarida unga e'tiqod qiluvchi aholi ko'pchilikni tashkil qiladi. Markaziy Afrika Respublikasida aholining uchdan ikki qismi, Kamerun, Gabon, Kongo kabi davlatlarda taxminan yarmi, fang, mpongve, mongo, ngala, kongo va lundning bir qismi, Angolada aholining qariyb yarmida saqlanib qolgan.

Islom mintaqaning chekka hududlarida – shimolda, o'ta sharqda va janubi-sharqda tarqalgan bo'lsa-da, Markaziy Afrika xalqlari hayotiga deyarli kirib bormagan. Istisno tariqasida Chadda aholining 60 foizga yaqini, Kamerunda esa 20 foizdan ortig'i musulmonlardir. Bu yerda

islomning yoyilishi uzoq yillik tarixga ega. Bu din XIX asrning ikkinchi yarmida arab-suahili savdosining (Zairdagi Shaba va Kivu provinsiyalari) gullab-yashnashi bilan sharq va janubi-sharqqacha kirib bordi.

XV-XVI asrlarda xristianlik Kongoda davlat diniga aylandi, ammo XVIII asrda boshlarida Kongo davlati qulagandan keyin amalda deyarli o'z ahamiyatini yo'qotdi. Afrikaning mustamlaka sifatida bo'linishi davrida katolik va protestant missionerlarining faolligi natijasida xristianlar mintaqada yana paydo bo'ldi. Xristianlarning eng katta foizi Gabon (50 foizdan ortiq), Zair (taxminan 45 fozi), Kamerun, Kongo (har biri 30-35 foiz) va Angolada (50 foizdan ortiq) yashar edilar. Bular *kongo*, *vili*, *mbundu*, *lunda*, *avimbundu*, *ambundu* va boshqalar edi. Markaziy Afrikadagi xristianlarning aksariyati katoliklar bo'lib, ularning ibodati, marosimlarini o'tkazish hamda ruhoniy kadrlar masalasida Vatikanning ta'siri kuchli edi. Gabon va Kamerunda protestantlar sonining ko'p bo'lishi esa tarixan nemis missionerlik jamiyatlari faoliyati bilan bog'liq.

Xristian-afrika sektalari mintaqaning ayrim mamlakatlari tarixi va zamonaviy hayotida muhim rol o'ynagan va o'ynamoqda. Xususan,

Matsvanaizm – bu o'limidan so'ng mustamlakachilikka qarshi kurash ramziga aylangan va o'z xalqini ozod qilish uchun yuborilgan payg'ambar sifatida ko'rilgan afrikalik yetakchi Andre Matsvananing shaxsiyatiga sig'inish asosidagi yarim diniy va siyosiy harakatni tasvirlash uchun ishlatiladigan atama.

matsvanizm (Kongo) va *kimbangizm* (Zair) eng katta ahamiyatga ega. Oxirgi yo'nalish davlat tomonidan qo'llab-quvvatlandi va mustaqil cherkov sifatida ro'yxatga olingan. Yangi sektalar ham tez-tez paydo bo'ldi. Zairning sharqiy hududlarida Kitavala, Sharqiy Afrikada tashkil etilgan, ammo Zairda tarafdorlari bo'lgan Lumpa cherkovi va boshqalar shular jumlasidandir.

Markaziy Afrika xalqlarining zamonaviy madaniyat arboblari xalq an'analarini rivojlantirdilar. Shoir va yozuvchilarning boy og'zaki ijodi negizida ko'pincha adabiyotni faol ijtimoiy faoliyat bilan uyg'unlashtirgan qiziqarli asarlar yaratildi. Zair milliy raqsi kabi ko'plab ijodiy guruhlar musiqiy merosni saqlab qolishgan. Haykaltaroshlik va rangtasvirning rivojlanishi xalq amaliy san'ati an'analariga asoslangan. Zamonaviy

haykaltaroshlik Kongo havzasi xalqlarining yog‘och o‘ymakorligini, ayniqsa, bast va kub uslublarini davom ettiradi.

Afrika xalqlari etnologiyasi qit‘aning g‘oyat boy va rang-barang madaniy merosini ilmiy jihatdan tadqiq etuvchi soha bo‘lib, unda xalqlarning etnogenezi, turmush tarzi, ijtimoiy tuzilmalari, diniy e‘tiqodlari va marosimlari o‘rganiladi. Afrika qabilalari va xalqlarida qadimdan shakllangan urug‘-qabila munosabatlari, patriarxal va matriarxal tizimlarning turli shakllari, shuningdek, sinfiylashuv jarayonlari ularning ijtimoiy taraqqiyotini belgilagan. Diniy hayotida animizm, totemizm, ajdodlarga sig‘inish kabi an‘anaviy qarashlar bilan bir qatorda islom va xristianlik ham muhim o‘rin tutadi.

Bir so‘z bilan aytganda, Afrika xalqlari madaniyati o‘ziga xos xilma-xilligi bilan birga, umumiylikka ham ega. Ularda urf-odatlar, marosimlar va xalq og‘zaki ijodi orqali jamiyatni birlashtiruvchi ijtimoiy-madaniy tizim yaratilgan. Bugungi kunda etnologiya fani Afrika xalqlarining tarixiy rivojlanishini chuqur o‘rganish, ularning madaniy merosini asrab-avaylash va zamonaviy globallashuv sharoitida milliy o‘zligini anglashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Nazorat va mustahkamlash uchun savollar

1. Afrika qit‘asi qanday tarixiy-madaniy viloyatlarga bo‘linadi?
2. Bugungi kunga qadar Afrika aholisining aksariyatida an‘anaviy xo‘jalikning saqlanib qolishiga nimalar sabab bo‘lgan?
3. Antropologik jihatdan mintaqa aholisi qanday guruhlariga bo‘linadi?
4. Nima uchun Afrika qit‘asida Yevropadagidek dengiz savdosi rivojlanmagan?
5. Nima uchun tuareglar jamiyatida ayol kishining obro‘si katta bo‘lgan?
6. Mag‘rib deyilganda qaysi hududlar tushuniladi?
7. Olderogge Afrika aholisi etnologiyasi haqida nimalarni ta’kidlagan?
8. Etnolingvistik jihatda Afrikada qanday til guruhlari keng yoyilgan?

9. Qachon “Afrika yili” bo‘ldi va nima uchun unday nomlangan?

10. Afrika aholisini diniy klassifikatsiya qilishda qanday jamoalarga bo‘lish mumkin?

Mavzu yuzasidan kazu savollari

1-kazu

Afrika davlatlarning chegaralari etnik xususiyatlarni e‘tiborga olmaydi. Shu tufay bir qabilaning bir nechta davlatlarda yashamoqdalar. Hozirda mazkur davlatlarda qabilaviy nizolar sodir bo‘lib turibdi. Aksariyat hukumatlar ularning chiqishlarini qattiqqo‘llik bilan bostirmoqdalar. Bunday sharoitda davlatlarning o‘z hududi chegaralari daxlsizligini ta‘minlashga urinishini to‘g‘ri deb baholash mumkin. Unda yuqoridagi turli davlatlar hududlarida yashayotgan qabilalarning o‘z davlatlarini tuzishga intilishi yoki o‘z qabiladoshlari bilan birlashishga urinishlarini nima deb hisoblash kerak?

2-kazu

Bugungi kunda Tanzaniya va Keniya chegarasida yashovchi massailarning an‘anaviy jamiyatida yosh erkaklarning harbiylik (*morani*) bosqichidan o‘tib, keyin nikohga kiradilar. So‘nggi yillarda esa massai yoshlari orasida shaharlarga ko‘chib ketib, o‘z hayotlarini mustaqil belgilash ommalashib bormoqda. Bu tabiiyki, keksa avlod vakillari tomonidan “an‘analarga qarshilik” deya baholanmoqda. Kazu yuzasidan vazifalar shulardan iborat:

1. Zamonaviylik bu odatlarga qanday ta‘sir qilmoqda?
2. Erkaklikka o‘tishning jamiyat uchun qanday ahamiyati bor?
3. Avlodlararo an‘analarga munosabatlarda nima uchun doimiy tafovutlar uchraydi.

3-kazu

Dunyoda so‘zlashadigan barcha tillarning to‘rtidan bir qismidan ko‘prog‘idan Afrika xalqlari foydalanadilar. Afrikada 2000 dan ortiq tan olingan tillar mavjud. Ularning 200 ga yaqini Shimoliy Afrikada, jumladan, Markaziy Sahroi Kabirda so‘zlashadi va afroosiyo tillari deb nomlanadi. 140

tasi Markaziy va Sharqiy Afrikada nilo-saxara tillari deb nomlanadi. Biroq, bu yerda eng ko‘p gapiriladigan til arab tili, undan keyin ingliz, so‘ngra suahili, fransuz, barbar, xausa va portugal tillaridir. Qanday omillar tufayli tillar bunday o‘rinlarda qolgan.

Mavzu yuzasidan test topshiriqlari

TEST

1. Janubiy Afrika mintaqasining qaysi davlati eng ko‘p aholiga ega?

- A) Namibiya
- B) JAR
- C) Botswana
- D) Svizilend

2. Quyidagilardan qaysilari bantu xalqlariga mansub emas?

- A) Zulu
- B) tuareg
- C) xosa
- D) tsonga

3. Ixaron, demis, chumakve, chuvaular qaysi qabila ittifoqiga kiradi?

- A) bushmen
- B) gottentot
- C) tuareg
- D) semit

4. G‘arbiy Afrikaning eng kichik davlati qaysi?

- A) Nigeriya
- B) Kobo-verde
- C) Benin
- D) Gvineya

5. Afrikadagi qaysi xalqlar “baraban tillari”dan keng foydalangan?

- A) Fulbelar
- B) Akanlar
- C) Kongolar

D) suaxili

Glossariy

kente – erkaklar kiyimi hisoblanadi. U bilan tana ko‘krak darajasida o‘ralib, uchi chap yelkaga tashlanadi.

barelyeflar – loydan yasalgan uylarni bezashda qo‘llaniladigan rasmlar yoki tasvirlar bo‘lib, ular fon tekisligidan o‘z hajmining yarmidan ko‘p bo‘lmagan qismiga chiqarib yasaladi.

Markaziy Afrika – qit‘aning g‘arbiy qismida ekvatorial va subekvatorial chiziqda cho‘zilgan geografik hudud.

bamum yozuvi – XX asrning boshlarida Kamerunda yaratilgan bo‘g‘inli yozuv bo‘lib, faqat bir necha o‘n yillar davomida foydalanilgan xolos.

ekofil xususiyat – ovchilarga hayvonlarni keraksiz o‘ldirishni taqiqlash, dehqonlarga tuproq unumdorligini tiklashni nazorat qilish, chorvadorlarning qat‘iy migratsiya yo‘llarini ishlab chiqishini, yaylovlar va quduqlarning xavfsizligini nazorat qilishni nazarda tutadigan o‘ziga xos xo‘jalik yuritish usuli.

Mustaqil ishlash uchun mavzular

1. Afrika qit‘asining zamonaviy xaritasidan qabilalarning joylashgan o‘rinlarini tasvirlashga harakat qilib ko‘ring.

2. Afrika qit‘asi aholisining antropologik tasnifi haqida mustaqil ish tayyorlash.

3. Mintaqa aholisining an‘anaviy xo‘jaligidagi o‘ziga xosliklar xususida taqdimot tayyorlash.

4. Ommaviy axborot vositalari ma‘lumotlari asosida qit‘a aholisi migratsiyasining tebranishi va harakatlanish yo‘nalishlari bo‘yicha diagrammalarni shakllantirish.

5. Mavzuga oid atamalarning tavsifi va tahlili.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Ashirov A.A. Etnologiya. – Toshkent: Yangi nashr, 2014. – 544 b.
2. Jabborov I.M. Jahon xalqlari etnologiyasi asoslari. – Toshkent: O'qituvchi, 2008.
3. Salimov T.U. Jahon xalqlari etnologiyasi. – Toshkent: VNESHINVESTPROM, 2019. – 344 b.
4. Salimov T.U. Jahon xalqlari etnologiyasi. – Toshkent: Donishmand ziyosi, 2020. – 368 b.
5. Alan Barnard. Bushmen Kalahari Hunter-Gatherers and Their Descendants. – New York: Cambridge University Press, 2019. – 228 p.
6. Непомнящий Н.Н. Тайные общества Черной Африки. – Москва: Вече, 2013. – 340 с.

7-MAVZU: AMERIKA XALQLARI

Reja

- 7.1. Qit'aning geografik tavsifi
- 7.2. Hududga dastlabki aholining ko'chib kelishi va joylashuvi
- 7.3. Shimoliy Amerikaning tarixiy-etnografik viloyatlari
- 7.4. Janubiy (Lotin) Amerikasi hindulari

Tayanch so'zlar: Eski dunyo, termachilik, avakado, maniok, eskimoslar, garpun, karibu, iglu, kayak, umiak, Shimoliy o'rmon o'lkasi, algonkin, atapask, tomagravka, nogovitsa, toboggana, tabu, gorbusha, chavicha, aleutlar, tlinkit.

7.1. Qit'aning geografik tavsifi

Amerika qit'asi dunyoning ikkinchi yirik hududi bo'lib, shimolda Arktika muzliklaridan janubda Tierra-del-Fuego orollarigacha 15 ming km masofaga cho'zilgan. Qit'a maydoni qariyb 42 mln km² ni tashkil etadi. Bu ulkan hudud tabiiy-geografik sharoitlarining xilma-xilligi bilan ajralib turadi. Ana shu xilma-xillik nafaqat iqtisodiy hayot, balki mahalliy xalqlarning turmush tarzi, urf-odatlar va madaniy merosini belgilab bergan. Etnologik tadqiqotlarda geografiyaga oid ma'lumotlar xalqlar madaniyatini tushunishning asosiy omillaridan biri sifatida qaraladi.

Shimoliy Amerika hududida baland tog'lar, keng tekisliklar, katta daryolar va ko'llar mavjud. Bular g'arbda Kordilyera tog'lari va Syerra-Nevada tizmalari, sharqda esa Apalachi tog'laridir. Bu tog'li hududlarda yashagan qabilalar yog'och, tosh va hayvon terisidan foydalangan holda turar joylar qurgan.

Qit'aning markazida joylashgan Preriya tekisliklari bizonlarga boy bo'lgan. Shu bois *dakota*, *siu*, *komanchi* kabi ko'chmanchi qabilalarning xo'jaligi va madaniyati to'liq bizon oviga bog'langan. Bizon go'shti oziq-ovqat, terisi kiyim va chodir uchun, suyagi esa mehnat qurollari uchun xizmat qilgan. Shimoliy Amerikadagi yirik daryolardan biri – Missisipi va

uning irmoqlari ko‘plab mahalliy xalqlarning hayotida asosiy suv manbai bo‘lib xizmat qilgan. Daryo bo‘yida yashagan xalqlar baliqchilik va dehqonchilik bilan shug‘ullangan. Qit‘aning shimoliy qismida joylashgan katta ko‘llar (Superior, Michigan, Guron, Erie, Ontario) atrofida esa savdo yo‘llari va turli qabilalararo madaniy aloqalar shakllangan.

Meksika va Markaziy Amerika hududi issiq iqlimi va unumdor tuproqlari bilan qadimdan yirik dehqonchilik markaziga aylangan. Bu hududni Serra-Madre tog‘lari va keng vodiylar ajratib turadi. Ayniqsa, Meksika vodiysi qadimiy astek sivilizatsiyasining markazi bo‘lgan.

Markaziy Amerikada daryolar unchalik katta bo‘lmasa-da, Usumasinta va boshqa suv yo‘llari mayya shaharlarini bir-biri bilan bog‘lab turgan. Mintaqaning asosiy ekinlari – makkajo‘xori, loviya, kakao va qovoq edi. Bu mahsulotlar keyinchalik butun dunyo xo‘jaligi uchun ham muhim o‘rin tutdi.

Janubiy Amerika tabiiy-geografik sharoitlari nihoyatda xilma-xildir. Qit‘aning g‘arbida dunyodagi eng uzun tog‘ tizmasi – uzunligi qariyb 9000 km bo‘lgan And yastanib yotibdi. U yerda qadimgi inklar yuqori balandlik sharoitiga moslashib, terassa dehqonchiligi, sug‘orish inshootlari va chorvachilikni rivojlantirgan. Lama va alpaka ularning xo‘jaligi va diniy hayotida markaziy o‘rinda turgan.

Usumasinta daryosi

Janubiy Amerikada joylashgan Titikaka ko‘li (dengiz sathidan 3800 metr balandlikda) nafaqat yirik tabiiy suv havzasi, balki ink va boshqa mahalliy xalqlarining diniy kulti ham hisoblangan. Ko‘l atrofidagi qabilalar baliqchilik va dehqonchilik bilan shug‘ullangan.

Qit‘aning sharqiy qismida joylashgan Amazonka daryosi va uning ulkan havzasi butun dunyoda eng katta tropik o‘rmon mintaqasini hosil qiladi. Bu hududda yashagan qabilalar (*tupi*, *yanomami* va boshqalar) asosan baliqchilik, ovchilik va yovvoyi mevalar terish bilan kun kechirishganlar. Amazonka nafaqat tabiiy boyliklar manbai, balki qabilalar madaniyatining shakllanishida asosiy omil ham bo‘lgan.

Qit'aning janubiy qismidagi keng Pampa tekisliklari chorvachilik va dehqonchilik uchun qulay bo'lib, *guarani* va boshqa xalqlarning xo'jaligida muhim o'rin tutgan.

7.2. Hududga ilk odamlarning ko'chib kelishi va joylashuvi

Amerika qit'asiga aholi ilk bor Eski Dunyo (Yevroosiyo) dan muzlik davrida quyi Bering bo'g'ozidan quruqlik orqali kirib kelgan. Bu davrda dengiz sathi hozirgi kundagidan bir muncha (100 metrgacha) past bo'lib, Alyaska va Chukotka oralig'idagi quruqlik yo'li salkam 2 ming km tashkil qilgan. Arxeologik topilmalar Alyaskaga aholi Sibirdan 12 ming yil muqaddam ko'chib borib, shu yerdan Shimoliy Amerikaning boshqa hududlariga tarqalganligini ko'rsatadi. Qit'aning Janubiy Amerikadagi oxirgi nuqtasigacha mil. avv. VIII asrdayoq yetib borgan. Ular yirik shoxli hayvonlarni irg'itiladigan uzun tosh uchli qurollar yordamida ovlangan. Aholi manzilgohlardan bundan boshqa ko'rinishdagi qurollar ham topilgan. O'n ming yil muqaddam mazkur hududda aholi manzilgohlarining soni sezilarli ko'paygan. Bu manzilgoh kishilari *paleohindulari* deb atalib, ular yirik hayvonlarni ovlagan. Manzilgohlardan topilgan ot, tuya, mamont va bizon kabi hayvon suyaklari shundan dalolat beradi. Janubiy Amerikada ayrim yodgorliklar 20 ming, Shimoliy Amerikada esa 25-30 mingyilliklar bilan davrlashtirilgan. Mazkur madaniyatning tashuvchilari bundan 50-40 ming yil avval qayiqlar yordamida Osiyodan Amerikaga ko'chib kelishgan.

Muzliklarning chekinishi bilan ro'y bergan tabiiy o'zgarishlar yirik sut emizuvchilarning qirilib ketishiga olib keldi. Mil.avv. 8-6- mingyilliklarda ozuqa topishning ikki xil ko'rinishi paydo bo'ldi. Bular dengiz qirg'oqlari maxsus termachiligi (molyuska ovlash), yarimquruqlik hududlaridagi termachilik (o'simlik urug'ini terish). Shu davrning oxirlarida odamlar Antil orollariga, balki Amazoniyaga ham tarqalgan. Mil.avv. 2-mingyillik

Arktik iqlim – bu shimoliy qutbga yaqin hududlarga xos bo‘lib, yil davomida 0 C⁰ dan past harorat, uzun sovuq qish va qisqa salqin yoz bilan tavsiflanadi. Yog‘ingarchilik kam, asosan qor shaklida bo‘ladi. Qishda qutb tuni, yozda esa qutb kuni kuzatiladi. Landshaftlarda tundra va muzliklar ustun, o‘simlik va hayvonot dunyosi sovuqqa moslashgan.

boshlaridan odamlar subarktik va artik iqlimli hududlarni ham o‘zlashtirdilar. Bu davrda toshbolta va tesha kabi mehnat qurollarining yangi turlari paydo bo‘ldi. Bu mehnat qurollari yog‘ochga ishlov berish va qayiqlar yasash

imkoniyatini bergan. Mil.avv. 7-mingyillikda Amerikadagi dastlabki ishlab chiqaruvchi xo‘jalik – dehqonchilik vujudga keldi. Dalillar shuni ko‘rsatadiki, amerikaliklarning madaniy o‘simliklari Eski Dunyodagidan (qovoq va paxtadan tashqari) ko‘p jihatdan farqlangan. O‘simliklarning xilma-xilligi Amerikada dehqonchilik mustaqil ravishda yuzaga kelganini tasdiqlaydi. Uning eng qadimiy izlari Meksika va Peruning tog‘li hududlaridan topilgan. Mekisada dehqonlar *agava*, *qovoq*, *avokado*, *mais* (*makkajo‘xori*), Peruda esa *bixu*, *qovoq daraxti*, *tog‘ qovog‘i* (*gorlyanka*) yetishtirgan. Taxminan mil.avv. 4-mingyilliklarda Peruda ham jo‘xori ekila boshlagan. Peruning janubiy tog‘ hududlari kartofel (kartoshka)ni xonakilashtirish markazi bo‘lgan. Bu davrda odamlarning kundalik taomlanishida dehqonchilik mahsulotlarining roli ortdi, dehqonchilik maydonlari kengayib bordi. Yevropaliklarning o‘lkaga kirib kelishi bilan ko‘plab madaniy o‘simliklar juda keng hudud bo‘ylab tarqaldi. Qovoq, makkajo‘xori, loviya kabi ekinlar Shimoliy Amerikaning shimoli-sharqiy qismidan to markaziy Chiligacha bo‘lgan hududlarga yetib bordi. Nam tropik mintaqalarning barchasida *maniok* kabi ildizmevalar yetishtirilgan.

Maniok

Geografik sharoit insonlarning Amerikaga nafaqat Osiyodan, balki Aleut orollari orqali ochiq okean yo‘llaridan ham ko‘chib kelishiga sharoit yaratgan. Polineziyaliklarning Amerikaga yetib kelgani haqidagi farazlar tasdiqlansa-da, ularning mintaqaning etnomadaniy taraqqiyotiga sezilarli ta’sir ko‘rsatmaganligi kuzatiladi.

Amerika tub aholisi xo‘jalik faoliyati va manzilgohlaridagi xususiyatlarga qarab turlicha tasniflanadi. Arxeologlar va etnologlar tomonidan hududning madaniy-ekologik viloyatlarga ajratilishi esa kishilarning tabiiy muhitga moslashuvi bilan birga, ularning o‘zaro ijtimoiy aloqalarini ham aks ettiradi. Mavjud ma’lumotlar bu jarayonlarning turli davrlarda bo‘lganini ko‘rsatadi.

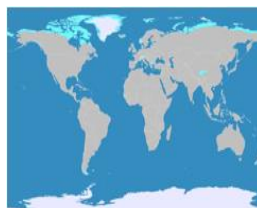
Qo‘lga kiritigan dalillar yordamida bu hududning XVI asriga qadar bo‘lgan ma’lumotlardagi shubhalarga chek qo‘yish mumkin. Ular orqali turli madaniy areallar o‘rtasida o‘tib bo‘lmas chegaralarning bo‘lmaganligi, qit’a bo‘ylab odamlar jamoasining doimiy ko‘chib yurganligini bilish mumkin. Bu nafaqat moddiy ashyolar, balki, saqlanib qolgan ma’naviy meroslar (afsonalar, qoyatosh tasvirlari) orqali ham namoyon bo‘ladi.

Hozirda (2025) mazkur qit’ada 1 mlrdga yaqin aholi yashaydi. Shulardan eng yiriklari AQSHda 343,6 mln, Braziliyada 212,8 mln, Meksikada 131,9 mln, Kolumbiyada 53,4 mln, Argentinada 45,9 mln kishi mavjud.

7.3. Shimoliy Amerikaning tarixiy-etnografik viloyatlari

lyaska, Kanadaning shimoli va Grenlandiya qirg‘oqlarida bugungi kunda *eskimoslar* nomi bilan ma’lum bo‘lgan aholi guruhlari istiqomat qiladi. Bu hududlar *Arktika vioyati* nomi bilan alohida tarixiy-etnografik viloyat hisoblanadi. Eskimoslar mahalliy sharoitga mos keluvchi xo‘jalik-madaniy turlarini yarata oldilar. Shuning uchun ham mazkur hududda qadimdan aholi asosan baliqchilik va kit kabi dengiz yirtqichlari va mo‘ynalilar, quruqlikda yashovchi yirik hayvonlar hamda qushlarni ovlashgan. Bug‘i ovlash asosiy o‘rinni egallagan. Terilgan va g‘amlangan rezavorlar, o‘tlar va ildiz mevalar o‘simlikdan iborat ozuqaning asosiy manbai hisoblangan. Ovlangan jonivorlar va baliqlardan xo‘jalik va turmushning barcha sohalarida foydalanilgan. Go’sht va yog‘ ozuqa vazifasini bajargan, yog‘ uylarni isitishda va yoritishda ham zarur manba bo‘lgan. Terilardan (asosan bug‘i) kiyimlar, o‘tov yopinchiqlari, ko‘rpa-to‘shak, hayvonlar va qushlar suyaklaridan esa turli mehnat qurollari tayyorlaganlar.

Arktik iqlimli hududlar
Arktika bahori

Qisqa Artika yozi asosan qishga tayyorgarlik bilan o'tib ketadi. Eskimoslar turli mahsulotlarni konservalash tajribasiga ega bo'lgan. Go'sht, baliq, rezavor kabi mahsulotlarni dudlash, quritish orqali g'amlashgan. Dengiz jonivorlarini ovlash qish oylarida ham davom etgan. Ovchilar tyulenlarni ovlash uchun muzdagi teshiklar oldida soatlab qimirlamay poylashlariga to'g'ri kelgan. Dengiz jonivorlarini ovlashda asosan uchi qayrilgan *garpun*lardan foydalanishgan. Garpun uchiga pufakchasi bo'lgan qayish mahkamlangan. Pufak ovchiga jarohatlangan jonivorni kuzatib borishga yordam bergan va uning cho'kib ketishiga yo'l qo'ymagan. Eskimoslar o'q va yoyni ham bilishgan. Qushlarni ovlashda ularga tuzoq, qopqon qo'yishgan. Baliqlar kamon, alohida ajratilgan suv havzali tuzoqlar yordamida ovlangan.

Tyulen ovi

Eskimoslar uncha katta bo'lmagan jamoalarga bo'lingan holda yashagan. Ular o'rtasida aloqalar kuchli bo'lmagan. Jamoa xo'jaliklari bir necha oiladan iborat bo'lgan. Yoz oylarida yashash sharoiti bir muncha yengil bo'lganligi bois, jamoalar yanada kichikroq guruhlariga ajralishgan. Lekin ular bir-birlaridan uzoqlashib ketmaganlar. Qishda esa ular yana kattaroq jamoalarga birlashganlar. Chunki katta jamoa ozuqa to'plashda ko'proq imkoniyatga ega bo'lgan. Har bir jamoa o'zlarining aniq yo'nalishdagi mavsumiy ko'chishini amalga oshirgan. Yozda ular dengiz qirg'og'i yoki yirik ko'llar atrofiga borib joylashgan. Bu paytda yovvoyi

Karibu

bug'ular (*karibu*) aynan shu hududlarga ko'chib kelar edi. Bu joyda turli zararli hashoratlardan qutilish, yirik dengiz jonivorlarini ovlash imkoni yaxshi bo'lgan. Eskimoslar yozgi uylarini sinchlardan konussimon shaklda barpo qilgan. Uning atorofini teri yoki qayin po'stlog'i bilan yopib chiqqan. Qishki uylari esa yerto'la shaklida bo'lib, ular bir yoki ikki xonali va xo'jalik xonasidan iborat bo'lgan. Turar joylari maxsus toshdan ishlangan yog'li chiroqlar orqali isitilgan va yoritilgan. Bu yerto'lalar uxlash uchun ayvonlariga ega bo'lgan. Ov mavsumida vaqtinchalik maxsus qor uylar (*iglu*) ni barpo etganlar. Iglularning ichiga terilar to'shalgan. Bu yerda eskimos kutilmaganda ro'y beradigan qorbo'ronning tinishini itlari bilan birga kutib o'tirgan. Eskimoslarning kiyimlari qutbdagi boshqa xalqlar

singari Arktika iqlimiga mos bo'lgan. Yozda bir qavat teri yopinib yurgan. Qishda esa ular ikki qavatli po'stin kiyishga o'tgan. Mo'ynaning pastki teri qismi ichkariga, jun qismi esa tashqariga qilib tayyorlangan. Ro'zg'or anjomlari, idishlar tosh, yog'och, suyak va

Iglu qurish jarayoni

kitlarning mo'ylovlaridan tayyorlangan. Quruq joylarda eskimoslar yuklarni it qo'shilgan yengil chanalarda tashigan. Suvda esa ikki xil qayiqlardan foydalangan. Bular bir kishilik "*kayak*" va bir nechta odam sig'adigan "*umiak*" lardir. Kayaklar asosan ov uchun mo'ljallangan. Unda ovchining o'tiradigan joyidan boshqa qayiqning barcha qismi yopiq bo'ladi. Qayiq ag'darilib ketganda taqdirda ham uning ichiga suv to'lmaydi. Umiaklarda asosan ko'chishda yoki mahsulotlar tashishda foydalanilgan.

Katta oila birikmalari eskimoslar jamiyatining asosiy bo'g'ini hisoblangan. Bunday oilalarda qarindoshlik erkak tomonidan belgilangan. Jamoa a'zolari orasida mulkka egalik qilishda tabaqalanish va ijtimoiy notenglik mavjud bo'lgan. Qo'shni jamoalarning birligi yoki ularning

Garpun tutgan eskimos
kayakda ov qilmoqda

hajmining qanday bo'lishiga qaysidir shakldagi qabilaviy boshqaruvdan ko'ra, tabiiy omillarning ta'siri kuchliroq edi. Ya'ni ular yashayotgan mintaqqa qanchalik ko'p ozuqa zaxirasiga ega bo'lsa, u yerdagi guruhlarining birlashmasi yirikroq bo'lgan.

Eskimoslarning diniy e'tiqodlari ko'proq animistik tasavvurlarga asoslanadi. Ular ichida ayniqsa, dengiz jonzorlarining egasi hisoblangan iloha alohida hurmatga sazovor. Uni "*dengiz bekasi*" deb nomlashgan. Ular har bir kishi o'zining shaxsiy "*homiy*"siga ega deb hisoblashgan. Zarur hollarda kishilar shomonlarga murojaat qilishgan.

Shimoliy o'rmon o'lkasi. Shimoliy Amerikaning o'rmon hududlarida ko'p sonli qabilalar joylashgan bo'lib, ular asosan ikki til oilasiga mansubdir. Hududning sharqida *algonkin*, g'arbida va markazida esa *atapask* til oilasiga mansub qabilalar yashaganlar. Ularda xo'jalikning ovchilik va termachilik turi keng tarqalgan bo'lib, baliqchilik bilan ham shug'ullangan. Ularning ovlaydigan hayvonlari turli xil bo'lib, bu yil fasliga bog'liq bo'lgan. Bu borada Alyaskada baliqchilik yetakchi o'rinda turgan.

Ko‘plab qushlarni ham ovlagan. Go‘shni g‘amlaganlar, terilardan esa kiyim, ko‘rpa-to‘shak, uy-joylari uchun yopinchiqlar tayyorlashgan.

Ovchilik ikki xil yo‘sinda davom etgan – faol va nafaol (passiv). Faol ov jarayonida *karibu* bug‘ulari va *los* ovlagan. Ular bug‘ularni qo‘lga tushurishi uchun keng qilib atrofi yopilgan qo‘tonlarni tayyorlashadi. Uning bir tomoni ochiq bo‘lib, bug‘ular podasi uning ichiga haydab kirilgan. Bunday inshootlar asosan daryo kechuvlariga yaqin joyda barpo etilib, jonivorlarni maxsus joyga haydab kirishda qulaylik tug‘dirgan. So‘ngra ommaviy hujum boshlangan. Ovchilar bug‘ularni nayzalar, pichoqlar va *tomagavka* (Shmioiy Amerika hindularining boltasi) bilan tashlanishgan. o‘q-yoy yordamida ham shikastlagan. Bir vaqtning o‘zida dudlash jarayoni boshlanib, go‘shni g‘amlagan. Bu davrda ov qilinadigan hududda qo‘shni bo‘lib yashovchi hindular bir qabilaga birlashgan. Aynan shu jarayonda yer-suvlarni taqsimlash, nikoh munosabatlarini yo‘lga qo‘yish, turli kelishmovchiliklarga barham berish yoki urushga tayyorgarlik ko‘rish kabi muhim umumjamoaviy masalalar hal etilgan.

Tomagavka ko‘targan hindu

Nafaol ov jarayonida esa qopqonlarning har xil turlaridan foydalanib, aholi manzilgohidan uncha uzoq bo‘lmagan joylarda jonivorlarni ovlaganlar. Qopqonga tushgan o‘ljalarni terish bilan kifoyalanganlar.

Ildizmevalarni terib, ularning ba‘zilarini shu vaqtning o‘zida iste’mol qilishgan, ayrimlarini esa g‘amlaganlar. Ildizlar, yong‘oq va bir qancha texnik ekinlarni terish bilan asosan ayollar va bolalar shug‘ullangan.

Shimoliy o‘rmon ovchi-hindularining turmushi, bahor va kuz oylarida qisqa muddatli qurshab ov qilish davridan tashqari, serharakatligi bilan ajralib turadi. Katta oiladagi guruhlar (qishda ular kattaroq, yozda esa kichikroq bo‘ladi) ov bilan o‘ljalar keng tarqalgan mulklarida shug‘ullangan, qachonki, o‘ljalar kamayib ketgan davrda esa joylarini o‘zgartirgan. Qishda, havo bir muncha barqaror bo‘lgan davrda bir manzilda yashagan. Agar ov qiladigan jonivorlari makonlaridan uzoqlashadigan bo‘lsa, hayvonlar ortidan borib u yerda vaqtinchalik tunash uchun o‘tovlar tikib olishgan.

Qishki turar joylar yarim yerto‘la ko‘rinishida to‘g‘ri burchakli qilib qurilgan. Ular bir nechta yashaydigan va xo‘jalik xonalaridan iborat bo‘lgan.

Kirish uchun joy uncha chuqur bo'lmagan lahim (tunnel) ko'rinishida qoldirilgan. Yarim yerto'laning markazida tosh o'choq o'rnatilgan. Tutun chiqadigan tuynuk zarurati bo'lganda teridan qilingan mo'ri o'rnatilgan. Shunday bitta uyda 5-10 tagacha oila istiqomat qilgan. Atapask turar joylari "tipi" deb nomlanib, konussimon shaklida yog'och sinchlardan qurilgan. Yog'och karkas yoz oylarida daraxt po'stlog'i, qish oylarida esa teri bilan qoplangan. Xonadon o'chog'i uyning markaziga o'rnatilgan. Uncha ko'p bo'lmagan ro'zg'or buyumlari daraxt po'stlog'i va teridan tayyorlangan.

Shimoliy o'rmon kishilar o'z kiyimlarini asosan teridan (ko'proq bug'u terisidan) tayyorlagan. Qish mavsumi uchun junli, yoz oylari uchun esa yumshoq zamsh ko'rinishida tayyorlagan. Asosiy kiyim ko'ylak bo'lib, erkaklarda tizzagacha, ayollarda esa to'piqqacha tushib turgan. Pastiga ishton, oyoqlariga esa butun holdagi teridan *nogovitsa* va makasima qilib kiygan. Boshlariga kapyushon kiygan, qo'llariga hatto yoz oylarida ham

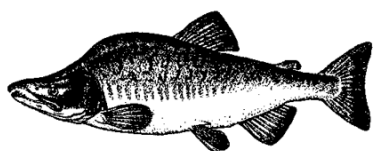

Itlarga qo'shilgan toboggan

(hashoratlardan saqlanish uchun) qo'lqop kiygan. Kiyimlar bug'u sochlari va jayraning ignalari bilan bezatilgan. Suvda suzishda daraxt po'stlog'idan qilingan qayiqlardan foydalanib, ular eshkaklar yordamida harakatga keltirilgan. Quruqlikda esa *toboggan* – sudraluvchi qismi bo'lmagan tor chanadan transport o'rnida foydalangan. Tobogganalar qo'lda tortilgan yoki itlar qo'shilgan. Qish mavsumidagi ov jarayonida chang'ilardan ham foydalangan, bahor oylarida ham Xuddi shunday qoraqarag'ay (yeloviy) yog'ochidan qilingan chang'ilardan foydalangan.

O'rmon ovchilarining jamiyat hayotida matriarxat odatlari hukm surgan. Qarindoshlik ayol tomonidan belgilangan va jamiyatda matrilokal nikohlar hukmronlik qilgan. Qabilalar ikkita ekzogam fratriyalarga bo'lingan. Fratriyalar o'z navbatida ekzogam qarindoshlar tarmog'iga bo'lingan.

O'rmon ovchilarining e'tiqodlari animistik va totemistik shaklda bo'lib, ko'proq o'zlari ovlaydigan hayvonlari bilan bog'liq totemlar keng tarqalgan. Marosimiy hayotlarida *ayiq bayrami* asosiy o'rinni egallaydi. Bir qancha hayvonlarni ovlashga taqiq (*tabu*) qo'yilgan va magik udumlar amalga oshirilgan.

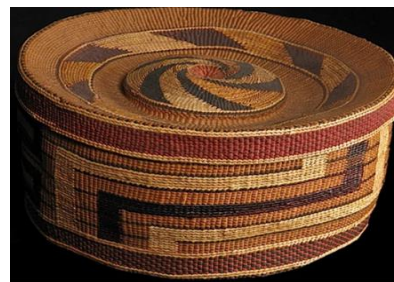

Gorbusha baliq'i

Shimoliy Amerikaning shimoliy-g'arbiy (Tinch okeani) havzasi. Ushbu mintaqa sovuq iqlimga ega bo'lishiga qaramay, tabiati odamlarning hayot kechirishi va oziqlanishlari

uchun qator imkoniyatlarni ham taqdim etgan. Qit'a va unga tutash orollarda ko'plab daryolar hamda kichik suv havzalari mavjud bo'lib, ular bevosita okeanga quyiladi. Bu yerda esa baliq ovlash uchun juda qulay sharoit yaratgan. *Keta, gorbusha, chavicha, svecha-baliq* va boshqalar yiliga ikki marta daryolarga kelib tuxum (ikra) qo'yadilar. Qirg'oq bo'yi aholisi *kalan, dengiz mushugi, tyulen va morj* kabi dengiz jonivorlarini ovlashgan. Egri-bugri bo'g'ozlar hamda qo'ltiqlar ov jarayonini yanada osonlashtirgan. Shuningdek, ayiq, bo'ri, tulki kabi hayvonlarni ovlanishi ham o'ljalarning ko'p bo'lishini ta'minlagan. Shimoliy Amerikaning shimoli-g'arbiy qirg'oqlarida kelib chiqishi turli tilli etnoslar – eskimoslarga yaqin *aleutlar, tlinkit, xayda, selish, vakashi* kabi xalqlar yashagan. Ularning xo'jaligini dengiz va quruqlikdagi jonzotlarni ovlash, baliqchilik va termachilik tashkil etgan. Dengiz mahsulotlarining mo'l-ko'lligi ovchilikning bu turini osonlashtirgan. Hindular nafaqat o'zlarining ovqatlanishda foydalanishi, balki, zaxira yoki qo'shni qabilalar bilan oldi-berdi qilish uchun ham ov qilishgan.

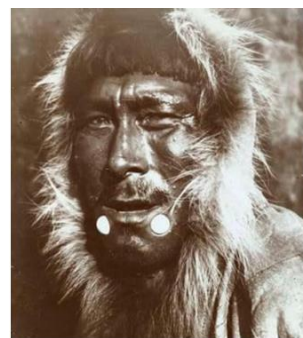
Mehnat qurollari yog'och, tosh va suyaklardan tayyorlangan. Sharqdagi qo'shnilar bilan misga ayriboshlagan. Eng muhim qurollar – bu bolta, garpun, pichoq, nayza, kamon, kurak va turli sanchiluvchi ashyolar bo'lgan. Bu hududda yashovchi aholining yog'ochga ishlov berishi ham tahsinga sazovor. Ular daraxt tanasidan qayiqning bir necha turlari yasay olgan. Yog'ochdan oziq-ovqat tayyorlashda, mahsulotlarni saqlashda foydalaniladigan uy-ro'zg'or buyumlarini ham tayyorlagan. Shuningdek, yog'ochdan niqoblar, shaqildoqlar, yo'lboshchilarning hassalari va o'zlarining totemlari aks etgan ustunlar tayyorlaganlar. Ayollar esa uning novdalaridan savatlar to'qigan, Kanada sosnasining (Canadian pine) kovak ildizidan esa sumkalar, bosh kiyimlar tayyorlagan. Ular tog' echkisi junini qayta ishlash va undan kiyim tayyorlashni ham bilgan. Boy kishilar jun va teridan qilingan yopinchiqlar kiyganlar. Yozda

Kanada sosnasi tolalaridan tayyorlangan savatcha

oyoqyalang yurishgan, qishda esa makasin kiygan. Ular yuz va tanasini turli ranglarga bo'yagan. Bir qator aholi guruhleri esa tatuirovka qilgan. Marjon shodalari, blaguzuk va boshqa taqinchoqlar taqishgan. Badavlat tlinkitlarda pastki lablarga yog'och va suyaklardan tayyorlangan xalqa (vtulka) qo'yilgan.

Hindular yerning chuqurlik joylarida o'zlari uchun turar-joy binolarini barpo qilganlar. Yog'och ustunlarni o'rnatib, uning ustini ikki nishabli yog'och tomlar bilan yopishgan. Uyning ichki qismi yog'och devorlar bilan ajratilgan. Har bir oila o'z yotog'iga ega bo'lib, ular bir-biridan bo'yralar bilan ajratilgan. Har bir oila o'z o'chog'iga ega bo'lib, umumiy o'choq uyning markazida bo'lgan.

Labiga xalqa (vtulka) qo'ygan inuit

Bu o'lka xalqlarida asosan o'zlashtiruvchi xo'jalik bo'lib, eng sodda mehnat qurollari ham ularning ehtiyojini qondira olgan. Mehnat qurollariga jamoa ijtimoiy qatlam va aholining ma'lum mehnat turi bilan shug'ullanuvchi guruhleri asosida egalik qiladilar. Bunga hududda oziq-ovqat zaxirasining boyligi imkon bergan. Ishlab chiqarish mukammal mehnat qurollarini emas, balki mehnat sharoitiga moslarini yaratishga ixtisoslashgan. Boylik mahsulot ko'rinishida to'plangan va ularni baliqqa ayriboshlagan. Bundat tashqari mo'yna va qullar (asirlar) ham boylikni o'lchovchi me'yorlar bo'lgan. Badavlat kishilar o'z qarindoshlari bilan o'lja sifatida qo'lga kiritilgan bir nechta qayiqlarga egalik qilgan. Ular asirlar va boshqa o'ljalarni qo'lga kiritish, ularni uyushtirish bo'yicha qarorlarni qabul qilgan. Bunday sardorlar o'ljalarning katta qismiga egalik qilgan. Qullar faqat boshqa qabila a'zolaridan bo'lgan. Agarda kimdir o'zga yurtlarda asirlikda yurgan bo'lsa, uning qarindoshlari uni tovon evaziga qaytarib olishlari kerak edi.

Qabilada qarindoshlarning holati bir xil bo'lmagan. Ba'zilar ko'payib borgan bo'lsa, ayrimlari esa aksincha tarqalib ketgan. Zaiflashgan guruhlarning qabila majlislaridagi ovozi ham ko'p ahamiyatga ega bo'lmagan.

Shimoliy-G'arb qirg'oq aholisining o'z homiysi bo'lgan totemlarini ulug'lash marosimi asosiy tantanalar hisoblangan. Bu bayramlarda jamiyatning boy qatlami o'z boyliklaridan xayr-ehsonlar qilgan. Bu odat

“*potlach*” nomi bilan ma’lum. Shu yo’l orqali ular o‘z qabiladoshlari orasida o‘z obro‘larini yanada oshirib borgan.

Kaliforniya viloyati. Shimoliy-G‘arbiy sohilning janubida *xoka* (*yana, pomo, chumashi, yuma*), *penuti* (*mayda, yokut*), *algonkinlar* (*yurok, viyot*), *shoshon, atapask, lutuam* va *yuk* kabi turli tilda so‘zlashuvchi qabilalar istiqomat qilgan. Ularni tadqiqotchilar yashagan hududlaridagi mashg‘ulotlari asosida umumiy “*kaliforniya hindulari*” nomi bilan ataydilar.

Kaliforniyaning qirg‘oqbo‘yi hududlari nam, yumshoq iqlimga ega. Uning markazi esa quruq va issiq. Tog‘ yonbag‘irlari o‘rmon bilan qoplangan. Bu yerlik aholining asosiy mashg‘uloti termachilik bo‘lib, ovchilik va baliqchilikdan qo‘shimcha daromad o‘rnida foydalangan. Kaliforniyaliklar o‘simlik xomashyosini qayta ishlashda yutuqlarga erishgan. Ayrim qabilalar cho‘chqayong‘oq (*nut grass*) dan un tayyorlab, undan non yopganlar.

Har bir oila o‘zlari uchun boshpana qurganlar. Uylar konussimon yoki chayla ko‘rinishida bo‘lgan. Ularda gumbazsimon yarimerto‘lali uylar ham bo‘lgan. Bu yashash joylari jamoaga tegishli katta uylarga yaqin joyda, tutash holda barpo etilgan.

Erkaklar bug‘u terisidan qilingan belbog‘ ko‘rinishidagi yopinchiq bilan bo‘ksalarini bekitib yurganlar. Ayollar esa bellariga o‘simlik tolalari yoki qayish bog‘lab yurgan. Sovuq mahalida hayvon terisidan qilingan yopinchiq yopinib, oyoqlariga esa mokasima kiygan. Bir qator qabilalar kanoye va sollardan foydalangan. Qorda esa dumaloq *chang‘i* (*snegostup*) yordamida harakatlanishgan.

Kaliforniya tub aholisining qabilaviy uyushmalarida o‘ziga xosliklar kuzatilmaydi. Har bir qabila uyushmalarida a‘zolarining soni 5 mingdan kam bo‘lmagan. Kaliforniyaning janubiy qismida sardorlik avloddan-avlodga o‘tib kelgan. Butun Kaliforniya bo‘ylab shomonlik keng tarqalgan.

Shimoliy Amerika sharqiy o‘rmon hududlari. Buyuk ko‘l janubidagi Missisipidan to Anlantika sohillariga qadar yirik bargli o‘rmonlar, yumshoq va nam havo iqlimi hukmronlik qiladi. Mazkur mintaqada turli til oilalari va guruhlariga mansub bo‘lgan *delavr, mogikan* (algonkin oilasi), *irokez* qabilalari, *muskog* guruhiga oid *choktav, appalach, seminollar* hamda bir qancha *siu* qabilalari istiqomat qilgan. O‘rmon aholisining xo‘jaligida daraxtlarni kesib, ildizlarini yoqilgan joyiga

O'q otuvchi trupka tutgan hindu

dehqonchilik (tropik dehqonchilik) qilish, termachilik, ovchilik va baliqchilik katta ahamiyat kasb etgan. Yer maydonlariga ega bo'lish uchun butalar va changalzorlarni kesilgan, katta daraxtlarning po'stlog'i shilib olingan. Uning qurishiga bir necha oy ketgan. So'ngra ularni yoqib, kulini o'g'it sifatida ishlatgan. Erkaklar uchli tayoqlar bilan yerlarni yumshatgan, ularning ketidan ayollar va bolalar kesaklarni maydalaganlar. Ochilgan yer maydonlari har bir oilaga alohida oilaning katta kichikligiga qarab taqsimlangan. Asosiy dehqonchilik madaniyat makkajo'xori yetishtirishga ixtisoslashgan bo'lib, uning turli vaqtda pishadigan bir necha navlarini ekanlar. Shuningdek, fasol, g'alla va boshqa ekin ekan. Odatda ularni makkajo'xorining orasiga ekanlar. Ayrim qabilalar dehqonchilik orqali nafaqat o'zlarining ehtiyojlari uchun, balki ayriboshlash uchun ham mahsulot to'plaganlar. Oziq-ovqat zaxirasini bir, bir yarim yilgacha saqlashga harakat qilgan. Asosiy mehnat quroli tosh boltalar va yog'och qoziqlar bo'lgan. AQShning sharqidagi o'rmon qabilalaridagi mehnat qurollari o'zlarining sharqdagi qo'shni xalqlarnikidan deyarli farq qilmagan. Ayrim qabilalargina o'q otuvchi trubkalardan foydalangan. Termachilik bilan hindular jamiyatida ko'pincha ayollar va bolalar shug'ullanganlar. Ular yong'oq, *klyukva* kabi ildizmevalar, cho'chqayong'oq va boshqalarni terganlar. Bu mintaq aholisi shuningdek, o'simlik yog'i, *zarang (klenoviy)* daraxt sharbatidan shakar olganlar. Baliqlarni savat, to'r, o'q-yoy, qarmoqlar yordamida hamda suv yo'lini to'sish orqali ovlagan. Qishda muz teshiklaridan to'r yordamida ovlagan. Suvli joylarda qayiqlardan foydalanganlar.

Shimoliy Amerikaning sharqidagi dehqonlar *katta uy* deb nomlangan turar-joylarda istiqomat qilganlar. Bunday uylarning kengligi 6-8 metrgacha, balandligi 8 metrgacha bo'lib, uning uzunligi u yerda yashaydigan oilalarning soniga bog'liq holda bir necha o'n metrgacha bo'lishi ham mumkin. Kovlangan yerga o'rnatilgan yog'och ustunlar uyning sinchi vazifasini bajargan. Yog'och ustunlar bir-biriga yuqori egiluvchan qismi orqali mahkamlangan. Ularning oralariga daraxt novdalari gorizontaliga qo'yib, *chiptalar* (daraxt po'stlog'i) yordamida mustahkamlangan. Ichkariga kirish odatda uyning burchagidan bo'lgan.

Uyning uzunligicha uning o'qi bo'ylab kengligi 2 metr yo'lak bo'lgan. Yo'lakda esa oilalarga tegishli o'choqlar joylashgan. Yo'lak bo'ylab kirish joyi o'choqqa qaragan ochiq holatdagi oilaviy xonalar joylashgan. Yashash kameralari oralarida esa omborxonalar bo'lgan. Har bir yashash xonasida bo'yra va teri to'shalgan supalar bo'lgan. Ularning ustida yana ikki qavatli supalar o'rnatilib, birinchisida uy-ro'zg'or buyumlari joylangan. Shu bilan birga bolalar uxlagan. Eng yuqori qavatida esa yanchilgan makkajo'xori joylangan. Bu kabi uylar odatda 10-12 yil xizmat qilgan.

Janubiy guruhlarda kichik hajmdagi yumaloq, to'g'rito'rtburchak yoki kvadrat shaklidagi turar joylar qurilib, ularning devorlari sinchlari orasiga hashak qo'shib qorilgan guvala urilgan.

Shimoliy Amerikaning sharqidagi qabilalar to'quvchilikning ilk ko'rinishlarini o'zlashtirgan bo'lib, o'simlik tolalaridan belbog'lar tikishgan. Uy-ro'zg'or buyumlari daraxt tanasidan o'yib olingan. Idishlar loydan urma holatda tayyorlangan. Janubda esa turli hajmdagi savatlar to'qilgan. Makkajo'xorini yanchishda yog'och havoncha va keli soplardan foydalangan.

Bu yerda ham erkaklar asosan o'simlik tolalari va teridan tayyorlangan belbog', ayollar esa yubka kiyganlar. Sovuq mavsumda hayvon terilarini yopingan. Zarur bo'lganda oyoqlariga turli ko'rinishdagi mokasimalarni kiygan. Bosh kiyimlarni kiyishda ijtimoiy mavqeiga qaratilgan. Qabila sardorlari misdan qilingan chamberak, harbiylar qush patlari tutumi va hokazolarni kiyganlar.

Bugungi kunda AQShning shimoli-sharqidagi dehqon jamoalari ona urug'iga mansub qarindoshlardan iborat bo'lib, katta uylarda yashagan. Irokezlarda bunday jamiyatlar va uylar "*ovachira*" deb nomlangan. Bir nechta ovachirlar ishlov berilgan yer-maydonlar, ovchilik va baliq ovlanadigan mulklarga egalik qiladigan urug'ni tashkil qilgan.

Ovachirlarda ekzogam bo'lgan, matrilokal nikoh hukm surgan. Agarda er va xotin o'z ovachirlarida yashaydigan bo'lsa, dislokal nikohlar ham uchrab turgan. Ovachirlar o'zagini unga tegishli urug' ayollari tashkil etgan. Ular bilan birga turmushga chiqqan, chiqmagan barcha qiz farzandlar ham. O'g'il farzandlar, uylanmagan, xotining oilasiga ketmagan erkaklar shu urug' vakillari hisoblangan. Ovachirlar yana shunday qatlam ham borki, ular shu yerdagi mahalliy ayollar bo'lib, nikohdan so'ng boshqa urug'

vakiliga aylansa-da, to'la huquqlarga ega bo'lmaydi. Ularning ovozi ovachirlar ishida deyarli ahamiyatsiz hisoblanadi. Oila jamoaviy jipslashgan bo'lib, kamdan-kam hollarda er-xotin o'rtasida jiddiy janjallar va ajralishlar ro'y bergan. Qarindoshlik avlodni belgilash ayol tomondan bo'lgan. O'z opa-singillari bilan jinsiy aloqasiga ruhsat berilgan. Bitta ovachirdagi oilalarning soni turlicha bo'lgan. Ovachirlar qishloq, ovul ko'rinishidagi birlik bo'lib, irokezlarning bitta qishlog'ida 500 nafardan 5000 nafargacha odam yashagan.

Har bir urug' bir necha ovachirlarga bo'linib, unga qabila yig'ilishida saylangan sardorlar boshchilik qilgan. Ularning aniq bir qonuniy huquqlari belgilanmagan bo'lsa-da, qarori hal qiluvchi rol o'ynagan. U majlislarda eng oxirida, hamma urug' a'zolaridan so'ng so'zga chiqqan. Qabila oid masalalar urug'larning keksa vakillaridan iborat kengashlarda hal etilgan.

7.4. Janubiy (Lotin) Amerikasi hindulari

Etnogenez va etnik tarixi. Bugungi kunda Amerika qit'asida 400 dan ortiq hindu qabilalari istiqomat qiladi. Hindu aholisi 2 qismga: Lotin Amerikasi (ispan, portugal tillari) va Shimoliy qism ingliz tilli hindularga bo'linadi. Qisman fransuz tilli guruhlar ham mavjud.

Ulardan tub aholi 36 mln kishini tashkil etib, ushbu raqamning 85,6 foizi 6 ta mamlakatda: Meksika, Peru, Ekvador, Gvatemala, Boliviya va Paragvayda jamlangan.

Ushbu mamlakatlarda hindular umumiy aholisining foizni:

Meksika – 8,750 mln (11,7 foiz);

Peru – 7,050 mln (37,7 foiz);

Gvatemala – 4,0 mln (50,4 foiz);

Ekvador – 3,678 mln (39,8 foiz);

Boliviya – 3,600 mln (59,2 foiz);

Paragvay – 3,100 mln (91,9 foiz);

AQSH – 1,5 mln (0,6 foiz);

Chili – 0,8 mln (6,8 foiz);

Kanad – 0,4 mln (1,6 foiz);

Braziliya – 220 ming (0,2 foiz);

Panama – 137 ming (6,5 foiz);

Guaranilar. Janubiy Amerikaning yirik va qadimiy xalqlaridan biri bo‘lib, ular asosan Paragvay, Braziliya janubi, Argentina shimoli-sharqi va Boliviya sharqida yashaydi. Bugungi kunda ularning soni 3 milliondan ortiqni tashkil etadi. Guarani tili bugungi kunda ham Paragvayning ispan tili bilan bir qatorda rasmiy til maqomiga ega bo‘lib, bu holat Lotin Amerikasida noyob hodisa sanaladi. Mazkur til nafaqat guarani xalqi orasida, balki Paragvaydagi metis va kelib chiqishi yevropalik bo‘lgan aholining ham kundalik muloqot tiliga aylangan.

Jangovar guaranilar

Tarixiy manbalarga ko‘ra, guaranilar qadimda ovchilik, baliqchilik va dehqonchilik bilan shug‘ullanganlar. Ularning asosiy dehqonchilik ekinlari makkajo‘xori, maniok (*tapioka*), shirin kartoshka va yeryong‘oq bo‘lgan. XVI asrda ispan va portugal mustamlakachilari bu hududlarga kirib kelgach, guaranilar ularga qarshi urushlar olib borgan. Xristian missionerlari ularni “*reduksionlar*” deb atalgan maxsus qishloqlarga joylashtirib, katolik diniga o‘tkazishga harakat qilgan. Guaranilar jamiyatida katta oilaviy jamoalarda yashash an‘anasi mavjud bo‘lgan. Bir necha oila bitta katta uyda istiqomat qilgan. Ularning madaniy hayotida raqslar, baraban va nay cholg‘ulari asosiy o‘rin tutgan. Shamanlar esa diniy marosimlarni boshqarib, tabiblik vazifasini ham bajargan.

Hozirgi kunda Paragvayning milliy valyutasi ham “*guarani*” deb ataladi. Shuningdek, guaranilar *yerba mate* deb nomlangan mashhur ichimlikni birinchi bo‘lib tayyorlagan va uni iste‘mol qilish odati bugungi kunda butun Janubiy Amerikaga yoyilgan. Ko‘plab yirik daryo va joy nomlari – Parana, Uruguay, Iguasu kabi atamalar ham guarani tilidan kelib chiqqan. Guarani mifologiyasiga ko‘ra, dunyo to‘rt ustun ustida turadi va uni turli ruhiy kuchlar qo‘llab-quvvatlaydi.

Paragvay guaranisi

Kayapo hindulari. Kayapo hindulari Braziliyaning shimoli va Amazon havzasida yashovchi yirik mahalliy xalqlardan biridir. Ularning asosiy yashash hududi Para va Mato-Grosso shtatlarida joylashgan bo‘lib, aholisi 10-15 ming kishini tashkil etadi. Kayapolar tarixan ovchilik, baliqchilik, terimchilik va qisman dehqonchilik bilan shug‘ullangan. Ularning asosiy ekinlari – maniok (*tapioka*), makkajo‘xori va

yeryong'oqdir. Amazon o'rmonlari ularning asosiy hayot manbai bo'lib, kayapolar o'zlarini tabiatning bir qismi deb biladilar.

Kayapolar
yashaydigan
hududlar

Kayapolarning jamiyati jamoaviy tuzilishga ega. Ularning qishloqlari odatda dumaloq shaklda quriladi: markazida katta maydon (jamoaviy yig'inlar va marosimlar o'tkaziladigan joy) bo'lib, uylar uning atrofiga joylashtiriladi. Bu markaziy maydon diniy va ijtimoiy hayotning markazi hisoblanadi. Kayapolarning madaniyatida tanani

bo'yash va bezash juda muhim. Ular tabiatdan olingan bo'yoqlar yordamida turli naqshlar chizadilar va bu naqshlar ijtimoiy maqom, yosh va marosimlarga aloqador ma'noga ega. Soch turmaklari ham o'ziga xos bo'lib, ular ko'pincha boshning tepa qismini qirib tashlab, atrofini qoldiradilar. Bu kayapolarni boshqa hindulardan ajratib turadigan muhim belgilardan biridir.

Kayapolar og'zaki ijodga boy xalqdir. Ularning afsonalari va qo'shiqlari ko'pincha tabiat kuchlari, ajdodlar ruhi va hayvonlar bilan bog'liq. Shamanlar jamiyatda muhim rol o'ynaydi: ular diniy marosimlarni boshqaradi, tabobat bilan shug'ullanadi va jamiyat hayotida yo'l-yo'riq ko'rsatadi.

Kayapolar bugungi kunda Braziliyada tabiatni muhofaza qilish harakatlarining faol ishtirokchilaridan biri bo'lishgan. Ular neft qazib olish, o'rmonlarni kesish va gidroelektr stansiyalar qurilishiga qarshi chiqib, milliy va xalqaro maydonda o'zlarini namoyon qilgan. Kayapolar an'anaviy turmush tarzini saqlashga intilsalar-da, tashqi dunyo bilan aloqadorlik ortib bormoqda. Ularning ayrimlari zamonaviy ta'lim olishmoqda, biroq ko'pchiligi hali ham Amazon o'rmonlari bag'rida qadimiy marosimlar va urf-odatlarini davom ettirib yashamoqda. Shu tariqa Kayapo hindulari Janubiy Amerikaning nafaqat tarixiy-etnografik, balki ekologik hayotida ham muhim o'rin egallaydi.

Kvapo avollari

Kechua. Kechua tilida "*khichwa*" so'zi "*vodiy odamlari*" ma'nosini bildirib, bu nomdagi xalqlar Peru, Boliviya, Ekvador, Argentina, Kolumbiya, Chilida yashaydilar. Ular Inklar davlati Tavantinsuyu madaniy an'anasining vorisi hisoblanadi. Umuman olganda, dunyoda 25 milliondan ortiq kechualar yashaydi. Ular o'zining milliy o'ziga xosligi va tilini hamon

saqlab qolmoqdalar. Kechualar ma'lum jamoalar yoki urug'larga bo'lingan, ular bitta totemik ajdodga borib taqaladi.

Peru va Ekvador kabi mamlakatlarda ko'plab kechualar asosiy etnik guruh sifatida qayd etilgan. Biroq ularning bir qismi endi kechua tilida so'zlashmaydi yoki madaniy hamda iqtisodiy jihatdan an'anaviy hayot tarzidan uzoqlashgan hududlarda yashaydilar.

Inka imperiyasining taraqqiyotiga inkalar emas, balki kechualar eng ko'p hissa qo'shgan. Bu qiziqarli jihat shundaki, imperiya ko'p millatli davlat bo'lgan va kechualar shunchaki uning asosiy xalqlaridan biri hisoblangan. Keyinchalik ispanlar bu imperiyani butunlay vayron qildi. Natijada, ko'pchilik kechualar nasroniylilikni

Kechualar

(katoliklikni) qabul qildi va shu tufayli ular to'liq yo'q bo'lib ketish yoki assimilyatsiyadan saqlanib qoldi. Gap shundaki, ispanlar (anglo-sakslardan farqli o'laroq) katolik hindulariga amalda o'zlarinikidek munosabatda bo'lishgan. Din ular uchun insonning etnik kelib chiqishidan ko'ra, muhim masala edi. Balki, shuning uchun bugungi kunda Meksika va Janubiy Amerika hindulari son jihatdan ko'pchilikni tashkil qiladi. Ammo Shimoliy Amerikada siz ularni cheklangan miqdorda va faqat rezervatsiyalarda topasiz.

Inka panteoni juda xilma-xil bo'lib, ba'zi xudolar takroriy vazifalarga ega. Bu inklarning o'zlari bosib olgan xalqlarga nisbatan siyosati bilan izohlanadi: ular hech qachon boshqa e'tiqod va xudolarni taqiqlashga intilmagan, aksincha, ularni o'z panteoniga kiritgan.

Amautalar bir vaqtda faylasuf va munajjimlar edi. Inkalar orasida toshlar va tog'lar muhim rol o'ynagan, ularning aksariyati muqaddas hisoblangan. Bu joylar "huasa" deb nomlangan. Olimlar Kusko yaqinida 350 ga yaqin shunday huasalar borligini qayd qilganlar.

Ha, bu jumla ham biroz uzun va og'ir. Uni soddalashtirib, ilmiy uslubda quyidagicha ifodalash mumkin:

1615-yil 8-aprelda gubernator Fransisko de Borxa tomonidan Ispaniya qiroliga yuborilgan hisobotda qayd etilishicha, Peru hindularida jami 10 422 ta but mavjud bo'lgan. Shulardan 1 365 tasi mumiya bo'lib, ayrimlari o'z urug'lari, qabilalari va qishloqlarining asoschilari sifatida e'zozlangan.

Aymaralar. Aymara – Janubiy Amerikaning gʻarbiy qismidagi And togʻlarida joylashgan hindu xalqi. Ular asosan, Boliviya gʻarbiy qismidagi Titikaka koʻli atrofidagi baland togʻli hududlarda, Peru janubida, Shimoliy Chili va Argentinada yashaydilar. Aymaralarning bir qismi shaharlarda istiqomat qiladi, ular Boliviyaning konchilar aholisining aksariyat qismini tashkil qiladi.

Bu nom hindu tillaridan kelib chiqqan va Janubiy Amerikada keng tarqalgan. Bu atama “aimara” soʻzidan “*balandlikda yashash*” degan maʼnoni anglatadi. Buning sababi, aymara xalqi And togʻlarida dengiz sathidan 4 ming metr balandda yashaydi.

XIV asrning oxiri aymaralar yashaydigan hududlar sezilarli darajada kamaydi. Shunga qaramay, aymaralar imperiyaning avtonom qismida oʻz huquqlarini saqlab qolishga muvaffaq boʻldi. Koʻp oʻtmay ispan bosqinchilari kelib, aymara yerlarini egallab, ularni togʻ yonbagʻirlaridagi chekka hududlarga chekinishga majbur qiladilar.

Milliy libosdagi aymara ayollari

Maʼlumotlarda ayni paytda Janubiy Amerikada 3-4 million aymaralar yashashi haqida qayd qilinadi. Ularning aksariyati Boliviya yashaydi. Ularning tili til davlat tomonidan tan olinadi. Aymaralar orasida iqtidorli temirchilar, kulollar koʻp. Ular koʻpincha oʻz mahsulotlarini ramziy maʼnoga ega boʻlgan milliy bezaklar bilan yasatishadi.

Aymara kiyimi hayvonlar terisidan iborat boʻlib, naqshlar va metall tumorlar bilan bezatilgan. Ajablanarlisi shundaki, erkaklar teridan tikilgan uy sharoitida tayyorlangan sandallar kiyishsa, ayollar hatto qor boʻronlari va sovuq havoalarda ham yalangoyoq yurishadi. Aymaralarning oʻziga xos belgilaridan biri – kigizdan tikilgan shlyapadir. Ushbu bosh kiyim ularning hayotiga ispan koʻchmanchilari orqali kirib kelgan deb hisoblanadi.

Bayramlarda aymara anʼanaviy hindu liboslarida kiyinish orqali oʻzini oʻzgartirishni afzal koʻradi. Bundan tashqari, bayramlarda aymaralar jang manzaralarini tashkil qilishgan.

Araukanlar. Araukan nomi kelib chiqishi boʻyicha turli farazlar bor. Ulardan birida “*araukan*” soʻzi “*awqa*” hamda koʻplik maʼnosidagi “*kuna*” soʻzlarining qoʻshilishidan kelib chiqqan. Araukano esa ispan tilidagi shaklidir. Shuningdek, bu nom ispanlar “*mapuche yeri*” deb atagan

“*arauko*” soʻzidan kelib chiqqan boʻlib, “*loyqa suv*” degan maʼnoni anglatgan.

Ularning soni 1,5 mln kishiga yetadi. Shulardan, 1,3 mln kishi Chilida, 200 mindan ortigʻi Argentinada yashaydi. Ular ispan tilida gaplashsalar-da, oʻzlarining araukan tilini ham saqlab qolganlar.

Araukanlar anʼanaviy madaniyati Markaziy And togʻlaridagi hindularning madaniyatiga yaqin: ular lamalar, dengiz choʻchqalari yetishtirdilar, kartoshka (ayniqsa janubiy araukanlar), makkajoʻxori yetishtirdilar. Anʼanaviy turar joy – bu reja asosidagi katta oval uylar boʻlib, bir nechta tayanch ustunlari va tomi qamish yoki somon bilan yopilgan.

Araukan (mapuche)
shamanlari

Kiyimlari jundan toʻqiladi: erkaklar uchun koʻylaklar, keng shimlar va *poncholar*, ayollar uchun esa keng sviterlar, tikilmagan yubkalar.

Bugungi araukanklar kreol madaniyatiga ega. Jamoalar asosan anʼanaviy dehqonchilik bilan shugʻullanadi. Shuningdek, chorvachilik (qoʻychilik, ozroq darajada ot, qoramol) va hunarmandchilik (toʻquvchilik, terini qayta ishlash, kumushni qayta ishlash, ozroq darajada kulolchilik) bilan ham shugʻullanadi.

Guaxiri. Guaxiri (Wayuu) xalqi Janubiy Amerikaning shimoliy-sharqida, asosan Kolumbiya va Venesuela chegarasidagi Guajira yarimorolida yashovchi yirik mahalliy etnosdir. Bugungi kunda ularning soni 600 mingdan ortiq boʻlib, ular Karib dengizi boʻyida eng koʻp tarqalgan tubjoy xalqlardan biri hisoblanadi. Guaxirilar boshqa mahalliy etnoslar singari ispan tilida soʻzlashsalar-da, oʻzlarining *aravak* tillari oilasiga mansub *wayuunaiki* tilini ham saqlab qolganlar. Oʻzini ular “wayuu”, yaʼni

Guaxirilarning mochila vavu sumkalari

“inson” deb atashadi. Bu esa ularning etnik oʻzligining muhim belgisi sanaladi. Guaxiri jamiyati matrilineal tuzilishga ega boʻlib, nasab va meros ona orqali belgilanadi. Qabilalar esa koʻpincha hayvon totemlari bilan bogʻlanadi. Tarixan ular yarim koʻchmanchi hayot kechirib, chorvachilik, baliqchilik va savdo bilan shugʻullangan. Ayniqsa ayollar tayyorlaydigan rang-barang “*mochila wayuu*” sumkalari bugungi kunda ham mashhur milliy hunarmandchilik mahsulotlaridan biri hisoblanadi.

Guaxirilar dunyoqarashida tabiat kuchlari va ruhlar muhim o‘rin tutadi, shamanlik esa keng tarqalgan. Ularning e’tiqodiga ko‘ra, marhumlarning ruhi dengiz ortidagi muqaddas joyga ketadi. Guaxirilar ispan mustamlakachiligi davrida ham ozodligini uzoq vaqt saqlab qolgan kam sonli qabilalardan biri bo‘lib, yarim cho‘l hududida yashashi va jangovar ruhiyati bunga yordam bergan. Hozirda ular Kolumbiya va Venesuela jamiyatida muhim etnik guruh sifatida tan olingan. Guaxirilar tilini va madaniyatini saqlash maqsadida hukumat hamda xalqaro tashkilotlar turli dasturlar ishlab chiqmoqda, biroq iqtisodiy qiyinchiliklar va ekologik muammolar ularning an’anaviy turmush tarziga jiddiy ta’sir ko‘rsatmoqda.

Asteklar. Asteklar XV-XVI asrlarda Meksika hududida yirik imperiya barpo etgan yevropaliklar kelishidan avvalgi eng yirik sivilizatsiyalardan biridir. Ularning o‘zini atashi “mexika” yoki “tenochka” bo‘lib, “aztek” atamasi keyinroq ispan manbalari orqali keng tarqalgan. Asteklar asosan *nahuatl* tilida so‘zlashgan va bu til bugungi kunda ham Meksikaning ayrim hududlarida mavjud.

Asteklarning siyosiy markazi “Tenochtitlan” shahri edi (hozirgi Mexiko shahri). U 1325-yilda Teskoko ko‘lidagi orolda barpo etilgan. Shahar murakkab kanallar, ko‘priklar, *chinampa* (suzuvchi dalalar) tizimi orqali rivojlangan bo‘lib, shu davr uchun yuksak muhandislik yutug‘i edi. Imperiya “Uch ittifoq” deb atalgan siyosiy tuzilma asosida (Tenochtitlan, Teskoko va Tlako‘pan shahar-davlatlari birligi) shakllandi.

Chinampa – suzuvchi dalalar

Astek jamiyatida qat’iy ijtimoiy tabaqalanish mavjud edi. Jamiyatning yuqori qatlamini “*pilli*” (zodagonlar), quyi qatlamini esa “*maceualli*” (oddiy dehqon va hunarmandlar) tashkil etgan. *Tlatoani* (hukmdor) eng oliy siyosiy rahbar bo‘lib, uning qudrati diniy hokimiyat bilan ham mustahkamlangan. Diniy e’tiqod astek hayotida markaziy o‘rin tutgan. Ular *ketsalkoatl* (qo‘shqanotli ilon xudo), *uitsilopotchli* (urush va quyosh xudosi), *tlalok* (yomg‘ir va hosil xudosi) kabi ko‘plab xudolarga

Nomlari	Ma’nosi	Tasviri
<i>Ketsalkoatl</i>	qo‘shqanotli ilon xudo	
<i>Uitsilopotchli</i>	urush va quyosh xudosi	
<i>Tlalok</i>	yomg‘ir va hosil xudosi	

sig'ingan. Ayniqsa, insonni qurbonlik qilish marosimlari astek diniy amaliyotining eng mashhur jihati bo'lib, ular orqali koinot muvozanatini saqlashga ishonilgan.

Asteklarning xo'jaligi asosan dehqonchilik, hunarmandchilik va savdoga asoslangan. Savdo tizimi "*pochteka*" nomli maxsus savdogar tabaqasi tomonidan boshqarilgan. Pochtekalar bir vaqtning o'zida eng yaxshi josuslar ham hisoblanishgan. Ular uzoq hududlardan nefrit, kakao va turli ekzotik mahsulotlarni olib kelishgan.

1519-yilda Kortes boshchiligidagi ispan konkistadorlari Meksikaga bostirib kirganida asteklar imperiyasi o'zining eng qudratli davrida edi. Biroq ichki siyosiy ziddiyatlar, ispanlarning ilg'or qurollari, kasalliklarning tez tarqalishi va mahalliy qabilalarning ispanlarga ittifoqchi bo'lishi natijasida 1521-yilda Tenochtitlan quladi. Shundan so'ng asteklarning siyosiy mustaqilligi tugadi, ammo ularning madaniy merosi – til, san'at, mifologiya va diniy ramzlar – bugungi Meksika xalqining milliy o'zligida muhim o'rin tutib qolmoqda.

Amerika xalqlari etnologiyasi insoniyat tarixida o'ziga xos madaniy va ijtimoiy tizimlarni shakllantirgan qabilalar va xalqlarni o'rganishda muhim manba hisoblanadi. Ularning turmush tarzi, diniy e'tiqodlari, xo'jalik faoliyati va ijtimoiy tashkiloti tabiat bilan uyg'unlikda shakllangan bo'lib, ekologik sharoitga moslashuvchanlikning yorqin namunalarini ko'rsatadi. Kayapo, Qichva, Guaxiri, Astek, Maya va Inka kabi xalqlar o'z tarixiy taraqqiyotida murakkab davlat tuzilmalaridan tortib, oddiy jamoaviy tizimlargaacha turli shakllarda jamiyatni barpo etgan.

Amerika xalqlarining etnologik tajribasi bugungi kunda ham antropologiya, tarix va madaniyatshunoslik fanlari uchun bebaho ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi. Ularning ijtimoiy qadriyatlari, marosimlari va urf-odatlarini zamonaviy jamiyatga qadimiy an'analarni asrab-avaylash, tabiat bilan muvozanatli hayot kechirish va madaniy xilma-xillikni qadrlash zarurligini eslatadi. Shu ma'noda, Amerika xalqlari etnologiyasini o'rganish nafaqat o'tmishni anglash, balki bugungi global jamiyatda madaniyatlararo muloqot va hamkorlikni rivojlantirish uchun ham katta ahamiyat kasb etadi.

Nazorat va mustahkamlash uchun savollar

1. Amerikaning nima uchun “Yangi dunyo” deb atalishi haqida mulohaza yuriting?
2. Qit’aga aholining dastlab ko‘chib borishi qaysi davrlarga to‘g‘ri keladi?
3. Bugungi kunda AQShda qanday etnografik guruhlar yashamoqda?
4. Amerika madaniyati deganda nimani tushunasiz?
5. Qit’a aholisining tasnifini qaysi mezonlar bilan amalga oshirish mumkin?
6. Amerikaning qanday tarixiy-etnografik viloyatlari bor?
7. Aholining antropologik xususiyatlari haqida nimalarni bilib oldingiz?
8. Amerikada an’anaviy xo‘jalik bilan shug‘ullanuvchi mahalliy aholi qaysi hududlarda yashaydi?
9. Ommaviy madaniyat deganda nimani tushunasiz?
10. Amerikada ro‘y berayotgan bugungi kundagi migratsiya jarayonlari amerikalarning hayotiga qanday ta’sir ko‘rsatmoqda?

Mavzu yuzasidan kazu savollari

1-kazu

Tasavvur qiling, siz Inkalar davrida yashayapsiz. Sizning qishlog‘ingizda hamma “ayllu” (urug‘-jamo) asosida ishlaydi, ya’ni dehqonchilik va qurilish ishlari umumiy kuch bilan bajariladi.

Savol:

1. Agar ayllu tartibi yo‘qolib ketsa, sizningcha, qishloq hayoti qanday o‘zgaradi?
2. Bunday jamoaviy tizimni hozirgi jamiyatda qo‘llash mumkinmi?

2-kazu

Hozirgi kunda Arizona shtatida yashovchi novaxo hindulariga doir qiziq jarayonlar ro'y bermoqda. Shulardan biri, novaxo jamoasi AQSh ta'lim tizimida o'z farzandlarini o'qitishdan norozilar. Go'yoki, buning oqibatida novaxolar o'z ona tillari va urf-odatlaridan uzoqlashmoqdalar. Ular rasmiy vakillardan novaxolarning yer bilan muloloqot, muqaddas yo'llar, totemlar haqidagi an'analarni ta'lim bilan birga berilishini talab qilmoqdalar. Biroq, hukumat ularni "ahamiyatsiz folklor", "eskilik sarqiti" sifatida inkor qilmoqda. Sizdan so'raladigan masalalar quyidagicha:

1. Madaniy assimiliyatsiya nimalarda ko'rinmoqda.
2. Rasmiy ta'lim va an'anaviy ta'lim o'rtasidagi ziddiyatlarga yana qanday misollar bor?
3. Postkolonial yondashuv orqali tahlil yuriting.

3-kazus

Tasavvur qiling, siz Guaxiri, Kayapo yoki Astek xalqlaridan birining vakilisiz. Siz xalqingizning urf-odatlari va an'analari bor: masalan, rang-barang sumkalar to'qish (Guaxiri), tabiatni muqaddas bilish (Kayapo) yoki marosimlar o'tkazish (Asteklar).

Savol:

1. Qaysi urf-odat yoki an'anani saqlab qolishni eng muhim deb bilasiz?
2. Nega aynan shu urf-odatni asrash kerak, deb o'ylaysiz?

Mavzu yuzasidan test topshiriqlari

TEST

1. Mogikanlar yana qanday nomlanadi?

- A) irokez
- B) algonkin
- C) chipcha
- D) eskimos

2. Tub amerikaliklar shakar olishning qanday usulini o'zlashtirgan edi?

- A) yantoqdan olishni
- B) zarang daraxtidan olishni

- C) asaldan olishni
- D) lavlagidan olishni

3. Hindularning turar-joylari ikki qavatli bo'lib, ularning yuqori qavatida nima saqlangan?

- A) ov qurollari
- B) quritilgan makkajo'xori
- C) kartoshka kukuni
- D) uy-ro'zg'or buyumlari

4. Ovachirlar qishloq, ovul ko'rinishidagi birlik bo'lib, irokezlarning bitta qishlog'ida qanchagacha aholi yashagan?

- A) 200
- B) 5000
- C) 1000
- D) 2000-3000

5. Mahalliy hindularda qabilaga oid masalalar qanday hal qilingan?

- A) urushlar orqali
- B) urug'larning keksa vakillaridan iborat kengashlarda
- C) urug' onasining qarori bilan
- D) sardorlarning kurashi orqali

Glossariy

vikiap – janubi-g'arbiy hindlarning turar joyi (apachi, payuti va boshqalar) – o't, shoxlar yoki terilar bilan qoplangan kulba.

kinnikinnik – qizil tol po'stlog'i va tamaki aralashmasi, bu ko'proq trupka orqali chekiladi.

legginlar – har bir oyog'iga alohida kiyiladigan uzun paypoq. Erkaklar legginlari paypoqlarga o'xshardi va kamarga bog'langan. Ayollarning legginlari esa qisqaroq va tizzadan bog'langan.

mustang – amerika yovvoyi otlari.

pommikan – yog' va rezavorlar bilan aralashtirilgan quritilgan go'sht kukuni.

Mustaqil ishlash uchun mavzular

1. Amerikalik hindular hayoti aks etgan filmlar (hujjatli yoki badiiy) tahlilini tayyorlang.
2. Amerikadagi aholi migratsiyasining yo‘nalishlari xususida mulohaza qiling. Ularning qit‘adagi ijtimoiy-madaniy jarayonlarga ta’siri xususida fikr yuriting.
3. Urbanizatsiya jarayonlarining amerikaliklar an’anaviy xo‘jaligiga ta’siri xususida esse tayyorlang.
4. Amerika xalqlari etnologiyasiga oid biror maxsus adabiyot o‘qing va tushunchalaringiz asosida qisqa ma’lumotnoma tayyorlang.
5. Mavzuga oid atamalarning tavsifi va tahlili.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Ashirov A.A. Etnologiya. – Toshkent: Yangi nashr, 2014. – 544 b.
2. Jabborov I.M. Jahon xalqlari etnologiyasi asoslari. – Toshkent: O‘qituvchi, 2008.
3. Salimov T.U. Jahon xalqlari etnologiyasi. – Toshkent: VNESHINVESTPROM, 2019. – 344 b.
4. Salimov T.U. Jahon xalqlari etnologiyasi. – Toshkent: Donishmand ziyosi, 2020. – 368 b.
5. Lawrence G.R. Ethnology and Empire: Languages, Literature, and the Making of the North American Borderlands. – New York: University Press, 2015. – 304 p.
6. Источники и историография по антропологии народов Америки / Отв. ред. М.Ю. Мартынова, Е.С. Питерская, Д.В. Воробьев. 2-е, дораб. изд. – Москва: ИЭА РАН, 2017. – 380 с.

8-MAVZU: YEVROPA XALQLARI

Reja

- 8.1. Qit'aning geografik tavsifi va aholisi
- 8.2. Yevropa haqidagi bilimlarning shakllanishi
- 8.3. Antropologik tavsif
- 8.4. Yevropa xalqlarining etnik tarixi
- 8.5. Etnolingvistik tasnifi
- 8.6. An'anaviy moddiy madaniyati

Tayanch so'zlar: *mxi, ayiqtovon, estros, Fazis daryosi, makromintaqa, F.Bernye, tevtonik, laponoid tipi, german qabilalari, madyarlar, vallonlar, elzasliklar, angloirlandlar, fin-ugor tarmog'i, blandin, shaten, franxon, mazarella.*

8.1. Qit'aning geografik tavsifi va aholisi

Yevropa – sayyoramizning shimoliy yarimsharidagi bir qismi bo'lib, uni g'arbda Atlantika, shimolda esa Shimoliy Muz okeani suvlari yuvib turadi. Uning maydoni taxminan 10,3 million km² ni tashkil qiladi. Bu Yevroosiyoning materigining taxminan 17 foizini egallaydi degani. Okeaniyadan bir oz kattaroq, hajmi bo'yicha dunyoning eng kichik qit'alaridan biridir. Hozir kunda (2025) mazkur qit'ada 744,3 mln aholi yashaydi. Bu jami Yer yuzi aholisining 9 foizi demakdir. Yevropa aholisining katta qismi Sharqiy qismida yashaydi. Shulardan, Rossiya (146 mln), Germaniya (83,9 mln), Buyuk Britaniya (69,9 mln), Fransiya (68,6 mln), Italiya (59,1 mln) ellik milliondan ko'p aholiga ega mamlakatlar hisoblanadi.

10,2 million km² maydonning 730 ming km² orollarga to'g'ri keladi. Shimoldan janubga uzunligi 3900 km, g'arbdan sharqqa esa 5200 km. Hudud jihatidan u Kanadadan biroz kattaroq, ammo Rossiyadan ancha kichik. Yevropa hududining 1/4 qismini Kola, Skandinaviya, Pireney, Apennin, Bolqon kabi yarimorollar egallaydi.

Qit'ada quruqlikning dengiz sathidan o'rtacha balandligi taxminan 300 m, maksimal agar Yevropa chegarasi Kuma-Manich botig'i bo'ylab chizilgan bo'lsa 4808 m, Montblan yoki Kavkaz tog' tizmasi bo'ylab chizilganida 5642 m.

Eng yirik tekisliklar Sharqiy Yevropa, Markaziy Yevropa, O'rta va Quyi Dunay, Parij havzasi hisoblanadi. Tog'lar hududning 17 foizini ashkil qiladi. Ularning eng yiriklari Alp, Kavkaz, Karpat, Qrim, Pireney, Apennin, Ural, Skandinaviya va Bolqon yarimoroli tog'laridir. Islandiyada va O'rtayer dengizida faol vulqonlar mavjud.

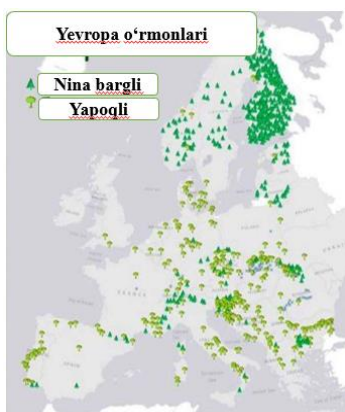
Qit'aning aksariyat qismida iqlim mo'tadil (g'arbda – okeanik, sharqda - kontinental, qishi qorli va ayoqli), shimoliy orollarda – subarktik va arktik, janubiy Yevropada - O'rtayer dengizi, Kaspiy pasttekisligida – yarim cho'l, Arktika orollari, Islandiyada, Skandinaviya va Alp tog'lari – maydoni 116 ming km² dan ortiq muzlikdan iborat.

Eng yirik daryolari: Volga, Dunay, Ural, Dnepr, G'arbiy Dvina, Don, Pechora, Kama, Oka, Belaya, Dnestr, Reyn, Elba, Vistula, Taxo, Luara, Oder, Neman, Ebro. Shuningdek, Ladoga, Onega, Chud, Venern, Balaton, Jeneva kabi ko'llardan iborat suv manbalari bor.

Arktika orollari va Shimoliy Muz okeani qirg'oqlarida asosan arktik cho'llar hamda tundralar joylashgan. Janubga qarab esa o'rmon-tundralar, taygalar, aralash va keng bargli o'rmonlar, shuningdek, o'rmon-dashtlar va dashtlar tarqalgan. O'rtayer dengizi bo'ylarida subtropik o'rmonlar va butalar, janubi-sharqida esa yarim cho'llar keng maydonni egallagan.

Yevropadagi eng yirik qumloq zona – bu Rin-peski (40 000 km²) Volga va Ural oralig'ida (Qozog'iston va Rossiya hududida), G'arbiy Yevropada, Ispaniyadagi Tabernas massivi, shuningdek, No'g'ay cho'lida joylashgan. Bundan tashqari, hozirgi kunda Rossiyadagi Kalmikiya, Dog'iston va Checheniston chegaralarida sanoatda tabiiy suv manbalari va yerdan noratsional foydalanish oqibatida cho'llanish sodir bo'lmoqda. Yevropaning sharqidagi quruq dashtlar zonasida quyi Don, shuningdek, Ukraina hududida Aleshkovskiy qumlaridan iborat qumli hududlar mavjud.

Iqlim zonalaridagi farq tabiiy zonalarining xilma-xilligini tavsiflaydi. Uzoq shimolning arktik cho'llarida *mxi* (bryophyta), *qutb ko'knorisi*, *ayiqtovon* o'sadi. Tundrada bu turlarga pakana qayin, oq tol va olxa (alnus

viridis) qo'shiladi. Rossiya hududining deyarli uchdan bir qismini o'rmonlar egallaydi. Bu hudud uchun qoraqarag'ay, oqqarag'ay, kedr va daur tilog'ochi (listvennitsa) xosdir. Janubda eman, chinor, jo'ka, keng bargli o'rmonlar zonasi boshlanadi. Amur viloyatida mo'g'ul emani, manjuriya chinori, qarag'ay, yong'oq keng tarqalgan.

Hayvonot dunyosiga keladigan bo'sak, qit'a Yevroosiyoning bir qismi bo'lishiga qaramay, bu yerda yirik sutemizuvchilar deyarli yo'q bo'lib ketgan. Qo'riqlanadigan o'rmonlarda kiyik va bug'ulargina mavjud. Yovvoyi cho'chqalarni Pireney, Alp va Karpat tog'larida uchratish mumkin. Sardiniya va Korsikada *muflon* keng tarqalgan. Yovvoyi bizonlar Ikkinchi jahon urushi yillarida deyarli yo'q bo'lib ketdi. Mayda sutemizuvchilardan qunduz, bo'rsiq, tulki, o'rmon mushugi, kemiruvchilardan quyonlar keng tarqalgan. Bu borada Rossiyaning Yevropa qismi faunasini boy va xilma-xil deyish mumkin. Arktika va tundra zonasida eng tipik: arktik tulki, bug'u, qutb quyoni, morjlar, oq ayiq yashasa, taygada ayiq, silovsin, izyubr, rosomaxa, los, suvsar, oq sichqon va yana juda ko'plab hayvonlarni uchratish mumkin. Bargli o'rmonlarda yovvoyi cho'chqa, bug'u, norka, ko'plab qushlar, kaltakesaklar uchraydi. Uzoq Sharq o'rmonlarida – noyob Ussuri yo'lbarslari, ayiqlar, kiyiklar, cho'l zonasi hayvonlari orasida sayg'oq, bo'rsiq, tulki, yirik dasht qushlari kabi mayda kemiruvchilar ko'p. Kavkaz mintaqasida esa tog' echkisi, kavkaz kiyiklari, jayra, leopard, sirtlon, ayiq, shuningdek, ko'plab sudraluvchilar yashaydi.

Tayganing hayvonot dunyosi

Bir so'z bilan aytganda, Yevropa qit'asi tabiati va aholisi o'zaro chambarchas bog'liq bo'lgan murakkab tarixiy-etnologik jarayonlar mahsulidir. Geografik jihatdan qit'a turfa relyef shakllariga, daryo va ko'llar tizimiga, mo'tadil va subarktik iqlim zonalariga ega bo'lib, bu omillar qadimdan dehqonchilik, chorvachilik, dengizchilik va sanoatning rivojlanishiga asos yaratgan. Yevropa aholisi asosan indoyevropa tillarida so'zlashuvchi xalqlarni qamrab olgan bo'lsa-da, fin-ugor, turkiy va bask

singari qadimiy qatlam vakillari ham madaniy rang-baranglikni boyitib kelmoqda.

Yevropa tabiati uning xo‘jalik va ijtimoiy rivojlanishini belgilab beruvchi asosiy omil bo‘lsa, aholisi va etnik tarkibining shakllanishi insoniyat tarixidagi eng yirik madaniy jarayonlardan biridir. Bugungi kunda Yevropa qit‘asi tabiiy sharoitlar bilan uyg‘unlashgan, tarixiy qatlamlar asosida shakllangan va zamonaviy global tendensiyalar ta‘sirida boyib borayotgan madaniy-sivilizatsiya hududi sifatida alohida ahamiyat kasb etadi.

8.2. Yevropa haqidagi bilimlarning shakllanishi

Yevropa qit‘asi haqida so‘z borganda, ko‘pchilik, avvalo, uning nomining qanday kelib chiqqanligi xususida bilishga intiladi. Bu borada bir-birini to‘ldiradigan yoki aksincha, umuman farqli bo‘lgan qiziqarli ma‘lumotlarni uchratish mumkin. Jumladan, qadimgi yunon afsonasi qahramoni, Zevs tomonidan o‘g‘irlab Kritga olib ketilgan Finikiya malikasi ismidan kelib chiqqanligi aytiladi. Biroq fransuz tilshunosi P.Chantren bu so‘zning hindyevropa tillari oilasiga hech qanday qarindoshligini topa olmaganligini ta‘kidlab, uni asossiz, deya baholagan. Mikenada davriga oid “yevropa” atamasi – bu buqa haqidagi afsona bilan bog‘liq bo‘lib, yunonlargacha mavjud edi deyish mumkin. Yunonlarga tegishli manbalardagi “yevropa” so‘zini esa quyidagicha tahlil qilish mumkin. Bu estros (eurús) – “keng” va ōps (ōps, gen. ὠπός, ōpós) – “ko‘z”, ya‘ni “ keng yoki katta ko‘zli” ma‘nosini bildirgan. Shu yerda ham baxsli masala, yunonlar o‘sha davrdagi yevropliklarni nazarda tutib aytganmi yoki Finikiya malikasining sifatini ta‘riflaganmi bunisi noma‘lum. Aksincha, Finikiyaliklarning “ereb” so‘zidan kelib chiqqanligi versiyasi ham bor. Ular Erebnini yunon afsonalaridagi abadiy zulmat timsoli sifatida bilishgan. Balki bu finikiyaliklarning hozirgi Yevropa hududi haqidagi tasavvurlarining natijasidir. Ya‘ni ular o‘zlaridan shimoldagi yerlarni abadiy zulmat mamlakati sifatida tushungandirlar.

“Yevropa” deganda, dunyoning ma‘lum bir qismini tushunilishni birinchi marta miloddan avvalgi VI asrda Anaksimandr va Gekateylar qayd qilishgan. Anaksimandr Kavkazdagi Fazis daryosi (Gruziyadagi Rioni daryosi) bo‘ylab Osiyo va Yevropa o‘rtasidagi chegarani chizgan. Gerodot

ham shunga yaqin fikrda bo'lgan. Shu bilan birga ayrim olimlar Yevropa va Osiyo o'rtasidagi chegara sifatida Don daryosini hisoblaganini ko'rish mumkin. Gomerning Pifiy Apolloniga bag'ishlangan madhiyasida esa faqatgina Shimoliy Gretsiya Yevropa deb ataladi.

Rioni daryosi

Qadimgi yunonlar dastlab Yevropani Osiyodan Egey va Qora dengizlar, Afrikadan O'rtayer dengizi bilan ajratilgan alohida qit'a deb hisoblaganlar. Qadimgi mualliflar Yevropaning sharqiy chegarasini Don daryosi bo'ylab chiza boshladilar (bunday g'oyalar Polibiy va Strabonda allaqachon mavjud edi).

V.N.Tatishchev 1720-yilda Yevropaning chegarasi bo'yicha nisbatan zamonaviy nazariyalarni ilgari surdi. Uning fikricha, qit'aning sharqiy chegarasi Ural tog'lari tizmasi bo'ylab, keyin esa Yoyiq daryosi (Ural) yoqalab Kaspiy dengiziga quyiladigan og'izgacha chizishni taklif qildi. Hozirgi zamon geograflari ma'lumotiga ko'ra, Yevropa qit'asi quyidagi tabiiy chegaralar bilan o'ralgan: shimolda – Shimoliy Muz okeani, g'arbda – Atlantika okeani, janubda – O'rtayer, Egey, Marmar va Qora dengizlar. Sharqda esa qit'a chegaralari Ural tog'larining sharqiy etagidan boshlanib, Emba daryosi bo'ylab Kaspiy dengizigacha, undan esa Kuma va Manich daryolari orqali (Kumo–Manich chizig'i) Don daryosining quyi oqimigacha davom etadi.

Yevropani nisbatan kichik geografik o'lchamdagi juda katta madaniy xilma-xillikka ega mintaqa deb hisoblash mumkin.

Birlashgan Millatlar Tashkiloti tasnifiga ko'ra, Yevropani quyidagi makromintaqalar (tarixiy-etnografik viloyat) ga bo'lish mumkin:

Sharqiy Yevropa;

Shimoliy Yevropa;

Janubiy Yevropa;

G'arbiy Yevropa.

Bunda siyosiy, iqtisodiy, tarixiy va madaniy jihatlarga, shuningdek, ba'zan ajralib turadigan qisman geografik joylashuvga asoslanadi.

Yevropa tarixida bizga ma'lum bo'lgan dastlabki aholini ro'yxatga olish jarayonlari qadimgi quldorlik davlati bo'lgan Afina (miloddan avvalgi IV asrda) va Rimda (milodiy V asrdan I asrgacha) o'tkazilgan. Biroq ular

aholining faqat ma'lum qismini qamrab olgan, masalan, Rimda ro'yxat faqat imperiya fuqarolarini o'z ichiga olgan. Shu ro'yxatlar hamda ayrim bilvosita ma'lumotlarga asoslanib, ko'pchilik olimlar o'sha davrda Yevropada aholi soni juda kam bo'lgan degan xulosaga kelishgan. Tadqiqotchilar taxminiga ko'ra, butun qit'ada atigi 30 million kishi yashagan bo'lib, bu hozirgi kunda faqat Ispaniya yoki Polsha aholisiga tengdir. O'sha davrda O'rtayer dengizi mamlakatlari (Italiya, Ispaniya, Gretsiya), Atlantika qirg'oqlari hamda yirik daryolar unumdor vodiylarida aholining nisbatan zich joylashuvi kuzatilgan.

8.3. Antropologik tavsifi

Dunyo xalqlari klassifikatsiyasida antropologik tasnif o'ziga xos xususiyatga ega. Tasniflashning bu yondashuvi XVII asrning oxirida yevropalik olimlar tomonidan (1684, F.Bernye) taklif qilingan edi. Ular dunyo xalqlarining turli guruhlariga ajratilishida tashqi qiyofaning ham o'rni katta ekanligiga e'tibor qaratishdi. Dastlabki yillarda bu boradagi mulohazalar irqchilik ruhida bo'ldi. Sababi, o'sha davrda Yevropa davlatlari Yer yuzidagi eng yirik mustamlakachilarga aylanib, bosib olingan hududlar aholisini boshqarishda foydalanishni nazarda tutar edi. Unda yevropaliklar Shimoliy Afrika va Kichik Osiyo xalqlari bilan bir turga birlashtirilgan. Shu tufayli mazkur antropologik tur "yevropeoid" "kavkazoid", "oq irq" kabi nomlar bilan atalib kelindi. Bugungi kunda ham "kavkazoid" irqi vakillari yashaydigan hudud sifatida Yevropa, Shimoliy Afrika va G'arbiy Osiyo hududlari ta'kidlanadi. Bu orqali ular afrikaliklar, osiyoliklar, amerikaliklardan farq qilingan. Ularga nisbatan ko'proq rang nisbati berilgan. Yevropeoidlar oq, mongoloidlar sariq, amerikanoidlar qizil, negroidlar qora va hokazolar. Ma'lumki, dunyo aholisining antropologik tasnifida pigmentatsiya masalasi eng asosiy omil hisoblanmaydi, balki, kishilarning bosh chanoq suyagi va tananing morfologiyasiga ham ko'proq e'tibor qaratiladi.

Keyingi tadqiqotlar o'laroq har bir irqning o'zida boshqa bir kichik guruhlar, oraliq turlar ajratib ko'rsatila boshlandi. Xususan, V.Ripli Yevropa aholisida bitta och rangli – *tevtan* yoki *shimoliy* va ikkita to'q rangli – *O'rtayer dengizi* va *Alp* guruhlarini ajratib ko'rsatdi. Ularning joylashgan hududini nomlaridan kelib chiqib, Yevropaning qaysi qismiga mansubligini aniqlash mumkin. I.Deniker tasnifi esa o'zidan oldingi tadqiqotlar

natijalarini umumlashtirgan bo'lib, ayniqsa individual xususiyatlarning geografik o'zgarishiga e'tibor qaratadi. Ripley singari, Deniker ham Yevropa populyatsiyalarini pigmentatsiyaga asoslangan holda ikkita asosiy guruhga ajratgan. Ochiq rang sochli kavkazliklar tarkibida u shimoliy va sharqiy irqiy guruhlarini farqlab ko'rsatgan.

To'q rang sochli guruhlar esa quyidagi to'rtta tarmoqqa ajratildi:

- ✓ O'rtayer-Atlantik;
- ✓ Sevenn;
- ✓ Ibero-orol;
- ✓ Adriatik/Dinar.

Bunda O'rtayer-Atlantik turi O'rtayer dengizi va Atlantika qirg'oqlarida uchrab, to'q sochli, o'rtacha bo'yli kishilar bilan tavsiflanadi. Sevenn turi asosan Yevropaning ichki hududlarida uchrab, o'rtacha tana tuzilishi bilan ajralib turadi. Ibero-orol turi Ispaniya yarimoroli va O'rtayer dengizi orollarida tarqalib, mahalliy iber belgilar bilan bog'liq deb qaralgan. Adriatik (Dinar) turi esa asosan Bolqon va Dinar tog'lari hududida uchrab, nisbatan baland bo'y va keng bosh shakli bilan tavsiflangan. Bundan tashqari, Deniker asosiy kichik irqiy guruhlardan farqli ravishda bir qator mahalliy turlarni ham ajratib ko'rsatgan. Uning tasnifi keyingi barcha yevropoid irqilariga oid ishlanmalarga mustahkam asos bo'lib xizmat qilgan. Keyingi tasniflar asosan ayrim kichik tafsilotlar va atamalardagina farq qilgan.

Dinar turiga kiruvchi qiyofa

Biroq, bu boradagi mezonlarni takomillashtirish va antropologik materiallarning yanada to'planishi Deniker tomonidan aniqlangan turlarning chegaralarini aniqlashtirishga, bir nechta yangilarini aniqlashga, ba'zi hollarda ularning genetik munosabatlariga oid masalalarni hal qilishga yondashishga imkon berdi. Pigmentatsiya G'arbiy Yevropada irqilarni tasniflash uchun ahamiyatli hisoblanadi. Soch, ko'z va teridagi och tuslarning kuchliligi bilan ajralib turadigan aholi Skandinaviya yarim orolini, Islandiya, Shotlandiya va Orkney orollari, Angliyaning sharqiy qirg'oqlarida (taxminan Nottingem kengligida), Yutlandiya yarimoroli, Boltiqbo'yi davlatlari (taxminan 53-parallelgacha) va Finlyandiyaning janubiy qismida keng yoyilgan. To'q rang pigmentli xalqlar Iberiya,

Apennin va Bolqon yarim orollarida, taxminan Ruminiya va Vengriyaning shimoliy chegaralarida yashaydilar. Oraliq mintaqalar aholisi – Shimoliy Fransiya, Janubiy Germaniya, Shimoliy Shvetsariya, Shimoliy Avstriya, Chexoslovakiya va Polshaning janubida qisman joylashgan.

Zamonaviy antropologiyaga oid adabiyotlarda “kichik irq” tushunchasi insoniyatning asosiy irqiy guruhlarida mustahkam o‘rin egallaydi. Ochiq pigmentatsiyaga ega kavkazoidlar odatda shimoliy (yoki Boltiqbo‘yi) kichik irq sifatida, to‘q pigmentli guruhlar esa janubiy yoki O‘rtayer dengizi kichik irq sifatida ajratib ko‘rsatiladi.

Shvedlar va norvegiyaliklarni o‘z ichiga olgan shimoliy irqning klassik vakillari baland bo‘yli (171 sm dan ortiq), katta bo‘ylama bosh diametri (190 mm dan ortiq), uzun bosh (bosh indeksi 77-78 va ba‘zan pastroq) va tor yuz (138-139 mm). Ochiq jigarrang va sariq sochli, kulrang

Skandinaviyaliklarning tashqi qiyofasi

yoki ko‘k ko‘zli shaxslar aholining 70-80 foizini tashkil qiladi. Bu Boltiqbo‘yi yoki Skandinaviya turi deb ataladi. O‘rtayer dengizi irqining tipik vakillari ispanlardir. Hujjatlarda o‘tgan asrning o‘rtalarida ispanlarda o‘rtacha bo‘y uzunligi 165 sm ekanligi, asr oxiriga kelib esa 177-178 sm ga o‘sganligi qayd qilgan. Bosh indeksi (77-78) va tor yuz (133-135 mm) bilan ajralib turadi. Ispanlarning 80-90 foizi sochlari, 60-70 foizining ko‘zlari qora.

To‘lqinli soch xususiyat shimolga qaraganda Yevropaning janubida ko‘proq namoyon bo‘ladi. Qavariq burun ko‘prigi bo‘lgan shaxslar son jihatdan janubdan shimolga qarab kamayib boradi. Biroq, G‘arbiy Yevropaning turli xalqlari haqidagi qiyosiy materiallarning yo‘qligi bu

O‘rtayer dengizi guruhi vakillari

kuzatishlarni aniq raqamlar bilan ifodalash imkonini kamaytirmoqda. Albatta, yuqoridagi xususiyatlar yirik kavkazoid irqining shimoliy va janubiy tarmoqlarini tashkil etuvchi turlarning xilma-xilligini to‘liq ifodalamaydi. Boltiqbo‘yining sharqiy qismidagi aholi Norvegiya, Shvetsiya, Daniya va Shimoliy Germaniya aholisidan bo‘yi qisqaroq, bosh ko‘rsatkichi yuqori,

yuzi kengroq, soqol va tanadagi tuk o'sishi kamroq, to'q rangdagi pigmentatsiyasi bilan farqlanadi.

Shimoliy Yevropa xalqlari orasida laporlar alohida antropologik o'rin egallaydi. Ular qisqa bo'y (o'rtacha 156–157 sm), yumaloq bosh shakli (bosh ko'rsatkichi 84–86), qisqa yuz va quyuq pigmentatsiya bilan tavsiflanadi. Aholi orasida epikantus va yuqori ko'z qovoqlarining rivojlangan burmasi ham uchraydi. Ushbu belgilar majmuasi "laponoid tipi" deb nomlangan bo'lib, uning shakllanishida mongoloid elementlarning ishtiroki taxmin qilinadi. Ayrim tadqiqotchilar esa laporlarni Sharqiy Boltiqbo'yi tipining tarkibiy qismi sifatida ham ko'rsatadilar.

Loparlar yashaydigan hudud - Laplandiya

Boltiqbo'yi malakatlarning g'arbiy qismidagi nemis tilida so'zlashuvchi aholi to'g'ridan-to'g'ri boltiqbo'yi yoki skandinaviya

Laponoid vakillari

guruhiga mansub bo'lishi mumkin. Uning morfologik xususiyatlari yuqorida keltirilgan. Ushbu turga mansub populyatsiya tarkibida hech qanday mongoloid aralashma uchramaydi. Ispanlar orasida tasvirlangan O'rtayer dengizi uzun boshli turi mazkur dengizning g'arbiy sohillarida keng tarqalgan. Ruminlar va bolgarlar ba'zi tasniflarda *pontik* nomini olgan maxsus turga ajratilgan. Shu bilan birga, kavkazoid irqining janubiy tarmog'ida yumaloq boshli turlar ajralib turadi. Ular, shuningdek, uchinchi darajali soch chizig'ining zichligi, yuzning kengligi va tananing uzunligida farqlanadi. Markaziy va Sharqiy Fransiya, Shvetsariya, Janubiy Germaniya, Avstriya va Vengriya aholisi uchinchi darajali soch chizig'ining o'rtacha darajada kuchli o'sishi, nisbatan qisqa tana uzunligi (165-167 sm) va ancha keng yuzi (142-143 mm) bilan tavsiflanadi. Ushbu turdagi guruhlarining geografik joylashuvi ularning eski Alp guruhi xususiyatlarini saqlab qolishga imkon beradi.

Zamonaviy ilm-fan bugungi Yevropa xalqlarining genetik tarkibi bir necha qatlamining aralashuvi natijasi ekanligini ko'rsatadi. Shu sababli, shimoliy yevropaliklarda och pigmentatsiya, janubiy yevropaliklarda esa to'qroq pigmentatsiya saqlanib qolgan. Yana genetik tadqiqotlar shuni

ko'rsatadiki, qadimgi "kichik irq"lar" tasnifi hozirgi populyatsiyalarda genetik jihatdan aniq chegaralarga ega emas. Ammo ular "fenotipik xilma-xillikni tushuntirish uchun tarixiy bosqich" sifatida muhim ilmiy ahamiyatga ega.

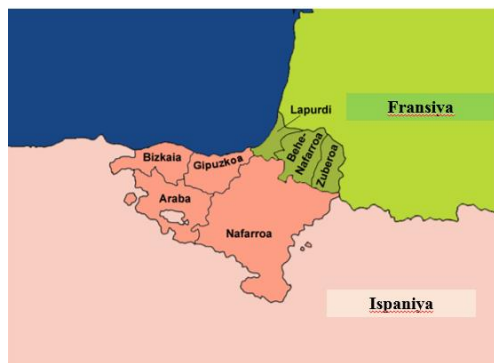
Umuman olganda, Yevropa xalqlari antropologik jihatdan umumiy yevropoid irq doirasiga mansub bo'lsa-da, ular ichida tarixiy migratsiyalar, mahalliy moslashuvlar va aralashishlar natijasida turli "kichik irq"lar" va "mahalliy tiplar" shakllangan. Klassik antropologiya ularni tashqi belgilar asosida tasniflagan bo'lsa, zamonaviy ilm genetika yordamida bu xilma-xillikning kelib chiqishini yanada aniqroq yoritib bermoqda.

8.4. Yevropa xalqlarining etnik tarixi

Yevropada dastlabki odamlar bundan 1 mln yil avval yashay boshlagan. Ular Yevropaning janubiy va markaziy qismlarida istiqomat qilganlar. Yevropadagi ilk odam manzilgohlari deya qayd qilingan qator paleoantropologik ma'lumotlarga tayangan olimlar qadimgi tosh davrida neandertallar, kromanyonlar qit'aning markazi va janubida joylashganligini ta'kidlaydilar. Muzlarning chekinishi bilan qit'aning shimolida ham odamlar yashay boshlagan. Shu davrdan xo'jalikning turli shakllari vujudga kelgan. O'rtayer va Boltiq dengizi bo'ylarida baliqchilik bilan, Shimoliy dengiz sohilida – dengiz termachiligi, ichki rayonlarda esa ovchilik va termachilik bilan mashg'ul bo'lganlar. Shuningdek, ayrim ishlab chiqarish xo'jaligi vujudga keldi. Hayvonlar qo'lga o'rgatila boshlandi.

Qadimgi yevropaliklar qanday tillarda so'zlashgani xususida juda ko'p qiziqarli ma'lumotlar bor. Yevropaning ilk qabilalari qit'aga keyinroq ko'chib kelgan hindyevropa tilli xalqlar bilan aralashib ketgan. Olimlar bask tilini aynan, hindyevropa tillariga mansub bo'lmagan til sifatida e'tirof qilgan. Ushbu tilda

Basklar o'lkasi

so'zlashuvchi basklar o'zlarini "*euskara*" deb ataydilar. Ular hozirgi kunda Ispaniyaning shimoliy va Fransiyaning unga tutash mintaqalarida yashaydilar. Ellinlar, italiyaliklar va keltlar Yevropaga kelgan ilk

hindyevropa tilli aholi edi. Ilk o'rta asrlarda qit'aning g'arbiy qismida ommaviy romanlashish ro'y berdi. Albatta, bu Rim imperiyasining keng hududlarni zabt etishi bilan bog'liq bo'lgan.

Keyingi davrlarda Yevropaning hududlariga turli qabilalarning kirib kelishi bilan uning etnik qiyofasi o'zgara boshladi. Jumladan, mintaqaga german, slavyan, turk, eron va boshqa qabilalarning ommaviy tarzda ko'chib kela boshladi. Shunday ko'chishlardan eng yirigi – bu sharqdan xunn qabilalarining kirib kelishi edi. Ularning tazyiqi ostida Yevropada yashab turgan german tilli qabilalar Yevropaning turli qismlari bo'ylab ko'cha boshladilar. Jumladan, vesgotlar Bolqon yarim oroliga ko'chib o'tadilar. Vestgotlar keyinchalik xunnlar va eron tilli alanlar bilan birga Rimni mag'lub etib, ichkari tomon siljiy boshladilar. Hatto, hozirgi Fransiyaning janubi-g'arbida o'z qirolligini tuzdi. Keyinchalik vesgotlar Pireneya yarim orolining shimoliy-sharqiy hududlarini ham egallaydilar. Uning shimoliy-g'arbiy qismida boshqa german qabilasi svevlar joylashib oladilar. Sekin-asta burgundlar va franklar ham o'z qirolliklarini tuzadilar. Shuningdek, angllar, sakslar va yutlar rimliklar tashlab chiqqan, keltlar yashagan Britaniyani egallay boshladilar.

Ostgot qirolligi Markaziy Italiyadan Dunaygacha yerlarni egallagan. Langobardlar esa Italiyaning Shimoliga o'rinishdi. Shu tariqa german qabilalari G'arbiy Yevropaga keng yoyildilar. Qit'aning romanlashgan qismlarida (Galliya, Iberiya, Italiya) lotin tilining turli davriy shakllari saqlanib qoldi. Buni Rim imperiyasi davrida shakllangan kuchli madaniy muhit bilan izohlash ham mumkin. Chunki, imperiyaning madaniy ta'siri zaif bo'lgan hududlarda german tillari asosiy o'ringa chiqib olgan edi.

Vizantiya hududidagi ko'chishlarda faol bo'lgan slavyanlar Qora va Egey dengizlaridan Adriatikagacha bo'lgan hududlarga joylashadilar.

Keyingi etnomadaniy jarayon – bu VIII arablar istilosi davrida ro'y berdi. Ular Prineya yarimorolining katta qismini egallaydilar. Mazkur mintaqa aholisiga musulmon madaniyati – kiyimlar, xo'jalik, arab she'riyati, ilm-fan, me'morchilik kabi unsurlar yaqqol namoyon bo'la boshladi.

IX asrdan *madyarlar* (vengerlar) Dunay havzasiga kelib joylashadilar. Ular aslida ko'chmanchi chorvadorlar bo'lib, keyinchalik hududning tabiiy sharoiti tufayli dehqonchilikni o'zlashtirdi. Ular mahalliy madaniyatning

ko‘p jihatlarini o‘zlashtirganiga qaramay, o‘z tillarini saqlab qoldilar. Finn-ugor tillariga mansub venger tili hozirda davlat tilidir.

Keyingi davrlarda (IX-X asrlar) skandinaviyalik normannlar IX-X asrlarda Fransiyaning shimoliy qismini (hozirgi Normandiya) egallaydi.

Normannlarning hujumi

Ular asta-sekin romanlashib, fransuz tiliga o‘tadilar, mahalliy aholi madaniyati ularga katta ta‘sir ko‘rsatgan. XI asrda romanlashgan normannlar Angliyani egallaydilar. Normannlar tufayli angliya fransuzlarning kuchli ta‘siriga uchraydi.

Aynan normann istilosi tufayli ingliz tilida roman leksikasining katta qatlami shakllandi. Shimoliy Fransiya va Angliyadan tashqari normannlar ma‘lum muddat Apennin yarimorolining janubida va Sitsiliya orolida yashagan.

XIV-XV asrlarda janubdan Usmoniy turklar Yevropaga kira boshlaydilar. Ular Vizantiyani tor-mor etib, Bolqonni bir necha asrga bo‘ysundiradilar. VIII-XVI asrlarda Yevropaning qator shaharlarida yahudiylar jamoalari ham shakllangan. XV-XVI asrlarda esa Yevropaga lo‘lilar kela boshlagan. Ular unchalik katta bo‘lmagan guruhlar shaklida ko‘plab mamlakatlarga joylashganlar.

8.5. Etnolingvistik tasnifi

amonaviy Yevropada turli xalqlar yashaydilar. Mazkur mintaqa o‘zida tom ma‘nodagi polietnik muhitni aks ettiradi. Lekin qit‘aning etnik tarkibi dunyoning boshqa hududlariga nisbatan ancha sodda tuzilgan. Yevropaning aksari ko‘pchilik aholisi hindyevropa tillarida so‘zlashadilar. Uning eng yirik guruhleri – roman, german va slavyan tillaridir. Roman tillariga mansub etnoslar qit‘aning janubiy-g‘arbida va Dunay daryosining quyi oqimida yashaydi.

Roman guruhiga ispan, portugal, galisiyalik, katalonlar, andorraliklar, fransuzlar, vallonlar (Belgiyaning janubida joylashgan), franko-shvetsariyaliklar, monegasklar (Monaloning tub aholisi) kirib, bu etnoslar gall-roman kichik guruhini tashkil etadi. Italiyaliklar, sardiniyaliklar, shtaloshvetsariyaliklar, korsikaliklar, sanmorinaliklar esa italo-roman kichik guruhiga kiradi. *Romangimlar* (Shvetsariya sharqida), *ladinlar* (Shvetsariya

sharqi va Italiya shimoli), *friullar* (Italiyaning shimoliy-sharqi) – bu uchta kam sonli xalqlarni reto-roman guruhi vakillari deyish mumkin. Ruminlar va ramunlar (Gretsiya shimoli va Serbiyada) bu ikki xalq esa bolqon-roman kichik guruhiga mansubdir.

Ayrim roman tillarining o‘zi ham ayni vaqtda bir necha xalqlar uchun ona tili sanaladi. Masalan, fransuz tili fransuzlardan tashqari vallonlarga va franko-shvetsariyaliklarga; italyan tili esa yarimorolda yashovchi, bir biridan keskin farq qiluvchi shevada gaplashuvchi xalqlarga yagona til sifatida qo‘llanilishi shundan dalolat beradi. Xususan, 1875-yili Jovanni Bokachcho tavalludini 500 yilligini nishonlash davomida uning novellalaridan biri 623 italyan shevalarida o‘qilgan. Zamonaviy italyan adabiy tili toskan (dialetto toscano) shevasi asosida yaratilgan. Bu atama shu nomdagi viloyat nomidan kelib chiqqan. Bu XIX asrlarda, ya’ni Italiyaning yagona davlat bo‘lib birlashganidan so‘ng ro‘y berdi. Ma’lumki, Petrarka, Bokachcho kabi yirik yozuvchilarning asarlari florensiya shevasida yozilgan.

German til guruhiga kiruvchi xalqlar Yevropaning shimoli, shimoliy-g‘arbi va markazida yashaydilar. Hozirgi kunda german tillari ikki guruhga – g‘arbiy va shimoliyga bo‘linadi. O‘tmishda kichik sharqiy guruhi ham bo‘lganligi ma’lum. Lekin bu kichik guruhga kiruvchi so‘zlar bugungi kunda hech bir xalq tomonidan foydalanilmaydi. Sharqiy german tillarida ostgotlar so‘zlashgan. G‘arbiy german tillarida esa nemislar, avstriyaliklar, lixtenshteynliklar, germanoshvetsariyaliklar (Shveysariya shimoli va markazi), elzasliklar (Fransiya sharqi), lyuksemburgliklar, gollandlar, flamonlar (Belgiya shimoli, Niderlandiya janubi), frizlar (Niderlandiya va Germaniya shimoli), inglizlar, shotlandlar, angloirlandlar (Shimoliy Irlandiya) so‘zlashadilar. Ushbu guruhga yahudiy nemis tili (yiddish) tilini ham kiritishadi. Endilikda yahudiylar qaysi mamlakatda yashasalar o‘sha tilda so‘zlashuvi keng ommalashgan. Shimoliy german shaxobchasiga shvedlar, norveglar, islandlar, farerliklar (Daniyaga qarashli Farer orollari aholisi) va daniyaliklar kiradi.

German guruhiga kiruvchi qator xalqlar nemis yoki ingliz tillarida so‘zlashadilar. Xususan, nemis tilida nemislardan tashqari avstriyaliklar, germanoshvetsariyaliklar, elzasliklar (ular fransuz tilida ham gaplashadilar), lixtenshteynliklar, lyuksemburgliklar (uch tilli nemis, lyuksemburg va

ingliz) soʻzlashadilar. Germaniyaning oʻzida ham til boʻyicha vaziyat qiziqarli. Nemislarda adabiy til bitta boʻlsa-da, gaplashadigan til ikkita. Ular qardosh lekin oʻzaro tushunarli emas. Bu Germaniyaning shimolida tarqalgan quyi nemis (Niederdeutsch) tili golland tiliga yaqin. Yuqori nemis (Hochdeutsch) tili adabiy tilining oʻzidir. Ingliz tilida inglizlardan tashqari shotlandlar, irlandlarning katta qismi va yana ayrim xalqlar soʻzlashadi. Norvegiyada til boʻyicha vaziyat Germaniyadagiga qarama-qarshi, unda soʻzlashadigan til bitta, adabiy til ikkita. Ularni birlashtirishga harakat natija bermasdan uchinchi adabiy tilni yaratdi, lekin u keng tarqalmadi.

Nemis tilining mavjud shevalari

Belgilar	Yuqori nemis tili (Hochdeutsch)	Quyi nemis tili (Niederdeutsch / Plattdeutsch)
Hududiy tarqalishi	<i>Janubiy va markaziy Germaniya, Avstriya, Shvetsariya</i>	<i>Shimoliy Germaniya, Niderlandiyaning ayrim qismi</i>
Asosiy xususiyati	<i>ikkinchi undosh siljishi sodir boʻlgan</i>	<i>ikkinchi undosh siljishi sodir boʻlmagan</i>
Adabiy maqomi	<i>standart adabiy nemis tili shu asosda shakllangan</i>	<i>adabiy til maqomiga ega emas, mintaqaviy sheva sifatida qoʻllanadi</i>
men olmoshi	<i>ich</i>	<i>ik</i>
qilmoq feʼli	<i>machen</i>	<i>maken</i>
ota soʻzi	<i>vater</i>	<i>water</i>
bu koʻrsatkichi	<i>das</i>	<i>dat</i>
Bugungi holati	<i>rasmiy, taʼlim va madaniyat tili sifatida faol</i>	<i>cheklangan hududlarda, asosan katta yoshli avlod nutqida saqlanmoqda</i>

Yevropaning qadimgi tub aholisi keltlar asrlar davomida german tilli va roman tilli xalqlar bilan aralashib kelgan. Oqibatda kelt tili aholi soni tobora kamaygan. Shunga qaramasdan kelt tili guruhi Yevropada haligacha mavjud. U ikkita kichik guruhga boʻlingan. Bular *goydel* (yoki *gael*) va *britt* tillaridir. Goydel guruhiga irlandlar va gellar kiradi. Britt guruhiga bretonlar (Fransiyaning shimoliy-gʻarbidagi Bretan yarimoroli) va uelsliklar kiradi. XX asrning boshlaridan ularga qarindosh boʻlgan *korni* tilini tiklashga urinishlar boshlangan. Korniyar asosan Angliyaning janubiy-gʻarbidagi Kornuoll okrugida yashaydilar. Korniy tili uzoq payt oʻlik til hisoblangan.

Hozirda taxminlarga ko‘ra unda ming kishi atrofida aholi gaplashadi. Shuningdek, ko‘plab kishilar uni o‘rganishga intilmoqdalar.

Yevropada hindyevropa til oilasining ikki mustaqil tarmog‘i bo‘lib, ular grek va alban tillaridir. Hindoriy guruhida esa lo‘lilar so‘zlashadilar. Yevropaning uch etnosi – vengrlar (14,5 mln), finlar (5 mln) va kichik xalq saamlar (loparlar), estonlar va boshqa xalqlar ural til oilasining fin-ugor tarmog‘iga kiradi.

Bu bir biriga qardosh xalqlar Yevropaning eng shimolida Norvegiya, Shvetsiya va Finlandiyaning arktika rayonlari, Boltiqbo‘yi hamda Rossiya Federatsiyasining Kolskiy yarim orolida yashaydilar.

Saamlar son jihatidan uncha katta bo‘lmasa-da, ular barcha Shimoliy Yeroosiy o xalqlaridan yirik hisoblanishadi. Biroq, ularni o‘rab turgan qo‘shni xalqlar orasida umumiy aholining sezilmas foizini tashkil qiladi. Qanday qilib, shunday sharoitda ya’ni ko‘psonli boshqa tilda so‘zlashuvchi xalqlar qurshovida saamlar o‘z tili va turmush tarzini saqlab qoldi ekan degan savol juda qiziqarlidir.

Ko‘pgina olimlar raqamlarga tayangan holda, saamlarning tez orada yo‘qolib va singib ketishini bashorat qilishgan. Biroq, bu noilmiy fikrni tarixiy haqiqat tasdiqlamadi.

Saamlar Yevropadagi eng qadimiy tub aholilardan biri bo‘lib, ular Yevropaning shimoliy hududlarida uzoq muddat davomida boshqa etnoslar bilan muloqotda bo‘lsa-da, o‘zining til va madaniyatiga asoslangan etnik yaxlitligini saqlab qolgan. Ularning kelib chiqishini qadimiy “paleoyevropa qatlamlari” va “finno-ugor unsurlarining sintezi” sifatida talqin qilish mumkin.

Neneslar Shimoliy Yevropada milodiy ming yilliklarda paydo bo‘lgan. Nenes tilida saamlar “ngano xan” ya’ni “qayiq-chang‘ichilar” degan ma’noda nomlangan.

Saamlar Yevropaning qadimgi xalqlaridan bo‘lib, saam tilshunoslaridan G.M.Kertning qayd etishicha ularning kelib chiqish tarixi yetarlicha o‘rganilmagan. Finn olimi Yu.Toyvonen saamlar ajdodlari finn-

ugorlar emas, deya hisoblasa, bunga qarma-qarshi boshqa fin olimi E.Itkonen ularning bevosita ajdodi finn-ugorlar deya uqtirmoqdaki, bu saamlarning genezisi borasida chigal masalalar ko‘pligini ko‘rsatadi.

Bug‘uchilik saamlarda neolit davridan buyon mavjudligini tadqiqotlar natijalari bugungi kunda tasdiqlamoqda. Saam tilida hayvonlarning qadimgi nomlari saqlanib qolgan bo‘lib, masalan, yovvoyi bug‘u saam tilida “*kont*”, qo‘lga o‘rgatilgani “*puadz*” deb nomlanadi. Bug‘u ovchiligi saamlarda qo‘lga o‘rgatishga nisbatan oldinroq bo‘lgani uchun “o‘ldirmoq” fe‘li saam tilida “*konted*” ya‘ni yovvoyi bug‘u so‘zi bilan tabiiy ravishda bog‘liqdir.

Rus tadqiqotchilari saam tilini o‘rganib, undagi ayrim so‘zlar boshqa tillarda ham uchrashini aniqladi. Masalan, saam tilida qayiqcha ko‘rinishidagi bug‘u qo‘shiladigan chana “*keres*” deya nomlanadi. Mazkur so‘z lotin tilida “*karrus*”, fransuz tilida “*karros*”, rus tilida “*karreta*” deb nomlanadi. Hatto, shved qiroli Karl IX ning 1602-yildagi farmoniga muvofiq saamlarni o‘troqlashtirishga urinib ko‘rgan.

Maltaliklar (Malta oroli) afroosiyo (semit-xamit) til oilasiga mansub. Malta tili arab tilining shevalaridan biri, ayni paytda yozuvi lotin alifbosida. Hozirgi kunda maltaliklarning ko‘pchiligi o‘z tilidan tashqari ingliz va italyan tillarini bilishadi.

Yevropaning bitta tub etnosi basklar til borasida xoli holatdalar. Ularning tili hozirgi biror tilga yaqin emas. Basklar Ispaniyaning shimoli va G‘arbiy Pireneyada, ispan fransuz chegarasining har ikki tomonida yashaydilar.

Undan tashqari bugungi Yevropada ko‘p sonli immigrantlar (arablar, barbarlar, turklar, qurdlar, hindlar, pokistonliklar va boshqalar) guruhlar shakllangan. Arablar va barbarlar ko‘pincha Fransiya yirik shaharlarida, turklar va kurdarning katta qismi Germaniyada, Hindiston va Pokistondan chiqqanlar Buyuk Britaniyada ko‘proq yashaydi. Britaniyaning yirik shaharlarida sobiq ingliz mustamlakalari Vest-Indiya va Qora Afrikadan ham immigrantlar paydo bo‘lgan.

Dunyoning boshqa qismlaridan Yevropaga ko‘chishdan tashqari shu mintaqa mamlakatlari ichida ham migratsiyalar etnik aralashuvga sabab bo‘lmoqda. Migrantlarni asosiy oqimi Fransiya, Buyuk Britaniya, Germaniya, Shveysariya, Belgiya, Shvetsiya kabi iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarga bo‘lmoqda. Jumladan, Fransiya – italiyanlar, portugallar,

ispanlar, polyaklar ketsa, Buyuk Britaniyaga – Irlandiyadan, Germaniyaga esa – italiyanlar, greklar, portugallar, serblar, xorvatlar va boshqalar ko‘chib kelmoqdalar.

Dinlari. Xristianlik tarqalishidan avval Yevropa xalqlari ko‘pxudolik (politeizm) asosidagi diniy qarashlarga ega bo‘lib, ularning e‘tiqodlari tabiat hodisalari, ijtimoiy hayot va inson taqdirini tushuntirishga qaratilgan edi. Keltlar orasida ruhoniylar (*druidl*lar) boshchiligida o‘tkazilgan marosimlarda quyosh va oy ilohiy kuch sifatida talqin qilinar, tabiat ruhlari hosildorlik va hayot manbai deb qaralar edi. German xalqlarida esa Odin donolik va jang xudosi, Tor chaqmoq va urush xudosi, Freya esa sevgi va hosildorlik ma‘budasi sifatida e‘tiqod qilingan. Ular o‘limdan keyingi hayotda jasur jangchilarning ruhlari *Valhall*ga borishiga ishonishgan. Slavyan xalqlarining diniy qarashlarida Perun osmon va chaqmoq xudosi, Veles chorva va boylik homiysi, Mokosh yer va hosildorlik ma‘budasi hisoblangan. Olov, suv va daraxtlar muqaddas sanalgan. Finno-ugor xalqlari, jumladan saamlar orasida shamanizm keng tarqalib, ular ruhlar va insonlar o‘rtasida vositachi sifatida sanalgan. Kiyik, ayiq kabi hayvonlar muqaddas hisoblanib, ular bilan bog‘liq marosimlar mavjud edi. Qadimgi yunonlarda Zevs osmon va hukmronlik xudosi, Poseydon dengiz xudosi, Afina donolik va adolat ma‘budasi, Afrodita esa go‘zallik va sevgi ma‘budasi sifatida e‘zozlangan. Rimliklar yunonlarning xudolarini o‘zlashtirib, ularga mos ravishda Zevs – Yupiter, Poseydon – Neptun, Afina – Minerva, Afrodita – Venera kabilarga e‘tiqod qilganlar. Shu tariqa Yevropaning xristianlikdan avvalgi diniy qarashlari insonning tabiat bilan chambarchas bog‘liqligini aks ettirgan bo‘lib, keyingi davrda xristianlikka o‘tishda ham ma‘lum darajada davomiylikni saqlab qolgan.

Yevropaliklarning aksari ko‘pchiligi xristian dinining turli mazxablariga e‘tiqod qiladilar. Uchta asosiy oqim kotolitsizm, protestonizm va provoslaviya. Katolik cherkovi Janubiy va G‘arbiy Yevropa: Italiya, Ispaniya, Portugaliya, Fransiya, Belgiya, Avstriya, Vengriya, Irlandiya va boshqalar.

Yevropada protestontizm oqimlari – lyuteranlik, anglikanlik va kolvinizm. Lyuteranlik aksari Germaniyada, Skandinaviya mamlakatlari aholisida, Finlandiyada e‘tiqod qilishadi. Buyuk Britaniyada anglikanlar aholidan yarimidan ko‘prog‘ini tashkil etadi. Anglikan cherkovi davlat dini

maqomiga ega. Calvinizm ta'limotiga e'tiqod qiluvchilar Shvetsariya, Niderlandiya va Shotlandiyada aholining talay qismini tashkil qiladi. Markaziy va Shimoliy Yevropada protestantizm tarqalishiga cherkov xizmatini milliy tilga o'tkazilishiga, ba'diy adabiyotlarni yuksalishida ushbu mamlakatlarda milliy ongni uyg'onishiga sabab bo'ladi.

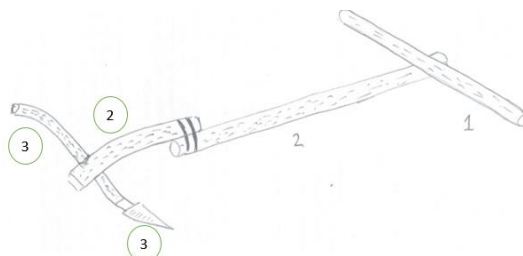
Provaslaviya esa rus, ukrain, grek, rumin va albanlarning bir qismida tarqalgan. Yevropada islomni ko'pchilik qabul qilgan davlatlar – bu Kosovo (82 foiz), Albaniya (82 foiz), Bosniya va Gersogovina (45-50 foiz), Shimoliy Makedoniya (35-40 foiz) hisoblanadi. Imigratsiya tufayli so'ngi yillarda Yevropada islomga e'tiqod qiladigan aholi ko'pchilik mamlakatlarda yuksalib bormoqda. Yana yirik Yevropa shaharlarida yahudiylar jamoalari mavjud.

8.6. An'anaviy moddiya madaniyat

Yevropa yuksak rivojlangan hudud bo'lgani sababli xo'jalikning an'anaviy shakllari deyarli saqlanmagan. O'tmishda yevropaliklarning asosiy mashg'ulotlari dehqonchilik va chorvachilik bo'lgan. Keyinchalik bir necha mintaqalardan tashqari (Islandiya, Al'p, Farer orollaridan) barcha hududlarda dehqonchilikning ustunligi o'rnatildi.

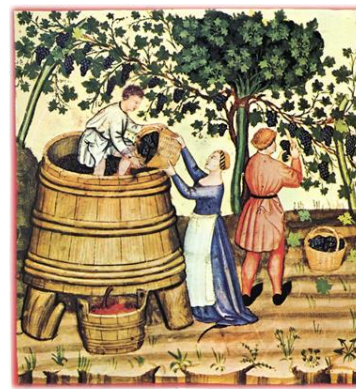
Yevropada mil.avv. 2-1-ming yillikda plug dehqonchiligi tarqalgan. Dehqonlar ikki xil shudgorlash mehnat qurolini qo'llagan. Birinchisi *raloda* g'ildirak va yerni ag'daradigan jihoz bo'lmagan, ikkinchisi plugda esa

Ralo. 1-yarmo; 2-asosiy o'q; 3-pichoq

har ikkisi bo'lgan. Raloga shimol va janubda ot hamda ho'kiz, markaziy hududlarda keng tarqalgan plugga esa asosan ho'kiz qo'shilgan. Donli ekinlarni o'roq keyinchalik belo'roq bilan o'rib olganlar. Donni zanjirlar yordamida, janubda esa xirmonga to'plangan donlarni ho'kizlar tuyoqlari yordamida, ularni aylantirib, haydab yanchiganlar. Donni shamol yoki suv tegirmonlarida tortib, unga aylantirganlar. Hozirda bu dehqonchilik qurollari hamda qishloq xo'jalik ekinlarini yetishtirish usulari o'tmishga aylandi.

Yevropaning shimolida asosiy ekinlar arpa, suli, javdar yetishtiriladi. Albatta, bu yillik haroratning darajasiga bog'liq edi. Markaziy qismida esa bug'doy, suli, qand lavlagi ekiladi. Qit'aning janubida bug'doy va javdardan tashqari makkajo'xori, ayrim hududlarda sholi yetishtiriladi. Yevropada kartoshka ekish ham keng tarqalgan. Bog'dorchilik, sabzavot yetishtirish barcha hududlarda bo'lsa, O'rtayer dengizi atrofida zaytun,

Minatvura. O'rta asrlarda vino tayyorlash jarayoni

sitrus mevalari va uzumchilik keng tarqalgan. Uzumchilikda asosiy hosil vino tayyorlashga ishlatilib, u bilan Luara va Reyn daryolari havzalarida yashovchi aholi ko'proq shug'ullangan. Texnik ekinlarda shimolda zig'ir va kanop, janubda esa paxta hamda tamaki ekishadi. Ko'pgina Yevropa mamlakatlarida ayniqsa Gollandiya, Daniya, Germaniya, Angliyada gulchilik yuksak rivojlangan.

Yevropa xalqlarining xo'jalik hayotida chorvachilik muhim o'rin egallaydi. Asosan qora mol boqilib, ular yirik og'ilxonalarda yoki qisman yaylovlarda saqlangan. Chorvachilik sohasi sut va sut mahsulotlari, shuningdek, go'sht hamda go'sht mahsulotlari ishlab chiqarishga yo'naltirilgan. Yevropaning ayrim hududlarida, ayniqsa tog'li va dasht mintaqalarida qo'y va cho'chqa boqish keng tarqalgan bo'lib, ularning junidan turli mahsulotlar tayyorlangan.

Sohilbo'yi mintaqalarida baliqchilik yetakchi o'rin tutadi. Bu sohada qisqichbaqalar, mollyuskalar, dengiz tipratikoni va baliqlarning ko'plab turlari ovlanib, qayta ishlanadi yoki toza holda ichki va tashqi bozorga chiqariladi. Baliqchilik Norvegiya va Islandiya xalqlari xo'jaligi uchun alohida ahamiyatga ega bo'lib kelgan.

O'rta asrlar davrida Yevropada hunarmandchilik yuqori darajada rivojlanib, keyinchalik sanoat ishlab chiqarishining shakllanishi uchun asos yaratdi. Zavod va fabrikalarning paydo bo'lishi bilan hunarmandchilikning ko'plab tarmoqlari chekinishga majbur bo'ldi. Biroq uning ayrim yo'nalishlari, xususan badiiy san'atga yaqin sohalar – kashtachilik, zargarlik, sopolchilik, shishadan buyum yasash, musiqa asboblari tayyorlash kabi hunarlar bugungi kungacha saqlanib qolgan.

Arktika mintaqalarida yashovchi saam xalqlarining xo‘jaligi esa Yevropaning boshqa xalqlaridan tubdan farq qiladi. Ularning asosiy mashg‘uloti tundra bug‘uchiligi va baliqchilik bo‘lib, bu faoliyat tabiiy-geografik sharoit bilan chambarchas bog‘liqdir.

Qo‘rg‘onlar va qishloq uylari turlari. Yevropada aholining ko‘pchilik qismi hozirgi kunda shaharlarda yashaydi. Ko‘pgina mamlakatlarda urbanizatsiya jarayoni yuqori darajada kechib, aholining uchdan to‘rt qismi shaharlarga to‘g‘ri keladi. Masalan, Buyuk Britaniya va Shimoliy Irlandiyada shahar aholisi 90 foizni tashkil etadi.

Ma’lumki, Yevropadagi qadimiy shaharlar orasida Afina, Rim alohida ahamiyat kasb qiladi. Rim imperiyasi davrida Parij, London, Kyoln kabi markazlar ham shakllangan. O‘rta asrlarda esa Bristol, Stokgolm, Berlin, Madrid kabi yirik shaharlarda iqtisodiy va madaniy hayot rivoj topgan. Keyinchalik sanoatlashtirish jarayonida Angliyaning Birmingem va Bristol shaharlari, Germaniyaning Rur havzasi hamda boshqa hududlarda yirik sanoat markazlari vujudga kelgan.

Eski shaharlarda tarixiy qismlar alohida ahamiyat kasb etadi. Bu hududlarda qadimiy arxitektura yodgorliklari saqlanib qolgan. Afinadagi Parfenon, Rimdagi Kolizey, Parijdagi Notr-Dam sobori va Luvr, Londondagi Tauer, Kyolndagi mashhur sobor shular jumlasidandir.

Yevropada aholining yirik shaharlarda va ularning atrofidagi aglomeratsiya hududlarida to‘planishi xususiyatlidir. Bunday hududlarda migratsiya oqimlari kuchli bo‘lib, ko‘plab millat vakillari bir joyda yashaydi. Natijada turli etnik guruhlar o‘rtasida muloqot va madaniy almashinuv jarayonlari faollashib, alohida shahar submadaniyati shakllanadi.

Notr-Dam sobori

Shunga qaramay, Yevropada shahar hayoti juda erta boshlangan bo‘lsa-da, sanoatlashtirish davrigacha qishloq aholisi ko‘pchilikni tashkil qilgan. Hozir ham ayrim mamlakatlarda, jumladan Portugaliya va Albaniyada, qishloq joylarda aholi salmoqli ulushni egallaydi. Qishloqlarda ikki asosiy uy-joy shakli uchraydi. Bular “yakka hovlili” va “ko‘p hovlili” turar-joylar. Yakka hovlilar aholisi siyrak bo‘lgan tog‘li hududlarda – Fransiya, Ispaniya va Italiya shimolida, Germaniya shimoli-g‘arbida, Angliya g‘arbida va Norvegiyada keng tarqalgan. Ko‘p hovlili qishloqlar esa

Markaziy Yevropa, Fransiya, Italiya, Ispaniya va Bolqon yarimorolining tekislik hududlariga xosdir.

Alp uylari

Uy-joylarning tuzilish shakli ham hududlarga qarab farq qiladi. Masalan, Janubiy Yevropada Oʻrtayer dengizi turidagi ikki yoki uch qavatli tosh uylar keng tarqalgan boʻlib, pastki qavat xoʻjalik ehtiyojlari, yuqori qavat esa yashash xonalari uchun moʻljallangan. Italiya shimoli, Shveytsariya, Avstriya va

Germaniya janubida esa *Alp uylari* uchraydi. Ular ikki qavatli boʻlib, pastki qavat toshdan, yuqori qismi yogʻochdan qurilgan.

Markaziy va Gʻarbiy Yevropa hududlarida gʻarbiy oʻrta Yevropa tipidagi uylar tarqalgan. Ularning ayrim variantlari, jumladan yuqori nemis (*frankon*) uylari sinchli boʻlib, yogʻoch orasiga loy, tosh yoki gʻisht toʻldirilgan. Shimoliy Yevropada esa quyi nemis (*sakson*) tarxli keng bir qavatli uylar keng tarqalgan. Bunday uylarning markazida ombor, ikki tomonida yashash xonalari, otxona va ogʻilxonalar joylashgan.

Sakson uylari

Vengriya qishloqlarida "*Pannoniya uyi*" deb ataluvchi bir qavatli loydan qurilgan, somon tomli uylar koʻp uchraydi. Skandinaviya va Finlyandiya esa yogʻochdan yasalgan, isitiladigan va isitilmaydigan xonalarni oʻz ichiga olgan bir qavatli uylar keng tarqalgan.

Oʻtmishda qishloq uylari meʼmoriy anʼanalari shahar arxitekturasiga sezilarli taʼsir koʻrsatgan. Hozirgi kunda esa modernizatsiya va standartlashtirish jarayonlari kuchayib, anʼanaviy uy-joy qurilishi asta-sekin oʻzgarib bormoqda. Shu kabi jarayonlar qishloq meʼmorchiligida ham oʻz aksini topmoqda.

Anʼanaviy taomlar. Yevropaning anʼanaviy taomlari hududiy xususiyatlariga koʻra, sezilarli darajada farqlanadi. Janubiy Yevropada asosiy non mahsuloti bugʻdoydan tayyorlangan boʻlsa, Shimoliy Yevropada bugʻdoy bilan bir qatorda javdar noni ham keng tarqalgan. Yogʻ mahsulotlarida ham mintaqaviy tafovutlar mavjud. Unga koʻra shimolda asosan hayvon yogʻi ishlatilsa, janubda oʻsimlik moyi ustunlik qiladi. Ichimliklar ratsionida Buyuk Britaniya, Irlandiya va Niderlandiyada choy

afzal ko‘riladi, Markaziy Yevropada esa qahvani sut yoki qaymoq bilan ichish odat tusiga kirgan. Janubiy Yevropada esa qora qahva keng tarqalgan. Janubiy mamlakatlarda nonushta yengil bo‘lsa, shimolda to‘yimli va quvvatli nonushta afzal ko‘riladi. Shuningdek, janubiy hududlarda mevalar keng iste‘mol qilinadi, qirg‘oqbo‘yi mintaqalarda esa baliq va dengiz mahsulotlari (qisqichbaqa, mollyuska, treska va boshqalar) asosiy taomlarni tashkil etadi.

Har bir xalqning oshxona madaniyatida o‘ziga xos jihatlar ham mavjud. Masalan, fransuz oshxonasida non mahsulotlari, bulka va turli shirinliklar muhim o‘rin tutadi. Fransuzlar salatlar va ikkinchi taomlarda ko‘plab sabzavotlardan (kartoshka, piyoz, karam, loviya, pomidor, baqlajon) foydalanadilar. Sut mahsulotlari

Fransuzlarning an‘anaviy pishlog‘i – Kamamber

nisbatan kam ishlatiladi, ammo fransuz pishloqlarining yuzlab navlari mavjud bo‘lib, ulardan *rokfor* (ichida yashil mog‘orli) va *kamamber* (yumshoq, oq qoplamali) eng mashhurlaridandir. Fransuz oshxonasida bifshteks, qovurilgan kartoshka, turli souslar, piyozli va pishloqli sho‘rvalar, shuningdek, delikates sifatida ustritsa, ulitka va qurbaqa oyog‘i mashhurdir.

Italiya oshxonasi esa makaron (*pasta*)ning turli ko‘rinishlari bilan

Rizotto – italyanlarning qisqichbaqa va guruchli taomi

mashhur. Pasta odatda pomidor sousi, o‘simlik yog‘i, pishloq yoki go‘shqli qiyma bilan tayyorlanadi. Ratsionda loviya, no‘xat, karam, shuningdek, parmezan, mozzarella va pekarino kabi pishloqlar muhim o‘rin tutadi. Italiyaliklar *rizotto* (go‘shqli yoki qisqichbaqali guruchli taom), *polenta* (makkajo‘xori bo‘tqasi) kabi an‘anaviy taomlarni ham tayyorlaydilar. Ziravorlardan

kaper, *sikoriy* va *muskat yong‘og‘i* keng ishlatiladi.

Ingliz oshxonasi ko‘proq go‘shqli taomlarga asoslangan. Bifshteks, qovurilgan mol, qo‘y va cho‘chqa go‘shli turli garnirlar (pomidor sousi, marinadlangan sabzavotlar, kartoshka, yangi sabzavotlar) bilan iste‘mol qilinadi. Inglizlarning an‘anaviy taomlari qatorida turli pudinglar mavjud: go‘shqli, sabzavotli yoki mevali desert pudinglari. Ertalabki nonushta (*porridge* – suli bo‘tqasi, non va sut mahsulotlari) alohida ahamiyatga ega.

Bayramona dasturxonda esa *plum-puding* (qand, un, mayiz, tuxum va ziravorlardan tayyorlanadigan, ustiga rom quyib yoqiladigan shirinlik) keng tarqalgan. Shotland oshxonasi ingliz oshxonasiga o'xshash. Biroq o'ziga xos taomlari ham mavjud. Masalan, qora va oq pudinglar, shuningdek, an'anaviy *haggis* – qo'y yoki buzoqning qorin qismida suli uni, piyoz va ziravorlardan tayyorlangan taom.

Haggis – inglizlarning milliy taomi

Nemis oshxonasi kolbasa va sosiska mahsulotlari bilan mashhur. An'anaviy taomlardan biri – bu tuzlangan karam (*sauerkraut*) sosiska bilan iste'mol qilinadi. Go'shtli taomlar (mol, cho'chqa va parrandalar go'shti) hamda qaynatilgan sabzavotlar (rangli karam, oddiy karam, loviya, sabzi) keng tarqalgan. Nemislarning kundalik ovqatida tuxum ham ko'p ishlatiladi. Nonushtada esa turli buterbrodlar tayyorlanadi. Milliy ichimlik sifatida pivo alohida ahamiyatga ega.

Skandinaviya xalqlarining oshxonasi esa asosan baliq va dengiz mahsulotlariga tayanadi. Daniya, Shvetsiya, Norvegiya va Islandiyada seld, makrel, ugor, losos kabi baliqlar qaynatilgan. Tuzlangan yoki qovurilgan holda iste'mol qilinadi. Norvegiyaliklarning eng sevimli taomi seld kartoshka bilan bo'lsa, eng qadrlisi — *klipfiks* (qoyalarda quritilgan treska) hisoblanadi. Skandinaviya oshxonasida buterbrod tayyorlash keng tarqalgan bo'lib, Daniyada uni hatto “oshxona qiroli” deb atashadi. Bu yerda 700 dan ortiq buterbrod turlari mavjud. Shuningdek, sut mahsulotlari (qaymoq, tvorog, qatiq) va kartoshkadan tayyorlangan taomlar ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Klipfiks – quritilgan treska baliq'i

Shunday qilib, Yevropaning an'anaviy oshxonasi turli mintaqaviy sharoit va tarixiy rivojlanish jarayonlariga bog'liq holda shakllangan bo'lib, bugungi kunda ham gastronomik xilma-xilligi, milliy o'ziga xosligi va oshxona madaniyatining boyligi bilan ajralib turadi.

An'anaviy kiyimlari. Yevropa xalqlari kiyim-kechak madaniyatida zamonaviy shahar uslubi keng tarqalgan bo'lsa-da, milliy o'ziga xoslik elementlari hanuzgacha saqlanib qolgan. Hozirgi kunda deyarli barcha davlatlarda “klassik kostyum” (erkaklar uchun uzun yengli ko'ylak, galstuk,

pidjak, shim; ayollar uchun yubka, bluzka va jilet) asosiy shahar kiyimi sifatida tan olingan. Bu kiyimning vatani Buyuk Britaniya hisoblanib, u XIX asr oxirida shaharlarda, keyinchalik esa qishloq aholisi orasida ham keng tarqaldi. Natijada, milliy liboslar kundalik kiyimdan siqib chiqarilib, asosan folklor bayramlari, milliy ansambllar chiqishlarida yoki turistik tadbirlarda qo‘llaniladigan ramziy liboslarga aylangan.

Shunga qaramasdan, ayrim hududlarda an’anaviy kiyimlar hanuz yashab kelmoqda. Masalan, Shotlandiyada erkaklarning bir qismi bugungi kunda ham milliy katak yubka – *kilt*ni marosimlarda kiyadi. Ilgari bunday yubka faqat shotlandlarga emas, balki irland, yunon va alban erkaklariga ham xos bo‘lgan. Yunonistonning tog‘li hududlarida hanuzgacha erkaklarning “*fustanella*” deb ataluvchi yubkasi marosimlarda qo‘llanadi.

Kilt – shotland yubkasi

O‘tmishda Yevropa erkaklari kiyimida tizzadan sal pastroq tushadigan ishton (*breeches*) asosiy kiyim bo‘lgan. Uni odatda kalta paypoq yoki getra

Fustanella

bilan kiyishgan. Erkaklar keng yengli ko‘ylak, uning ustidan jilet yoki kurtka kiyganlar. Roman tilli xalqlarda – fransuz va ispanlarda – bo‘yin atrofida rangli ro‘mol bog‘lash odati keng tarqalgan. Erkaklarning bosh kiyimi esa asosan *fetr* yoki kigiz shlyapadan iborat bo‘lgan. Bask xalqining movutdan tikilgan *bereti* esa keyinchalik fransuzlarning ramziy bosh kiyimiga aylangan.

Ayollar kiyimida xilma-xillik yanada yaqqol ko‘zga tashlanadi. Roman xalqlari ayollarining ko‘ylaklari uzun, keng va bezakli bo‘lishi bilan ajralib turgan. Nemis ayollari esa ko‘pincha bir necha qavat yubka kiygan. Ularning eng ustki qavatini ko‘pincha kashtali yoki qoramtir rangda bo‘lgan. Bu an’ana Gollandiya va Flandriyada ham kuzatilgan. Yunon ayollari esa beliga kamar bog‘langan “*sarafan*” kiyishgan. Tog‘li hududlarda esa ayollar uzun ishton kiyishlari bilan ajralib turgan.

Breeches

Bask beretini kiygan erkakalar

Yevropaning deyarli barcha mintaqalarida ayollar kiyimining ajralmas qismi yorqin rangli *fartuk* (nemischa “*vortux*” – old ro‘mol, keyin polyak tiliga “*fartux*” bo‘lib ko‘chgan)

hisoblangan. Ularning ustida uzun yengli oq ko'fta, boshida esa ro'mol, qalpoqcha yoki turli shakldagi shlyapalar bo'lgan. Shlyapa madaniyati Yevropada ayollar kiyimining eng muhim belgilaridan biri bo'lib, XX asr boshlarigacha kundalik kiyimda keng qo'llanilgan.

Oyoq kiyimlari ham xilma-xil bo'lgan. Charm oyoq kiyimlar bilan bir qatorda, Skandinaviya va Benilyuks mamlakatlarida yog'ochdan yasalgan oyoq kiyimlari – "*klomp*" (Gollandiya) keng tarqalgan.

Goland klompi

Ayrim shimoliy xalqlarning kiyimlari esa boshqa Yevropa xalqlaridan ancha farq qilgan. Masalan, saamlar erkaklari tizzagacha tushadigan uzun ko'ylak va tor movut ishton kiygan. Ayollari esa oq matodan tikilgan ko'ylak ustiga mavsumga qarab paxtali yoki movut kiyim kiyishgan. Qishda esa ular kiyim va poyabzalni bug'u terisidan tayyorlaganlar.

Yevropa xalqlarining an'anaviy kiyinish madaniyati tarixiy rivojlanish jarayonida sezilarli o'zgarishlarni boshidan kechirdi. Turli o'zgarishlar ta'sirida ulardagi umumiylik ortgan bo'lsa-da, milliy liboslarning ayrim unsurlari etnografik meros sifatida saqlanib qolmoqda. Bu holat Yevropa xalqlari madaniy hayotida tarixiylik va zamonaviylikning o'zaro uyg'unlashuvi, shuningdek, milliy o'ziga xosliklarning global sharoitda ham izchil davom etayotganligini yaqqol namoyon etadi.

Yevropa xalqlarining etnologiyasi ularning turmush tarzi, ma'naviy va moddiy madaniyatini har tomonlama o'rganishga xizmat qiladi. Etnologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, Yevropa xalqlarining an'anaviy hayoti tarixiy jarayonlarda sezilarli o'zgarishlarga uchragan bo'lsa-da, asosiy qadriyatlari va milliy o'ziga xoslik unsurlari saqlanib qolgan.

Bugungi kunda Yevropa xalqlarining etnografik merosi folklor festivallari, milliy bayramlar va madaniy amaliyotlar orqali qayta jonlantirilmoqda. Bu esa, bir tomondan, tarixiy xotirani mustahkamlasa, ikkinchi tomondan, zamonaviy jamiyatda milliy madaniyatlarni asrab-avaylash va ularni global madaniyat bilan uyg'unlashtirishga xizmat qiladi.

Nazorat va mustahkamlash uchun savollar

1. Yevropa qit'asining chegaralari xususidagi ilk ma'lumotlar qachonda paybo bo'la boshlagan?
2. Nima uchun qit'aning tarixiy-madaniy viloyatlarga bo'linishida bir-biridan farq qiladigan yondashuvlar mavjud?
3. Bugungi kunda Yevropada qanday etnografik guruhlar yashamoqda?
4. Yevropa madaniyati deganda nimani tushunasiz?
5. Etnolingvistik xususiyatiga ko'ra qit'ada qaysi til oilasiga mansub xalqlar yashaydi?
6. Yevropa tabiiy sharoitining qit'a aholisi tashqi qiyofasidagi ta'sirini nimalarda ko'rish mumkin?
7. Demografik portlash deganda nimani tushunasiz?
8. Bugungi kunda ham iqtisodiyotining katta ulushini qishloq xo'jaligi tashkil etadigan rivojlangan Yevropa davlatlarini bilasizmi?
9. Yevropada mongolid belgilarga ega qaysi etnografik guruhlarini bilasiz?
10. Yevropa aholisi orasida ommalashgan kosmopolitizm haqida nimalarni bilasiz?

Mavzu yuzasidan kazus savollari

1-kazus

EUAA (European Union Agency for Asylum) ma'lumotlariga ko'ra, 2023-yilning mart oyida Yevropa Ittifoqiga a'zo 27ta mamlakatda (Norvegiya va Shveytsariya ham bor) boshpana so'rab 92 mingga yaqin ariza berilgan. Bu 2022-yilning shu davriga nisbatan 10 foizga ko'pdir. Hammasi bo'lib, 2023-yil davomida EUAA 966 ming arizani hisobladi. Bu 2021-yilga nisbatan bir yarim baravar ko'p. Biroq bu raqamlarga vaqtinchalik boshpana so'rab murojaat qilgan 4,4 million ukrainalik

kirmaydi. Taqqoslash uchun, 2015-2016-yillarda migratsiya inqirozining avj olgan yillarida jami murojaatlar soni 2,4 millionni tashkil qilgan. Bu jarayon Yevropaning ishchi kuchiga bo‘lgan ehtiyojini qondirish bilan birga aholining o‘rtacha yoshining kamyishi kabi ijobiy o‘zgarishlarga ham sabab bo‘lmoqda. Nega unda ayrim davlatlar rasmiylari va mahalliy aholi tomonidan ularga qarshi keskin choralar qo‘llanilmoqda?

2-kazus

Ma’lumki, hududlarni tarixiy-etnografik viloyatlarga bo‘lish etnografiyada keng qo‘llaniladigan jarayon. Barcha qit’alarning shu tarzida bo‘linganligini ko‘rish mumkin. Xususan, Yevropa qit’asini ham G‘arbiy, Markaziy, Janubiy, Shimoliy, Sharqiy kabi qismlarga bo‘lingani ma’lum. Haqiqatdan, mazkur mintaqalar aholisi orasida ma’lum bir umumiylik va o‘ziga xosliklarni uchratish mumkin. Biroq, ayrim manbalarda Yevropani faqatgina Sharqiy va G‘arbiyga bo‘linganligiga ham guvoh bo‘lamiz. Buni ko‘proq qanday asoslarda amalga oshirilgan deb o‘ylaysiz?

3-kazus

2004-yildan buyon Ispaniyaning Galitsiya hududida qadimiy keltlarga oid “Keymada” marosimi qayta tiklanmoqda. Bu marosimda odamlar maxsus yong‘in ustida “ruhlarni quvuvchi ichimlik” tayyorlab, qadimiy iboralarni aytadilar. Aslida bu marosim folkloriy ildizlarga ega bo‘lsa-da, hozirgi kunda uni turizm va mahalliy madaniyatni targ‘ib qilish maqsadida ommalashtirishgan. Mahalliy aholi uchun bu nafaqat an’anaviy madaniyatni jonlantirish, balki iqtisodiy foyda keltiruvchi omilga ham aylangan. Sizningcha, qaysi sabablarga ko‘ra bu jarayon ro‘y bermoqda?

t/r	Maqsad yo‘nalishlari	Berilayotgan nazariya	Sizning fikringiz
1.	Autentiklik masalasi	Qadimiy marosimning bugungi turistik ko‘rinishi asl an’anani saqlab qoladimi yoki uni “sun’iy” tomoshaga aylantirib yuboradimi	
2.	Iqtisodiy va madaniy manfaatlar	Mahalliy xalq bu marosimdan ko‘proq madaniy merosni asrash uchun foydalanadimi yoki turizm va daromad manbai sifatida	
3.	Etnologik nuqtayi nazar	Bunday hodisalar orqali etnologlar “an’ana va zamonaviylik”ning qanday o‘zaro ta’sirini kuzatishlari mumkin	

Mavzu yuzasidan test topshiriqlari

1. Quyidagi Yevropa davlatlaridan eng kichigini aniqlang?

- A) San-Marino
- B) Monako
- C) Lixtenshteyn
- D) Malta

2. Yevropaning eng past nuqtasi qaysi hudud hisoblanadi?

- A) Kuma-Manich
- B) Kaspiy dengizi
- C) Reyn daryosi
- D) Ural daryosi

3. XXI asr boshlarida qancha “Yevropa xalqlari” qayd qilingan edi?

- A) 33
- B) 87
- C) 43
- D) 107

4. Yevropaning qaysi tomondagi chegarasi xususida turlicha qarashlarni uchratish mumkin?

- A) shimol
- B) sharq
- C) janub
- D) g‘arb

5. Qaysi Yevropa davlatida mahalliy aholi soni eng ko‘pni tashkil qiladi?

- A) Albaniya
- B) Polsha
- C) Malta
- D) Gruziya

Glossariy

ashkenazlar – Markaziy Yevropada tashkil topgan yahudiylarning subetnik guruhi.

yenishlar – “ko‘chmanchilar”, “oq lo‘lilar” Markaziy va G‘arbiy Yevropada, asosan, Reyn atrofidagi mintaqada yashovchi, kelib chiqishi turlicha bo‘lgan etnografik va ijtimoiy guruh. Tarixiy jihatdan, yenishlar XVIII asr boshlarida marginal guruhlarining avlodlari sifatida paydo bo‘lgan.

Rin-peski – Yevropadagi eng yirik qumloq zona bo‘lib, maydoni 40 000 km² ni tashkil qiladi. Volga va Ural oralig‘ida (hozirgi Qozog‘iston va Rossiya hududida) joylashgan.

Fazis – Kavkazdagi daryo bo‘lib, Anaksimandr va Gekateylar aynan, shu hudud bo‘ylab Yevropa va Osiyo chegaralarini tasvirlagan.

pomaklar – (bolgarcha pomatsi), tarixiy Frakiya hududida yashagan, islom diniga e‘tiqod qiladigan, kelib chiqishi aralash bolgar tilida so‘zlashuvchi etno-diniy guruh nomi.

Mustaqil ishlash uchun mavzular

1. “Zamonaviy Yevropaning etnografik guruhleri” rukni ostida bugungi kunda subetnik guruh maqomida yashayotgan jamoalarning ro‘yxatini shakllantiring.

2. Aholi migratsiyasining (asosan, Yevropaga ko‘chib kelayotganlar misolida) yo‘nalishlari xususida mulohaza qiling. Ularning ijtimoiy-madaniy jarayonlarga ta’siri xususida tahliliy ma’lumot tayyorlang.

3. Yevropaliklarning an’anaviy xo‘jaligi va ularning bugungi kunda ko‘proq saqlanib qolayotgan hududlari haqida taqdimot tayyorlang.

4. Qit’ataning diniy tasnifi bo‘yicha referat tayyorlang.

5. Mavzuga oid atamalarning tavsifi va tahlili.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Ashirov A.A. Etnologiya. – Toshkent: Yangi nashr, 2014. – 544 b.
2. Jabborov I.M. Jahon xalqlari etnologiyasi asoslari. – Toshkent: O'qituvchi, 2008.
3. Salimov T.U. Jahon xalqlari etnologiyasi. – Toshkent: VNESHINVESTPROM, 2019. – 344 b.
4. Salimov T.U. Jahon xalqlari etnologiyasi. – Toshkent: Donishmand ziyosi, 2020. – 368 b.
5. Mérand Frédéric. The Political Commissioner: A European Ethnography. – Oxford: Oxford University Press, 2021. — 245 p.
6. Мартынова М.Ю. (отв. ред. и сост.). Европейская социокультурная антропология и этнология. Историкографические очерки. – Москва: ИЭА РАН, 2018. — 426 с.

XULOSA

etnologiya fanini o'rganish bugungi globallashuv jarayonida insoniyatning madaniy xilma-xilligini anglash va qadrlashning muhim sharti hisoblanadi. Bu fan odamlarning dunyoqarashini kengaytiradi, turli xalqlar va jamiyatlar hayotini chuqurroq tushunish imkonini beradi. Shuni alohida ta'kidlash joizki, etnologiya nafaqat turli madaniyatlar haqidagi bilimlarni boyitadi, balki xalqlar o'rtasida bag'rikenglik va hurmat tuyg'ularini mustahkamlashga xizmat qiladi. Bu esa jamiyat barqarorligi va tinch-totuv hayot kechirishning asosiy omillaridan biridir.

Dunyo tajribasini o'rganish ko'p qirrali jarayon bo'lib, uning muhim yo'nalishlaridan biri ilm-fan sohasidagi yutuqlardan foydalanishdir. Bu borada etnologiya turli jamoalarning madaniy boyligi, o'ziga xos urf-odatleri, e'tiqodleri va tarixini o'rganishga imkon beradi. Mazkur fan yordamida turli xalqlar o'rtasidagi aloqalarni yaxshilash, zamonaviy global dunyoda madaniy muloqotni samarali tashkil etish mumkin.

Bugungi kunda dunyo hamjamiyatida qashshoqlik, ekologik inqiroz va qurolli mojarolar kabi global muammolar mavjud. Bu kabi muammolarni hal qilishda ularning madaniy ildizlarini chuqurroq tushunish, xalqaro hamkorlikda samarali strategiyalar ishlab chiqish katta ahamiyatga ega. Shuning uchun ham etnologiya nafaqat ijtimoiy-gumanitar bilimlar tizimida, balki zamonaviy geosiyosiy va ijtimoiy rivojlanish jarayonlarida ham muhim o'rin tutadi.

Etnologiya fanini o'rganish talabalar bilimini kengaytiribgina qolmay, balki ularni zamonaviy dunyo muammolariga bardosh bera oladigan barkamol shaxslar etib tarbiyalaydi. Chunki bu fan orqali olingan bilimlar turli madaniyatlar dunyosini anglashga yordam beradi, jamoalarning o'ziga xos an'analari va marosimlari haqida tushunchalarni shakllantiradi. Shu orqali turli diniy konfessiyalar, milliy guruhlar va madaniy qatlamlarning hayot tarzi va qadriyatlari haqida ilmiy tasavvur hosil qilinadi. Respublikamizda bugungi kunda 130 dan ortiq millat va elat vakillari istiqomat qilayotgani ham etnologik bilimlarning dolzarbligini yanada oshiradi. Chunki turli madaniyatlarni o'rganish insonlarda xilma-xillikka hurmat va bag'rikenglikni shakllantiradi.

Etnologiya fani bayramlar, marosimlar va kundalik turmush amaliyotlarini oddiy jarayon sifatida emas, balki ularning ortida yotgan qadriyatlar va jamiyatning madaniy xususiyatlarini shakllantiruvchi omil sifatida tahlil qiladi. Bu orqali o'tmishdagi voqealarning zamonaviy madaniyat va urf-odatlariga ta'siri ham ochib beriladi.

Bugungi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish jarayonida etnologik bilimlarning ahamiyati yanada ortib bormoqda. Chunki biznes va diplomatiya sohalarida turli madaniyat vakillari bilan samarali muloqot o'rnatish zarur. Etnologik savodxonlik bu jarayonda muhim kompetensiya sifatida namoyon bo'ladi. Bu bilimlar xalqaro munosabatlarda madaniy jihatlarni to'g'ri anglash, kelib chiqishi mumkin bo'lgan tushunmovchiliklarning oldini olish va ularni bartaraf etishda katta yordam beradi.

Xulosa qilib aytganda, etnologiya fani insoniyatning madaniy xilma-xilligini chuqurroq anglash, xalqlar o'rtasida o'zaro hurmat va hamkorlikni rivojlantirish, global muammolarga madaniy yondashuv asosida yechim topishga ko'maklashadi. Shu bois etnologiya haqidagi bilimlar ochiq, bag'rikeng va hamkorlikka asoslangan dunyoni shakllantirishda beqiyos ahamiyat kasb etadi. Madaniy xilma-xillik esa muammo emas, balki imkoniyat sifatida qaralishi kerak.

FOYDALANILGAN VA TAVSIYA QILINGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitusiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2023. – 120.
2. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekistonning “Yashil” taraqqiyot yo‘li, – Toshkent “O”zbekiston” nashriyoti. 2025 – 336 b.
3. Мирзиёев Ш.М. Ҳозирги замон ва Янги Ўзбекистон. – Тошкент: O‘zbekiston, 2024.
4. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekistonda erkin va faravon yashaylik. 5-jild. Toshkent: O‘zbekiston, 2023.
5. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekistonda taraqqiyot strategiyasi asosida demokratik islohotlar yo‘lini qat’iy davom ettiramiz. 6-jild. Toshkent: O‘zbekiston, 2023.
6. Alan Barnard. Bushmen Kalahari Hunter-Gatherers and Their Descendants. – New York: Cambridge University Press, 2019. – 228 p.
7. Anarkulov S.M., Babarahimov T.G‘. Madaniy antropologiyaning asosiy tushunchalari. Tarjima. – Toshkent, 2025.
8. Асқаров А.А. Ўзбек халқининг келиб чиқиши тарихи. – Тошкент: O‘zbekiston, 2019. – 664 б.
9. Ashirov A.A. Etnologiya. – Toshkent: Yangi nashr, 2014. – 544 b.
10. Аширов А.А. Ўзбек маданиятида сув. – Тошкент: Akademnashr, 2020. – 224 б.
11. Bababekov A., Ulug‘bekov O. Etnologiya tadqiqot metodlari. – Toshkent: Ma’rifat, 2025. – 157 b.
12. Behera Maguni Charan (Ed.). Tribal Studies in India: Perspectives of History, Archaeology and Culture. Springer, 2019. – 318 p.
13. Бутинов Н.А. Народы Папуа Новой Гвинеи (От племенного строя к независимому государству). – Санкт-Петербург: Петербургское Востоковедение, 2000. – 384 с.
14. Weller R.C. ‘Pre-Islamic Survivals’ in Muslim Central Asia: Tsarist, Soviet and Post-Soviet Ethnography in World Historical Perspective. Palgrave Macmillan, 2023. – 424 p.

15. Воробьев Д.В., Мартынова М.Ю., Питерская Е.С. Источники и историография по антропологии народов Америки. – Москва: Институт этнологии и антропологии РАН, 2017. – 383 с.
16. Grayson Patrick. Chinese Down-Under: Chinese People in Australia, Their History Here and Their Influence, Then and Now. Heart Space Publications, 2018. – 200 p.
17. Doniyorov A.X. va boshqalar. Markaziy Osiyo xalqlari etnologiyasi. – Toshkent: NIF MSH, 2021. – 282 b.
18. Дониёров А.Х., Бўриев О., Аширов А.А. Марказий Осиё халқлари этнологияси, этногенези ва этник тарихи. Дарслик. – Тошкент: YANGI NASHR, 2011. – 316 б.
19. Jabborov I.M. Jahon xalqlari etnologiyasi asoslari. – Toshkent: O‘qituvchi, 2008. – 352 б.
20. Jabborov I.M. O‘zbeklar: turmush tarsi va madaniyati. – Toshkent: O‘qituvchi, 2003. – 208 b.
21. Источники и историография по антропологии народов Америки / Отв. ред. М.Ю. Мартынова, Е.С. Питерская, Д.В. Воробьев. 2-е, дораб. изд. – Москва: ИЭА РАН, 2017. – 380 с.
22. Камолиддин Ш.С. (отв. ред.). Вопросы этногенеза и этнической истории народов Средней Азии. Древность. Средние века. Новое время. Выпуск 2. – Saarbrücken: LAP, 2017. – 208 с. – ISBN 978-3-330-32801-3.
23. Lawrence G.R. Ethnology and Empire: Languages, Literature, and the Making of the North American Borderlands. – New York: University Press, 2015. – 304 p.
24. Марков Г.Е., Пименова В.В. Этнология. – Москва: Наука, 1994. – 386.
25. Мартынова М.Ю. (отв. ред. и сост.). Европейская социокультурная антропология и этнология. Историографические очерки. – Москва: ИЭА РАН, 2018. — 426 с.
26. Mérand Frédéric. The Political Commissioner: A European Ethnography. – Oxford: Oxford University Press, 2021. — 245 p.
27. Narziyev N.N. Tarixiy antropologiya. – Toshkent: Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi, 2020. – 179 b.
28. Народы Австралии и Океании. – Москва, 1956. – с 872.

29. Народы и религии Евразии 2021 №03 (26). - Барнаул: Алтайский государственный университет, 2021. — 192 с. — ISSN 2542-2332.
30. Непомнящий Н.Н. Тайные общества Черной Африки. – Москва: Вече, 2013. – 340 с.
31. Plows Alexandra. Messy Ethnographies in Action. – Wilmington: Vernon Press, 2018. – 218 p.
32. Salimov T.U. Jahon xalqlari etnologiyasi. – Toshkent: VNESHINVESTPROM, 2019. – 344 b.
33. Salimov T.U. Jahon xalqlari etnologiyasi. – Toshkent: Donishmand ziyosi, 2020. – 368 b.
34. Садохин А.П. Этнология. – Москва: Гардарики, 2008. – 287 б.
35. Sims M., Stephens M. Living Folklore: An Introduction to the Study of People and Their Traditions. – Utah: University Press, 2011. – 344 p.
36. Уварова Т.Б. Концептуальные и методологические инновации в этнологическом антропологическом знании начала XXI в. – Москва: РАН. ИНИОН, 2018. – 96 с.
37. Шониязов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Тошкент: Шарқ, 2001. – 464 б.
38. Этнография: Учебник / Под ред. Ю. В. Бромлея и Г. Е. Маркова. – Москва: Высш. школа, 1982. – 320 с, ил. Авт. указ. в предисловии и оглавлении.
39. Ямалиева С.Ф. Классификация народов. – Тула: Тульский гос. ун-т, 2007.

S.M.ANARKULOV

ETNOLOGIYA

O'QUV QO'LLANMA

Muharrir B.D.Sa'dullayev

Bosishga ruxsat etildi 08.08.2025y. Bichimi 60X84 ¹/₁₆.
Bosma tabog'i 18,0. Shartli bosma tabog'i 18,0. Adadi 100 nusxa.
Bahosi kelishilgan narxda.
“Ma'rifat” nashriyoti. Toshkent, Salorbo'yi ko'chasi, 35A.
O'zbekiston Milliy universiteti bosmaxonasida bosildi.
Toshkent, Talabalar shaharchasi, O'zMU.